

ISSN 2306-5079

Индекс 75138



**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№1 (77) 2019

Алматы 2019
«Қыздар университеті»



Алғаш есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі
№ 6204-Ж 08.08.2005ж.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігі, Ақпарат комитеті, Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат агенттігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке
қою туралы №16900-Ж куәлігі негізінде
2018 жылы 12 ақпанда тіркелген.

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті ұсынатын
Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынатын
ғылыми баспалар тізбесіне 2018 жылдың 16 мамырында № 768
бұйрығымен енгізілді. Педагогикалық ғылымдар бөлімі.**

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет

МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша

Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын
шетел



БАС РЕДАКТОР

Алдамбергенова Г.Т. – п.ғ.д., профессор

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Шакирова С.М. – филос.ғ.к.

Редакциялық алқа

Отандық ғалымдар

Байташева Г.У., *а/ш г.к., доцент (Қазақстан)*
Бакирова Э.А., *ф-м.г.к., доцент (Қазақстан)*
Куанышева Ж.К., *п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан)*
Заманбеков Ш.З., *э.ғ.к., профессор (Қазақстан)*
Байназарова Т.Б., *п.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Уразалиева М.А., *п.ғ.к., профессор м.а. (Қазақстан)*
Сүлейменова Ж.Н., *п.ғ.д., профессор (Қазақстан)*

Шетелдік ғалымдар

Kathie Stromile Golden, *PhD (АҚШ)*
Dave Chan, *PhD, профессор (Канада)*
Абдигали Бакибаев, *х.ғ.д., профессор (Ресей)*
Stanislav Bencic, *PhD (Словакия)*
Türkmen Fikret, *PhD (Түркия)*
Rimantas Zelvys, *п.ғ.д., пс.ғ.к.,
профессор (Литва)*

Жауапты редактор: Булебаева Л.К.



«Қыздар университеті»
б а с п а с ы

Медиа департаментінің директоры
Шорабек Ә.Д.
Көркемдеуші, беттеуші
Жексембиева Г.Н.

Басуға 29.03.2019 жылы кол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 237-38-33

МАЗМҰНЫ	СОДЕРЖАНИЕ
Жаратылыстану	Естествознание
Э.А. Кырбасова, С.М. Кеңесбаев, Г.У. Дюскалиева ЖОО педагогикалық мамандықтарының бітіруші курс студенттерінің акт сауаттылығы.....	3
О.В. Гришаева, К.Б. Калиева, Н.В. Иваницкая Проект как современная технология обучения студентов в университете.....	12
Ә.Ж. Тілеу, А.А. Умарова, Е.А. Кіршібаев Қант құмайының (<i>Sorgo Saccharatum Pers.</i>) кейбір сорттарының биопараметрлік көрсеткіштеріне NaCl–дың улы әсері.....	19
К.Н. Мамирова Содержание географического образования как основа подготовки будущих специалистов.....	25
Р.Т. Искакова Алматы қаласы халқының өмір сүру сапасының элеуметтік-демографиялық проблемалары.....	33
С.Е. Илиясова, М.Б. Ахтаева, Г.Е. Азимбаева <i>Sichorium intybus L.</i> өсімдігі тамырынан инулинді бөлу әдісі.....	41
Т.Т. Қалдыбек, Б.М. Изтилеу, Г.Е. Азимбаева <i>Helianthus tuberosus</i> өсімдігінің құрамындағы дәрумендердің мөлшерін анықтау.....	46
А.Т. Дюсекеева, А.Т. Кездикбаева, М.А. Алтыбаева Бейіндік оқытуда химияны оқуға мотивацияны арттыру.....	53
Г.Е. Жұмахан, Б.Б. Исламова, Ж.Қ. Қуанышева Жанартылған білім беру жағдайында химияны оқытудағы ойын технологиясы.....	58
А.Б. Жамбулбаева, Г.Е. Жұмахан, Ж.Қ. Қуанышева Химияны оқытуда оқушылардың шығармашылық әрекетін қалыптастыру мәселесі.	62
Физика, математика, информатика	
Н.И. Ильясов, А.А. Мукаева Энтропия неравновесных систем.....	70
Т.С. Кошеров, Г.И. Жанбекова Влияние термической обработки и лазерного воздействия на процессы окисления поверхности кремния.....	79
М.І. Yessenova, Sh.K. Abueva Methodical features of the formation of mathematical literacy.....	86
Б.Ө. Сейдазым Жанартылған білім беру жағдайында математика сабағында топтық жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктері.....	92
А.К. Кенжегулов, Б.Б. Серіков Бет-әлпетті тану кезінде ерекшеліктерді алу үшін пайдаланылатын зерттеу алгоритмдерін салыстыру.....	99
Филология	
Г.И. Салғараева, Ғ.Б. Шойбекова Латыннегізді қазақ әліпбиін мультимедиялық технологияларды пайдаланып оқыту әдістемесі.....	106
К.Н. Даркулова, Ж.А. Масалиева Роль фонетических знаний в обучении языку (учить владеть речью, а не языком)...	115
Ж. Ерахметқызы Балалар поэзиясының алтын дінгегі.....	122
Ғ.Н. Отарбаева, Б.Д. Жұмақасева Интерпретация – көркем шығарманы қабылдау мен түсінудің бір жолы.....	127

К.Д. Нургожаева Қазақ және ағылшын тілдеріндегі көркем шығармадағы идиомалардың аудармасының ерекшеліктері (Н.Келімбетовтың “Үміт үзгім келмейді” шығармасы негізінде).....	133
Б.Ш. Қожекеева Қ.Мұхамеджанов пьесаларындағы драмалық тартыс мәселелері.....	139
Zh. K. Mirzabayeva, N.M. Mogilevskaya Problem aspects of building a competence model of a future language teacher.....	145
А.М. Kurkimbayeva The application of communicative strategies in travel blogs.....	149
А.А. Raimbekova, М.Р. Eshimov, S.R. Nurtiluova Use of innovative forms of learning in teaching Russian as foreign language in Kazakhstan.....	154
К.Т. Кунесбаева Білім беруді жетілдірудің жаңа парадигмалары: шет тілі мұғалімінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру негізінде.....	152
Б.Г. Ташмухамбетов, У.М. Кельдибекова Пән мен тілді біріктіріп оқыту тәсілін жоғары медициналық білім беру жүйесінде қолдану.....	169
Тарих, экономика, История, экономика, құқық право	
Ж.Ж. Шалғынбай, Ж.Т. Салтақова Страноведческая библиография Казахстана досоветского периода (по русским источникам).....	176
Л.А. Бисенбаева 1916 жылғы көтеріліс және Жетісу облысының тұрғындары.....	181
Педагогика – психология	
А.Д. Кариев, Т.Б. Байназарова Макроструктурное представление субъектности студента.....	189
Л.А. Шкутина, А.Н. Санхаева Реализация корпоративного управления как условие успешности развития образовательной системы Казахстана.....	194
Б.Ш. Тұрғанбаева Педагогический менеджмент в содержании профессиональной подготовки будущих педагогов.....	203
Г.К. Накыпова Кәсіби құзіреттілік: мәні және негізгі қағидалары.....	208
Л.Е. Агеева К вопросу о формировании коммуникативной компетентности младших школьников.....	214
С.А. Нұржанова, Г.И. Салгараева Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын қалыптастыру мәселелері.....	221
Р.К. Қарсыбаева, А.М. Текесбаева Бастауыш сынып оқушыларының тұлғасын дамытуда жас және дербес ерекшеліктерді есепке алу.....	228
Т.А. Левченко, Ю.Б. Иминова Формирование у детей 5-6 лет навыков правильного поведения в экстремальных ситуациях.....	232
Ф.Б. Асилбаева, Р.К. Қарсыбаева Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудың мүмкіндіктері.....	238

С.Е. Агыбаева, Г.С. Оразаева	
Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларының оқу жетістіктерін бағалаудың қазіргі жағдайы.....	241
Б.А. Дюсенбаева, А.Н. Саржанова	
Проблемы подготовки специальных педагогов к работе в условиях инклюзивного образования.....	250
Г.С. Оразаева, Г.М. Қыдырәлі	
Специфика использования мнемотехники в работе с детьми дошкольного возраста с общим недоразвитием речи.....	256
А.Қ. Достай, Г.С. Оразаева	
Теоретические аспекты педагогического сопровождения детей раннего возраста после кохлеарной имплантации.....	261
С.Б. Ибраев	
Болашақ әлеуметтік педагогты кәсіби сәйкестендіруге әсер ететін сыртқы және ішкі факторлар.....	266
Д.А. Тауасарова	
Оценивание эффективности отбора на начальном этапе спортивной подготовки дзюдоистов.....	274
Г.Б. Мадиева, Д.Т. Онгарбаева, А.Г. Хохлов	
Оптимизация физической культуры женщин во время беременности и послеродовом периоде.....	279
С.Т. Бапаева, А. Ғұмырзақ	
Тұлғаның басқару процесіндегі эмоциялы ерікті сферасы.....	285
Өнер және Art and Мәдениет Culture	
З.А. Кастеева, С.Ә. Бәкірова	
Қазақ биі – қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының көрінісі.....	293
А.С. Михеенко, И.Р. Аухадиев	
Методические основы занятий по «стретч пластике».....	299
А.А. Тлеубергенов	
Исполнительское искусство Казахстана: к проблеме взаимодействия академизма и традиционной культуры.....	304
Н. Б. Карабалина	
Первая музыкальная школа города Уральск (история, развитие, перспективы).....	310
Е.С. Төлепберген	
Қазақ мәдениетіндегі Асанәлі Әшімовтың феномені.....	315
С.К. Майғазиев	
Қазақ эстрадасының этнофольклорлық өзектері.....	321
CONTENTS	325

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

NATURAL SCIENCES

ГТАХР 14.01.29

ЖОО ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРЫНЫҢ БІТІРУШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ АКТ САУАТТЫЛЫҒЫ

*Э.А. Кырбасова*¹, *С.М. Кеңесбаев*², *Г.У. Дюскалиева*³

¹докторант, ² п.ғ.д., профессор, ³ б.ғ.д., профессор

^{1,3} Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы

²«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы «Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты», Алматы, Қазақстан

email: ekyrbasova@gmail.com

Мақалада педагогикалық бағыттағы мамандықтардың бітіруші курс студенттерінің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар сауаттылығын анықтау бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері берілген. Бітіруші курс студенттерінің АКТ түрлері туралы білімдері мен оларды оқу үдерісінде және педагогикалық практикаларда қолдану жиілігі анықталды. Студенттердің АКТ білімдері мен біліктерін қалыптастыруда 4-курста өтілетін «ІТ құралдарын пайдалану практикумы» пәнінің рөлі нақтыланды. Сауалнамаға қатысқан студенттердің көбі интернет, e-mail, фотокопия, компьютер, интерактивті тақта, электронды оқулық, PowerPoint және слайдтарды қолданатындары туралы жауап берді. Сонымен қатар, сауалнама нәтижесінде жоғарыда аталған ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кейбірімен таныс емес және мүлде қолданбайтын да студенттер бар екені белгілі болды.

Түйін сөздер: АКТ сауаттылық, құзыреттілік, ақпараттық технология, электронды оқулық, интерактивті тақта

Кіріспе

Бүгінде жылдам өзгеріп отырған әлемде білім саласын реформалау уақыт талабына сай, қажеттіліктен туындап отыр. Себебі, қоғамда ақпараттандыру үрдісінің дамуына байланысты білім беру мазмұны да жаңартылып дамыту қажеттілігін талап етеді. Қазіргі таңда электрондық оқулықтарды, компьютерлік оқыту бағдарламаларын, дыбыстық және бейнелік оқу материалдарын пайдалануда мультимедиялық технологиялар оқыту үрдісіндегі инновациялық әдістерді жүзеге асыратын бірден-бір жаңа ақпараттық технология болып саналады [1]. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар – бұл ақпаратты алу және тасымалдау, өңдеу, сақтау, жинау алгоритмі мен әртүрлі тәсілдер, әдістерін сипаттайтын жалпылама ұғым. Білім беруді ақпараттандыру технологиясы ұғымының мағынасы білім беру аясында ақпараттық және телекоммуникациялық технологияны қолдану технологиясы деп есептеуден гөрі, кеңірек екенін түсіну қажет. Бұл ұғым білім беруді ақпараттандыру мақсатына жетуге мүмкіндік беретін барлық әдістер, тәсілдер жиынтығын қамтиды. Мысалы, білім беруді ақпараттандыру технологиясына білім беруге арналған ақпараттық ресурстарды жасау тәсілдері мен сапасын бағалауға педагогтардың ақпараттық және телекоммуникациялық технологияны өзінің кәсіби іс-әрекетінде тиімді пайдаланудағы оқыту әдістері жатады [2].

Ақпараттық технологиялар білім беру жүйесінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру үдерісі. Бұл үдерісті іске асырудың негізгі дидактикалық оқыту құралы компьютер екені бәрімізге мәлім. Сондықтан кез-келген білім беру саласында мультимедиялық электрондық оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланылады. Қазіргі заман талабына сай күнделікті сабақтарда компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану жақсы нәтижелерін беруде. Білім беру жүйесі электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, On-line сабақтар арқылы іске асырылып жатыр [3].

Мақала тақырыбына сәйкес АКТ сауаттылығы XXI ғасырдағы сауаттылықтардың біріне жатады. Білім саласындағы тестілеу қызметі (ETS) тобының мүшелері АКТ бойынша халықаралық сауаттылық дегеніміз «Ақпараттық қоғамда қызмет жасау үшін ақпараттық міндеттерді шешуде сандық технологияларды, ақпараттық құралдарды және желілерді пайдалана білу» деп анықтама берген [4]. АКТ саласында сауаттылық кәсіби мансаптың өсуі үшін маңызды алғышарттар болып табылады. Сондықтан, білім беру жүйесі әлеуметтік дамудың маңызды факторы ретінде АКТ сауаттылықты қалыптастыруда түйінді рөл атқарады [5].

Қазақстанда оқушылардың ІТ-дағдылары ешқашан ұлттық және халықаралық деңгейде бағаланған жоқ. Сондықтан, қазақстандық оқушылардың компьютерлік және ақпараттық

сауаттылығының қалыптасу деңгейі туралы түсінік жоқ. Осындай бірегей мүмкіндікті оқушылардың білім жетістігін бағалау жөніндегі Халықаралық Қауымдастық IEA (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement*) ұсынып отыр. ICILS (*International Computer and Information Literacy Study*) зерттеуі әр бес жыл сайын жүргізіледі [6]. ICILS 2013 жылы жүргізген зерттеуінің нәтижесінде білім беру жүйесінде АКТ кемшіліктері анықталған және оны жақсартуға қажетті ұсыныстар жасалған болатын.

Бұл зерттеуге алғаш рет 2018 жылдың сәуір-мамыр аралығында әлемнің 12 мемлекетімен қатар біздің елімізде 2 мың мұғалім және 4 мың 8-сынып оқушылары қатысты. Аталған зерттеудің халықаралық-салыстырмалы есебі 2019 жылдың маусым айында жарияланады [7].

Президентіміздің ел үкіметіне жүктеген «Сандық Қазақстан» бағдарламасын іске асыру мектеп қабырғасынан басталуы қажет. Жаңа білімдердің пайда болуына байланысты біліктілікті үздіксіз арттыруды, үнемі жаңа мамандықтардың қажеттілігін туындататын, жылдам өзгеріп жатқан ақпараттық қоғамға, әлемге өскелең ұрпақты дайындау басты міндет болмақ. Бұл міндетті орындауда заманауи адамдардың ақпараттық және коммуникациялық технологияларды меңгеруі шешуші рөл атқарады [8].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, зерттеу жұмысымыздың мақсаты – педагогикалық бағыттағы бітіруші курс студенттерінің ақпараттық-коммуникациялық технология сауаттылығын анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жалпы теориялық әдістер – философиялық, психо-педагогикалық әдебиеттерге анализ жасау, зерттеу мәселесіне қатысты педагогикалық тәжірибелерді және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу және жалпылау, гипотеза құрастыру; эмпирикалық – сауалнама, әңгіме, диагностика, педагогикалық эксперимент; статистикалық – математикалық статистикалық өңдеу.

Эксперименттік жұмыс Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің жаратылыстану факультетінің педагогикалық бағыттағы (5B011300-Биология, 5B011200-Химия) мамандықтарының бітіруші курс студенттерімен жүргізілді. Экспериментке жалпы 67 студент қатысты.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Болашақ мамандардың кәсіби құзырлығын қалыптастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану ақпараттық қоғамның қазіргі дамуында жоғары оқу орындарына қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Себебі, қазіргі балалар жаңа технологияларды қолдануға дайын, сондықтан барлық оқу бағдарламаларына АКТ кіріктірілуі қажет [9].

Ақпараттық-коммуникациялық технология сауаттылығын анықтау барысында Жаратылыстану факультетінің бітіруші курс студенттерінен сауалнама алынды. Сауалнамада ақпараттық-коммуникациялық технология түрлері, олардың қолдану жиілігі (үнемі, жиі, сирек, мүлде), қолдану сипаттамасы және таныс/таныс емес туралы сұрақтар берілді (1-кесте).

Кесте 1. Студенттердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану көрсеткіштері

Р/с	АКТ атауы	Қолдану жиілігі				Таныс емес (%)
		Үнемі, %	Жиі, %	Сирек, %	Мүлде, %	
1	Интернет	78	18	4	-	-
2	e-mail	16	25	55	4	-
3	Онлайн (сабақтар, конференция)	3	12	65	11	9
4	Факс	-	-	11	77	12
5	Фотокопия	-	100	-	-	-
6	Сканер	4,5	43	21	27	4,5
7	Компьютер	45	39	16	-	-
8	Интерактивті тақта	12	48	37	3	-
9	Электронды оқулық	9	18	48	25	-
10	Онлайн мәліметтер базасы	19,5	34,5	25	18	3
11	CD-ROM	3	12	19,5	37,5	28
12	Сандық видеокамера (Digital Video	1,5	6	31	51	10,5

	Camera)					
13	Power Point	31,5	28	31,5	7,5	1,5
14	Слайдтар	45	45	8,5	-	1,5

Бірінші кестеде көріп отырғанымыздай интернетті қолдану жиілігі деген сұраққа барлық студенттер толығымен үнемі қолданамыз деп жауап берді. Қолдану сипаттамасына берген жауаптары әртүрлі: соның ішінде ең көп жауаптары – сабаққа дайындалғанда, ақпараттар іздеу, достарымен қарым-қатынас жасау үшін деп көрсетілген. Тіпті, бір студент интернетке деген тәуелділік деп те жауап берген.

Онлайн сабақтар мен конференцияларды студенттердің барлығы ағылшын тілін меңгеруде қолданатындарын жазған. Оның ішінде 3%-ы ғана жиі қолданса, 65%-ы сирек, ал, студенттердің 9%-ы онлайн сабақтар мен конференциялар таныс емес деген жауап берді.

Факсты студенттердің өте сирек қолданатындары анықталды: 77%-ы мүлдем қолданбаса, 12%-ы факс туралы білмейтіндерін жазған.

Фотокопия туралы сұрақты студенттердің көбісі түсінбей сирек және мүлде қолданбаймыз деп, кейбір студенттер таныс емес деген де жауаптар берді. Фотокопия дегеніміз суретке түсіру арқылы көшірме жасау деп түсіндіргенде ғана барлығы жиі қолданатындарын білдірді. Барлық студенттер қазіргі кезде көшірмелерді телефондарына түсіру арқылы жасайтындарын айтты. Яғни, фотокопия деген термин студенттердің көбіне таныс емес дегенді білдіреді.

Студенттердің сабаққа байланысты сканерді жиі қолданатынары байқалды. Дегенмен, сканер туралы білмейтін студенттердің де (4,5%) бар екені анықталды.

Компьютерді пайдалану жиілігіне келетін болсақ, студенттердің 45%-ы үнемі, 39%-ы жиі, 16% сирек деген жауап берді.

Ж.А.Орынтаеваның пікірі бойынша инновациялық технологияның техникалық жаңалықтарының ішіндегі айрықша орын алатыны - интерактивті тақталар [10]. Интерактивті тақталар педагогикалық дағдыларды жетілдіріп, студенттердің сабаққа деген ынтасын арттырады және білімді меңгеру уақытын үнемдейді. Сонымен қатар, сыныпта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың басқа да құралдарын пайдалану жылдамдығын арттырады [11]. Эксперимент нәтижесінде көріп отырғанымыздай интерактивті тақтаны үнемі қолданатындар 12%, жиі – 48%, сирек - 37%, мүлде қолданбайтындар - 3% көрсетті. Сирек қолданамыз деген студенттердің жауаптары әртүрлі: интерактивті тақтаны тек университетте сабақ үстінде ғана қолданамын, сабақ барысында топтық жұмыстарды орындауда слайдтар дайындауда десе, кейбірі интерактивті тақтаның тиісті дәрежеде істемеуі себебінен деп жауап берген.

Электронды оқулықтарды мектептерде оқу құралы ретінде пайдалану – жаңа парадигма, әсіресе, қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттерде [12]. Электронды оқу құралдарын пайдалану жан-жақты зерттелуде. Мультимедиялық оқу құралдары білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын оятып қана қоймайды, сонымен қатар өтілетін тақырыпты жеңіл қабылдауға мүмкіндік береді. Сауалнамаға қатысқан студенттердің 75 %-ы сабаққа қатысты электронды оқулықты қолданатындарын айтты; соның ішінде үнемі - 9%, жиі - 18% және сирек - 48% екені анықталды.

Онлайн мәліметтер базасымен студенттердің 97 %-ы таныс және өздеріне қажетті (сабаққа қатысты, жеке) мәліметтер алу үшін қолданатындары белгілі болды.

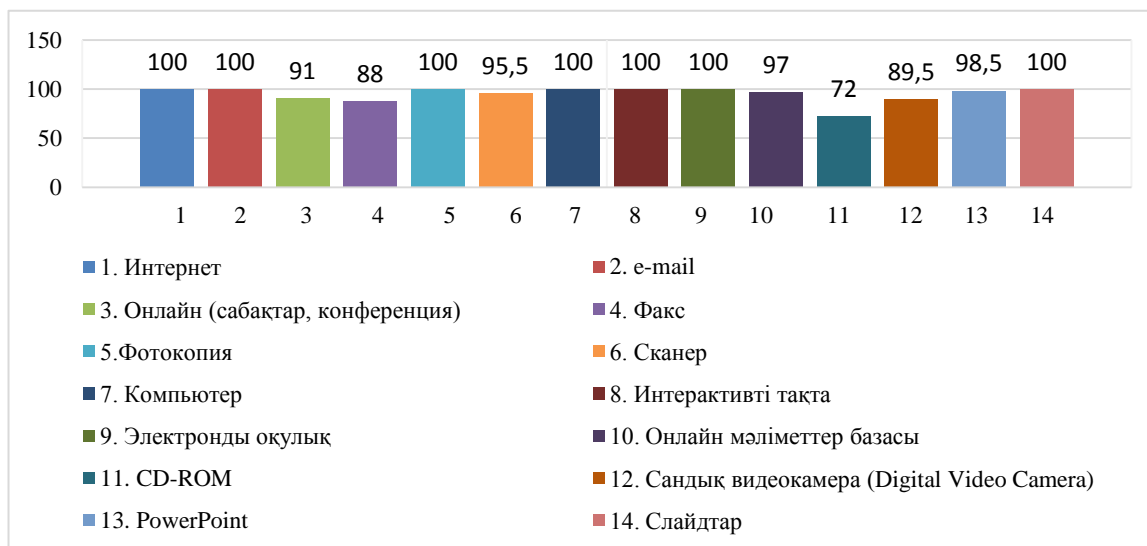
CD-ROM-ды жиі қолданатын студенттер 3 %-ды құрады, ал студенттердің 28%-на мүлдем таныс емес екені анықталды.

Сандық видеокамераны (Digital Video Camera) студенттердің тең жартысы (51%) қолданбайтындықтары туралы жазса, 7 студент бұл туралы білмейтін болып шықты.

Студенттердің 98,5%-ы PowerPoint бағдарламасымен жұмыс жасайтындары және слайдтар құрастыра алатындары белгілі болды. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында өтілетін сабақтардың барлығында слайдтар қолданылады десек, артық айтпаған болар едік.

Сауалнамаға қатысқан бітіруші курс студенттері әңгіме барысында 7-семестрде өтілетін «ІТ құралдарын пайдалану практикумы» пәнінің аясында түрлі (ActivStudio, PowerPoint және т.б.) бағдарламалармен жұмыс істеу, видеороликтер, слайдтар, тест, «ойлан-тап» ойындарын, кроссвордтар құрастыру дағдыларын қалыптастырғандары анықталды.

Бітіруші курс студенттерінің АКТ сауаттылықтарын анықтау бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелерінің диаграммасы төмендегі суретте берілген.



Студенттердің ақпараттық-коммуникациялық технология сауаттылық деңгейі

Суреттегі диаграммадан көріп отырғанымыздай, студенттердің ең жиі қолданатындары интернет, e-mail, фотокопия, компьютер, интерактивті тақта, электронды оқулық, PowerPoint және слайдтар болса, ал ең сирек қолданатындары CD-ROM. Қазіргі таңда әртүрлі көлемдегі ақпараттарды сақтауға және тасымалдауға арналған *USB Flash жинақтағыштар* қолданған өте ыңғайлы және тиімді болуына байланысты CD-ROM-ды сирек қолданулары мүмкін.

Қорытынды

Осылайша, зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай қазіргі таңда педагогикалық бағыттағы студенттердің білімді меңгеруге және де болашақ мұғалім ретінде іс-әрекеттеріне қажетті ақпараттық-коммуникациялық технологиялар туралы білімдері мен оларды қолдану деңгейлері біршама жоғары екені анықталды. Дегенмен, кейбір студенттеге АКТ сауаттылықтарын арттыру қажеттіліктері де бар екені байқалды.

Қазіргі ХХІші ғасырда ақпараттық-коммуникациялық технологиясыз білім беруді елестету мүмкін емес. Жеке компьютерді еркін қолдана білетін, ұжымдастарымен және студенттермен хабарласа алатын электронды мекенжайы бар; білім беруде пән бойынша студенттер электронды түрде орындайтын тапсырмалар жүйесі енгізілген электронды технологияларды қолдана алатын, өз ресурстарын жаңартып отыратын педагогтардың сандық сауаттылығы маңызды рөл атқарады [13].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бейсенова Ә.С., Алиев М.Д. Мультимедиялық технологияны оқыту үрдісінде қолдану мүмкіндіктері. Абай атындағы ҚазҰПУ-ң Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы, №3 (59). – 2018. – 145-149 б.
2. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері: // Авт. ұж.: Е.Ы.Бидайбеов, В.В.Гриншкун, Г.Б.Камалова, Д.Н.Исабаева. Б.Ф.Бостанов/ Оқулық. – Алматы, 2014. – 352 б.
3. Ахметова Г.С. Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқу үрдісінің тиімділігін арттыру. Алматы технологиялық университетінің хабаршысы. №2. – 2014. С. 91-93.
4. Digital transformation a framework for ICT literacy. A Report of the international ICT Literacy Panel. 2002
5. Miljko A. ICT literacy in the humanities and social sciences: course's content characteristics and integration models. PhD thesis. 2017
6. Оқушылардың IT-құзыреттері ICILS халықаралық зерттеуі. Жинақ. - Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2016. - 254 бет. ISBN 978-601-280-763-9
7. Международные исследования объективно оценивают школьное образование в Казахстане. Официальный веб-сайт МОН РК. 12.09.2018. http://edu.gov.kz/m/news/detail.php?ELEMENT_ID=3087
8. Исимбаев Е.Т. ИКТ в системе повышения квалификации: опыт, состояние и перспективы. Учительский журнал. Информационно-методический бюллетень филиала

акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области». №1. – 2017. – С. 3-4.

9. Кырбасова Э.А., Дюскалиева Г.У., Кеңесбаев С.М. Оқыту мен оқуды жетілдіруде ақпараттық коммуникациялық технологияны қолдану. Қазмемқызпу, «Жаратылыстану: химия, биология, география, биотехнология, экология салаларындағы ғылым мен білімнің заманауи даму процестері» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 25-26 қараша 2016 ж. 356-359 б.

10. Орынтаева Ж.А. Білімді ақпараттандыру және оның болашақ мұғалімдерді дайындаудағы әсері. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. 2017. – № 6 (72). – 19-23 б.

11. Majid Zare Bidaki, Najmeh Mobasheri Teachers' Views of the Effects of the Interactive White Board (IWB) on Teaching. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 83 (2013) 140 – 144.

12. Abd Mutalib E., Azelin M.N., Hezlina M.H., Razol M.A., Zullina H.S. E-Books as textbooks in the classroom. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 47 (2012). P. 1802 – 1809.

13. Якунин А.Ф. Информационно-коммуникационные технологии и цифровая грамотность педагога. Вестник Таганрогского института А.П.Чехова. 2016. С. 468-471

ИКТ-ГРАМОТНОСТЬ СТУДЕНТОВ ВЫПУСНИКОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ ВУЗА

Э.А. Кырбасова¹, С.М. Кеңесбаев², Г.У. Дюскалиева³

¹докторант, ² д.п.н., профессор, ³ д.б.н., профессор

^{1,3} Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы

² Филиал АО НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Алматинской области», Алматы, Казахстан

email: ekyrbasova@gmail.com

В статье приведены результаты анкетирования по определению ИКТ-грамотности студентов выпускников педагогических специальностей. Определен уровень информированности студентов о видах информационно-коммуникационных технологий, частота их использования в учебном процессе и в ходе педагогической практики. Установлена важность предмета «Практикум использования ИТ» на 4 курсе в формировании ИКТ знаний и умений у студентов. Большинство студентов используют интернет, email, фотокопии, компьютер, интерактивную доску, электронные учебники, PowerPoint и слайды. Наряду с этим выявлено, что есть студенты, которые не используют перечисленные средства, а часть опрошенных даже не знакома с ними.

Ключевые слова: ИКТ грамотность, компетентность, информационная технология, электронный учебник, интерактивная доска

ICT LITERACY OF STUDENTS OF GRADUATES OF PEDAGOGICAL SPECIALTY OF UNIVERSITY

EA. Kyrbasova¹, S.M. Kenesbayev², G.U. Dyuskaliev³

¹ PhD student, ² Dr. Sci. (Pedagogy), Professor, ³ Dr. Sci. (Biology), Professor

^{1,3} Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty

² Branch of the joint stock company 'National center for professional development "Orleu" "Institute for professional development Teachers in Almaty Region", Almaty, Kazakhstan

email: ekyrbasova@gmail.com

The article presents results of the survey of ICT literacy of students graduating from a teaching specialty. Knowledge of the types of information and communication technology and the frequency of their use by graduate students in the educational process and in pedagogical practices are defined. The role of the subject "Practicum of application of IT means" which is studied during the 4th year of Bachelor program was established. Most students responded use the Internet, e-mail, photocopy, computer, interactive whiteboard, e-books, PowerPoint, and slides. It was also revealed that there are students who do not use the above listed ICTs at all and even some of them are not familiar with them.

Key words: ICT literacy, competence, information technology, electronic textbook, interactive whiteboard

Редакцияға 18.01.19 қабылданды.

МРНТИ 14.35.07

ПРОЕКТ КАК СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ

О.В. Гришаева¹, К.Б. Калиева², Н.В. Иваницкая³

¹к.б.н., ²к.х.н., ³к.ф.-м.н.

^{1,3} Казахско-Русский Международный университет

² ТОО «Актобехимкомбинат Кели»

^{1,2,3} г. Актобе, Казахстан

email: olga_grishaeva@mail.ru

В статье рассмотрены вопросы, связанные с практикой внедрения технологии проектного обучения на этапе получения высшего профессионального образования. Цель работы – апробация методики и методических приемов ведения научно-исследовательской работы студентов в рамках проектов в Казахско-Русском Международном университете г. Актобе. Изучены и проанализированы основные этапы реализации проектов и целесообразность применения как метода обучения. Дана оценка практических результатов групповой и индивидуальной работы студентов-проектантов в 2017-2018 и 2018-2019 учебных годах.

Исследования выявили положительные результаты применения проектной технологии обучения, выражающиеся в повышении эффективности формирования профессиональных и личностных, а также предпринимательских компетенций студентов. Рассмотрены перспективы развития интегрированного направления проектного обучения на базе КРМУ в рамках бизнес-проектов (на примере создания рыбоводного цеха УЗВ по выращиванию клариевого сома), что в целом будет способствовать развитию адаптационных качеств и креативности, которые позволят будущим специалистам сократить период адаптации на производстве.

Даны методические рекомендации к организации и ведению основных этапов проведения научно-исследовательских проектов для студентов технических специальностей в высшем учебном заведении на примере исследований вопросов культуры безопасного поведения, производства и качества питьевой воды, аквакультурного рыбоводства. Использование проектной технологии обучения в высшем учебном заведении оправдано с учетом положительного влияния на академическую успеваемость студентов при освоении ими профессиональных навыков.

Ключевые слова: проектное обучение, научно-исследовательский проект, интегрированный проект, проектная группа, профессиональные компетенции, предпринимательские компетенции, производственная адаптация, система электронного обучения

Качество современного образования, которое должно обеспечивать подготовку конкурентоспособных молодых специалистов для производств различных сфер деятельности, зависит, прежде всего, от используемых технологий обучения. В настоящее время наряду с традиционным подходом практически повсеместно на всех образовательных ступенях, в том числе и в вузе, активно внедряются инновационные формы, в том числе проектное обучение. Идея проектного обучения заключается в организации обучения на активной основе, через личную заинтересованность студента в получении определенных знаний для достижения конкретных целей [1; 61].

Теоретическая разработка учебных программ и практическое применение проектного обучения могут иметь различные направления и формы работы (индивидуальные, групповые), а также сочетать в себе узкоспециализированные и интегрированные научно-исследовательские работы студентов (НИРС). Форма организации учебного процесса может быть традиционной при проведении НИРС, имеющих единое специализированное направление, но представляет затруднения в работе над интегрированными проектами, в которых принимают участие студенты различных двух и более специальностей. В этом случае наиболее удобной и эффективной является система электронного обучения – e-Learning [2; 3]. Основная цель использования системы e-Learning в проектной технологии обучения заключается в обеспечении равного доступа к образовательным ресурсам и технологиям, а также в развитии высокого уровня самоорганизованности и саморегулируемого обучения студентов с применением современных ИКТ [4;14; 5;18-19].

В рамках внедрения проектной технологии обучения с февраля 2017 г. в Казахско-Русском Международном университете г. Актобе в рамках работы некоторых интегрированных научных исследований студентов кафедры «Технические и естественно-научные дисциплины» руководителями проектов успешно используется форма организации занятий на основе e-Learning в форме Google Classroom [6; 18]. Основной целью проектов является интенсивное формирование актуальных качеств и компетенций, необходимых будущим молодым специалистам в ходе выполнения конкретно направленных исследований и практических разработок с получением конечного результата, который может быть выражен в получении моральных достижений при участии в тематических конкурсах, конференциях, форумах, а также интеллектуального или материального продукта или авторской идеи студента, которая может стать основой для создания курсовой или дипломной работы.

Использование формы обучения Google Classroom позволило организовать работу проектов таким образом, чтобы все проектные группы работали одновременно каждая в своем направлении, при этом оставаясь на связи между собой и с руководителем проекта весь период работы в аудитории в режиме «онлайн», а также во внеурочное время «оффлайн», делясь идеями, наработками, мнениями, планами и другой полезной информацией. Такая система, обеспечивающая персонализированный (учитывающий индивидуальные когнитивные наклонности студента), дистанционный (доступный в любое удобное время), виртуальный (постоянный не регламентированный временем обмен информацией) подход с разнообразными коммуникативными возможностями (от индивидуальных замечаний, до общих комментариев и выдвижения идей на обсуждение группы) делает обучение не только одинаково доступным для всех активных студентов-проектантов, но и мотивирующим, повышающим качество обучаемости.

Минусы, выявленные в ходе использования данной системы организации учебного взаимодействия преподавателя со студентами, заключаются в следующем:

- необходим регулярный доступ к Интернету и компьютерам;
- при очном взаимодействии студентов с преподавателем необходимо тщательно контролировать внесение обновленной информации в виртуальный класс.

Помимо интерактивности, информативности и коммуникативных преимуществ обучение в проектах с использованием системы e-Learning позволяет обеспечивать постоянную связь с руководителем проекта, систематическую оценку работы, своевременные задания и материалы текущих и последующих занятий. Самое главное, такие технологии обеспечивают реальный командный дух проекта, так как здесь, с одной стороны, он может подключиться к решению задач другого проектанта его команды, с другой стороны – поделиться своими рассуждениями, вариантами решений проблемных вопросов, интеллектуальными картами для постановки групповых долгосрочных и краткосрочных целей в работе. Такой подход мотивирует студентов к здоровой конкуренции, улучшению результатов, способствует развитию творчества и инноваций.

Для получения представления о практическом использовании проектной технологии рассмотрим пример реализации проекта для студентов технических специальностей. Работа проекта «Вода-источник жизни» была рассчитана на период 2017-2018 учебного года. Целью проекта являлось проведение маркетинговых исследований рынка бутилированной воды города Актобе, формирование навыков и умений проведения испытаний питьевой воды по физико-химическим показателям, изучение методов очистки воды, формирование навыков работы с нормативной документацией, знакомство с технологией производства питьевой воды.

В проекте принимали участие студенты различных технических специальностей: 6М072000 – *Химическая технология неорганических веществ*, 5В070200 – *Автоматизация и управление*, 5В073200 – *Стандартизация и сертификация*, 5В070400 – *Вычислительная техника и программное обеспечение*. Количество проектантов составляло одиннадцать человек. Студенты в ходе работы проекта разделились на три группы: «студенты-химики», «студенты АУ 2 курса», «студенты АУ и ВТиПО 1 курса». Каждая группа работала в специальном тематическом направлении.

В результате проведенного исследования были изучены особенности производства, включая процесс очистки питьевой воды, химический состав различных марок бутилированной воды в испытательной лаборатории Научно-исследовательского института по разработке нефтегазовых месторождений АО «СНПС-Актобемунайгаз» г. Актобе. Студенты первой группы

проводили анализы питьевой бутилированной воды, определяли ее физико-химические показатели. В процессе практической работы в лаборатории они получили навыки химико-аналитика, овладели умениями применять методы объемного титрования воды. Студенты второй группы фиксировали процесс на фото- и видеокамеру, анализировали технологический процесс, собирали материал для итогового отчета о работе проекта. Третья группа студентов, изучив технологию водоподготовки производителей бутилированной воды, занималась созданием 3D-версии технологии водоподготовки. Результаты проведенных исследований были представлены студентами в материалах статей в отечественных изданиях периодической печати, на международных студенческих форумах, проводившихся на базе Казахско-Русского Международного университета.

В качестве другого примера реализации проектной технологии обучения в форме интегрированного «смешанного» (научно-исследовательского и творческого) проекта, в котором задействованы студенты технических (5B042100 – Графический дизайн, 5B070400 – *Вычислительная техника и программное обеспечение*, 5B072900 – Строительство, 5B073100 – Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды) и юридических специальностей (5B030100 – Юриспруденция), рассмотрим работу «Чрезвычайные ситуации: правила поведения при ЧС, оказание первой доврачебной помощи пострадавшим», выполнявшуюся в 2017-2018 гг.

Актуальность данного проекта обусловлена низким уровнем информированности людей об эффективном поведении в нестандартных, опасных ситуациях. В целях предупреждения о возможной опасности и содействия воспитанию культуры безопасного поведения у студентов и школьников в рамках проекта «Чрезвычайные ситуации: правила поведения при ЧС, оказание первой доврачебной помощи пострадавшим» ведется работа по созданию интерактивных обучающих средств: мультипликационного фильма и электронной игры о правилах безопасного поведения и оказания помощи пострадавшим.

Работа студентов была направлена на освещение проблем и вопросов подготовленности людей для оптимальных действий в условиях чрезвычайных ситуаций, а также оказания первой доврачебной помощи пострадавшим. Техническая часть проекта включала разработку нового продукта современных интерактивных форм обучения в виде электронной игры и мультипликационного фильма. Учебная игра строилась по сюжету, разработанному студентами на основе требований по технике безопасности и оказания помощи пострадавшим при поражении электрическим током, при пожаре, в дорожно-транспортном происшествии, при отравлении химическими веществами и т.д. Действия игры происходили на условном объекте. Главные герои – участники опасных событий, один из которых предпринимал различные действия по спасению и оказанию помощи второму, пострадавшему. Перед создателями игры стояло четыре основных задачи: составление сюжетной основы с вариантами ролевых действий героев, прорисовка сюжета в графике, разработка «мира» - фоновой загрузки игры, и, наконец, диалоговые проекты, которые и легли в основу ключевых вопросов для игрока, направленных на проверку и закрепление знаний по вопросам техники безопасности и оказания первой помощи пострадавшему.

В качестве мультимедийного пособия по правилам безопасности для детей было запланировано создание мультипликационного фильма по сюжетам, написанным участниками проекта. Помимо составления подробных сценариев, студентами также созданы основные арт-герои, выбрана программа для «оживления» персонажей. Трудоемкий процесс детальной прорисовки отдельных сцен и стремление художников к единому стилю делало их работу коллективным творческим процессом.

В ходе работы проекта студентами различных специальностей получены не только новые знания и практический опыт (например, изучение основ работы программ Blender, 3ds Max, Photoshop CS6, ZBrush4R7, Unreal Engine 4, Krita), но и возможности творческого развития и самовыражения. Студентами были созданы трейлер обучающего мультфильма и интерактивной игры-тренажера. Результатом работы проекта должны стать пилотные разработки обучающего мультфильма и интерактивной игры-тренажера, направленных на формирование и закрепление знаний основ безопасности жизнедеятельности. Применение интерактивных учебно-тренировочных программ может представлять собой одну из форм подготовки к контролю знаний не только в традиционном, но и в дистанционном образовании [7-8].

В настоящее время развитие проектных технологий в вузе направлено на создание бизнес-проектов, личный вклад в разработку которых может стать основой для создания дипломной

работы студентов или диссертационной работы магистрантов [9]. Подобным примером является проект «Производство клариевого сома в УЗВ», реализуемый в 2017-2018, 2018-2019 учебных годах, стал одним из первых студенческих бизнес-проектов КРМУ. Результатом работы должно стать создание полноценного рыбоводного цеха на базе университета.

Предварительные исследования, проведенные студентами различных специальностей в общем (изучение технологии кормления и выращивания клариевого сома в установках замкнутого водоснабжения) и специализированных (устройство модуля УЗВ, разработка базы данных для аквакультурного производства на основе программы Access, разработка дизайна и контента рекламы, проект финансовых затрат на запуск производства до момента полной окупаемости расходов) направлениях, охватили полтора учебных года. На данный момент проектная группа работает над проектами заключения договоров на приобретение необходимого оборудования, кормов и посадочного материала для цеха УЗВ на базе Казахско-Русского Международного университета. Запуск производства запланирован на конец мая 2019 г. Также перед проектантами стоит задачи разработки системы реализации готовой продукции уже в осенний период 2019 г.

Данный проект, по мнению его участников, не только интересен как научно-исследовательская работа, но и перспективен в плане получения практического предпринимательского опыта, поскольку студенты будут задействованы в дальнейшей работе проекта, когда он перейдет в стадию действующего рыбохозяйственного производства.

При переходе на очередной этап выполнения все три описанных проекта требовали от своих участников практических результатов. Достижения каждого студента должны были проявляться в его вкладе в создание интеллектуального или материального продукта, либо в моральном вкладе в качестве участия в конкурсах, конференциях, форумах и т.д.

В целом, говоря о проектной технологии обучения и научно-исследовательской работе студентов, необходимо отметить главную цель – развитие мышления, творческих способностей обучающихся, овладение ими значительными навыками самостоятельной работы, связанной с поиском, систематизацией и обобщением существующих литературных источников, а также формирование умений анализировать и критически оценивать исследуемый научный и практический материал с разработкой и созданием конечного продукта (интеллектуального или материального).

В связи с перечисленными целями необходимо выполнение следующих задач [10, с. 21-22]:

- систематизация, закрепление и расширение теоретических знаний, полученных на лекциях и практических занятиях по изученным дисциплинам;
- овладение навыками самостоятельной работы по подбору литературы, работы с научной литературой;
- умение самостоятельно систематизировать и излагать знания, полученные в процессе самостоятельного изучения литературы;
- овладение навыками научно-исследовательской работы, использование анализа и самостоятельных выводов по технико-экономическим проблемам;
- углубленное изучение наиболее актуальных проблем организации работ в области стандартизации, сертификации, метрологии, уяснение связи теории с практикой;
- выполнение практических разработок по созданию конечного продукта.

Включение элементов творчества в отдельные виды учебной работы – наиболее распространенная форма НИРС. При выполнении таких работ студент должен не только научиться планировать свою деятельность, выбирать методику исследований, составлять научный отчет о проделанной работе, но стремиться к созданию конечного продукта – интеллектуального или материального результата. Выполнение всех научно-исследовательских работ, как правило, включает подготовительную, основную и заключительную стадии [11; 219-220]. В проектном обучении следует выделять еще и производственную стадию, которая должна быть направлена на выполнение практической разработки продукта проекта.

Технология проектного обучения внедряется не только в казахстанских вузах. Она получила признание и успешно применяется в зарубежной практике. Так, Ш. Алинком и Х. ван ден Бергом выделены основные требования к проектному методу [12]: проект должен иметь ключевое значение в обучении студентов и быть открытым, доступным и понятным. При этом

ведущая роль в проекте отводится студентам. Проект должен оставлять возможность для вариативного подхода и сотрудничества участников, а также обеспечивать междисциплинарность, интерактивность и реалистичность решаемых задач. Роль руководителей в проекте важна, но не явна – работа со студентами носит характер коучинга.

Эффективность применения проектной технологии подтверждается рядом исследований. Так, в Университете Минхо (Португалия) исследовались особенности влияния участия в проектах на компетенции и качество обучения студентов. По результатам исследований, по мнению самих студентов, проектное обучение повышает их роль и степень участия в образовательном процессе, положительно влияет на его результаты [13; 56-57]. М. Виторино и Л. Тинока пишут, что технология проектов формирует у студентов ответственность, самостоятельность, повышает самоорганизацию, учит их управлять собственными знаниями [14; 26].

Таким образом, на сегодняшний день проектный метод получает все более широкое распространение. Он является эффективным инструментом решения ряда задач [15]:

- в ходе работы над проектами студенты не только получают новые знания, но и в значительной степени самостоятельно учатся применять эти знания в практической деятельности, находить способы решения проблем, оценивать их реализуемость и эффективность;

- преподаватели, будучи руководителями и наставниками студентов, приобретают дополнительный опыт погружения в реальную деятельность, наращивают свой потенциал и повышают эффективность его использования;

- результаты проектной деятельности студентов могут использоваться при написании научных статей, подготовке докладов на конференциях различных уровней, выполнении работ в рамках грантов и т. д.;

- возможно выполнение студентами, магистрантами выпускных квалификационных работ в виде стартапов.

Главная ценность проектного метода обучения студентов в вузе заключается в создании условий самостоятельного обучения, а именно проблематизации изучаемого материала, активности, связи обучения с жизнью [16]. Описанные выше интегрированные практико-ориентированные долгосрочные проекты с групповым участием студентов, включают прикладные исследования и разработки, направленные на создание новых методов, на основе которых, разрабатывается продукт, либо реальная модель. По результатам реализации проектного обучения студентов технических специальностей в Казахско-Русском Международном университете в течение 2017-2019 гг. очевидна эффективность данного опыта.

В целом применение проектной технологии обучения позволяет формировать у студентов необходимые профессиональные компетенции, соответствующие требованиям, предъявляемым к современным молодым специалистам, в том числе предпринимательские качества, умение работать в команде, нацеленность на получение конечного результата. В качестве формы занятий могут быть использованы традиционные наряду с инновационной системой e-Learning, позволяющей в интерактивном режиме проводить обучение в проектных группах.

Наиболее эффективным является интегрированный научно-исследовательский проект прикладного направления с планированием практического результата. Предпочтительнее выбор группового выполнения работы студентами. Групповое исследование повышает мотивацию, вырабатывает командный дух, позволяет выработать умение целенаправленного коллективного исследования, индивидуальной ответственности в достижении общей цели. Приоритетными должны быть долгосрочные проекты, позволяющие добиться более значимых результатов не только для проекта в целом, но и для каждого участника в отдельности. Большое значение имеет индивидуальный подход, позволяющий раскрыть скрытый потенциал студентов.

Таким образом, современное обучение в высшем учебном заведении должно стремиться к активному использованию мировых инновационных образовательных технологий, направленных на повышение конкурентоспособности будущих специалистов на рынке труда.

Список литературы

- 1 Боков Л.А., Катаев М.Ю., Поздеева А.Ф. Технология группового проектного обучения в вузе как составляющая методики подготовки инновационно-активных специалистов// Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6. – с. 61.
- 2 E-Learning. – URL: <https://e.edu.kz/ru/teacher.html> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 3 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Adilet. – URL: <http://edu.resurs.kz/elegal/programma-2011-2020> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 4 Электронное обучение: руководство по применению и внедрению в вузе/ Под ред. О.Зубиковой, Г.Исмуратовой, О.Куфлей, Н.Суеркуловой, И.Ястребовой. – Костанай: ТОО «Центрум», 2016. – 147 с.
- 5 Калиева К. Б., Гришаева О. В., Иванецкая Н. В. E-Learning как эффективная форма организации учебного процесса при использовании проектной технологии обучения в высшем учебном заведении// Современная психология и педагогика: проблемы и решения: сб. ст. IV межд. науч.-практ. конф. №4(3). –Новосибирск: СибАК, 2017. – С. 18-23
- 6 Бредихина Т. Проектная деятельность КРМУ: от облачных технологий до аквакультур// Актюбинский Вестник. – Актобе, 2018. - № 11 - С.18-19.
- 7 Яриков В.В. Обучающий тренажер как средство контроля знаний при компьютерном обучении// Вестник Марийского государственного университета. – Йошкар-Ола, 2010. – С. 2019-220.
- 8 Векслер В.А., Рейдель Л.Б. Интерактивные тренажеры и их значение в учебном процессе// Педагогические науки. – 2016. – № 41-1. – URL: <http://novainfo.ru/article/4403> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 9 Дудышева Е.В., Макарова О.Н. Дистанционные бизнес-проекты в практико-ориентированной подготовке студентов педагогического вуза// Решетневские чтения, 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/distantsionnye-biznes-proekty-v-praktiko-orientirovannoy-podgotovke-studentov-pedagogicheskogo-vuza> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 10 Мазуркин П.М. Основы научных исследований. – Йошкар-Ола: ООП ГОУВПО «Марийский государственный университет, 2006. – 240 с.
- 11 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2010. – С. 219-220.
- 12 Alink Ch. O., Berg H. van den. Project-Led Education (PLE)// University of Twente, 2013. – URL: <https://www.utwente.nl/en/ces/celt/publications/20130820-ple-final.pdf> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 13 Fernandes S., Mesquita D., Flores M. A., Lima R. M. Engaging Students is Learning: Findings from a study of Project-Led Education// European Journal of Engineering Education. 2014. Vol. 39. No. 1. P. 55-67. – URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03043797.2013.833170> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 14 Vitorino M. J. Project-Led (PLE) no ensino da Multimedia: Papel do Professor e Papel do Aluno// Universidade de Lisboa. Relatório de Prática de Ensino Supervisionada. - Lisboa, 2013. – 136 p. – URL: http://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/9134/1/ulfpie044631_tm.pdf (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 15 Сафонова К.И., Подольский С.В. Проектная деятельность студентов в вузе: принципы отбора проектов и критерии формирования проектных групп// Журнал. Общество: социология, психология, педагогика, 2017. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proektnaya-deyatelnost-studentov-v-vuze-printsiipy-otbora-proektov-i-kriterii-formirovaniya-proektnyh-grupp> (дата обращения 28.01.2019 г.)
- 16 Петухова Е.А., Кравченко Г.В. Использование метода проектов в обучении студентов вуза средствами информационных технологий// Ученые записки. Электронный журнал Курского государственного университета. – Курск, 2017. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-metoda-proektov-v-obuchenii-studentov-vuza-sredstvami-informatsionnyh-tehnologiy> (дата обращения 28.01.2019 г.)

ЖОБА УНИВЕРСИТЕТТЕ СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ

О.В. Гришайева¹, К.Б. Калиева², Н.В. Иванецкая³

¹б. ғ. к., ²х. ғ. к., ³ф-м. ғ. к.

^{1,3}Қазақ-Орыс халықаралық университеті, ²ЖШС «Ақтөбехимкомбинат Кели»

^{1,2} Ақтөбе қ., Қазақстан

email: olga_grishaeva@mail.ru

Мақалада жоғары кәсіптік білім алу кезеңінде жобалық оқыту технологиясын енгізу практикасына байланысты сұрақтар қарастырылады. Жұмыстың мақсаты - Ақтөбедегі Қазақ-Орыс халықаралық университетіндегі жобалар шеңберінде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу әдістемесі мен оқыту әдістерін тексеру. Жобаны іске асырудың негізгі кезеңдері және оқу әдісі ретінде қолданудың мақсаттылығы зерттелінді және талданды. 2017-2018 жж. және 2018-2019 жж. студент-проектанттардың жеке және топтық жұмысының практикалық нәтижелері бағаланған.

Зерттеулер студенттердің кәсіптік және жеке, сондай-ақ кәсіпкерлік құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімділігін арттыру арқылы білдірілген, жобалық оқыту технологияны қолданудың дұрыс нәтижесін анықтады. ҚОХУ негізіндегі бизнес-жобалар шеңберінде жобалық оқытудың интеграцияланған аумағын дамыту келешегі қарастырылады (жайын өсіретін цехының құру мысалында), бұл жалпы болашақ мамандардың өндірістегі бейімделу кезеңін қысқартуға мүмкіндік беретін бейімделу қасиеттерін және шығармашылығын дамытуға ықпал етеді.

Жоғары оқу орнының техникалық мамандықтарының студенттері үшін қауіпсіз іс-әрекет мәдениеті, ауыз судың сапасы, аквакультуралы балық шаруашылығы мәселелерін зерттеу аясындағы ғылыми-зерттеу жобаларының негізгі сатыларын ұйымдастыру және жүргізуге әдістемелік ұсыныстар көрсетілді.

Жоғарғы оқу орындарында жобалық технология пайдалануы студенттердің кәсіби дағдыларын дамытуда академиялық көрсеткіштеріне оң әсерін ескере отырып дәлелденді.

Түйін сөздер: жобалық оқыту, ғылыми-зерттеу жобасы, біріктірілген жоба, жобалық топ, кәсіби құзыреттер, кәсіпкерлік құзыреттер, өндірістік бейімдеу, электрондық оқыту жүйесі

PROJECT AS A MODERN TECHNIQUE OF TEACHING UNIVERSITY STUDENTS

O.V. Grishayeva¹, K.B. Kaliyeva², N.V. Ivanitskaya³

¹Cand. Sci. (Biology), ²Cand. Sci. (Chemistry), ³Cand. Sci. (Physics and Math.)

^{1,3} Kazakh-Russian International University

² LLP «Aktobekhimkombinat Keli»

^{1,2,3} Aktobe, Kazakhstan

email: olga_grishaeva@mail.ru

The article discusses the issues related to the practice of introducing project-based learning when obtaining higher professional education. The purpose of the work is the approbation of the technique and teaching methods for conducting research work of students in the framework of projects at the Kazakh-Russian International University in Aktobe. The main stages of the project implementation and the feasibility of its use as a teaching method were studied and analyzed. An assessment of the practical results of group and individual work done by project students in the 2017-2018 and 2018-2019 academic years is presented.

Studies have revealed positive results of the use of the project-based learning that can be expressed in the efficiency increase of the development of the professional, personal, and entrepreneurial competencies of students. The prospects for the development of an integrated track of the project-based education at the KRII as a part of the business projects (taking as an example the creation of a CRS fish breeding farm for raising catfish) are considered, which will generally contribute to the development of adaptation qualities and creativity that will allow the future specialists to shorten the period of adaptation in the field.

Methodological recommendations are given for the organization and maintenance of the main stages of conducting research projects for students of technical professions in a higher education institution on the example of research on the issues of a culture of safe behavior, production and the quality of drinking water, and aquaculture fish farming. The use of the project-based learning in a higher education institution is justified in regards to the positive impact on the academic performance of students in acquiring professional skills.

Key words: project-based learning, research project, integrated project, project team, professional competencies, entrepreneurial competencies, production adaptation, e-learning system

Поступило в редакцию 18.01.19.

ГТАХР 68.35.47

ҚАНТ ҚҰМАЙЫНЫҢ (*SORGO SACCHARATUM PERS.*) КЕЙБІР СОРТТАРЫНЫҢ БИОПАРАМЕТРЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ NaCl–ДЫҢ УЛЫ ӘСЕРІ

Ә.Ж. Тілеу¹, А.А. Умарова², Е.А. Кірішбаев³

^{1,2}«6M011300-Биология» 2-курс магистранттары

³ б.ғ.к қауымдастырылған профессор м.а

^{1,2,3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, email: tileu.asel@mail.ru

Мақалада қант құмайының Порумбень-7 және Қазақстан-20 сорттарының өсіп-дамуына тұздың (NaCl) улы әсері зерттелді. Тұздың жоғары концентрациясында өсімдіктің сабағының ұзарып өсуі нашарлап, тамыры жүйесі мүлдем түзілмей, эндоспермдағы қор затының жұмсалыу дәрежесі де азайды. Тәжірибе нәтижелерінен анықталғандай, Қазақстан-20 сортына қарағанда Порумбень-7 сорты тұзға төзімділігімен ерекшеленді. Тұздың (NaCl) әртүрлі концентрациялары өсімдіктің жеке мүшелерінің өсуіне және өсімдіктің жеке мүшелерінің құрғақ биомасса жинақтау көрсеткіштеріне де әсер етті.

Түйін сөздер: Қант құмайы, Порумбень-7, Қазақстан-20, сорт, тұз, сабақ, тамыр, концентрация

Кіріспе

Қант құмайы - өте сапалы, жасыл массаның көп мөлшерін қамтамасыз ететін перспективті жемдік дақыл. Маңызды жасыл массаны, кейде қиын ауа-райы жағдайында айтарлықтай мөлшерде қамтамасыз ететін перспективті өсімдік қант құмайы болып табылады. 1940 жылдардың басында АҚШ-та жоғары қант құмайы сорттарына сұраныстың артуы екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қант қамысы мен қант қызылшасы қант өндірісінің төмендеуіне байланысты болды. Қазіргі уақытта құмайға деген қызығушылық мұнайдың, мұнай өнімдерінің құнының артуы және биоотын ретінде этанолды пайдаланудың жетіспеушілігімен байланысты [1].

Қазіргі уақытта мұнай өнімдерінің үнемі өсіп келе жатқан тапшылығы, олардың жоғары құны және ортаның экологиялық факторларының нашарлауы баламалы экологиялық таза энергия көздерін іздеуге мәжбүр. Осыған байланысты өсімдіктердің фотосинтетикалық белсенділігі арқылы жинақталатын энергияны пайдалану өзекті болып табылады. Украинада биоотынды алудың балама көздерінің бірі қант құмайы болуы мүмкін, ол қазір таза, тығыздалған немесе басқа дақылдармен аралас (жүгері, соя) өседі [2].

Қант құмай жасыл масса өнімділігінің жоғары әлеуетіне ие, 1 гектарға есептегенде суарылмайтын жерлерде 1,4-1,5 т-ға дейін және суарылатын жерлерде 2,2-2,5 т-ға дейін биоотынды ала алады. Алайда есептеулер көрсеткендей, бұл дақылдың қолда бар сорттары богарлық жағдайда 2,8-3 т/га қантпен және суару кезінде 4,5-5,0 т / га қантпен қамтамасыз ете алады (сабақ шырынының құрамы 17-ден 24 %-ке дейін) [3].

Жануарлар үшін керемет таптырмайтын азықтың бірі, ол– қант құмайының дәні және жасыл массалары. Қант құмайы сабанынан қағаз, герметикалық бұйымдар, картон, сыпырғылар өндіру үшін шикізат болып саналады. Қант құмайы өсімдігінен биоэтанолды алу үшін де қолдануға болады. Соңғы кезеңдерде әлемде құмай өсімдігінен құмай шырынын алып, оны азық-түлік және кондитер өндірісінде жиі қолданылып жүр. Сондай-ақ, минералды сулар және түрлі сусындарды өндіруде де қолданылады [4, 5]. Бұл өсімдік қызылша мен қант қамысын ішінара немесе тіпті толығымен алмастыру қабілеті бар. Әсіресе, жасанды бал алу үшін таптырмайтын өсімдік, ол өзінің көрсеткішімен табиғи балдан кем емес [6]. Шырынды буландырғаннан кейін егер де қанттың мөлшері (сахароза, глюкоза, фруктоза) әрқайсысы 30%-дан шырын болса, онда 1 сотық жерден сахароза-глюкоза-фруктоза шырынының 40-50 литрін алуға болады.

Қант құмайы – таңғажайып өсімдіктің бірі. Өсімдік сабақтарының шырыны тропикалық жағдайда өсірілген қант қамысынан кем емес, шамамен 20-22% қант жинайды. Құмайды құрғақ аймақтарда да оңай өсе береді. Себебі, бұл өсімдіктің негізгі артықшылығы – құрғақшылық төзімділігінде, сондай-ақ егін егу және оны жинау кезінде жоғары шығындарға ұшыратпайды.

Қант қызылшасын өсіру секілді пестицидтердің үлкен мөлшерін қажет етпейді. Егер қант құмай өсімдігін жем-шөп ретінде өсірсе, оның бір жылдық шөптесін өсімдіктермен салыстырғанда мынандай артықшылықтары бар: бір рет сеуіп, бүкіл жаз бойы жинауға, яғни маусымына бірнеше рет орып алуға мүмкіндік болады. Онымен қоса, ол таптырмайтын фитомелиорант, гипсті және басқа да химиялық мелиоранттарды пайдаланбай-ақ топырақтың тұздануын азайтады және сортаңданудан құтылуға көмектеседі [7].

Көптеген факторлардың жиынтығының нәтижесінде Республикамызда жылдан жылға тұзданған жер аумағы артып барады. Құмай негізінен физиологиялық ерекшеліктеріне және суайналымы механизмінің бірегейлігіне байланысты ауа мен топырақ құрғақшылығына төзімді келеді. Ең алдымен, құмай ең аз транспирация коэффициентіне, яғни, суды тұтыну құрғақ заттың бірлігіне ие. Мысалы, құмай судың 300 бөліктерін тұтынса, ал судан шөбі – 340, жүгері – 388, бидай - 515, күнбағыс – 895 тұтынады [8]. Құмайдың құрғақшылыққа төзімділігі, сондай-ақ, тыныс алуға судың төмен мөлшерін тұтынса, балауыздану кезеңінде жапырақ құрамында болуы, күшті тамыр жүйесі мен ұлпаның сумен коллоидті байланысының үлесінің артуы мен топырақтың терең қабаттарынан ылғал мен қоректік заттардың іздеуге қабілетті. Тамыр жүйесінің дамуының қарқынды ұзарып өсіп, топырақта терең енгендіктен, құмай өсімдіктері ксерофитті (құрғақшылыққа төзімділік) түріне жатады. Көптеген егістік дақылдар арасында құмай ұзақ мерзімді қатал гидротермиялық жағдайларға төзуге қабілеттілігінің арқасында көшбасшы дақыл болып табылады [9].

Жұмыстың мақсаты

Қант құмайы сорттарының (Порумбень-7 және Қазақстан-20 сорттары) өсіп-дамуына тұздың (NaCl) әсерін зерттей отырып, биологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу материалдары және әдістері

Зерттеу нысаны ретінде Қант құмайының 2 сорты (Порумбень-7 және Қазақстан-20 сорттары) алынды.

Зерттеуді жүргізу барысында қант құмайының биологиялық ерекшеліктерін биопараметрлік көрсеткіштері бойынша анықтадық. Алынған мәліметтер статистикалық өңдеуден Удольская бойынша жүргізілді [10].

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Зерттеу жұмыстары басталғанға дейін қант құмай сорттарының дәнін тазарту үшін калий перманганаты және дистилденген сумен шайып, арнайы бөлмелерде сақтадық. Арнайы контейнерлерді алып, әрбір вариант 3 қайталаумен егілді. Тәжірибе мерзімі 15 күнге созылды, өсімдіктердің биопараметрлік көрсеткіштері алынды. Құрғақ биомассасын алу үшін, өсімдіктің жеке мүшелерін кептіргіш шкафта (термостат) 105 °С температурада 3 сағат кептіріп, құрғақ салмағы өлшенді.

Кесте-1. Тұздың әртүрлі концентрациясының Қант құмайының Порумбень-7 және Қазақстан -20 сорттарының өсу көрсеткіштеріне әсері

Сорттар атауы	Порумбень-7				Қазақстан -20			
	Сабақ (см)		Тамыр (см)		Сабақ (см)		Тамыр (см)	
Бақылау	10,4	100%	4,13	100%	11,2	100%	3,92	100%
NaCl 0,1 %	12,6	121%	11,6	281%	9,3	83%	5,2	133%
NaCl 0,3 %	4,73	46%	2,53	61%	2	18%	1,7	43%
NaCl 0,6 %	1,76	17%	-	-	1,2	11%	-	-

Кестеде, қант құмайы сорттарының өсуіне тұздың әртүрлі концентрациялары кері әсерін көрсетті. Дегенмен, тұздың 0,1 % концентрациясы Порумбень-7 сортының сабағы мен тамырына едәуір оң әсерін (сабақ 12,6 см , тамыр 11,6 см) тигізді. Қазақстан-20 сортында керсінше, сабағының өсуі 17%-ға төмендеген, тамырының өсуіне ғана оң әсерін көрсетіп 33%-ға жоғарылаған. Ал, тұздың концентрациясы жоғарылаған сайын өсімдіктің өсуі төмендеп отырды (кесте-1).



Бақылау NaCl 0,1 % NaCl 0,3 % NaCl 0,6 %

Сурет -1. Тұздың әртүрлі концентрацияларының Порумбень-7 сортының өсуіне әсері

Мысалы, Порумбень -7 сорты тұздың ең жоғарғы концентрациясында (NaCl 0,6%) бақылау вариантымен салыстырғанда сабағының ұзарып өсуі 8,64 см-ге дейін төмендеген. Ал, тамыры мүлдем түзілмеген (сурет -1). Қазақстан-20 сортында тұздың концентрациясы жоғарылаған сайын өсу көрсеткіштері де төмендей берді. Бақылау вариантымен NaCl 0,3%-тік концентрациясымен салыстырғанда Қазақстан-20 сортының сабағының өсу көрсеткіші 72 %-ға, ал тамырының өсуі 57 % -ға кеміген (сурет-2).



Бақылау NaCl 0,1 % NaCl 0,3 % NaCl 0,6 %

Сурет- 2. Тұздың әртүрлі концентрацияларының Қазақстан-20 сортының өсуіне әсері

Тұздың 0,6%-тік концентрацияда өскен сорттың сабағының ұзарып өсуін 0,3%-тік концентрациямен салыстырғанда 7%-ға азайған, ал тамыры мүлдем түзілмеген. Тәжірибе барысындағы екі сорттың ішінде тұзға төзімділігі жөнінен Порумбень-7 сорты Қазақстан-20 сортына қарағанда төзімдірек екені анықталды.

Кесте-2. Тұздың әртүрлі концентрациясының Қант құмайының Порумбень-7 және Қазақстан-20 сорттарының жекелеген мүшелерінің құрғақ биомасса жинақтауының көрсеткіштері (мг)

Сорттар атауы	Порумбень-7				Қазақстан -20			
	Сабақ (мг)		Тамыр (мг)		Сабақ (мг)		Тамыр (мг)	
Бақылау	7,5	100%	1,3	100%	6	100%	1,1	100%
NaCl 0,1 %	7,9	105%	3,5	269%	5	83%	1,8	164%
NaCl 0,3 %	5,6	74,6%	1	77%	2,4	40%	0,8	73%
NaCl 0,6 %	3,3	44%	-	-	0,17	3%	-	-

Кестеде көрсетілгендей, сабағы мен тамырының құрғақ салмағы өсімдіктің өсу көрсеткіштеріне тәуелді. Яғни, тұздың ең төменгі концентрациясында (NaCl 0,1%) Порумбень-7 сортының сабағы мен тамырының салмағы басқа көрсеткіштерге қарағанда жоғары екені анықталды. Мысалы, NaCl 0,1 % концентрацияда сабақтың құрғақ салмағы бақылаумен салыстырғанда 5 %-ға (105%), ал тамырдың құрғақ салмағы 169%-ға (269%) жоғарылады (сурет-1). Ал, тұздың концентрациясы жоғарылағанда құрғақ салмағының көрсеткіштері төмендеді. NaCl 0,3 % концентрацияда бақылаумен салыстырғанда сабағының құрғақ салмағы 25,4%-ға (74,6%), тамырының құрғақ салмағы 23%-ға (77%) кеміді. Қазақстан-20 сортының көрсеткіштері Порумбень-7 сортымен салыстырғанда айырмашылықтар байқалды. Мұны мына көрсеткіштер, яғни, Қазақстан-20 сортының NaCl 0,1% концентрациясында бақылау вариантымен салыстырғанда сабағының құрғақ салмағы 17 %-ға (5 мг.) төмендесе, ал тамырының құрғақ салмағы 64 %-ға жоғарылағаны дәлел (сурет-2). Тұздың концентрациясы 0,3 %-ға жоғарылағанда, құрғақ салмағының көрсеткіштері сабағында 60%-ға, ал, тамырының құрғақ салмағы 27%-ға төмендеген. Тұздың ең жоғары концентрациясында (NaCl 0,6%) тамыры мүлдем өспегендіктен оның құрғақ салмағы түзілмеген. Ал, Қазақстан-20 сортында 1-кестедегі көрсеткіштер секілді болды. Бұл көрсеткіштер концентрация жоғарылаған сайын құрғақ салмағы да азая түсті.

Кесте-3. Тұздың әртүрлі концентрациясының Қант құмайының Порумбень-7 және Қазақстан-20 сорттарының дәнінің қор затының жұмсалуына әсері (мг.)

Сорттар атауы	Порумбень-7			Қазақстан -20		
	Дәннің бастапқы салмағы (мг.)	Дәннің құрғақ салмағы (мг.)		Дәннің бастапқы салмағы (мг.)	Дәннің құрғақ салмағы (мг.)	
Бақылау	25,9	8	100%	20,1	4,4	100%
NaCl 0,1 %		6,8	85%		5,3	120%
NaCl 0,3 %		10	125%		10	227%
NaCl 0,6 %		14	175%		11	250%

Порумбень -7 сорты дәнінің құрғақ салмағы бақылау вариантында 100% (8 мг.) деп алынды. NaCl 0,1% концентрацияда өсімдіктің сабағы және тамыры жақсы өскендіктен, эндоспермдегі қоректік заттар жақсы жұмсалды. Дәннің құрғақ салмағы бақылау вариантымен салыстырғанда 15%-ы (6,8 мг.) ғана жұмсалмаған. Ал, NaCl 0,3% концентрацияда өсу көрсеткіштеріне тұздың улы әсерінен эндоспермдегі қоректік заттар жұмсалу дәрежесі төмендегендіктен, дәннің құрғақ салмағы 10 мг. көрсетіп отыр (кесте-1). Порумбень -7 сорты дәнінің құрғақ салмағы бақылау және NaCl 0,1% концентрациямен салыстырғанда 25% және 40%-ға жоғарылап (10мг), керсінше сабағы мен тамырының өсуі төмендей түсті. Ең жоғары концентрацияда (NaCl 0,6 %) өсімдіктің сабағының өсуі өте нашар болды, ал, тамыры мүлдем өспегендіктен қор заты жұмсалу дәрежесі де төмен болды. Сол себепті, дәннің құрғақ салмағы да

жоғары болды. Яғни, дәннің құрғақ салмағы бақылау вариантымен салыстырғанда 75%-ға, NaCl 0,3%-бен салыстырғанда 50%-ға кем жұмсалды. Ал, тәжірибеге іліккен екінші сорты Қазақстан-20-ның тұзға сезімталдығына тағы да бір рет көз жеткіздік. Яғни, бұл сортта тұздың концентрациялары жоғарылаған сайын өсу көрсеткіштері төмендегендіктен, эндоспермдегі коректік заттар жұмсалуды азайтып есесіне дәннің құрғақ салмағының көрсеткіштері жоғары болды. Мысалы, Қазақстан-20 сортының дәннің құрғақ салмағы NaCl 0,1% концентрациясын бақылау вариантымен салыстырғанда қор затының жұмсалуды 20%-ға (5,3 мг.) азайды. NaCl 0,3% концентрацияда эндоспермдегі қор затының жұмсалуды 127%-ға (10 мг.) төмендесе, NaCl 0,6% концентрацияда 150%-ға дейін жұмсалмаған. Бұл көрсеткіштерден белгілі болғандай тұздың әсерінен өсу көрсеткіштеріне едәуір әсерін тигізіп, қор заттары жұмсалмай қалғандықтан құрғақ салмағы концентрация көтерілген сайын жоғарылай түсті.

Қорытындылай келе, тұздың әртүрлі концентрациясы өсімдіктің өсуіне улы әсерін тигізді. Дегенмен, NaCl 0,1% концентрацияда Порумбень-7 сорты жақсы өсті. Бұл көрсеткіштер сабақ пен тамырдың өсуінде және құрғақ биомасса жинауында да жақсы көрсеткіштер көрсетті. Ал, концентрация жоғарылағанда тұз улы әсерін көрсетіп, өсу көрсеткіштері де төмендеді. Қазақстан-20 сортында тұздың улы әсері 0,1%-тік концентрациясының өзінде-ақ көрінді. Ең жоғары концентрацияда тұздың улы әсерінен тамыры мүлдем түзілмеді. Осы нәтижелерге сүйене отырып, Порумбень-7 сорты Қазақстан-20 сортымен салыстырғанда тұзға төзімділігімен ерекшеленді. Бұл бірнеше биопараметрлік көрсеткіштермен дәлелденді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Пигорев И.Я. Сахарное сорго – перспективная кормовая культура. Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии.-2010.-№3.
2. Герасименко Л. А. Ріст і розвиток рослин сорго цукрового за різних строків сівби та глибини загортання насіння в умовах Центрального Лісостепу України / Л. А. Герасименко // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. – 2013. – № 1 (18). – С. 76–78
3. Сторожик Л. И. Продуктивность сорго сахарного как источника по производству жидкого биотоплива в совместных посевах с другими культурами. Инновации в АПК: проблемы и перспективы. 2014. № 3. С. 78–84
4. Морару Г.А. Сахарное сорго: полезное, выгодное и забытое // Молдавские вести, 2012. - №57 (1538). - С. 4.
5. Jeff Dahlberg, Janos Berenji, Vladimir Sicora and Dragana Latcovic. Assessing sorghum [Sorghum bicolor (L) Moench] germplasm for new traits: food, fuels & unique uses // Advance Access publication. - 2011. - P.86-91.
6. Усатова О.А. Переработка сорго. В кн. Время чествовать сорго. г. Ростов на Дону: ЗАО «Росиздат», 2008. - С. 9-19.
7. Нокербекова Н.К. Қант құмайының (Sorghum saccharatum Pers.) өнімділігіне және сапасына азотпен үстеп коректендірудің әсері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2018.
8. Шепель Н.А. Потенциал сорговых культур // Кукуруза и сорго. - 1993. - № 1. - С.4-6.
9. Вавилов Н.И. Ботанико-географические основы селекции - М., 1935. –55 с.
10. Удольская Н.Л. Введение в биометрию. - Алма-Ата: Наука, 1976. - 72 с.

ТОКСИЧЕСКОЕ ДЕЙСТВИЕ NaCl НА БИОПАРАМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НЕКОТОРЫХ СОРТОВ САХАРНОГО СОРГО (SORGO SACCHARATUM PERS.)

А.Ж. Тлеу¹, А.А. Умарова², Е.А. Киришбаев³

^{1,2} магистранты 2 курса «БМ011300-Биология»

³ к.б.н, и.о. ассоц. профессора

^{1,2,3} Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, Казахстан, email: tileu.asel@mail.ru

В статье исследован токсический эффект соли (NaCl) на рост и развитие сортов сахарного сорго Порумбень-7 и Казахстана-20. Обширный рост растений в высокой концентрации соли ухушился,

корневая система не полностью развита и степень эксплуатации эндосферы снижена. По результатам эксперимента разновидность Порумбень-7 отличалась сопротивлением соли по сравнению с Казахстан-20. Различные концентрации соли (NaCl) также влияли на рост и концентрацию сухой биомассы отдельных растительных организмов.

Ключевые слова: сахарное сорго, Порумбень-7, Казахстан-20, сорт, соль, стебель, корень, концентрация

TOXIC EFFECTS OF NACL ON BIOPARAMETRIC INDICATORS OF SOME VARIETY OF SORGHUM SACCHARATUM (SORGO SACCHARATUM PERS.)

*A.Zh. Tleu*¹, *A.A. Umarova*², *E.A. Kirshibaev*³

^{1,2} MSc students, 6M011300 - Biology

³ Cand. Sci. (Biology), Associate Professor

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: umarova.afuza@gmail.com

The article examines the toxic effect of salt (NaCl) on the growth and development of varieties of sugar sorghum Porumbeni-7 and Kazakhstan-20. Extensive growth of plant growth in high salt concentrations has deteriorated, the root system is not fully developed and the degree of endosphere exploitation is reduced. According to the results of the experiment, the variety Porumbeni-7 differed in salt resistance in comparison with Kazakhstan-20. Different salt concentrations (NaCl) also influenced the growth of individual plant organisms and the concentration of dry biomass of individual plant organisms.

Key words: *sorghum saccharatum, Porumben-7, Kazakhstan-20, variety, salt, stem, root, concentration*

МРНТИ 14.35.07.

СОДЕРЖАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

К.Н. Мамирова

к.п.н., и.о. профессора

Казахский государственный женский педагогический университет

email: mamirova.kulashgeo@gmail.com

Необходимость обновления содержания географического образования в высшем учебном заведении обусловлена необходимостью учета новых критериев оценки образования. В настоящее время результатами образования являются не знания и умения, а уровни способностей обучающихся к решению учебных и жизненных задач (жизненные навыки и компетенции). В исследовании основа формирования содержания географического образования рассматривается с позиции следующих принципов и положений: научность; междисциплинарность; гуманизация образования; глобальность и региональность; экологизация; проблемность; системность и целостность. В вышеназванном аспекте миссия кафедры географии и туризма Казахского национального женского педагогического университета заключается в создании комплекса научно-педагогических и организационно-методических условий, обеспечивающих географическое образование студентов на основе единства учебных, учебно-методических, научных, воспитательных и инновационных процессов с учетом международного опыта. В этой связи цель кафедры географии и туризма связана с подготовкой квалифицированных географов, обладающих динамичной профессиональностью, социально-профессиональными компетенциями и способных к эффективной реализации нововведений в сфере географического образования, науки и производства.

Ключевые слова: географическое образование, содержание географического образования, подготовка специалистов-географов, основы формирования содержания географического образования, компетенции образования

Развитие общества определяет необходимость реформирования системы образования, а значит и географического образования. Одной из задач в условиях модернизации географического образования является его интеграция в единое мировое образовательное пространство, характеризующееся гармонизацией образовательных стандартов. Важным положением Болонского процесса является ориентация образования на конечный результат в виде фиксированного набора ключевых компетенций.

Основываясь на главных целях общего образования, структурном представлении социального опыта, а также основных видах деятельности выделяют следующие группы ключевых компетенций: общекультурные, учебно-познавательные, информационные и коммуникативные компетенции.

Общекультурная компетенция определяется как «круг вопросов по отношению к которым обучающийся должен быть хорошо осведомлен, обладать познаниями и опытом деятельности; это особенности национальной и общечеловеческой культуры, духовно-нравственные основы жизни человека и человечества, культурологические основы семейных, социальных, общественных явлений и традиций, опыт освоения научной картины мира, расширяющейся до культурологического и всечеловеческого понимания мира»[1; 3].

Формирование общекультурной компетенции происходит на базе общекультурного содержания образования, включающего в себя «основы изучаемых наук, отечественных и мировых традиций, получивших отражение в учебных предметах и образовательных областях, и выражается в форме понятий, законов, принципов, методов, гипотез, теорий, текстовых и иных произведений, считающихся фундаментальными достижениями человечества». Без овладения этим комплексом знаний, идей, ценностных представлений, способов познания, мышления и практической деятельности невозможно взаимоотношение и взаимодействие людей, гармония человека и общества, человека и природы.

Роль географии в подготовке обучающихся к жизни, к поведению в природе, обществе, государстве огромна, и поэтому трудно переоценить значение географических знаний и географической культуры как составной части общей культуры человека. В то же время в

системе географического образования просматривается противоречие между содержательным потенциалом науки географии и уровнем его усвоения в рамках учебного процесса. Потенциал географического образования заключается в гуманистическом характере решаемых им задач: усиление культурологических функций; «окультуривание» его содержания; культивирование здорового образа жизни, знаний рационального природопользования и охраны природы, развитие географического мышления; продуктивное и творческое развитие личности. Все это позволяет географии вносить существенный вклад в формирование общекультурной компетенции студента.

В современных условиях сдвиг культуры в эпицентр географического образования повышает его значимость, обеспечивает преемственность поколений, ориентирует систему географического образования на диалог с культурой, позволяет рассматривать географическое пространство как продолжение культуры, отражает меру гуманности по отношению к природе, социуму, глубину духовности и уровень нравственных качеств личности [2; 11].

В этом контексте исследователи из Китая установили, что «образование в интересах устойчивого развития стало приоритетом во многих школьных системах. В средних школах Китайской Народной Республики предмет география традиционно изучает взаимодействие человека и окружающей среды. В проведенном исследовании использовались инновационные методы для анализа содержания стандартов образования и учебников по географии для средней школы. В исследовании участвовали учителя ($n = 237$) и учащиеся, изучающие географию ($n = 246$). Полученные результаты иллюстрировали как положительные, так и отрицательные выводы из данных апробируемых работ. В первую очередь, полученные данные свидетельствуют о том, что содержание географического образования важно для реализации идей устойчивого развития. Многие учителя географии в Китае имеют достаточный уровень географических и междисциплинарных знаний. Они умеют использовать содержание учебников и другие учебные материалы. Показатели успеваемости учащихся в выборке из четырех базовых школ демонстрируют хорошие результаты, однако все еще есть возможности для улучшения содержания образования. Большинство студентов хорошо ориентируются в знаниях и понятиях, в необходимых ресурсах, экологических проблемах и вопросах изменения климата, однако большинство не смогли понять и оценить причинно-следственные связи, например, касающиеся международных событий и документов, последних прогнозируемых данных, исследований глобального потепления, а также показали недостаточность формирования навыков, характеризующих конкретную оценку устойчивого развития территории и регионов. Выводы и предложения исследователей были связаны с предоставлением студентам больше практических занятий и возможностей проведения экспериментов и лабораторных работ, с улучшением знаний и компетенций учителей, с созданием платформы для обмена идеями через современные коммуникационные технологии. Исследователи считают, что идеи устойчивого развития должны быть интегрированы и реализованы в повседневной жизни» [3; 5].

Профессиональная компетентность будущего учителя географии предполагает адекватное восприятие, осмысление природных и социальных процессов действительности (отражение, познание, моделирование мира). Он определяет систему знаний – множество связанных элементов, представляющих собой определенное целостное образование и характеризующихся такими качествами, как гибкость, динамичность, вариативность, прогностичность, преемственность и целостность [4;12].
Формирование картографической культуры – важнейший элемент профессиональной подготовки учителя географии. Карта как образно-знаковая модель действительности является одновременно предметом и средством труда педагога. Развитие картографического метода исследования в различных областях знаний, активное внедрение геоинформационных системных технологий существенно расширяют круг пользователей географической карты, что требует повышения общего уровня картографической грамотности населения [5; 3].

Взаимосвязь всей системы общекультурных компетенций применительно к учителю географии можно представить следующим образом:

- понимание места географии в системе современного научного знания и ее значения;
- знание основ истории географии и главных направлений ее современного развития;
- знание фундаментальных идей, законов, закономерностей, лежащих в основе географической науки;

-знание основных географических понятий, классических и современных методов, средств, приемов, технологий профессиональной деятельности по специальности, способность применять, перерабатывать, конкретизировать и развивать [6; 3].

Система знаний будущего учителя географии характеризуется следующими качествами: осознание реалий современного мира, которое выступает как форма его моделирования; глубина (содержательность, уровень постижения истины, значительность проникновения в нее); обобщенность, категориальность; диалектичность, т.е. отражение явлений действительности во взаимосвязях и развитии; способность отражать их противоречия [7;201]. Следовательно, ключевым действием в формировании общекультурной компетенции студента в процессе изучения географии является усиление общекультурного содержания географического образования, а также разработка технологий и методов преподавания географии в соответствии с реализуемыми культурологическим и компетентностным подходами. Применительно ко всем направлениям географической науки резко возросло требование активного использования информационных и инновационных технологий в исследованиях. Особое внимание уделяется новым технологиям в картографировании, компьютерной картографии, использованию геоинформационных систем и глобальных информационных сетей

Следовательно, основу формирования содержания географического образования мы рассматриваем с позиции следующих принципов и положений:

- научность. Географическое образование должно быть ориентировано на узловые проблемы современной жизни, отражать новейшие тенденции развития мировой и казахстанской географической науки;

- междисциплинарность. География представляет собой как бы интегрированную науку, которая обеспечивает обобщение и переосмысление результатов, полученных другими науками. Следовательно, она обладает врожденной междисциплинарностью;

- гуманизация образования. Принцип гуманизации предусматривает обновление и переоценку содержания самой географической науки, постановку человека в центре всех происходящих явлений и процессов;

- глобальность и региональность. Этот принцип становится краеугольным принципом географического образования в вузе и школе. Казахстан стал частью мирового сообщества, выдвигающей и доказывающей свои национальные интересы;

- экологизация. Только географическая наука с позиции устойчивого развития природы и общества способна охватить все проблемы, комплексно способствовать решению экологических вопросов;

- проблемность. Все проблемы как в природе, так и в обществе имеют свое прошлое, настоящее и будущее, и все они способствуют развитию мышления и разрешению проблем;

- системность и целостность. Упор в образовании делается на интегрированную географию, имеющую природоведческую и общественную направленность. Вся структура географического образования представлена как единая неразрывная система с постепенным усложнением материала.

К самым основным компетенциям по географии, мы относим информационную, ценностно-коммуникативную, учебно-интеллектуальную и исследовательскую компетенции. Это связано с функциями школьного предмета география научить ученика адекватно воспринимать окружающую среду, уметь в нем ориентироваться, правильно использовать географическую информацию и географическую карту, эмоционально-ценностно воспринимать и рационально воздействовать на природные комплексы нашей планеты и своей местности [8; 204].

Показатели значимости предметного содержания определяются целями географического образования, а содержательное раскрытие этих целей основывается на анализе материала географии. Формирование и развитие компетенции обучающихся должно осуществляться через методы, технологии и приемы обучения. Системное структурирование содержания будет важным средством и условием формирования географического мышления. Системообразующим звеном в конструировании процесса обучения выступают цели предмета, что предполагает отбор содержания учебного материала, подбор форм и методов обучения, подготовку методического обеспечения учебного процесса.

Следовательно, необходимость обновления содержания географического образования обусловлена необходимостью учета критериев оценки образования, которые рассматривают

результатом образования не знания и умения, а уровень способности обучающихся к решению учебных и жизненных задач (жизненные навыки и компетенции) [9;26].

В вышеназванном аспекте миссия кафедры географии и туризма Казахского национального женского педагогического университета заключается в создании комплекса научно-педагогических и организационно-методических условий, обеспечивающих географическое образование студентов на основе единства учебных, учебно-методических, научных, воспитательных и инновационных процессов с учетом международного опыта. В этой связи цель кафедры географии и туризма связана с подготовкой квалифицированных географов, обладающих динамичной профессиональностью, социально-профессиональными компетенциями и способных к эффективной реализации нововведений в сфере географического образования, науки и производства [10; 9].

Для достижения целей на кафедре географии и туризма реализуются следующие стратегические направления деятельности кафедры:

- подготовка профессиональных и научных кадров высшей квалификации, отвечающих потребностям внутреннего рынка труда и международным требованиям;
- обеспечение условий для качественного образования;
- концентрация интеллектуального потенциала ППС на улучшение образовательного процесса и активное внедрение передового опыта в учебный процесс;
- расширение международных научных и образовательных связей;
- совершенствование материально-технического, учебно-методического и научно-исследовательского потенциала кафедры, обеспечивающей решение приоритетных задач.

Таким образом будущий специалист географ должен:

- обладать знаниями, понятиями и представлениями о происхождении и развитии природы в целом;
- знать цели и задачи профессиональной деятельности; иметь и уметь использовать необходимый объем географических знаний о физико-географических и экономико-географических особенностях;
- знать и уметь применять методы и современные технологии изучения природы;
- уметь использовать методы преподавания и инновационные приемы обучения географических и смежных дисциплин в школе и других учебных заведениях;
- уметь использовать теоретические и практические навыки работы с географическими источниками знаний, на достаточно научном и доступном уровне преподнести материал учащимся;
- уметь использовать передовые методы преподавания дисциплин и планировать проведение занятий;
- иметь навыки работы с картографическими, статистическими, научными, публицистическими и другими источниками;
- быть компетентным в профессионально-педагогической и научной деятельности, в решении педагогических задач, в оценке знаний и умений учащихся, в вопросах учебной программы по географии и его использования в процессе обучения средней школе [11; 21].

В процессе исследования нами выделены факторы, влияющие на подготовку специалиста-географа. Они связаны со спросом специалистов-географов на рынке труда, с учетом международного опыта образования, опыта международного географического союза (МГС) и Хартии географического образования, с образовательной программой и учебным планом специальности, с учетом мнения работодателей при разработке образовательной программы, с научно-методической базой и обеспеченностью учебным оборудованием, с деятельностью профессорско-преподавательского состава кафедры, с пониманием взаимосвязей между природными компонентами и комплексами; с пониманием причинно-следственных связей между явлениями и процессами, с использованием географических знаний и умений при решении прикладных вопросов, с использованием междисциплинарного подхода для усвоения естественно-научных понятий при решении любых жизненных ситуаций, с развитием критического мышления при усвоении географических понятий о явлениях и процессах окружающей среды, с умением работать с географической информационной системой (ГИС) и др. [12; 23].

В этой связи, ученые из Индонезии считают, что «использование аудиовизуальных средств в обучении географии в старших классах средней школы: 1) улучшает способность обучающихся

к критическому мышлению; 2) аудиовизуальные носители и разработка материалов на основе аудиовизуальной информации развивает познавательную и творческую деятельность обучающихся» [13; 4].



Рис. Компетенции, формируемые по специальности «География»/составлено автором/

К примеру, цикл базовых и профилирующих дисциплин образовательной программы бакалавриата 5В060900-География нами включено 9 модулей:

1. Науки о Земле.
2. География Казахстана.
3. Основы естественных наук.
4. Физическая география и ландшафтоведение.
5. Современные информационные технологии в географии.
6. Физическая и экономическая география мира.
7. Методика преподавания географии и проблемы школьного учебника.
8. Природопользование и охрана природы.
9. Географические исследования. Краеведение и прикладная география.

Далее рассмотрим компетенции, необходимые для специалиста-географа, в частности на примере формирования модуля «Природопользование и охрана природы»:

- уметь давать экономико-географическую характеристику техногенным преобразованиям земной поверхности; понимать сущность и классификацию систем природопользования;
- уметь оценивать ландшафты для промышленных, сельскохозяйственных и мелиоративных проектов и работ;
- уметь прогнозировать состояние и пути использования ресурсов;

- уметь давать оценку особенностям формирования и функционирования геотехнических систем сельскохозяйственного, промышленного и транспортного природопользования;
- использовать возможности практического применения прикладной географии в различных областях жизнедеятельности человека;
- понимать и уметь анализировать процесс трансформации природно-техногенных комплексов (ПТК) и геотехнических систем (ГТС);
- уметь использовать знания и умения о свойствах природных и природно-антропогенных комплексов при решении задач рационального использования ресурсов и охраны природы [14; 9].

В итоге, профессиональная деятельность бакалавра географии включает в себя следующие виды деятельности:

- образовательная деятельность в качестве учителя географии, экологии и основ экономики в различных учебных заведениях (школы, гимназии, лицеи, колледжи и т.п.), организатора туристско-краеведческой и экологической работы в школе;
- научно-исследовательская деятельность: выполнение научных исследований по профильным дисциплинам в различных организациях (география, геология, экология, картография, гидрология, метеорология, география почв, туризм и др.);
- проектная деятельность: выполнение общих и специализированных разработок в проектных и конструкторских организациях (топографические съемки, создание карт, метеоплощадок), экологических троп, рекреация, обводнение, реконструкция, районная планировка (например, производственной и социальной инфраструктуры, природных и социально-экономических объектов и др.);
- производственно-управленческая деятельность в государственных структурах различного уровня (отделы образования, акиматы, отделы охраны природы и земельных ресурсов, туристско-краеведческие и природоохранной организации и т.п.);
- экспертная деятельность в должности экспертов в различных организациях по проблемам охраны природы, природопользования, народонаселения, регионов и др. (экспертиза проектов, планы, программы и прогнозы развития стран, городов, районов и сельских округов, оценочные процедуры, обоснования проектов и т.д.);
- организационно-технологическая деятельность в качестве инженеров в системе мониторинга за природной средой, сотрудников земельных и природоохранных организаций, в туристско-краеведческих и экологических учреждениях и др. [15; 21].

Список литературы

- 1 Международная хартия географического образования. [электронный ресурс]. – <http://www.geokiyv.org/en/component/k2/item/123-international-charter-on-geographical-educatio>.
- 2 Kozlova E.P. Geography. Textbook. Orenburg. 2002.
- 3 Fengtao Guo, Joseph Lane, Yushan Duan, Joseph P. Stoltman. Sustainable Development in Geography Education for Middle school in China. //Sustainability 2018,10,3896; doi:10/3390/sul10113896.
- 4 Хуторской А.В. Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов. Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч.тр. /под ред. А.В.Хуторского. – М.: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007. стр.12-14.
- 5 Терещенко Т.А. Международная хартия географического образования и подготовка географов в Казахстане // География в школах и вузах Казахстана.№6,2018,стр.3-5.
- 6 Мамирова К.Н., Алимова Н.С. Географическое образование и вопросы подготовки географов в педагогическом вузе // География в школах и вузах Казахстана.№1,2018, стр.3-5.
- 7 Ivleva M.I. Historical heritage in high school: the perspectives of eco philosophical approach. Сб. межд. конф. Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие. СПб.: РГПУ им. А.Герцена. 2016. с. 201-204.
- 8 Ilinskiy S.V., Mosin V.G. The problems of the study of the world heritage in the modern school. Сб. межд. конф. Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие. СПб.: РГПУ им. А.Герцена. 2016. с. 204-206.

9 Harvey F. (2015) A primer of GIS: Fundamental geographic and cartographic concepts. – Guilford Publications. 23-25 p.

10 International Geographical Union (2017) "Geography, Culture and Society for Our Future Earth". 2-3 p. http://www.cnfg.fr/wp-content/uploads/2017/12/Charter_2016-IGU-CGE_May_9.pdf.

11 Kish, George (2002) "International Geographical Union: A Brief History" GeoJournal 26, No. 2:224-228

12 <https://geographyofrussa.com/osnovnye-modeli-universitetskoi-geografii-v-stranax-mira>.

13 T. Gayatri, H. Soegiyanto and P. Rintayati. Development of Contextual Teaching Learning-Based Audio Visual Adobe Flash Media to Improve Critical Thinking Ability of Geography Learning at Senior High School. 1st UPI International Geography Seminar 2017 IOP Publishing/ IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 145 (2018) 012004

14 Мамирова К.Н. Реализация компетентностного обучения посредством учебника. «Вестник Академии педагогических наук Казахстана», №3, 2010, с. 9-11.

15 Мамирова К.Н. Образовательная, научно-инновационная и социальная деятельность кафедры географии Казахского государственного женского педагогического университета. Журнал «География и экология 21 века». № 6, 2013, с. 21-23.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ МАЗМҰНЫ – БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ НЕГІЗІ

К.Н. Мамирова

п.ғ.к., профессор м.а.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

email: mamirova.kulashgeo@gmail.com

Жоғары білім берудегі географиялық білім мазмұнын жаңарту қажеттілігі білімді бағалаудың критерийлерін ескерумен байланысты. Бұл критерийлер білім берудің нәтижесін тек білім және дағдылармен ғана байланыстырмай, білім алушылардың өмірдегі әр түрлі мәселелерді шешу білу қабілетімен ұштастырады (өмірлік дағдылар мен құзыреттіліктерді). Зерттеуде географиялық білім мазмұнын қалыптастыру оның ғылымилығымен; пәнаралық байланыстарымен; гуманизациялау принципке сәйкестігімен; жаһандылық пен аймақтылық; экологияландыру; проблемалық; жүйелілік және тұтастылық ұстанымдар мен ережелердің тұрғысынан қарастырылған. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің география және туризм кафедрасының миссиясы халықаралық тәжірибені ескере отырып оқу, оқу-әдістемелік, ғылыми, тәрбие және инновациялық процестердің бірлігі негізінде студенттерге географиялық білім беруді қамтамасыз ететін ғылыми, педагогикалық, ұйымдастырушылық және әдістемелік жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады. Осыған байланысты география және туризм кафедрасының мақсаты географиялық білім беру, ғылым және өндіріс саласында инновациялық қызметті тиімді жүзеге асыруға қабілетті, динамикалық кәсібилікке, әлеуметтік-кәсіби құзыреттілікке ие білікті географтар мамандарды даярлау.

Түйін сөздер: *географиялық білім беру, географиялық білім мазмұны, географ мамандарын дайындау, географиялық білім мазмұнын қалыптастыру негіздері, білім құзыреттіліктері*

CONTENT OF GEOGRAPHIC EDUCATION AS A BASIS FOR PREPARING FUTURE EXPERTS

K.N. Mamirova

Cand. Sci. (Geography), acting Professor

Kazakh State Women's Teacher Training University

email: mamirova.kulashgeo@gmail.com

The need to update the content of geographical education in higher education is due to the need to take into account new criteria for evaluating education. At present, the results of education are not the knowledge and skills, but the levels of students' abilities to solve educational and life tasks (life skills and competences). In the study, the basis for the formation of the content of geographical education is considered from the position of the following principles and provisions: scientific nature; interdisciplinary nature; humanization of education; globality and regionality; ecological approach; problem solving; consistency and integrity. In the above-mentioned aspect, the mission of the Department of Geography and Tourism of the Kazakh State Women's Teacher Training University is to create a complex of scientific, pedagogical and organizational and methodological conditions that provide

students with geographical education based on the unity of educational, scientific, educative and innovative processes taking into account international experience. In this regard, the goal of the department of geography and tourism is associated with the training of qualified geographers with dynamic professionalism, socio-professional competencies and capable of effective implementation of innovations in the field of geographical education, science and production.

Key words: *geographical education, the content of geographical education, training of specialists-geographers, the basics of the formation of the content of geographical education, competence of education*

Поступило в редакцию 23.01.2019.

ГТАХР 39.21.02, 06.81.23

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІР СҮРУ САПАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Р.Т. Искакова

география мамандығының PhD докторанты

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
email: rtiskak22@gmail.com

Мақалада Алматы қаласы халқының өмір сүру сапасының әлеуметтік-демографиялық мәселелері қарастырылған. Халықтың экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерінің бірі – өмір сүру деңгейі болып табылады. Қазіргі қоғамда әлеуметтік-экономикалық дамудың басты доминанты – адамның өмір сүру сапасы. Алматы қаласының өзінде әлі де болса денсаулық пен ұзақ жасау, табыс көлемі, жайлы өмір сүру, тұрғын үймен қамтылуы, ғылыммен айналысу, білім дағдыларын жетілдіру көрсеткіштері бойынша проблемалар бар. Сондықтан, елдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеруде халықтың сапалық жағынан кешенді түрде сипаттау мемлекет немесе аймақ бойынша ғана емес, қала деңгейінде де анықтаудың өзектілігі туындап отыр.

Түйін сөздер: өмір сүру сапасы, адам әлеуетінің даму индексі, креативті экономика, ақылды қала, постиндустриялық қоғам, орталықсыздандыру (децентрализация)

Кіріспе

Қазақстан экономикалық өсу мен дамудың жаңа моделін құруда тек жаңа секторлардың дамуы ғана емес, сондай-ақ адам дамуының жаңа мүмкіндіктеріне назар аударуда. Адамның әлеуетін, білімін, дағдыларын және заманауи экономикаға қажет инновациялар әлеуетін дамыту үшін зерттеу, инновация, жоғары білім беру жүйесін нығайту арқылы Қазақстанның проблемаларды шешуге ерекше назар аударуы – өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі қоғамда әлеуметтік-экономикалық дамудың басты доминанты – адамның өмір сүру сапасы. Дәл осы жағдайды қала деңгейінде алсақ, қала дамуының процесі тек материалдық немесе экономикалық әлеуетті көтеру ретінде ғана емес, адамның мүмкіндіктерін кеңейту, яғни ұзақ өмір сүру мен салауатты өмір салты мүмкіндіктері, білім алуға қол жеткізу мүмкіндігі, көп жұмыс жасау мүмкіндігі тұрғысынан қарастыру. Себебі, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, қала дамуының басты принциптерінің біріне қала халқының әлеуетін жатқызады. Қазіргі дүниенің дамуында адам ресурсының маңызы артып отыр. Сондықтан елдердің тұрғын халқының сапалық жағынан кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік беретін көрсеткіш қажет. Осыған байланысты дүние жүзі бойынша 1990 жылдан бері БҰҰ жанындағы Даму бағдарламасы (БҰҰДБ) деп аталатын арнайы Халықаралық ұйымның енгізген әдістемесі бойынша есептелетін адам әлеуеті дамуының индексі (АӘДИ) қолданылады. АӘДИ көрсеткіші аталған өлшемдердің орташа арифметикалық шамасы түрінде алады. Оның шкаласы 0 мен 1 аралығында ауытқиды, неғұрлым АӘДИ көрсеткіші 1-ге жақындаса, соғұрлым адам әлеуетінің дамуы жоғары деп есептеледі.

БҰҰ жанындағы Даму бағдарламасы соңғы жылдары АӘДИ бойынша елдерді мынадай топтарға бөледі:

- көрсеткіші өте жоғары деңгейдегі (0,8 бен 1,0 аралығында) елдер;
- көрсеткіші жоғары деңгейдегі (0,670 пен 0,799 аралығында) елдер;
- көрсеткіші орташа деңгейдегі (0,470 пен 0,669 аралығында) елдер;
- көрсеткіші төмен (0,470-тен кем) елдер [1;79].

Аталған ұйымда (БҰҰДБ) «адам дамуының индекстері мен индикаторлары» атты 2018 жылғы қорытынды есебі берілді. Онда Қазақстан АӘДИ көрсеткіші бойынша 2017 жылы ең жоғары елдер тобына кірді (0.800), яғни 189 елдің арасынан 58 орынға тұрақтаған. Онда елдер төрт параметр бойынша бағаланды: өмір сүру ұзақтығы, білім алу мүмкіндігі (күтілетін оқу жылдары), оқудың орташа мерзімі, жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі. Рейтинг көшбасшылары: Норвегия, Швейцария мен Аустралия [2]. Дегенмен, бір ғана Алматы қаласының өзінде әлі де болса денсаулық пен ұзақ жасау, табыс көлемі, жайлы өмір сүру, тұрғын үймен қамтылуы, ғылыммен айналысу, білім дағдыларын жетілдіру көрсеткіштері бойынша проблемалар бар. Сондықтан, елдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеруде халықтың сапалық жағынан кешенді түрде сипаттау мемлекет немесе аймақ бойынша ғана емес, қала деңгейінде де анықтаудың өзектілігі туындап отыр.

Бастапқы деректер мен зерттеу әдістері. Қазіргі дамыған постиндустриялық елдер «шығармашылық экономикасына» көшуде, кейде оны «креативті экономика» деп те атайды. Онда өндірістің негізгі факторы жаңа өнімдер жасауға қабілетті халықтың зияткерлік, шығармашылық белсенділігі болып табылады. Бұл көшудің негізгі мақсаты инновациялық орта қалыптастыру жолымен дамыған экономиканы құру. Бұл мәселелермен американдық социолог және футуролог Элвин Тоффлерден бастап, көптеген ғалымдар айналысты.

Қазір қалаларды дамыту жөнінде ғылымда, «болашақтың краетивті қаласы», «инновациялық қала», «ақылды қала» т.б. ұғымдар енген. Осы саламен Британдық маман, «Өмір сапасы және қалалық орта», «Мәдениет арқылы қалаларды қайта өркендету», «Креативті қала» сияқты қалалардың дамуы бойынша еңбектер жазған Чарльз Лэндри болды. Оның басшылығымен– Албаниядан Гонконгқа дейін, Жаңа Зеландиядан Мексикаға дейін қалалық жобалар жүзеге асырылды [3]. Географияда халықтың өмір сүру сапасын зерттеудегі рөлін алғаш рет американдық географ Д. Фрэйзер анықтаған болатын, ол адамның тіршілік әрекетіне қатысты көптеген мәселелерді географиялық өлшемдермен сипатталады деп тұжырымдады. Адамның өмір сүру деңгейінің түрлі үлгілерін, олардың бағалау көрсеткіштерін, реттеу механизмдерін жасаумен: Котлер Ф., Брю С.Л., Кейнс Д.М., С. Фишер т.б. айналысты.

Мақаланы жазуда Алматы қаласының Статистика және Білім беру департаментінің ресми мәліметтері, Алматы қаласының ресми сайттарының мәліметтері негізінде, салыстырмалы-географиялық әдістер пайдаланып, жүйелік статистикалық талдау жасалды.

Нәтижелері

Халықтың экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерінің бірі – өмір сүру деңгейі болып табылады. Жалпы алғанда, мұны халықтың өзіне қажетті материалдық игіліктермен және қызмет түрлерімен қамтамасыз етілуінің деңгейі деп атауға болады. Өмір сүру деңгейлерін өзара салыстыру үшін әдетте жан басына шаққандағы ЖҰӨ көлемі, тұтыну бағаларының индексі, тұтыну құрылымы сияқты экономикалық көрсеткіштерімен қатар, адамдардың өмір жасының ұзақтығы, туу мен өлім коэффициенттері, сәби өлімінің деңгейі сияқты әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер қажет.

Алматы қаласы дамуының әлсіз жақтары мен даму мүмкіндіктерін анықтай келе, халқының өмір сүруіне әсер етуші проблемаларды төмендегі SWOT-талдау ретінде көрсеттік.



Сурет 1 – Алматы қаласы халқының өмір сүруіне әсер етуші факторларға SWOT-талдау (автордың құрастыруымен)

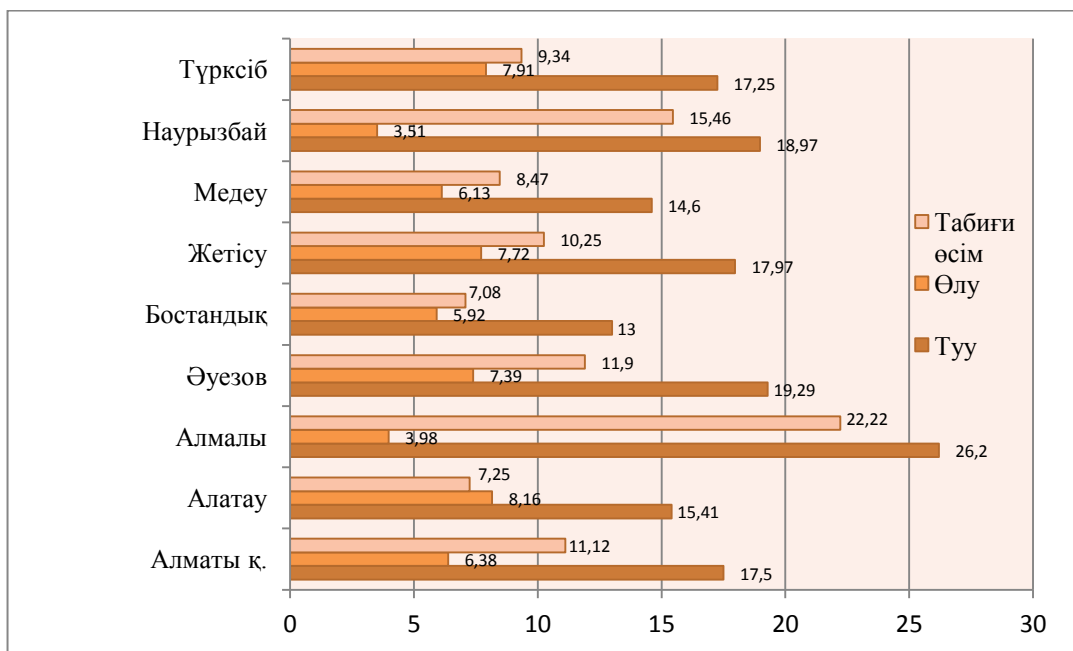
Алматы қаласы халқының саны 2018 ж. 1 қазанда 1843,1 мың адамға жетті. Алматы қаласында 8-аудан бар екенін ескерсек, аудандар бойынша халық санының жыл сайынғы өсу

серпінін 1-ші кестеде берілген. Халқының саны бойынша 100-200 мыңға дейінгі – Жетісу, Наурызбай аудандары – аз, 200-250 мыңға дейінгі халық саны – Алатау, Алмалы, Түркісіб, Медеу аудандары – орташа, 250-350 мыңнан жоғары топқа Бостандық, Әуезов аудандары кірді.

**Кесте 1 – Алматы қаласы аудандарының халық саны, мың адам
(автордың құрастыруымен)**

Әкімшілік-аумақтық бірлік	2014	2015	2016	2017	2018 ж. 1 қазан
Алматы қ.	1 641,4	1 702,7	1 751,3	1 802,0	1 843, 1
Алатау	195,4	208,1	224,9	244,3	256, 1
Алмалы	204,8	212,0	215,4	216,1	216, 1
Әуезов	277,3	283,4	286,4	289,4	294, 3
Бостандық	316,0	329,8	331,7	336,9	342, 1
Жетісу	158,0	159,4	161,1	163,1	165, 2
Медеу	188,9	195,5	200,7	205,4	209, 0
Наурызбай	91,2	97,9	107,6	118,0	126, 3
Түркісіб	209,8	216,6	223,5	228,7	233, 7

Алматы қаласында 2018 жылы туу коэффициенті 1000 адамға шаққанда 17,5 адамды құраса, 2017 жылы 17,2 адамға жеткен. Туудың жоғары көрсеткіші Алмалы (26,2), Әуезов (19,29), Наурызбай (18,97), Түркісіб (17,25) аудандарына сәйкес келді. Өлу коэффициенті 2018 жылы 6,3 құрады. Өлу коэффициенті соңғы 6 жылда 0,5 коэффициентке ғана төмендеген (2013 жылы-7,3 ал, 2018 жылы-6,8 адам).



Сурет 2 – Алматы қаласының аудандар бойынша туу, өлу, табиғи өсім коэффициенті, 2018 жыл, 1000 адамға шаққанда (автордың құрастыруымен)

Нәрестелер өлімінің жыл сайын азаюы оң көрсеткішке ие. 2014 жылы нәрестелер өлімі 1000 адамға шаққанда 9,2 адам болса, 2018 жылы 7,8 адамды яғни 1,4 коэффициентке төмендеген. Аудандар бойынша салыстырсақ, нәрестелер өлімінің жоғарғы көрсеткіші Алатау аудандарында – 10,25 Әуезов – 9,69, Медеу – 9,38, Наурызбай – 8,94 коэффициентті құрады, ал Бостандық – 4,8, Жетісу – 6,8 Алмалы – 4,6 аудандарында өлу коэффициентінің төмендегенін 2-ші кестеден көруге болады [4]. Нәрестелер шетінеуінің негізгі себебі перинаталды кезеңде пайда болатын жағдайлар болып табылады, олардың нәтижесінде 2017 жылғы қаңтар-желтоқсанда 135 нәресте (2016 жылы-167) немесе нәрестелер арасындағы өлім оқиғаларының жалпы санының 61,1%-ы (2016 жыл – 68,4%) өлді. Туа біткен ауытқулар нәтижесінде өлгендердің саны 32 адам немесе 14,5%, тыныс алу жолдарының аурулары нәтижесінде өлгендер –8,6%.

Кесте 2 – Нәрестелер өлімі коэффициенті, 1000 адамға шаққанда (автордың құрастыруымен)

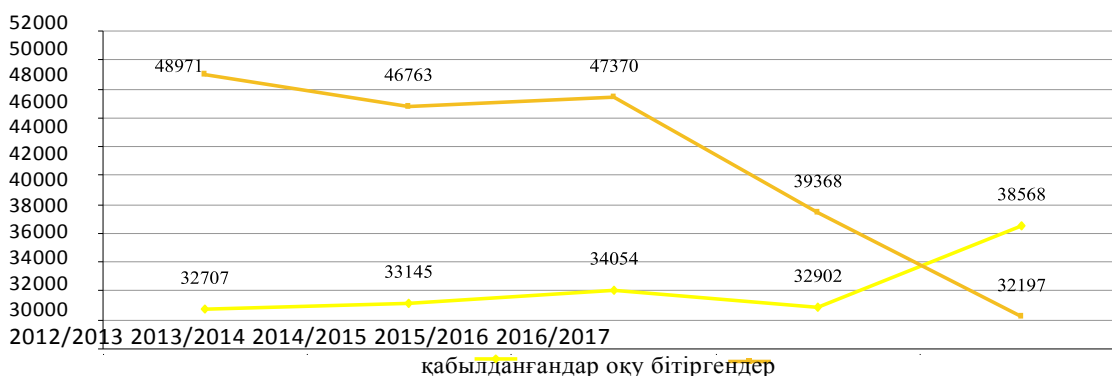
Әкімшілік-аумақтық бірлік	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Алматы қ.	12,3	9,2	9,7	7,6	6,9	7,88
Алатау	12,3	7,1	8,5	7,7	7,3	10,25
Алмалы	12,9	7,7	2,5	6,6	6,7	4,67
Әуезов	14,4	7,5	11,9	9,1	8,1	9,69
Бостандық	13,9	16,3	18,7	10,0	4,8	7,80
Жетісу	11,0	8,1	6,9	6,2	5,9	6,84
Медеу	11,6	8,8	11,5	7,5	6,3	9,38
Наурызбай	-	-	8,3	7,2	10,4	8,94
Түркісіб	7,7	9,0	6,0	5,0	7,1	7,63

Алматы қаласында халықтың жекелеген жұқпалы аурулар түрлеріне шалдығуы артып келеді. Солардың ішінде сальмонеллез 5,8 есе, жоғары тыныс жолдарының өткір аурулары 77,4%, бауырдың қабынуы 1,7 есеге, желшешек 3,2 есеге артқан. Бұған негізінен әсер етуші факторлар: қоршаған ортаны ластау ықтималы факторы ретінде медициналық қалдықтарды пайдалануға арналған заманауи құрал-саймандардың болмауы, дұрыс және тиімді тамақтану принциптерін ұстанбайтын, тез дайындалатын қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары: «KFC», «Дөнер» басқа да жедел тағам орындарының және онда тамақтанатындардың санының өсуі, халықтың еңбек, ішкі және сыртқы миграция процестері қала тұрғындарының ауру ықтималдылық мүмкіндіктерінің өсуіне алып келуі мүмкін [5].

Халық санының туылғаннан күтілетін өмір жасының ұзақтығы 2017 ж. Алматы қаласы бойынша 76,1 жасқа өскен, соның ішінде ерлер -72,03, әйелдер-79,21 жас. Бұл көрсеткіш 2013 жылы 73,6 жасты құраған, жыл сайын жас ұзақтығының өсімі байқалады. Алматыда денсаулық сақтау жүйесіндегі реформа тұрғындардың әртүрлі медициналық қызметтерге деген қажеттілігін ескеріп, жүзеге асырылуда. Маңызды медициналық ұйымдар – қазіргі заманғы медициналық диагностикалық-емдеу орталықтары, кәсіби деңгейі бойынша қаралуға арналған емханалар ұйымдастырылды. Бұл өз кезегінде қала тұрғындарының өмір жасының ұзақтығына оң ықпал етуде.

Қазақстандағы білім беру жүйесі ел экономикасын әртараптандыру мәселесін шешуде ерекше орын алады. Соңғы он жылда Қазақстан айтарлықтай прогреске қол жеткізді. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күші ретінде ғылым мен инновацияларды дамыту және еңбек нарығының талаптарына сәйкес келетін халықтың кәсіби дағдыларын қалыптастыруда. Алматыда «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында білім беру, денсаулық сақтау салаларында сандық технологияларды енгізу жұмыстары қарқынды жүруде. Білім беру саласында жаңартылған білім мазмұны және үш тілде білім беру жүйесі оң нәтижеге ие.

Халықтың әлеуметтік дамуының индикаторларына сондай-ақ, ғылым мен білімнің дамуы, мәдениет пен спорт, халыққа әлеуметтік қолдау көрсету көрсеткіштері жатады. Қала аумағының ұлғаюы және халық санының табиғи өсімі мен көші-қон есебінен артуы мектепке дейінгі білім беруге сұраныстың айтарлықтай артуына алып келді. Алматы қаласының статистикалық мәліметтеріне сәйкес 2017-2018 оқу жылының басында қалада 250 күндізгі жалпы білім беретін мектеп жұмыс жасаған, мұнда 243452 бала білім алады. Мектеп оқушыларының саны 2015 жылмен салыстырғанда 29,2 мың адамға артқан. Өткен оқу жылымен салыстырғанда оқушылардың саны 12,6 мың адамға өскен. Нәтижесінде Наурызбай, Алатау, Медеу және Әуезов аудандарындағы жалпы білім беретін ұйымдарда орындардың жетіспеушілігі, мектептерде бала санының артық болуы байқалды. Қалада 83 колледж бар, мұнда 68 900 адам білім алады, жеке меншік мекемелер жалпы санының шамамен 73%-н құрайды. 2016 жылы техникалық және кәсіптік білім берудің (14-24 жас) жасындағы жастар - 22,2% құраған. Колледждердің саны ең көп Алмалы, Әуезов, Бостандық аудандарында тіркелсе, ең азы Алатау, Түрксіб, Жетісу аудандарында. Алматы қаласында жоғары оқу орындарының саны 40. Олардың басым бөлігі Алмалы, Бостандық, Медеу аудандарында орналасқан. Оқу орындарына қабылданған студенттер саны 2016-2017 оқу жылында 38568 адам, ал оқу бітіргендер саны 32197 адамды құрады (Сурет 3)[6]. Аталған аудандар ғылыми-техникалық және интеллектуалдық орта, қызмет көрсету тұрғысынан басқа аудандармен салыстырғанда тартымды екендігін дәлелдейді.



Сурет 3 – Жоғары оқу орындарына қабылданған студенттер және бітіргендері, адам
(Дереккөзі: www.stat.gov.kz/almaty)

Қалада жалпы жұмыссыз халықтың саны 2014 жылы 44,7 мың адам болса, 2017 жылы 49,6 мың адамға өскен. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2016 жылғы мәліметіне сәйкес Алматы қаласындағы жалпы жастардың саны 448,8 мыңға жетті, жұмыссыз жастардың саны 18,5 мың адам. 2018 жылғы III тоқсанда жұмыссыздар саны 49,4 мың адамды құрап отыр. Жұмыссыздық деңгейі жұмыс күші санына 5,2% құрады. Жұмыспен қамту органдарында есепте тұрған жұмыссыздар саны 2018 жылғы қазанның соңына 9757 адам немесе жұмыс күшіне 1,0%.

Жастар арасындағы жұмыссыздықтың өсуіне, басқа өңірлерден жыл сайын көшіп келетіндердің жоғарғы көрсеткіші себеп болды. Сонымен қатар, ЖОО-ның жыл сайын шамамен, 60-65% резидент емес түлектері Алматы қаласында қалуды көздейді. 2016 жылғы түлектер саны – 28192, солардың тек 19712-сі ғана жұмысқа орналасқан. Жұмыспен қамту саласында қиындықтар пайда болуы, түлектердің көпшілігі экономикалық, қаржылық және құқықтық кәсіби мамандықтарға тапсыру фактісі ықпал етеді, ал еңбек нарығында техникалық мамандығы бойынша жұмысшыларға сұраныс жоғары болып қалуда.

Алматы қаласында NEET (NEET – ағыл. Not in Education, Employment or Training) көрсеткіші бойынша 15-28 жас аралығындағы жұмыс істемейтін, оқымайтын және біліктілігін көтермейтін жастардың жалпы саны 2014 жылы 5,5%, 2017 жылы 5,3% құрады, аудандар бойынша жалпы деңгейі бірдей.

Постиндустриялық қоғамда ғылымға негізделген және алдыңғы қатарлы технологияларды дамыту, қолайлы экономикалық орта мен инвестициялық климатты қалыптастыруда инновациялық идеялар қажет. Бұнда know-how-дың болуы оны жүзеге асыратын қаржыны оңай

тартуға мүмкіндік береді. Алматыда көптеген ғылыми мекемелер, жобалау институттары және жоғары оқу орындары орналасқан. Негізгі міндет ғылыми зерттеулер нәтижелерін өндіріске енгізу үшін ғылым, білім және өндірісті ықпалдастыруды қамтамасыз ету болып табылады. Ғылыми орталықтарда ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысатын қызметкерлер санының төмендеуі байқалады, 2014 жылы 11094,0 адам болса, 2017 жылы 8821 адам, яғни 2273 адамға төмендеген. Ғылым докторлар саны 2014 жылы 1027 адамға жетсе, 2017 жылы 891 яғни 136 адамға кеміген. Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға тежеуші негізгі факторлар: ЖОО-ның ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысуы мен ғылымның дамуына әлсіз тартылуы, экономикалық өсімнің бәсеңдеуі және инвестициялық белсенділіктің төмендеуі, ғылыми зерттеулер нәтижелерінің нарықтағы сұранысының төмендігі әсер етуде.

Кесте 3 – Алматы қаласындағы ғылыммен айналысатын ұйымдар мен қызметкерлер саны, бірлік/адам (Дереккөзі: www.stat.gov.kz)

ҒЫЛЫМ	2013	2014	2015	2016	2017
ҒЗЖ-мен айналысатын ұйымдардың (кәсіпорындардың) саны	122	148,0	152,0	133,0	131
Ғылыми зерттеулер жұмыстарымен айналысатын қызметкерлер саны, адам	9654	11 094,0	10 505,0	9 542,0	8 821
Соның ішінде зерттеушілер	6732	8 210,0	7 796,0	7 069,0	6 969
Ғылым докторы	772	1 027,0	933,0	903,0	891
профиль бойынша дәрігер	404	384,0	306,0	301,0	182
философия PhD	110	191,0	250,0	244,0	309

Қазақстанның Жалпы ішкі өнімі өндірісінің көлемі 2018 жылғы 1-тоқсанда 11786,2 млрд. теңгені құрады және 2017 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда нақты мәнде 4,1%-ға өскен. ЖӨӨ өндірісінде ең көп үлесті Алматы қаласы – 20,3%, ал ең аз үлесті Солтүстік Қазақстан облысы – 1,6% алады. 2017 жылы халықтың жан басына шаққандағы жалпы өңірлік көлемі 6505,7 мыңтеңгені құрады, бұл Атырау облысынан кейінгі екінші орында [7]. Орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыста жыл сайын өсім бар, 2014 жылы 142310 теңге болса, 2018 жылы 195 593 теңгеге өсті (Кесте 4). Аудандар бойынша салыстырсақ, ең жоғары орташа айлық Медеу, Бостандық, Алмалы аудандарында болса, төменгі ақшалай табыс Наурызбай, Жетісу, Алатау, Әуезов аудандарына сәйкес келеді [8].

Кесте 4 – Орташа айлық, теңге (автордың құрастыруымен)

Әкімшілік-аумақтық бірлік	2018ж.қыркүйек				
Алматы қ.	155 242	161 845	178 678	190875	195 593
Алатау	115 466	117 699	132 533	135 320	141 368
Алмалы	153 590	160 690	173 013	189 742	191 081
Әуезов	109 888	114 882	127 338	135 927	148 588
Бостандық	175 970	177 705	201 042	222 400	219 062
Жетісу	120 648	123 733	129 155	135 358	148 356
Медеу	195 174	210 958	235 564	243 078	249 950
Наурызбай	95 316	104 775	120 653	127 947	119 905
Түрксіб	130 717	138 156	157 909	160 684	174 999

Халықтың баспанамен қамтамасыз етілу деңгейі қала бойынша бір адамға 2014 жылы 28,0 м² болса, 2017 жылы 27,6 м²-ден басталады. Пайдалануға берілген тұрғын үйдің жалпы көлемінің ұлғаюы Алатау, Медеу, Наурызбай аудандарында тіркелген.

Дегенмен, бұл қала халқының толықтай үймен қамтамасыз етуін шешеді деген сөз емес, Алматыда жаңа тұрғын үйлердің нарықтағы 1м² бағасы 321 266 теңге, ал көркейтілген тұрғын үйлер 339 990 теңгеден басталады [9]. Орташа айлық жалақысы 119905 теңгеден басталатын халықтың 1м² -і 321 266 тг. құрайтын пәтерді сатып алу мүмкіндігін қанағаттандырмайды. Қалада тұрғын үймен қамтылудың қол жетімсіздігі, пәтер бағасының жоғарлығы, студенттік жатақханалар санының жеткіліксіздігі, салынған кейбір үйлердің сапасының төмендігі, баспанамен қамтамасыз ету үшін қосымша тұрғын үй салу қажеттілігі әлі сақталып отыр.

Қала халқының жайлы өмір сүруіне әсер ететін факторлардың бірі қоғамдық қауіпсіздік. Қалада қылмыс жасаған 889 адам анықталған (2017 жылмен салыстырғанда 8,8%-ға кеміді), қылмыстық жауапкершілікке 396 адам тартылған. Қылмыс жасағандардың арасында 12,9%-ын әйелдер (2017 жылы – 20,6%), 1,2%-ын кәмелетке толмағандар (1,3%) құрады. Құқық бұзушылар арасында анықталғандардың басым көпшілігі жұмыссыздар – 96,2% (2017 жылғы қаңтар – 92,3%). Аудандар арасындағы қылмыстар саны Алмалы (13955), Әуезов (11372), Бостандық (9617) аудандарында тіркелген (Кесте 5) [10].

Кесте 5 – Тіркелген қылмыстар саны (автордың құрастыруымен)

Әкімшілік-аумақтық бірлік	2013	2014	2015	2016	2017
Алматы қ.	55 482	61 391	73 505	68 702	63 797
Алатау	5 488	6 352	8 225	7 431	6 971
Алмалы	12 051	13 415	15 167	15 156	13 955
Әуезов	11 088	11 940	13 283	11 847	11 372
Бостандық	7 854	9 396	11 461	10 262	9 617
Жетісу	5 649	6 321	7 627	6 876	6 308
Медеу	7 919	8 438	9 042	8 570	7 979
Наурызбай	-	5 529	1 891	2 583	2 049
Түрксіб	5 433	-	6 809	5 977	5 544

Жалпы Алматыда ғана емес, Қазақстан бойыншада жасөспірімдер арасындағы қылмыс жақсармай отыр. 2017 жылы қаңтарына кәмелетке толмағандардың қылмыс саны 15 болса, 2018 жылы 21-ге жеткен. Алматыда қылмыстың өсуіне *біріншіден*, 10 жыл ішінде қаланың географиялық аумағының кеңеюі, 2008 жылы қалада жаңа Алатау ауданы, 2014 жылы Наурызбай ауданы құрылды, халық саны шамамен екі есе артты. *Екіншіден*, есепке алу әдістері де өзгерді, яғни 2014 жылы жаңа қылмыстық кодекс күшіне енді және қылмысты электронды тіркеу енгізілді. *Үшіншіден*, мегаполис болғандықтан ішкі миграция да өз әсерін тигізеді.

Қорытынды

Алматы қаласындағы әлеуметтік дамудың индикаторларын талдай келе, халықтың сапалы өмір сүру факторлары бойынша салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік берді. Алматы қаласы аса ірі экономикалық, мәдени, қаржы-іскерлік, ғылыми-техникалық әлеуетке ие. Қалалық орта дамуға, халықтың сапалы өмір сүруіне қолайлы ықпал ететін жағдайлармен қатар, жекелеген салалар бойынша: тұрғын үймен қамтылу, денсаулық саласындағы кейбір мәселелері, халықтың әлеуетін дамытуда «орталықсыздандыру» (децентрализация) қағидасына тән, қала шеті аудандарының халқы сапалы мәдени өнімге деген қажеттіліктерін қанағаттандыру, қала тұрғындарының зияткерлік белсенділігі мен шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамыту үшін мүмкіндіктер жасау қажет. Бұл мәдени өмірдің, бос уақытта әртүрлі нысандарда болуын, сондай-ақ, шығармашылық бизнестің дамуына жол ашады. Осы көрсеткіштер бойынша да кейбір қала аудандарында жетіспеушіліктер байқалады. Мысалы, Наурызбай ауданында ғылыми орталықтар, адамдардың бос уақытын тиімді пайдаланатын мұражайлар, театрлар, кітапханалар, бассейндерді салуды қолға алу, ал Алатау, Әуезов және Жетісу аудандарында осындай нысандардың көбірек ашылуын қажет етеді. Әрбір аудан жеке элиталы мәдени, қаржы орталықтарына айналса, бұл

барынша қаланың постиндустриалды, креативті қала қатарында дамуына халықтың сапалы өмір сүруіне мүмкіндік жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Каймулдинова К.Д. Қазіргі дүние географиясы. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы, 2011. – 333 б.
- 2 Kazakhstan. Country Profile: Human Development Indicators 2018.// <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/KAZ>
- 3 Лэндри Ч. Креативный город. — М.: Издательский дом "Классика-XXI, 2011. – 399 с.
- 4 Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігі. Алматы қаласы 2017. Жылнама.
- 5 «Алматы-2020» даму бағдарламасы. 2017 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000862>
- 6 Алматы қаласының Статистика департаменті. Алматы қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуы. – Алматы, 2018. - 88 б.
- 7 Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. Статистикалық жылнама. Алматы, 2017.
- 8 http://stat.gov.kz/faces/almaty/reg_main?_afLoop
- 9 Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. Қазақстан өңірлері 2017 жылы / Статистикалық жылнамалығы / қазақжәнеорыстілдерінде / Астана 2018. - 448 б.
- 10 Алматы қаласы бойынша Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі басқармасы сайты. <http://pravstat.prokuror.gov.kz/>

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА АЛМАТЫ

Р. Т. Искакова

докторант PhD специальности «география»

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы

email: rtiskak22@gmail.com

Одним из экономических и социальных показателей населения является уровень жизни. В современном обществе главным доминантом социально-экономического развития является качество жизни населения. В городе Алматы имеются проблемы по показателям здоровья и долголетия, объема доходов, комфортного проживания, обеспеченности жильем, занятости наукой, совершенствования знаний. Поэтому в повышении социально-экономического потенциала страны возникает актуальность комплексного качественного описания населения не только по стране или региону, но и на городском уровне.

Ключевые слова: *качество жизни, индекс развития человеческого потенциала, креативная экономика, Умный город, постиндустриальное общество, децентрализация*

SOCIO-DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION OF ALMATY CITY

R. T. Iskakova

PhD student of the «Geography» specialty

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan,

email: rtiskak22@gmail.com

One of the economic and social indicators of the population is the standard of living. In modern society, the main dominant of socio-economic development is the quality of life of the population. In the city of Almaty, there are still problems in terms of health and longevity, income, comfortable living, housing, science, improving knowledge. Therefore, in increasing the socio-economic potential of the country there is the relevance of a comprehensive qualitative description of the population not only in the country or region, but also at the urban level.

Key words: *quality of life, human development index, creative economy, Smart city, post-industrial society, decentralization*

Редакцияға 23.01.19 қабылданды.

ГТАХР 31.23.15, 31.23.33

CICHORIUM INTYBUS L. ӨСІМДІГІ ТАМЫРЫНАН ИНУЛИНДІ БӨЛУ ӘДІСІ

С.Е. Илиясова¹, М.Б. Ахтаева², Г.Е. Азимбаева³

¹6M011200-Химия мамандығының 2 курс магистранты

²PhD докторант

³х.ғ.к., м.а. профессор

^{1,2,3}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қаласы

email: Sako_9595kz@mail.ru

Бұл мақалада Cichorium Intybus L. өсімдігі тамырынан инулин бөліп алудың қолайлы жағдайы анықталды. Зерттеуге алынған инулиннің балку температурасы ПТА(М)ТУ- 92 маркалы оптикалық спектроскопиялық әдіспен анықталды. Тәжірибе барысында алынған инулиннің балку температурасы 178⁰С-қа тең. Олар: 60 минут аралығында, Қ:С қатынасы 1:75-1:100 арақатынаста, 80-85⁰С температурада инулиннің шығымы 58 %-ды құрайды. Инулинді тазалау үшін сорбент іріктелінді. Адсорбент ретінде катионит КУ-2-8, силикагель және құмды қолдану тиімді деп табылды. Бұл мәлімет әдеби деректермен сәйкес келеді. Cichorium өсімдігі тамырының адам ағзасы шаршағанда жалпы күш-қуат беретін, қанның құрамын қалыпқа келтіретін қасиеті жоғары. Cichorium өсімдігінің тамырын нефрит, энуреза мен көк бауыр ауруларын, геморрой және қант диабетінің бастапқы сатысын емдеуде қолданылады.

Түйін сөздер: Cichorium Intybus L., инулин, флаваноид, пектин, сорбент, катионит, белок

Кіріспе

Cichorium өсімдігін ежелден халық медицинасында кеңінен қолданған. Тіпті, ежелгі араб пен армян медицинасындағы рецептік жазбаларға қарағанда Cichorium өсімдігі әртүрлі дәрілік препараттар құрамына кірген. Олар жараны жазуда, асқорыту мүшелері мен бауырды емдеу үшін пайдаланылады.

Cichorium өсімдігінің өсу жағдайы ТМД елді мекендерінің барлық өлкелерінде таралған. Атап айтсақ, Еуропа, Солтүстік Индия, Қытай мен Кавказ, Орта Азия мемлекеті, Батыс Сібір жерлерінде өседі. Ал біздің тәуелсіз Қазақстан мемлекетіміздің барлық өңірлерінде таралған десек, артық болмас [1].

Ежелден Cichorium емдік өсімдік болып танылған. Cichorium емдік өсімдігін адамды шаян, жылан шағып, кесіртке, жәндіктер шаққанда буындарға тартып таңуға болады. Атақты тәжік ғалымы және орта ғасыр Авиценна дәрігері Cichorium өсімдігінен жасалған препараттарды көз, асқазан, асқорыту жолдарындағы ауруларына емдік ретінде қолданған. Ал Ресей мемлекетінде алғаш рет 1880 жылы Ярославль бекетінде өсіріліп, сыналған [2, 3].

Cichorium өсімдігінің тамырындағы ерекше компонент-глюкозидтік субстанция интибин (0,032-0,2%), ол-түссіз қою, ащы дәмі бар зат. Бұл затты 1961 жылы ең алғаш Schormuller өзінің шәкірттерімен бірге газдық хроматография әдісімен Cichorium өсімдігінің құрғақ ұнтақталған экстракт күйінде анықтаған [4].

Cichorium өсімдігі Ресейдің еуропалық бөлігінде, Батыс Сібірден Алтайға дейін, Орта Азияда, Кавказда таралған. Cichorium өсімдігі азық – түлік өсімдік ретінде қолдан өсіріледі. Гүлшоғыры мен тамырының тұнбасы орталық жүйкежүйесін тыныштандырады және жүректің жұмысын жақсартады. Авиценна Cichorium өсімдігін безгекте, асқазан - ішек жұмысы бұзылғанда, жүрек айну көз қабынуында пайдаланылған [5].

Cichorium өсімдігі тамырының адам ағзасы шаршағанда жалпы күш-қуат беретін, қанның құрамын қалыпқа келтіретін қасиеті жоғары. Болгария елінде cichorium өсімдігінің қайнатпасы мен тұндырмасы бауыр ауруларына (цирроз, гепатит), өт жолдарын айдауда (өттегі тас), бүйрек ауруларына пайдаланылған. Ангина ісіген кезде, жұмсартқыш ретінде, ал тері ауруларында – экзема, фурункул, карбункул, жараларында да қолданылады [6].

Еуропа елдеріне келсек, олар Cichorium өсімдігінің тамырын нефрит, энуреза мен көк бауыр ауруларын, геморройды емдеуде қолданса, ал Польша халқы Cichorium өсімдігі шырынын ісік ауруларына емдік шөп ретінде қолдануды іске асырды. Ал Азербайжан халық медицинасында Cichorium өсімдігі тамырын қант диабетінің бастапқы сатысын жазуда қолданды [7].

Cichorium өсімдігінің гүлдері қосжынысты, жапырақ қолтығынан өседі. Гүл шоғыры себет. Күлтесі көгілдір, көк, ақшыл түсті, алдымен бірігіп бес тісті қуыс гүл құрайды да, гүлдеген

кезде ұзынынан жарылып тілше гүлдерге айналады. Cichorium өсімдігі маусым-қыркүйекайларында гүлдейді. Жемісі қазанға дейін жетіледі. Бұлтты күндері мүлдем ашылмайды [8].

Cichorium өсімдігінің балғын жапырақтары жеуге жарамды, олардың құрамында жоғары шығымда аскорбин қышқылы бар. Сабағындағы жаңа өскен сабақшалары мен жапырақшаларын қайнатқан, қуырған, тіпті қамырға қосып пісірген. Бельгияда оны алмамен, кейде ірімшікпен қосып, шарапта қайнатып ішкен [9].

Зерттеудің мақсаты: Cichorium Intybus L. өсімдігі тамырынан инулинді бөлу.

Тәжірибелік бөлім

Зерттеудің нысаны ретінде Алматы қаласының Қалқаман ықшам ауылында өскен Cichorium өсімдігінің тамыры 2017-2018 жылдың қараша айында тәжірибе жүргізу үшін қазып алынды.

Cichorium өсімдігі тамырынан инулинді бөлу үшін алдымен шикізатты жуып тазалайды. Тазаланған шикізат 20⁰С бөлме температурасында кептіріліп, ұнтақталынады. Шикізатты 1:10, 60 минут уақытта бензолмен экстракциялап, күнжараны сүзіп алады.

Сүзіп алынған күнжара бөлме температурасында кептіріліп, ыстық сумен Қ:С 1:75, 60 минут уақытта 2 рет экстракцияланып, сүзіледі. Күнжарадан пектинді заттар алынады және ол мал азығы ретінде пайдаланылады.

Сүзіп алынған ерітінді силикагель және құм арқылы тазаланады. Содан кейін ерітіндіні катионит КУ-2-8 арқылы өткізіп ақшыл сары түсті, тәтті дәмі бар инулин алынды. Инулиннің шығымы 58%-ды құрайды.

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді талқылау

Зерттеуге алынған шикізаттардың ылғалдылығы, күлділігі гравиметриялық әдіспен анықталды. С дәрумені мен пектинді заттар – титриметрия және С.Я.Райк ұсынған көлемдік әдіспен, флаваноид пен қант мөлшері фотокалориметриялық әдіспен, белок Кьелдаль әдісімен анықталды. Белоктар тірі организмде алуан түрлі және өздеріне ғана тән қызмет атқарады.

Организмде жүретін барлық биологиялық процестер белок қызметімен байланысты. Белоктардың ең қарапайым құрамына мынадай элементтер кіреді: (% есебімен) көміртегі 50-54, оттегі 21,5-23,5, сутегі 6,5-7,3, азот 15,0-17,6, күкірт 0,3-2,5 қайсібір жеке белоктар құрамына темір, фосфор, цинк, кобальт, марганец, молибден, иод, мыс және басқа да элементтер аз мөлшерде кездеседі.

Қанттар - адам организміне тағамдық өнімдермен келіп түсетін энергияның мол қоры. Тәттілігі жағынан олар әртүрлі болып келеді. Қанттарға анализ жасау үшін қанттардың физикалық немесе химиялық қасиеттеріне негізделген әртүрлі әдістер қолданылады.

Қанттың мөлшерін рефрактометрмен немесе ареометрмен анықтайды. Қанттар суда жақсы еритін болғандықтан, оларды өсімдіктен бөлу үшін сумен экстракциялайды.

Ерітіндінің концентрациясын мынадай әдістермен анықтаймыз: салыстыру әдісі, калибрлік график әдісі, қосу әдісі, дифференциалды әдіс, және еритін қанттардың мөлшерін жартылай микроәдіс арқылы анықтау.

Бұл алынған мәлімет Cichorium өсімдігінің маңыздылығын арттыра түседі. Cichorium өсімдігі тамырының құрамындағы белок мөлшері Кьелдаль әдісімен анықталды. Белок мөлшері 7,31% -ды құрайды. Экстрактивтілігі суда және спиртте 2 сағатта 80⁰С температурада жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1-кестеде көрсетілген.

Кесте -1. Cichorium өсімдігі тамырының құрамы

№	Шикізат	Ылғалдылығы, %	Күлділігі, %	Экстракциялау дәрежесі, %		С дәрумені, мг %	Белок мөлшері, %	Флава нойд, %	Пектинді заттар, %		Қант мөлшері, %		
				Суда	Спиртте, %				Суда еритін	Суда ерімейтін	Жалпы қант	Еріген қант	ед зат

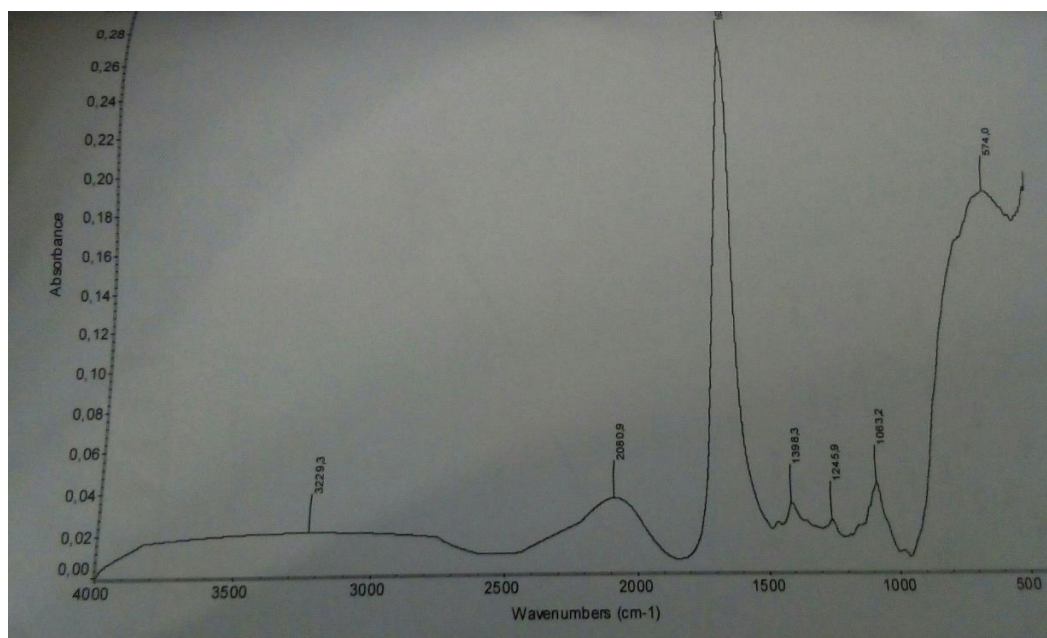
2													
1	Қалқаман	15,50	3,50	32,80	16,90	4,36	7,31	0,06	25,35	35,16	23,30	26,16	3,0
2													

1-кесте мәліметтері бойынша Қалқаман ықшам ауылында өскен *Cichorium* өсімдігінің судағы экстрактивтілігін спирттегі экстракциялану дәрежесімен салыстырғанда 2 есе жоғары болып келеді. *Cichorium* өсімдігі құрамындағы С дәрумені картошкамен салыстырғанда 2 еседей көп. Зерттеу нәтижесінде *Cichorium* өсімдігі құрамында С витамині жоғары мөлшерде болатындығы анықталды.

Кесте-2. Инулиннің элементтік анализі

	Шикізат алынған жердің атауы	Шығымы %	Т Балқу °С	Табылған, %		Брутто Формуласы	Есептелінген %	
				С	Н		С	Н
	Қалқаман	58	178	44.44	6.17	(C ₆ H ₁₀ O ₅) _n	44.0	6.66

2-кесте мәліметтері бойынша зерттеуге алынған инулиннің балқу температурасы ПТА(М)ТУ- 92 маркалы оптикалық спектроскопиялық әдіспен анықталды. Тәжірибе барысында алынған инулиннің балқу температурасы 178⁰С-қа тең екендігі анықталды. Бұл мәлімет әдеби деректермен сәйкес келеді. ИҚ- спектрінің мәліметтері толық инулинге сәйкес келетіндігі дәлелденді.



Сурет – 1. Инулиннің ИҚ- спектрі

1- суреттің мәліметтері бойынша зерттеуге алынған инулиннің ИҚ- спектріндегі 3600-3000 см⁻¹ тербеліс жиілігі О-Н тобының валенттілік тербелісіне, ал 1450-1250 см⁻¹ тербеліс жиілігі О-Н тобының деформациялық тербелісін көрсетеді. 4400-1000 см⁻¹ тербеліс жиілігі С-О-Н топтарының валенттілік тербелісін көрсетеді. 1400-1300 және 700см⁻¹ тербеліс жиілігі С-Н байланысының деформациялық тербелісіне сәйкес келеді. 1100-900 см⁻¹ тербеліс жиілігінде С-С байланысының тербелуін көрсетеді. Ал, 1200-1000 см⁻¹ тербеліс жиілігі С-О аралығындағы полярлы байланыстың қаңқалы тербелісін көрсетеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе *Cichorium* өсімдігі тамырынан инулинді бөліп алудың қолайлы жағдайы анықталды. Олар: 60 минут аралығында, К:С қатынасы 1:75-1:100 арақатынаста, 80-85⁰С температурада инулиннің шығымы 58 %-ды құрайды. Инулинді тазалау үшін сорбент іріктелінді. Адсорбент ретінде катионит КУ-2-8, силикагель және құмды қолдану тиімді деп табылды. *Cichorium* өсімдігінің тамырындағы ерекше компонент-глюкозидтік субстанция интибин (0,032-0,2%), ол-түссіз қою, ащы дәмі бар зат. Бұл затты 1961 жылы ең алғаш Schormuller өзінің шәкірттерімен бірге газдық хроматография әдісімен *Cichorium* өсімдігінің құрғақ ұнтақталған экстракт күйінде анықтаған. *Cichorium* өсімдігінің тамырында хлороген қышқылының изомері, фенолкарбон қышқылдары-неохлороген және изохлороген қышқылдары кездеседі. 1958 жылы Doleys және де басқа авторлар *Cichorium* өсімдігінің тамырының шырынынан сесквитерпенді лактон, лактуцин бөліп алды. Ал спектрлік зерттеулер мен химиялық қайта түзілім негізінде оның құрылысын анықтады. Сонымен қатар Leclercq E. мен Netjes J.T. тамырды препараттар көмегімен ферменттік өңдеу арқылы *Cichorium* өсімдігінің тамырында пекто және целолиттік ферменттер бар екенін анықтады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Лавренов В.К., Лавренова Г.В. Современная энциклопедия лекарственных растений. –М: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2009 - 272с.
- 2 Уалиханова Г.Ж. Өсімдік биотехнологиясы. Екінші толықтырылған басылым. Алматы, 2009.
- 3 Бурашева Г.Ш., Ескалиева Б.Қ., Үмбетова А.К. Табиғи қосылыстар химиясының негіздері. Оқу құралы. «Қазақ университеті» баспасы. Алматы, 2013.
- 4 Магомедов Г.О., Островерхова Т.Н., Яковлев Е.А. Разработка способа получения порошкообразных смесей на основе цикорного пюре. «Пищевые технологии». Казань, 30 мая. 2006. Сборник тезисов докладов. С.210-214.
- 5 Айдарбаева Д.К. Қазақстанның пайдалы өсімдіктері. Монография. Карағанды: ИП«Ақнұр» баспасы, 2014. - 298 б.
- 6 Маман Н., Изтелеу Б.М., Азимбаева Г.Е., Джиембаев Б.Ж. *Dahlia Evelines* өсімдігінен бөлінген эфир майының компоненттік құрамын хромато-масс-спектроскопия дісімен зерттеу «Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы», 2018, №3(75), 37-40.
- 7 Тыныбеков Б.М. Дәрілік өсімдіктер: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2009. -137 б.
- 8 Қазақ ұлттық энциклопедиясы. Алматы. 2007 ж. 9-том. 467-бет
- 9 Игамбердиева П.К., Данилова Е.А., Осинская Н.С. Исследование содержания химических элементов в лекарственных растениях южной Ферганы и перспективы применения их при лечении заболеваний. - Микроэлементы в медицине. 2016. 17(3): 48–53

СПОСОБ ОТДЕЛЕНИЯ ИНУЛИНА ИЗ КОРНЯ *CICHORIUM INTYBUS L.*

С.Е. Илиясова¹, М.Б. Ахтаева², Г.Е. Азимбаева³

¹ магистрант 2 курса, 6M011200 - Химия

² докторант PhD

³ к.х.н., и.о., профессор

^{1,2,3} Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан
email: Sako_9595kz@mail.ru

В этой статье мы нашли благоприятное условие для отделения инулина из корня растения *Cichorium Intybus L.* Температуру плавления исследуемого инулина определяли оптическим спектроскопическим методом марки ПТА (М) ТУ-92. Температура плавления инулина, полученного в ходе эксперимента, составляет 178⁰С. В течение 60 минут, при соотношении К: С к 1: 75-1: 100, при температуре 80-85⁰С выход инулина составляет 58%. Сорбент был выбран для очистки инулина. В качестве катализатора оказались эффективными катион КУ-2-8, силикагель и песок. Эта информация соответствует литературным данным. Корень растения цикория обладает способностью регенерировать кровоток,

который дает полную энергию усталости человеческого тела. Корень растения *Cichorium* используется для лечения нефрита, перенесенных заболеваний и заболеваний селезенки, начальной стадии геморроя и диабета.

Ключевые слова: *Cichorium Intybus L.*, инулин, флаваноид, пектин, сорбент, катионит, белок

THE METHOD OF SEPARATION OF INULIN FROM THE ROOT OF CICHORIUM INTYBUS L.

S.E. Ilyasova¹, M.B. Ahtaeva², G.E. Azimbaeva³

¹MSc. student, 6M011200-Chemistry

²PhD student

³Cand. Sci.(Chemistry), Associate Professor

^{1,2,3} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: Sako_9595kz@mail.ru

In this article, we found a favorable condition for the removal of inulin from the root of a *Cichorium Intybus L* plant. The melting temperature of the studied inulin was determined by the optical spectroscopic method of the PTA (M) grade TU-92. The melting point of inulin obtained in the course of the experiment is 178 ° C. It is: within 60 minutes, when the ratio K: C to 1: 75-1: 100, at a temperature of 80-85 ° C, the yield of inulin is 58%. The sorbent was chosen for the purification of inulin. Cation KU-2-8, silica gel and sand proved to be effective as a catalyst. This information corresponds to the literature data. Chicory plant root has the ability to regenerate the bloodstream, which gives the full energy of fatigue of the human body. The root of the *Cichorium* plant is used to treat nephritis, previous diseases and diseases of the spleen, the initial stage of hemorrhoids and diabetes.

Key words: *Cichorium Intybus L.*, inulin, flavanoid, pectin, sorbent, cation exchanger, protein

Редакцияға 25.01.2019 қабылданды.

ГТАХР 31.23.23

HELIANTHUS TUBEROSUS ӨСІМДІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДӘРУМЕНДЕРДІҢ МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ

Т.Т. Қалдыбек¹, Б.М. Изтилеу², Г.Е. Азимбаева³

¹БМ060600 - Химия мамандығының 2 курс магистранты

²PhD докторант

³х.ғ.к, доцент, профессор м.а

^{1,2,3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы
email: togjanym-94@mail.ru

Бұл мақалада Helianthus Tuberosus өсімдігінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері анықталды. Өсімдіктің құрамындағы дәрумендер титриметриялық және капиллярлық электрофорез әдістерімен анықталды. Зерттеу нәтижесінде Helianthus Tuberosus өсімдігінің құрамында В1, В2, В3, В5, С дәрумендерінің бар екендігі анықталды. Зерттеулердің нәтижелерінде Helianthus Tuberosus өсімдігінің гүлінің құрамында С (аскорбин қышқылы) және В3 (пантотен қышқылы) дәрумендерінің мөлшері көп, ал Helianthus Tuberosus өсімдігінің жемісінде В1 (тиаминхлорид) дәруменінің мөлшері жоғары. Helianthus Tuberosus өсімдігінің жапырағының құрамында В2 (рибофлавин) және В5 (никотин қышқылы) дәрумендерінің мөлшері жоғары екендігі, ал Helianthus Tuberosus өсімдігінің сабағының құрамында В3 дәруменінің көп мөлшерде екендігі белгілі болды. Helianthus Tuberosus өсімдігі қазіргі таңда медицинада, фармоцевтикада, тұрмыста, ауыл-шаруашылығында, косметологияда кең қолданыс аясында.

Түйін сөздер: *Helianthus Tuberosus*, дәрумендер, титриметрия, никотин қышқылы, тиаминхлорид, капиллярлы электрофорез

Кіріспе

Бүгінгі күні дәрілік өсімдіктерді зерттеумен алуан түрлі мамандық иелері ботаниктер, химиктер, фармакологтар мен әртүрлі мамандықтағы дәрігерлер шұғылдануда. Осындай өсімдіктің бірі – Helianthus Tuberosus гүлі. Helianthus Tuberosus гүлінің түрлері көп, бірақ аз зерттелген [1].

Helianthus tuberosus (топинамбур) – астралылар тұқымдасына жататын тамыр жемісті көп жылдық өсімдік. Отаны — Солтүстік Америка. Helianthus tuberosus өсімдігінің сабағы, жапырағы күнбағысқа ұқсайды, бірақ жапырағының көлемі одан кішілеу, сабағы жіңішке болады. Биіктігі 1-5 м. Тамыр сабақтарынан көптеген (5-6, кейде 30-40) ақ, сары, күлгін, қызыл түйнектер дамиды. Олардың пішіні ұзынша, сопақша, домалақ болады [2].

Helianthus tuberosus өсімдігі тағам ретінде ғана емес дәрі-дәрмек ретінде де қолданыста. Helianthus tuberosus өсімдігі ағзадағы холестерол деңгейін төмендетіп, қан қысымын әрі ас қорыту жүйесін реттеп, иммунитетті күшейтіп, күш-қуат береді. Құрамына Helianthus tuberosus өсімдігі кіретін диеталардың несеп айдағыш қасиеті бар болғандықтан ол бүйрек ауруына қарсы және ағзадан уыттар мен ауыр металдарды шығаратын қасиеттерімен танымал [3].

Helianthus Tuberosus өсімдігі биологиялық белсенді заттарға өте бай. Өсімдіктің құрамындағы белсенді заттар ағзаны токсин, холестерин және ауыр металдардан тазартады. Ал гүлінің қайнатпасы метаболикалық процестерді және асқазан безінің функциясын қалыпқа келтіреді және жүрек-тамыр жүйесі үшін де өте пайдалы. Helianthus Tuberosus өсімдігі дәрумендерге бай [4].

Дәрумендер – адам мен жануарлардың тіршілігіне, олардың организміндегі зат алмасудың бірқалыпты болуы үшін аз мөлшерде өте қажетті биологиялық белсенді органикалық қоспалар. Дәрумендердің өсіп келе жатқан бала ағзасына тигізетін әсері өте зор, өйткені олар заттардың алмасуын, иммунитеттің дұрыс қалыптасуын, жүйке жүйесінің қызметін реттейді. Өсімдіктің тамыры мен жапырағы полисахаридтер, амин қышқылдары, микро және макроэлементтерге, жемісі инулинге бай. Өсімдіктің тұнбасы диабетке қарсы жақсы профилактика болып табылады. Сонымен қатар, гүлі мен жемісі шаш, дене күтімі үшін де қолданылады [5,6].

Зерттеу нысанасы ретінде Алматы облысы, Түркісіб ауданынан күздік Helianthus Tuberosus өсімдігінің жемісі, сабағы, жапырағы, гүлі жиналып алынды. Күздік шикізаттар 2018 жылдың қазан – қараша айларында жиналған.

Тәжірибелік бөлімі

Helianthus Tuberosus өсімдігінің құрамындағы С (аскорбин қышқылы) дәруменінің мөлшері титриметриялық әдіспен анықталды.

Әдістің принципі. Аскорбин қышқылын анықтау әдісі оның редуцирлеу қасиетіне негізделген. Аскорбин қышқылының әсерінен көк түсті 2,6-дихлорфенолиндофенол ерітіндісі түссіз қосылысқа дейін тотықсызданады. Аскорбин қышқылын өсімдіктен 1% НСІ ерітіндісімен бөліп алып, ерітіндіні 2,6-дихлорфенолиндофенол ерітіндісімен титрлейді. Титрлеуге жұмсалған бояудың саны бойынша аскорбин қышқылының мөлшері анықталады [7].

Аскорбин қышқылының мөлшерін анықтау кезінде экстракцияға қолданылатын қышқылдардың (20 мл 1% НСІ мен 80 мл 2% метафосфор қышқылының қоспасы немесе 80 мл 1% қымыздық қышқылы мен 20 мл 1% НСІ-дың қоспасы) редуцирлеу қабілеттерін есепке алу қажет. Ол үшін қышқылдар қоспасынан 10 мл-ден алып, сол бояумен ашық-күлгін түске дейін титрлейді. Алынған түзетуді (әдетте, краска ерітіндісі 0,08-0,10 мл-ден аспайды) тәжірибелік ерітіндіні титрлеуден алынған мәліметтен шегереді [8].

Helianthus Tuberosus өсімдігінің құрамындағы В тобындағы дәрумендер М-04-41-2005 «Капель-105» «Люмэкс» құрылғысында капиллярлық электрофорез әдісімен анықталды.

Витаминдерді анықтау, 200 нм және 267 нм толқын ұзындығы бойынша бағдарламаланатын толқын ұзындығының комбинациясы арқылы өздерінің жұтуымен жүзеге асырылды. В5 дәрумені 200 нм толқын ұзындығындағы өзінің сіңіруі арқылы мицеллярлы электрокинетикалық хроматография әдісімен анықталды [9].

Бөлу шарттары: Температура: + 30 °С, Толқын ұзындығы: 200 нм

1- сатысы: Уақыт: 899 сек., қысымы: 0 мбар, кернеуі: + 25 кВ, толқын ұзындығы: 200 нм.

2- сатысы: Уақыт: 300 сек., қысымы: 50 мбар, кернеуі: + 25 кВ, толқын ұзындығы: 200 нм.

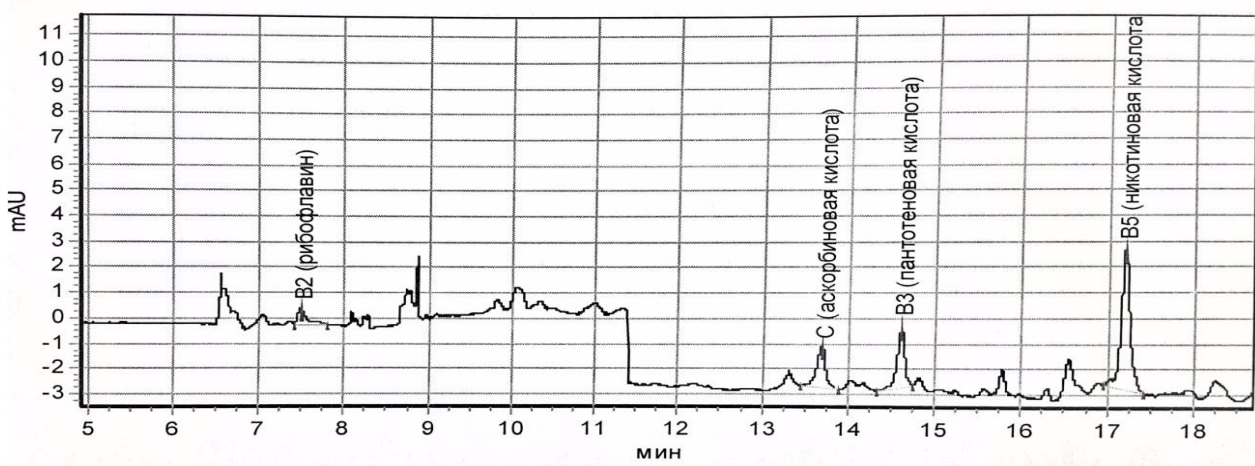
Зерттеу нәтижелерін талқылау

Зерттеу нәтижесінде *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жерүсті және жерасты бөліктері, гүлі, жемісі, жапырағы мен сабағының құрамында В1 (тиаминхлорид), В2 (рибофлавин), С (аскорбин қышқылы), В3 (пантотен қышқылы), В5 (никотин қышқылы) дәрумендерінің бар екендігі анықталды. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері өсімдіктің жерүсті және жерасты бөліктерінде әртүрлі мөлшерде таралғандығы белгілі болды. Зерттеудің нәтижелері 1-4 кесте және 1-4 суреттерде көрсетілген.

Кесте 1. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері

№	Уақыты	Компонент	Биіктігі	Басы	Соңы	Аумағы	Конц, мг/л	г/кг	мг/100г
1	7.482	В2 (рибофлавин)	0.643	7.793	7.793	48.89	0.015	0,00032±0,00014	0,032±0,012
2	13.697	С (аскорбин қышқылы)	1.648	13.438	13.880	121.6	0.22	0,0048±0,0016	0,48±0,16
3	14.610	В3 (пантотен қышқылы)	2.358	14.340	14.747	142.6	0.11	0,0024±0,0005	0,24±0,05
4	17.197	В5 (никотин қышқылы)	5.524	16.957	17.428	404.4	0.078	0,0017±0,00030	0,17±0,03

1 – Кесте мен 1 – суреттің мәліметтері бойынша, *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері келесідей өсу заңдылығымен таралған: В5 (никотин қышқылы) → В3 (пантотен қышқылы) → В2 (рибофлавин) → С (аскорбин қышқылы). Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінің құрамында С (аскорбин қышқылы) дәруменінің мөлшері жоғары. Кестедегі мәліметтерден көретініміз, В1 (тиаминхлорид) дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінде жоқ екендігі белгілі болды.

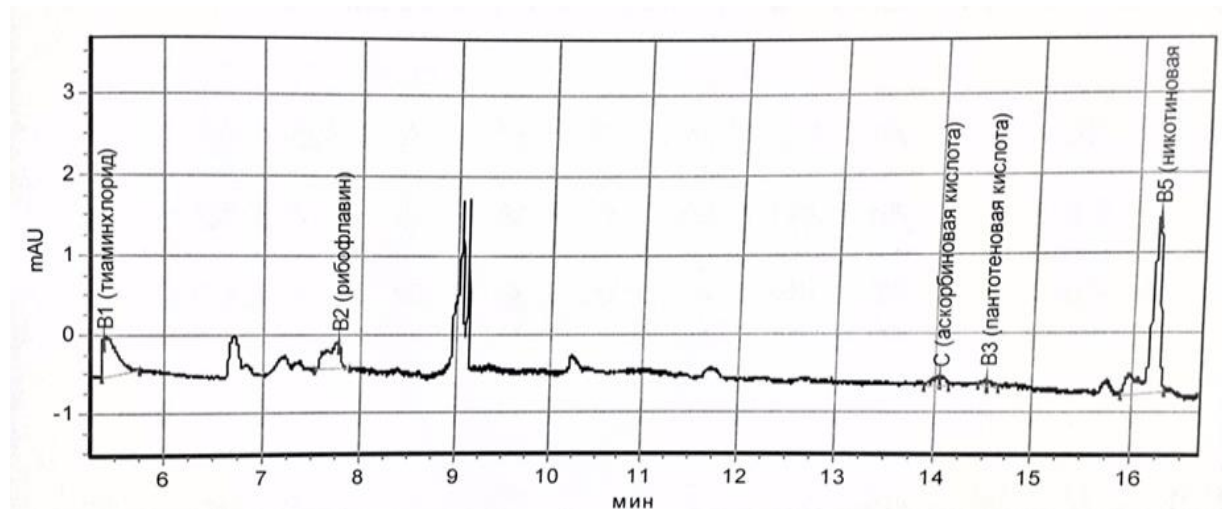


Сурет 1. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері

Кесте 2. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері

№	Уақыты	Компонент	Биіктігі	Басы	Соңы	Аумағы	Конц. мг/л	г/кг	мг/100г
1	5.377	B1 (тиаминхлорид)	0.507	5.350	5.747	51.52	0.02	0,00041±0,00008	0,041±0,008
2	7.768	B2 (рибофлавин)	0.364	7.532	7.895	34.54	0.011	0,00023±0,0001	0,023±0,011
3	14.060	C (аскорбин қышқылы)	0.128	13.895	14.153	11.99	0.022	0,00046±0,00015	0,046±0,015
4	14.540	B3 (пантотен қышқылы)	0.085	14.452	14.645	5.786	0.0044	0,00009±0,00002	0,009±0,002
5	16.220	B5 (никотин қышқылы)	2.256	15.877	16.323	142.5	0.028	0,00058±0,0001	0,058±0,010

2 – Кесте мен 2 – суреттің мәліметтері бойынша, *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері келесідей өсу заңдылығымен таралған: B3 (пантотен қышқылы) → B2 (рибофлавин) → B1 (тиаминхлорид) → C (аскорбин қышқылы) → B5 (никотин қышқылы). Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінің құрамында B5 (никотин қышқылы) дәруменінің мөлшері жоғары, яғни 0,058±0,010 мг мөлшерді құрайды.

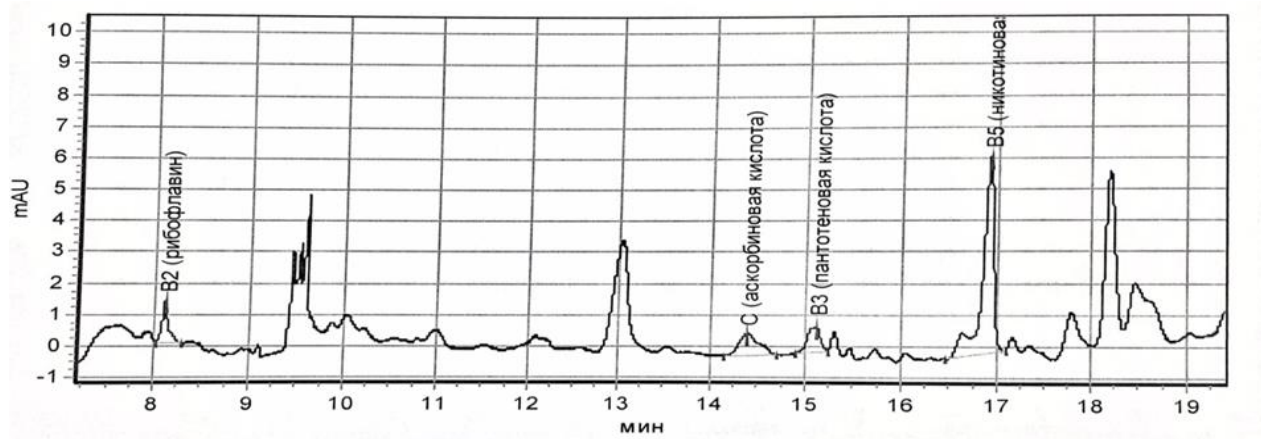


Сурет 2. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінің құрамындағы дәрумендердің мөлшері

Кесте 3. Helianthus Tuberosus өсімдігінің жапырағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері

№	Уақыты	Компонент	Биіктігі	Басы	Соңы	Аумағы	Конц, мг/л	г/кг	мг/100г
1	8.102	B2 (рибофлавин)	1.340	8.010	8.292	61.15	0.019	0,0004±0,00017	0,04±0,017
2	14.398	C (аскорбин қышқылы)	0.693	14.153	14.703	101.4	0.18	0,0038±0,0013	0,38±0,13
3	15.113	B3 (пантотен қышқылы)	0.813	14.897	15.242	73.63	0.056	0,0013±0,0002	0,13±0,02
4	16.925	B5 (никотин қышқылы)	6.256	16.475	17.098	501.0	0.097	0,002±0,0004	0,2±0,04

3 – Кесте мен 3 – суреттің мәліметтері бойынша, Helianthus Tuberosus өсімдігінің жапырағының құрамындағы дәруменінің мөлшері келесідей өсу заңдылығымен таралған: B2 (рибофлавин) → B3 (пантотен қышқылы) → B5 (никотин қышқылы) → C (аскорбин қышқылы). Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, жапырағының да құрамында C (аскорбин қышқылы) дәруменінің мөлшері жоғары, яғни 0,38±0,13 мг мөлшерін құрады. Дегенмен, өсімдіктің гүлінің құрамындағы C дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда жапырағында 1,25 есе кем. Кестедегі мәліметтерден көретініміз, B1 (тиаминхлорид) дәрумені Helianthus Tuberosus өсімдігінің жапырағында жоқ екендігі белгілі болды.



Сурет 3. Helianthus Tuberosus өсімдігінің жапырағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері

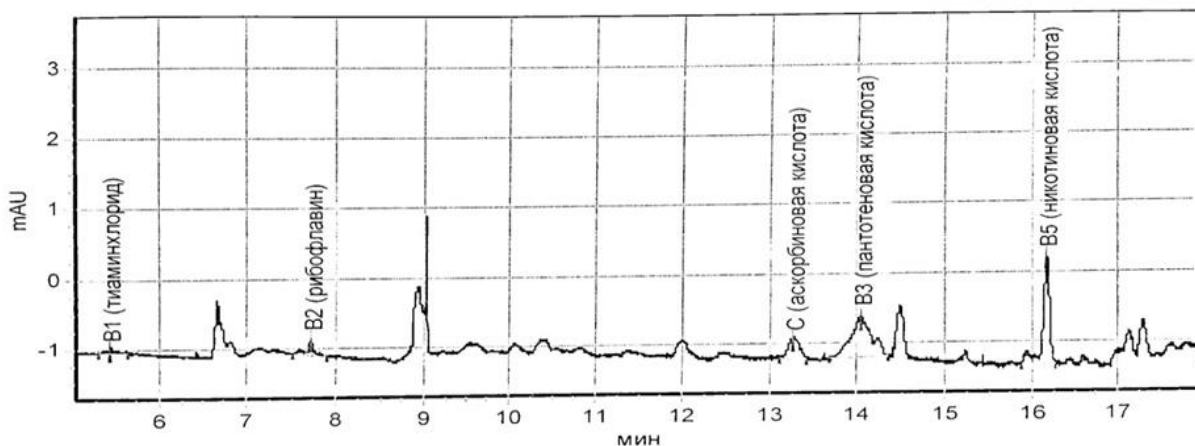
Кесте 4. Helianthus Tuberosus өсімдігінің сабағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері

Уақыты	Компонент	Биіктігі	Басы	Соңы	Аумағы	Конц, мг/л	г/кг	мг/100г
5.442	B1 (тиаминхлорид)	0.082	5.306	5.640	7.04	0.0027	0,00006±0,00001	0,006±0,001
7.712	B2 (рибофлавин)	0.263	7.510	7.902	15.06	0.0047	0,000096±0,00004	0,0096±0,004
13.283	C (аскорбин қышқылы)	0.284	13.128	13.433	26.58	0.048	0,00099±0,00034	0,099±0,034
14.048	B3 (пантотен қышқылы)	0.577	13.677	14.363	95.12	0.072	0,0015±0,00030	0,15±0,030
16.177	B5 (никотин қышқылы)	1.558	15.873	16.267	85.34	0.017	0,00035±0,00006	0,035±0,006

4 – Кесте мен 4 – суреттің мәліметтері бойынша, Helianthus Tuberosus өсімдігінің сабағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері келесідей өсу заңдылығымен таралған: B1 (тиаминхлорид) → B2 (рибофлавин) → B5 (никотин қышқылы) → C (аскорбин қышқылы) → B3

(пантотен қышқылы). Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, сабағының құрамында В3 (пантотен қышқылы)

дәруменінің мөлшері жоғары, яғни $0,15 \pm 0,030$ мг мөлшерін көрсетті. Дегенмен, *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің сабағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері жапырағымен салыстырғанда 1,15 есе, жемісімен салыстырғанда 17 есе көбірек, ал гүлінен 1,6 есе кем.



Сурет 4. *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің сабағының құрамындағы дәрумендердің мөлшері

Қорытынды

Қорыта келгенде, тәжірибелердің нәтижесі көрсеткендей, адам ағзасына, жалпы тіршілікке пайдалы дәрумендер *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінде де, жапырағында да, сабағында да, гүлінде де көп.

С дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің сабағы, жапырағы, жемісімен салыстырғанда гүлінің құрамында көбірек, гүлінде $0,48 \pm 0,16$ мг. Өсімдіктің гүлінің құрамындағы С дәруменінің мөлшері жемісінің құрамындағы С дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда 10,4 есе, жапырағынан 1,25 есе, сабағынан 4,8 есе көп.

В1 дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жемісінде көп мөлшерде, жемісінде $0,041 \pm 0,008$ мг. Өсімдіктің жемісінің құрамындағы В1 дәруменінің мөлшері сабағының құрамындағы В1 дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда 6,8 есе жоғары. Ал гүлі мен жапырағында мүлде кездеспейді.

В2 дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жапырағының құрамында көп мөлшерде, яғни $0,04 \pm 0,017$ мг. Өсімдіктің жапырағының құрамындағы В2 дәруменінің мөлшері гүлінің құрамындағы В2 дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда 1,25 есе, жемісінен 1,74 есе, сабағынан 4,17 есе көп.

В3 дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің гүлінде көбірек, яғни $0,24 \pm 0,05$ мг. Өсімдіктің гүлінің құрамындағы В3 дәруменінің мөлшері жемісінің құрамындағы В3 дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда 27 есе, жапырағынан 1,85 есе, сабағынан 1,6 есе көп.

В5 дәрумені *Helianthus Tuberosus* өсімдігінің жапырағының құрамында көп мөлшерде, яғни $0,2 \pm 0,04$ мг. Өсімдіктің жапырағының құрамындағы В5 дәруменінің мөлшері гүлінің құрамындағы В5 дәруменінің мөлшерімен салыстырғанда 1,2 есе, жемісінен 3,45 есе, сабағынан 5,8 есе көп.

Атап айтса, В1, В2, С, В3, В5 дәрумендерінің кез-келген ағзаның тіршілігі үшін өте маңызды болғандықтан, азық-түліктің, жан-жануар қорегінің құрамында бұл дәрумендер көп болуы шарт. Мысалы, адам ағзасының саулығы үшін тәулігіне С дәруменінің 50-100 мг мөлшерін, В1 дәруменінің 1,1-1,2 мг, В2 дәруменінің 1,2-3 мг, В3 дәруменінің 13-25 мг, ал В5 дәруменінің 1,5-2,8 мг мөлшерін тұтынып отыру керек [10].

Әрине, қазір неше түрлі тағаммен бірге пайдаланатын қоспалар, дәрумендер т.с.с. медицинаның табыстары жетерлік. Бірақ табиғи шикізат көзін *Helianthus Tuberosus* өсімдігін пайдаланған бірнеше есе пайдалы. Өйткені, өсімдік тек дәрумендерге ғана емес, инулинге, органикалық қышқылдар, минералдар және мынадай Са, Mg, Zn, Cu, Fe және Р элементтерге бай.

Өсімдіктің осындай биологиялық белсенді заттарға бай болуы өз кезегінде түрлі аурулардың алдын алумен қатар, тіпті аурумен күресуге де септігін тигізбек.

Helianthus Tuberosus өсімдігінің қолданыс аясы кең болғандықтан болашағы зор өсімдік ретінде қарауға болады. Оны болашақтың өсімдігі деп бекер айтпаса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Титок В., Веевник А., Ярошевич М. Топинамбур - культура многофункционального назначения // Наука и Инновации. №5 (135) Май 2014. С. 26-28.
- 2 Партоев К. Урожайность топинамбура (*Helianthus Tuberosus* L.) в условиях Таджикистана // Агрономия. 2016. № 2. С. 18-21.
- 3 Katz, Solomon H.; Weaver, William Woys. Encyclopedia of Food and Culture. New York: The Gale Group, 2002
- 4 Изтилеу Б.М., Азимбаева Г.Е., Наймангази А., Куанышева Ю.К., Кудайбергенова Г.Н. Complex use of the *helianthus tuberosus* // Вестник КазГЖПУ. 2015. №1(55). Сс.156-159
- 5 Жангабаева А.С., Мавлянова Р.Ф. Рост, развитие и продуктивность топинамбура в зависимости от густоты стояния растений в условиях Каракалпакстана // Интерактивная наука. 2017. № 9(19).С. 14-16
- 6 Зеленков В Н., Шаин С.С. Многоликий топинамбур в прошлом и настоящем. Химия и компьютерное моделирование // Бутлеровские сообщения. 2001. № 5. С. 16.
- 7 Дука М., Хомченко Т., Савка Е. Физиология растений: практикум для студентов биолого-почвенного факультета. Кишинау, 2003. – 133 с.
- 8 Гринкевич Н.И., Сафронич Л.Н. Химический анализ лекарственных растений. Москва: «Высшая школа», 1983. 5-12 с.
- 9 Улащик В.С. Электрофорез лекарственных веществ. Издательский дом «Белорусская наука», 2010
- 10 Конюков В.И., Стрекаловская А.Д., Санеева Т.А. Витамины. Оренбург. 2012.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЛИЧЕСТВА ВИТАМИНОВ, СОДЕРЖАЩИХСЯ В РАСТЕНИИ *HELIANTHUS TUBEROSUS*

Т.Т. Калдыбек¹, Б.М. Изтилеу², Г.Е. Азимбаева³

¹магистрант 2 курса, 6М060600-Химия, ² докторант PhD,

³к.х.н., доцент, и.о., профессор

^{1,2,3} Казахский государственный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы
email: togjanym-94@mail.ru

В статье описан способ определения количества витаминов, содержащихся в топинамбуре (*Helianthus Tuberosus*). Витамины в растении были определены методами титриметрического и капиллярного электрофореза. В результате исследования установлено, что растение *Helianthus Tuberosus* содержит витамины В1, В2, В3, В5 и С. Цветы растения обладают высоким содержанием витаминов С, В3, а плоды -высоким содержанием витамина В1. Установлено, что в листьях *Helianthus Tuberosus* содержится большое количество витаминов В2, В5, а в стеблях - витамина В3. *Helianthus Tuberosus* в настоящее время широко используется в медицине, фармацевтике, домашнем хозяйстве, сельском хозяйстве и косметологии.

Ключевые слова: топинамбур, витамины, тиаминхлорид, капиллярный электрофорез, титриметрия

**DETERMINATION OF THE NUMBER OF VITAMINS CONTAINING IN THE PLANT
HELIANTHUS TUBEROSUS**

T.T. Kaldybek¹, G.E. Azimbaeva², B.M. Iztlev³

¹MSc. student, 6M060600-Chemistry, ³Doctoral student PhD

²Cand. Sci. (Chemistry), Associate Professor

^{1,2,3} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: togjanym-94@mail.ru

This article determines the amount of vitamins contained in the plant *Helianthus Tuberosus*. Vitamins in the plant were determined by methods of titrimetric and capillary electrophoresis. The study found that the plant *Helianthus Tuberosus* contains vitamins B1, B2, B3, B5 and C. The flowers of the plant *Helianthus Tuberosus* are high in vitamins C, B3, and the fruits of the plant *Helianthus Tuberosus* are high in vitamin B1. It was found that the leaves of the plant *Helianthus Tuberosus* contain a large amount of vitamins B2, B5 and in the stems of vitamin B3. The plant *Helianthus Tuberosus* is now widely used in medicine, pharmaceuticals, household, agriculture and cosmetology.

Key words: *Helianthus Tuberosus, vitamins, thiamine chloride, capillary electrophoresis, titrimetric*

Редакцияға 23.01.2019 қабылданды.

МРНТИ 14.35.07

БЕЙІНДІК ОҚЫТУДА ХИМИЯНЫ ОҚУҒА МОТИВАЦИЯНЫ АРТТЫРУ

А.Т. Дюсекеева¹, А.Т. Кездикбаева², М.А. Алтыбаева³

^{1,2} химия ғылымдарының кандидаты

³ 6M011200 – Химия мамандығы 2 курс магистранты

^{1,2,3} Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті

Қарағанды қ., Қазақстан

email: dyusekeeva_at@mail.ru

Мақалада «Химия өмірімізде» атты элективті курсты енгізу процесінің зерттеу нәтижелері келтірілді. Зерттеу мақсаты – химияны оқуға қызығушылық пен оқу үлгерімін арттыру, мамандықты таңдауға көмек беру. «Химия өмірімізде» атты элективті курсты ендіру нәтижесінде оқушылардың химия пәніне қызығушылығының артқаны баяндалды. Осы элективті курс арқылы оқушылардың танымдық және өзін-өзі тану мотивтері дамыды. Сонымен қоса мотивация деңгейі артты. Оқу-зерттеушілік әрекет оқушының оқу және жалпы істерінің сәтті орындалуы үшін қажет. Элективті курстарды оқыған балалар сабақтарға белсенді қатысағынын керуге болады. Оқушылардың оқуға қызығушылықтарының қалыптасу деңгейі анықталды.

Түйін сөздер: бейіндік оқыту, мотивация, элективті курс, оқыту, технология

ҚР 2007ж. «Білім туралы» Заңы мен 2005-2010жж. Қазақстан Республикасында Білімді дамыту Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес орта білім деңгейінде жоғарғы сынып оқушыларына бейінді оқытуды енгізу мәселесі қарастырылған. Бейіндік оқыту білім мен тұлға, қоғам, мемлекеттің маңызды, болашағы зор қажеттіліктерін сапасын арттырудың бір құралы ретінде қарастырылады. Мектептің дәстүрлі білім жүйесінің бейінді оқытуға ауысу жағдайларында оқушыларда бейін және болашақ мамандықты таңдау мәселесі туындайды.

Сонымен, мектеп оқушыларының бейіналды оқыту мезгілінде оқуға қызығушылықты қалыптастыру аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Уақытымен қалыптасқан мотивация бейінді таңдау мәселесі туындағандағы қобалжуды басып, таңдауды саналы және орнықты етеді. Мотивацияны қалыптастыруға мұғалімнің кәсіби және тұлғалық қасиеттері, мамандықтың әлеуметтік талап етілуі, оқытудың түрлі әдістерін қолдану сияқты педагогикалық жағдайлар әсер етеді. Орта мектептің жоғары сатысында бейінді оқытуға ауысу оқушының өз бейінің анықтау мәселесін көтереді. Оқушыларға болашақта ЖОО немесе басқа оқу орындарына түсу үшін қажет пәндерді таңдау қиынға соғады. Бұл - оқушылардың көпшілігінде нақты мамандыққа қызығушылық қалыптаспағандықпен байланысты [1-3].

Қойылған мәселені шешу мақсатымен 8- сыныптан бастап бейіналды дайындықты, элективті курстарды ұйымдастырумен енгізу ұсынылады.

Химия пәні жаратылыстану циклынан болғандықтан оқушыларды бізді қоршаған маңызды қосылыстардың қасиеттерімен таныстырып, химиялық ауысулардың адам өмірі мен денсаулығына әсерін және маңызын түсінуді қалыптастыруды көздейді. Оқушылардың химия пәнінен білім сапасы өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруда заманауи технологияларды және оларды оқу-тәрбие процесінің жас ерекшеліктеріне сай түрлі деңгейлерінде қолдануға байланысты.

Элективті курс мазмұны оқушыға өзінің бейімділіктерін анықтап, пәнге қызығушылығын жүзеге асыруға береді. «Химия өмірімізде» элективті курстың басты міндеті – оқушыны химия пәніне қызықтыру, ғылымның практикалық маңызын түсіндіру.

Зерттеу бірнеше деңгейге жүргізілді:

1. Теориялық саты: психологиялық-педагогикалық әдебиеттер бойынша анализ жасау, сауалнама мен элективті курс құрастыру.

2. Эксперименталды саты: элективті курсты ұйымдастыру және жүргізу, оқушыларда химияны оқуға мотивацияның қалыптасу деңгейін анықтау.

3. Қорытынды саты: педагогикалық зерттеу нәтижелерін жинақтау, өңдеу, сараптама жасау, жалпылау және қорытындылау.

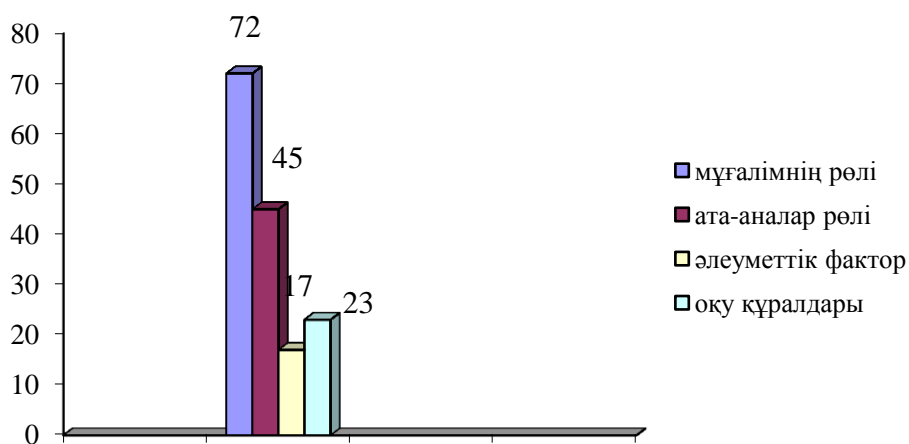
Мамандыққа бағыттау функциясын «Химия ауылшаруашылығында», «Химия өндірісте», «Химия өмірімізде», «Химиялық анализ негіздері» атты факультативтер және сыныптан тыс жүргізілетін жұмыс түрлері атқарады.

Кеңінен химия мамандықтары жайлы дәрістер, мамандармен кездесулер, кештер, диспуттар, конференциялар және сайыстар қолданылады.

Мамандыққа бағыттау әдістері де алуан түрлі. Маңызды рөлді химиялық эксперимент алады, оның ішінде, әсіресе, зертханалық тәжірибелер және сарамандық сабақтар, эксперименталды есептерді шешу оқушыларға оқу материалына шығармашылық көзқарас қалыптастырады [4 - 6].

Педагогикалық экспериментке Қарағанды облысының Осакаровка ауданының №9 мектеп-гимназиясының 8- сыныбының 18 оқушысы қатысты. Эксперименттің бастапқы кезеңінде оқушылардың басым көпшілігінде мотивацияның төмен деңгейі (44,4%), мотивацияның орташа деңгейін – 33,3% оқушылар көрсетті, ал жоғары деңгейді – 22,2% көрсетті.

Оқушыларда мотивацияны қалыптастыруға педагогикалық факторлардың әсер етуін қарастырсақ, химияны оқуға жоғары деңгейдегі (I топ) мотивация көрсеткішінің қалыптасуына кему ретімен келесі педагогикалық факторлар әсер етті: мұғалімнің тұлғалық және кәсіби қасиеттері, ата-аналар, оқу құралдары, әлеуметтік факторлар (сурет 1).



Сурет 1. Бейімталды сыныптарда оқушылардың химияны оқуға жоғары деңгейдегі мотивацияны қалыптастыруға педагогикалық жағдайлардың әсері

Химияны оқуға орташа деңгейдегі (II топ) мотивация көрсеткішінің қалыптасуына кему ретімен келесі педагогикалық факторлар әсер етті: мұғалімнің тұлғалық және кәсіби қасиеттері, оқу құралдары, ата-аналар, әлеуметтік факторлар.

Ал, химияны оқуға төмен деңгейдегі (III топ) мотивация көрсеткішінің қалыптасуына кему ретімен келесі педагогикалық факторлар әсер етті: мұғалімнің тұлғалық және кәсіби қасиеттері, оқу құралдары, әлеуметтік факторлар, ата-аналар.

Сараптама нәтижелері бойынша Үш топқа химия пәнін бейінді оқуға таңдауына «кәсіби мұғалім» себепші болғаны анық.

Химиядан элективті курстың мақсаты мен міндеттері қандай болса да, ол міндетті түрде жалпы педагогикалық талаптарға сай болуы тиіс [7, 8]. Ең маңызды талаптар: қысқа мерзімді, оқытудың белсенді формалары, оң нәтижеге жетуге жағдай жасау.

Элективті курсты оқу барысында оқушылардың табыстары келесі критерийлер бойынша анықталады:

- ағымдық бақылау – оқушының топтағы жұмысы, теориялық материалды өзіндік оқу, сарамандық жұмыстарды бағалау;
- оқушы жұмысының сапасын рефераттар мен презентациялар түрінде бақылау.

Зерттеу барысында «Химия өмірімізде» атты элективті курс ұсынылды. Аталған курс 8-сынып оқушыларына арналған, көлемі 20 сағат. Курс химияны оқуға мотивацияны дамытуға, оқушылардың білімдерін тереңдетуге, білімпаздықты дамытуға бағытталған. Ал оқушылар өздігінен табиғаттың құпияларын ашып және пәнге қызығушылықтарын арттырады. Химиялық эксперимент зат және химиялық реакциялар жөнінде білім көзі болса, білім мен біліктерді бекіту

құралы және материалды меңгеру деңгейін тексеру әдісі болып келеді. Әр дәрістен кейін оқушылар өздігінен тәжірибелерді орындайтын сарамандық жұмыс өткізіледі.

Курс мақсаты:

- Оқушылардың химияға қызығушылығын арттыру;
- Оқушыларда негізгі теориялық түсініктерді қалыптастыру;
- Химиялық құбылыстарды нақты көрнекілікпен көрсету;
- Оқушылардың зияткерлік дамуына, олардың сын тұрғысынан ойлауын дамытуға ықпал

ету.

Курс міндеттері:

- Оқушыларды экспериментті жоспарлаға үйрету;
- Индукциялық және дедукциялық қорытындыларды тұжырымдау біліктерін қалыптастыру, эксперимент тапсырмаларының мазмұнын және алынған нәтижелерді талқылау;
- Өзіндік бақылау және өзара бақылауды үйрету;
- Оқушының шығармашылық қабілеттіліктерін дамыту;
- Оқушыны жоғары сыныпта өздігінен мамандық таңдауға дайындау.

«Химия өмірімізде» атты элективті курс тұлғалық-бағытталған оқыту, мәселелік оқыту, топтық оқыту, ойындық және компьютерлік оқыту сияқты заманауи педагогикалық технологиялардың қолданылуымен іске асырылды:

Бағдарламада демонстрациялық тәжірибелер, сарамандық және зертханалық жұмыстар бар.

«Азық-түліктерде дәрумендерді анықтау» сарамандық жұмыстың қысқаша жоспары

Мақсаты: тағамдарда А, С, D дәрумендердің бар екенін практика жүзінде дәлелдеу

Реактивтер мен құрал-жабдық: сұйық күнбағыс майы, FeCl₃ ерітіндісі, йод, жұмыртқаның сарысы, бром ерітіндісі, балық майы, алма шырыны, пипеткалар, сынауықтар.

Жұмыс барысы:

1 тапсырма. Сұйық күнбағыс майда А дәруменін анықтау.

Құрғақ сынауыққа 1 мл май құямыз, оған FeCl₃ ерітіндісінің 2-3 тамшысын тамызамыз. А дәрумені бар болса, жасыл түс пайда болады.

2 тапсырма. Алма шырынында С дәруменін анықтау.

Сынауыққа 2мл шырын құямыз, оған 10 мл су қосамыз. Ақырындап крахмал клейстерін қосамыз (1 г крахмалдың бір стакан қайнаған судағы ерітіндісі). Сосын тамшылатып 5 %-дық йод ерітіндісін көк түс тұрақталғанша қосамыз. Анықтау техникасы аскорбин қышқылының йодпен жеңіл тотығатынына негізделген. Йод түгел аскорбин қышқылын тотықтырғаннан кейін қалғаны крахмалмен әрекеттесіп ерітіндіні көк түске бояйды.

3 тапсырма. Балық майы мен жұмыртқаның сарысында D дәруменін анықтау.

Сынауыққа 1 мл балық майына 1 мл бром ерітіндісін қосамыз. D дәрумені болған жағдайда жасыл-көгілдір түске боялады.

Аталған бағдарлама оқушыларда химия пәніне қызығушылықты дамытуға бағытталған. Ал химияға бейімділігі байқалмайтын оқушылар үшін осындай сабақтар арқылы пәнді меңгеруге ынталандырады.

«Химия өмірімізде» элективті курсының тақырыптық жоспары төмендегі кестеде келтірілген.

«Химия өмірімізде» элективті курсының тақырыптық жоспары

№	Тақырып	Ұйымдастыру формасы	Сағат саны
1	Химияның дамуы		1
1.1	Химия түсінігі (бұрынғы заманнан осы күнге дейін)	Дәріс	1
2	Химия ауылшаруашылығында		3
2.1.	Минералды тыңайтқыштар, олардың маңызы	Дәріс	2
2.2.	Минералды тыңайтқыштарды танып білу.	Сарамандық жұмыс	1
3	Үйдегі химиялық тазалау		1
3.1.	Матадан түрлі дақтарды жою жолдары	Сарамандық жұмыс	1

4	Жуынатын бөлмеіздегі химия		6
4.1.	Сабын. СЖҚ	Дәріс, сарамандық жұмыс	2
4.2.	Сабын дайындау	Сарамандық жұмыс	1
4.3.	Судың кермектілігі. Жою жолдары.	Дәріс	2
4.4.	Су кермектілігін жою тәсілдері	Сарамандық жұмыс	1
5	Үйдегі «аурухана»		5
5.1.	Дәрі қорабындағы заттар (сутек пероксиді, ас содасы, мүсәгір спирті, белсендірілген көмір)	Дәріс, Семинар	1
5.2.	Йод. Йод қасиеттері. Йодтың биологиялық рөлі	Дәріс, сарамандық жұмыс	2
5.3.	Адам өміріндегі дәрумендер.	Дәріс	1
5.4.	Азық-түліктерде дәрумендерді анықтау.	Сарамандық жұмыс	1
6	Ас үйдегі химия		3
6.1.	Судың химиялық процестердегі рөлі	Дәріс	2
6.2.	Азық-түліктердегі химиялық элементтер	Дәріс, семинар	1
7	Оқу материалын бекіту		1
7.1.	Сайыс-сабақ «Химия өмірімізде»	Ойын, материалды бекіту	1

8- сынып оқушыларының арасында элективті курс дәстүрлі сабақтарға қарағанда қызықтыра алады деп ойлайтын оқушылар таңдалды. Олар 2 топқа бөлінді – эксперименталды және бақылау, екі топтың да салыстыру көрсеткіштері (мотивация) бойынша тең.

Эксперименталды топ оқушылары құрастырылған элективті курс бойынша оқытылды. Курс соңында оқушыларға тағы сауалнама жүргізілді.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде оқушылардың көпшілігі мотивацияның төмен деңгейін көрсетті. Сонымен қатар, сарамандық жұмыстар бойынша: экспериментті 81,8% оқушы меңгерді, ал бақылауды - 90,9% (бірінші сауалнамада – 18,2%).

Эксперименталды топ оқушыларының 9,1 % өз өмірлерін химиямен байланыстыруға қарсы екендері анықталса да, оқушыларға осы мүмкіндік беру керек екеніне түгел сенімді.

Үй тапсырмасын орындауда көмекті қажет ететін оқушылар саны азайды. Кейбір оқушылар көмек ретінде туындайтын сұрақтарды кеңес беретін ұстазбен талқылауға болатынын айтқан.

Элективті курс енгізу қажеттілігі мәселесі бойынша оқушылардың көзқарастары өзгерді: 86,4% «иә» деп жауап берді (1 сауалнамада 62,8%). Ал 13,6% «жоқ» деп жауап бергендер арнайы курстар қажет емес, тек оқушыларда таңдау болғанын қалайтынын айтқан. Мысалы, «сүйікті пәннен қосымша уақытта жұмыс жасайтын мүмкіндік болса екен» жауап кездесті деген.

Химия пәнінен оқу үлгеріміне келсек, «қанағаттанарлық» бағасы бар оқушылардың саны екі есе азайды. Алынған нәтижелер оқушылардың мотивациясын дамытуына бағытталған бағдарлама шынымен оқу үлгерімінің жоғарылауы және пәнге қызығушылықты артатынын көрсетеді. Тапсырманы өзіндік орындау үлесі өсті, пәнге қызығушылықтары тереңдетілді.

Зерттеу процесінде оқу эксперименттің қойылған мақсатына жеткені анық: 8 сынып оқушылары үшін элективті курс құрастырылып, оқу процесіне енгізілді, оқушылардың мотивация деңгейлері анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Абдыкаримов Б.А., Мамерханова Ж.М., Соколова М.Г. Методическое пособие к изучению курса «Педагогика профильного обучения». – Караганда, 2007. – 243 с.

2 Садықов Т.С., Абылкасымова А.Е. Методология 12-летнего образования. Уч. пособие. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2003 – 164 с.

3 Мамонтова Т.С., Ермакова Е.В, Кашлач И.Ф. Организация предпрофильной и профильной подготовки старшеклассников // Вестник ЮУГУ: Серия Образование, 2016. – том 8 - №1. – С. 34-43.

4 Hana Crnactova, Milada Tepla, Lenka Crnactova. Teaching with Mysteries Incorporated in the Czech Republic. Chemistry, 2016. Issue No.107 - p.13.

5 Даутова О.Б. Самоопределение личности школьника в профильном обучении: Учебно-методическое пособие для учителей / Под ред. А.П. Тряпицыной. – СПб.: КАРО, 2006. – 352 с.

6 Чистякова С.Н. Проблемы и риски самоопределения старшеклассника в выборе профиля обучения // Профильная школа, 2004. №5. С. 5-10.

7 Воронина Г.А. Элективные курсы алгоритм создания, примеры программ: практическое руководство для учителя. М.: Айрис-пресс, 2006. – 128 с.

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ХИМИИ В ПРОФИЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

А.Т. Дюсекеева¹, А.Т. Кездикбаева², М.А. Алтыбаева³

^{1,2} К.Х.Н.

³ магистрант 2 курса специальности 6M011200 – Химия

^{1,2,3} Карагандинский Государственный университет имени Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан, email: dyusekeeva_at@mail.ru

В работе приведены результаты педагогического исследования с внедрением в учебный процесс элективного курса «Химия в нашей жизни». Цель исследования – повышение мотивации к изучению химии и успеваемости, помощь в выборе будущей профессии. В процессе исследования была достигнута поставленная цель обучающего эксперимента: разработан и апробирован элективный курс для заинтересованности учащихся 8 класса. Использование элективных курсов в учебном процессе способствует повышению школьной мотивации, развивая познавательные мотивы и мотивы самореализации. Высокий уровень мотивации учебно-исследовательской деятельности необходим для достижения успеха в учебе и в общей успешности деятельности школьника. Это подтверждается тем, что школьники, занимающиеся на элективных курсах, принимают активное участие во время уроков. Выявлен уровень сформированности мотивации учащихся.

Ключевые слова: профильное обучение, мотивация, элективный курс, обучение, технология

INCREASING MOTIVATION TO LEARNING CHEMISTRY IN PROFILE EDUCATION

A.T. Dyusekeeva¹, A.T. Kezdikbayeva², M.A. Altybayeva³

^{1,2} Cand. Sci. (Chemistry)

³ Master student of the 2nd year of study, speciality 6M011200 - Chemistry

^{1,2,3} Karaganda State University named after academician E.A. Buketov
Kazakhstan, Karaganda, email: dyusekeeva_at@mail.ru

This paper presents the results of pedagogical research with the introduction of the educational process of the elective course "Chemistry in our life". The aim of the study is to increase motivation to study chemistry and academic performance, help in choosing a future profession. During the study the goal of the training experiment was achieved: an elective course for the interest of students of the 8th grade was developed and tested. The use of elective courses in the learning process promotes a school motivation by developing cognitive and self-realization motives. A high level of motivation of educational and research activities needed to achieve in learning outcomes and in overall academic excellences of the student. This is confirmed by the fact that students engaged in elective courses take an active part during the lessons. The level of formation of students's motivation is revealed.

Key words: profile training, motivation, elective course, training, technology

Редакцияға 27.11.2018 қабылданды.

ГТАХР 31.01.45

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Г.Е. Жұмахан¹, Б.Б. Исламова², Ж.Қ. Қуанышева³

^{1,2} курс магистранты «Химия» - 6M011200

³ п.ғ.к., аға оқытушы

^{1, 2, 3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

email: bagila_islamova@mail.ru

Бұл мақалада жаңартылған білім беру жағдайында химиядағы оқу материалының үлгісі арқылы тәуелсіз танымдық әрекеттердің нәтижесінде бір немесе бірнеше мәселені шешуге мүмкіндік беретін химияны оқытудың ойын технологиясын қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Сабақты ойын түрінде жүргізу оқушылардың білімге ынта-ықыласын арттырады. Ойын арқылы ұйымдастырылған сабақ балаларға жеңіл әрі тартымды, түсінікті болады. Оқытудың түпкі мақсаты –оның сапалы болуы, яғни сабақтың түрлері мен әдістерін, мазмұнын жетілдіруге оның әдіскерлік танымдық, білімдік, тәрбиелік қызметі мен практикалық бағытын күшейту де осы міндеттерден туындайды. Осыған орай біз бұл мақалада ойын технологиясын қолданып химияны оқытудың бірнеше әдіс-тәсілдерін қарастырамыз.

Түйін сөздер: ойын технологиясы, дидактикалық ойын, танымдық ойын, іскерлік ойын, оқытушы шеберлігі, білім алушының қабілеті, педагогикалық технология, проблемалық педагогика

Қазіргі жаңартылған білім беру жағдайында химияны оқытудың жаңа әдістемелік жүйесі, кәсіптік білім алушыларға пәнді оқытып үйретудің тиімді жолдарының бірі оқушылардың іс-әрекеттері белсендіру мен тиімділігін арттыру, педагогикалық технологиялармен ұштастыра жүргізу жұмысын практикаға енгізу мәселесіне ерекше көңіл аудару қажеттігін көздейді. Педагогика ғылымында баланың жеке адам ретінде дамуы үшін ойын ерекше орын алады. Жалпы өмірде ойынның да қоғамдық мәні бар. Ойын барысында белгілі бір әрекет жасай отырып, жасөспірім қоғамдық өмірге қатысудың алғашқы үлгісін алады, ересектермен арадағы қарым-қатынас құрылымын түсінеді. Бала ойын арқылы өзі өмір сүріп отырған, дамып отырған белгілі бір әлеуметтік ортадағы норма мен әрекетті қабылдайды. Ойын белгілі бір ұстамдық тәртіптің көрінісі болып табылады. Сондықтан да химияны оқытудың әдіс-тәсілдерін сан-салалы бағытта, жан-жақты қарастыру көзделіп отыр. Оқушылар жолдастарынан қалып қоймау үшін сабаққа белсенді қатысып, қойылатын сұрақтарға жауап іздеп, ойлана бастайды. Сабақта ойын түрлерін оқушылардың ой-өрісін дамытуға әсер етеді. Ойын баланың психикасында сапалы оң өзгерістер туғызады: онда мектеп жетекші болатын оқу әрекетінің негіздері қаланады [1; 21].

Қазіргі кезде оқытудың тиімді әдістерін зерттеп, оны іс жүзінде қолдануға ұсыну күрделі мәселелердің біріне айналды. Білім алушыларды қоршаған орта заттарымен, құбылыстарымен таныстырып, олар жайында ғылыми ұғымдарын жүйелеп, көзқарастарын қалыптастыруда кәсіптік арнайы оқу орындарында оқытылатын химия пәнінің мәні өте зор болып келеді. Химиядағы ойындарды 3 топқа бөліп қарастыруға болады. Дидактикалық, іскерлік және танымдық болып. Дидактикалық ойындарға келер болсақ бұл ойындар ең алдымен оқушының ой –өрісін дамытуға көмектеседі. Дидактикалық ойындардың өзіне тән ерекшеліктері бар. Бір жағынан – ойында ойындық әрекет негізге алынған, оның көмегімен жеке тұлғаның белгілі бір сапалары: зейін, байқағыштық, ес, ойлау, ізденімпаздық, белсенділік қалыптасады. Екінші жағынан – ойын сабақта белгілі бір дидактикалық міндетті, жаңа материалды оқып – үйрену, өткенді қайталау, іскерлік пен дағдыны қалыптастыру, білімді іс жүзінде пайдалану міндеттерін шешуді көздейді. Дидактикалық ойындардың маңызы:

- дидактикалық ойын балалардың ақыл-ойына күш түсіретін міндеттерді, қызықты тапсырмаларды қиындықсыз орындауға мүмкіндік береді;
- дидактикалық ойын бүлдіршіндердің танымын қалыптастырады. Өйткені, олар әр түрлі ойыншықтармен, заттармен, қосалы суреттермен, кесінді үлгілермен ойнайды.

Осындай ойын үстінде олар түстерді ажыратуға, заттардың пішінін, көлемін, ерекше белгісін, сипатын білуге және құрылымын жасауға дағдыланады;

- ойын балалардың зейінін тұрақтандырады, есте сақтауын, іс-әрекетке икемділігін, қабілетін дамытып, байқағыштығын арттырады;

- ойын үстінде бейнелеу өнерінің мәнерлеу құралдарын жеңіл меңгеріп, әсемдік пен сұлулықты сезініп, көркемдік талғамы артады [2; 3;3-5].

Дидактикалық ойындарға мысалы криптограмманы ұсынуға болады. Кейбір анықтамаларды оқушылардың жадында сақтауы үшін мазмұнды етіп құрастырылған криптограмманы ұсынуға болады. Мәселен, “Глюкоза” тақырыбына глюкоза терминіне жұмбақталған криптограмманы пайдалану тиімді. Оқушылар бұл криптограмманы шешу арқылы “Глюкоза” тақырыбындағы материалдарды еске түсірумен бірге, регенерация жайлы анықтаманы тауып оқып, естерінде ұзақ сақтайтын болады. Әрине, криптограмманы оқушылар жедел сызып ала алмайды, сондықтан кейбір әдіскер оны фотоға түсіріп, әр оқушыға жеке-жеке таратуды ұсынады. Оқушылар ойын шартына байланысты криптограмманы үйде, сабақтан бос уақытта шешуге тапсырма алды. Келесі сабақта әр оқушының берілген тапсырманы қалай орындағаны тексерілді. Оқушылардың криптограмма шешуін химия дәптерлеріне жазып, криптограммада жасырылған гидролиз жайлы анықтаманы көрнекті бояумен қоршап қойғандығы, диссоциация құбылысы тағы қандай заттарда жүретіндігіне мысалдар келтіре, конспект жазуы олардың берілген тапсырмаға ұқыпты қарағандығының белгісі болып табылады [3; 52-53].

Екінші ойын түрі болып іскерлік ойындарды айтуға болады. Іскерлік ойындарды педагогтың кәсіби шеберлігін дамытуда, құзырлығын анықтауда пайдалану арқылы оң нәтижелерге қол жеткізуге болатынын күнделікті тәжірибенің өзі дәлелдеуде. Іскерлік ойындардың өзі бірнеше топқа бөлінеді. Олар: имитациялық, операциялық, рөлдерді орындау, іскерлік театр, психо және социодрамалар. Іскерлік ойындары - бұл да белсенді оқытудың бір түрі. Ойынның бұл түрі әртүрлі практикалық жағдайларды көрсету арқылы жүзеге асады. Іскерлік ойыны сабақтың дәстүрлі емес түріне жатады. Бұл ойын қызығушылықты тудырып, шет тілін оқыту кезінде қолдануға үлкен мүмкіндік береді. Ойында ойыншының кәсіби-педагогикалық ойлау образына енуі, бұл ойынның басты ерекшелігі болып табылады. Іскерлік ойынның негізі – проблемалық педагогиканың ситуацияларды тудыру және оларды әртүрлі проблемалық ролдік шешуді жүйесі. Ойында образға кіру ерекшелігі басқа ойындармен салыстырғанда проблемалық жағдайларды шешуші фактор ретінде қарастырылады. Ойыншы белгілі ережелерді қолдана отырып ойынның толық мағынасын түсініп, талдау жасап, алда болатын өзгерістерді жобалап отыруы қажет. Әртүрлі педагогикалық жағдайларды модельдеу болашақ педагогтың әрбір ойын кәсіби түрде жеткізе білуге жетелейді. Осылай ойлау қабілеті нәтижесінде ойыншылар педагогикалық образға толығымен кіріп, қандай өзгеріс болатынын түсіне алады. Ойыншыларда педагогикалық процесс моделінің біркелкі образы ойында болған әртүрлі жағдайлар нәтижесінде қалыптасады. Бұл модель жеке тұлғалық сипатқа ие болады және ойын кезіндегі ойыншының жасаған іс-әрекетінің таңбасына ойыншының өзін ойын барысында ұстай білуі, ойын толық жеткізе білуін және әр ойыншының өзіне ғана тән ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Сонымен қатар іскерлік ойынның барысында әр ойыншыда өзін басқалардың көмегімен, яғни сырт көзбен қадағалау және басқаларды да танып білу қалыптасады. Өздеріне берілген тапсырмаларды бірігіп шешу жолында өзіндік нәтиже шығарумен қатар басқалармен бірігіп жұмыс істеу және ой тудыру әрбір ойыншыда қалыптасатын жайт. Ойынның шартты модельдері және ойын барысында жинақталған іс-әрекеттер ойыншылардың көзқарасын едәуір кеңейтеді [5; 32-34].

Іскерлік ойында ойыншыларда екі түрлі көзқарас қалыптасады. Біріншіден, ойыншы образға кіріп, ойын образын жасайды яғни осы образды толық сіңіреді, басқалармен осы образда қарым-қатынаста болады. Екіншіден, бұл ойыншылар арасындағы нағыз қарым-қатынас орнығады, себебі әр ойыншы образды өзі деп есептейді. Образға кіру жолында ойын шарты тез ұғынылады сондай - ақ төзімділік, басқалардың ойын құрметтеу, бірігіп жұмыс атқару, жауапкершілік қалыптасады. Мысалы іскерлік ойынға «Күкірт қышқылын өндірісте алу әдісі» тақырыбы өндірістік тақырыптардың бірі, осы сабақты іскерлік – ойын сабағы түрінде өткіземіз. Іскерлік – ойын сабағын өткізу 3 кезеңге бөліп қарастырамыз. 1 – кезеңі дайындық кезеңі: 1 апта бұрын класс оқушыларын өз қалауларымен бірін «завод директоры», бірін «экономист», 3 оқушыны өндірістің 3 сатысы бойынша «3 химик - технолог», енді бірін «қоршаған орта мен

еңбек қорғау инженері» етіп қызметтерге тағайындаймыз, олардың міндеттері мен мақсаттарын белгілеп, нәтижеге жету үшін дайындалуға бірнеше қосымша әдебиеттер ұсынуымызға болады. 2 – кезеңді ойын сәті деп : өз кәсібіне даярлығы, белгілі бір мақсатқа жетуі, міндетті орындауы, бұны сабақ үстінде іскер – мамандар жүргізеді. 3 – кезеңді қорытынды деп. Оқушылардың ізденімпаздығын, іскерлік және маман иесі ретінде жауап беру қабілеттерін бағалау. Сабақта күкірт қышқылы өндірісіндегі технологиялық үрдістердің ғылыми негіздерін толық ашу, оқушылардың іскерлігін, шығармашылығын, ой - өрісін дамыту, өзіндік ой қорытуға, мақсат қоя білуге және қоршаған ортаны қорғауға тәрбиелеу міндеттері қойылды. «Күкірт қышқылын өндіру», «Күкірт қышқылының қолданылуы» сызбаларымен өндіріс орнындағы жұмыс істеу технологияларын интерактивті тақта арқылы көрсету тақырып мазмұнын ашуға кең мүмкіндік берді [6; 14-18].

Үшінші ойын түріне танымдық ойындарды жатқызуға болады. Танымдық ойындар химия пәнін оқыту үдерісін жетілдіру оқушылардың танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын арттыруға негізделген. Оқу-танымдық қызмет барысында оқушылар қажетті көлемдегі білімді игеріп қана қоймастан, танымдық қабілеті мен шығармашылдық ойлауы да дамытылады. Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға арналған. Танымдық ойындардың оқушыларға деген маңызы:

- таным үрдісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылығы;
- өздігінен ізденушілік әрекет жасауға ынтасы;
- оқу-танымдық қызметтегі негізгі түйінді мәселені анықтау білігі;
- игерілген білімді талдай білуі;
- өз іс-әрекетін бақылау, бағалау көрсеткіштерінде беріледі.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғары деңгейі танымдық міндеттерді өздігінен шешуде ұтымды жолдарды қолдана білуімен, жаңаны білуге деген қызығушылығының жоғары болуымен және өз іс-әрекетін бақылап, бағалай білуімен сипатталады. Орта деңгейде оқушы танымдық іс-әрекет деңгейін өздігінен орындауды оқытушының көмегін қажет етуімен сипатталады, төменгі деңгейде оқушы тапсырманы қайталаумен шектеліп, оқытушының көмегімен орындайды. Мысалы «Кім көп біледі?», «Білгір химик», «Жүзден жүйрік», «Бұл неліктен?», «Кім көп біледі?», «Кім жылдам?», «Не? Қайда? Қашан?», «Білгір химик» сияқты танымдық ойындарын ойнатуға болады.

Мысалы: 9 сыныптарға «Қаныққан көмірсутектер» тақырыбында танымдық ойында оқушыларға ойынның фотосуреттері таратылады. Ойынның мақсаты – қаныққан көмірсутектер атының дұрыс жазылуының оқушы жадында ұстауына мүмкіндік жасау және ол қаныққан көмірсутектердің атын есте қалдыру.

Ойынның шарты: бес қатарға орналастырылған түрлі-түсті шарларға «түрлі әріптерді» пайдаланып, тиісті әріптерді толтырып, бес қаныққан көмірсутегінің аттарын тез және қатесіз жазып шығу қажет. Ойынның дұрыс немесе қате екендігін оқытушы өзі саралап, әділ бағасын береді [7].

Қорыта келгенде, оқу үрдісінде «ойын» түрлерін пайдалану, біріншіден, оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден балалардың сабаққа деген қызығушылығын, белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеру болып табылады.

Ойын технологиялары оқу процесінің тиімділігін арттырудың қосымша әдістемелік құралдарының қатарына жатады. Оқушыларға қатысты ойын қызметі эмоционалдық, диагностика, релаксация, өзін-өзі іске асыру функцияларын орындайды, педагог үшін ойын өткізу оқушылардың білім деңгейін және пәндік білімді меңгеру қабілетін талдауға, балалардың оқытылатын пәнге танымдық қызығушылығын ынталандыруға және дамытуға, олардың жеке қасиеттерін жетілдіру үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді. Ойын технологияларының мүмкіндіктері соншалықты әртүрлі, бұл кез келген жеке ерекшеліктері бар. Оқушыларды ойын процесіне тартуға мүмкіндік береді. Психологтардың айтуы бойынша, бала ойын үстінде қандай болса, өскенде еңбек үстінде сондай болады, — дейді. Сондықтан ойын - адамның өмір танымының алғашқы қадамы. Баланың өмірі қоршаған ортаны танып білуі, еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын барысында өздерін еркін сезінеді, ізденпаздық, тапқырлық әрекеті байқалады. Ойын үстінде өмірдің өзіндегідей қуанып, ренжиді. Сондықтан мұғалім баланы сабақта талабын шаттандыратындай, ойын оятындай, іскерлігін дамытатындай болу керек. Оқушылардың белсенділігін саналы ойлана білуін, ой-өрісінің дамуын, қиындықты жеңу, төзімділікке баулуды үйрету мұғалімнің негізгі міндеті. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ойын әрекеті өзіндік әрекет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Филимонова Г.Г. Методика формирования познавательной самостоятельности школьников средством игрового обучения. Автореф. дисс. ... канд. пед.наук. Алматы. 2010. -21 с.
- 2 Нұрмағамбетова Ә.М. Ақпараттық-коммуникативтік технологияны оқу үрдісінде пайдалану А.Ғабитқызы. Кәсіби құзыреттілік және жаңа ақпараттық технологиялар. // Қазақстан мектебі, №11, 2012. 5-бет.
- 3 Ибраимова Б. Ақпараттық технология - нәтижелі білім берудің көзі. Қазақстан мектебі. №6. 2012. 3- бет.
- 4 Кенжебекова А. Химиялық танымдық ойындар мен сөзжұмбақтар. Химия мектепте: ғылыми- педагогикалық журнал. №5, қыркүйек-қазан, 2011, 52-53 бет.
- 5 Асан Г. Искерлік ойын сабағы // Химия мектепте: ғылыми педагогикалық журнал, №5, қыркүйек-қазан, 2012, 32-34 бет.
- 6 Тұрсынбекова А. Ойын технологиясын химия пәнін оқытуда қолдану// Химия анықтамалығы: ғылыми-педагогикалық журнал, №5, қыркүйек-қазан, 2013. 14-18 бет.
- 7 Ляпина О.А., Рогачева Н.А., Яковлев К.В. Использование игровых технологий при обучении химии. // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Г.Е. Жұмахан¹, Б.Б. Исламова², Ж.К. Куанышева³

^{1,2} магистрант 2 курса «6М011200 - Химия», ³ к.п.н., ст. преподаватель
^{1, 2, 3} Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан
email: bagila_islamova@mail.ru

В статье рассматриваются возможности применения игровых технологий в обучении химии, позволяющие решать одну или несколько задач в результате независимой познавательной деятельности в условиях обновленного образования. Проведение урока в игровой форме повышает мотивацию учащихся к знаниям. Занятия, организованные через игру, становятся легкими, привлекательными и понятными для детей. Конечная цель обучения - это качественное обучение, то есть усиление методологической познавательной, образовательной, воспитательной деятельности и практической направленности на совершенствование содержания, видов и методов урока. В этой связи мы рассматриваем несколько способов и методов обучения химии с использованием игровых технологий.

Ключевые слова: *игровые технологии, дидактическая игра, познавательная игра, деловая игра, мастерство преподавателя, способности обучающегося, педагогические технологии, проблемная педагогика*

GAMING TECHNOLOGY IN THE TEACHING OF CHEMISTRY IN TERMS OF UPDATED EDUCATION

G.E. Zhumakhan¹, B.B. Islamova², Zh.K. Kuanysheva³

^{1,2} Master student, 2nd course "6M011200-Chemistry", ³ PhD, senior lecturer
^{1, 2, 3} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: bagila_islamova@mail.ru

This article discusses the possibility of using game technology of teaching chemistry, allowing to solve one or more problems as a result of independent cognitive activity through the model of educational material in chemistry in a renewed education. Conducting a lesson in a playful way increases the motivation of students to knowledge. Classes organized through the game become easy, attractive and understandable for children. The ultimate goal of training is the quality of training, that is, strengthening methodological cognitive, educational, educational activities and practical focus on improving the content, types and methods of the lesson. In this regard, we consider several ways and methods of teaching chemistry using gaming technologies.

Key words: *gaming technology, didactic game, educational game, business game, the skill of the teacher, the ability of the learner, educational technologies, problem-based pedagogy*

Редакцияға 01.02.2019 қабылданды.

ГТАХР 14.25.09

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

А. Б. Жамбулбаева¹, Г. Е. Жұмахан², Ж. Қ. Қуанышева³

^{1,2} M011200-Химия мамандығының 2 курс магистранттары,

³ п.ғ.к., аға оқытушы

^{1,2,3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,

email: zhambulbaeva_1995@mail.ru

Химияны оқытуда оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту негізінен оқу тапсырмасын толық дербес орындау сипаты тән, оқушының зерттеу жұмысы оқушының саналы түрде қабылдай алатын кезеңдері бойынша іске асатын зерттеу әдісін қолданумен байланысты.

Оқушылардың шығармашылық әрекеттерін қалыптастырудың негізгі құралы шығармашылық есептер шығару болып келеді. Шығармашылық есептер мына педагогика-психологиялық талаптарға жауап береді: шарты ашық, мазмұны полипәнді, шешу жолдары көп нұсқалығы, оқушылардың шешуіне қолжетімділігі, химия курсымен байланыстылығы, олардың қызығушылығына сәйкестігі және ынтымақтастыққа бағытталғандығы. Аталған талаптар шығармашылық үрдістің мазмұндылық, тұлғалық және коммуникативтік қабілетін ескереді.

Есептерді құрастыру кезінде оқушылар арасында кең тараған, эксперименттік жұмыстар кезінде анықталғандай жете түсінбеген химиялық көзқарасты қолдануға болады.

Химияны оқытуда оқушылардың шығармашылық әрекет тәжірибесін қалыптастыру нәтижесі педагогикалық эксперимент арқылы дәлелденген.

Түйін сөздер: шығармашылық әрекет, шығармашылық есептер, химияны оқыту, зерттеу әдістері, эксперименттік зерттеулер, химиялық тәжірибелер

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында:

«Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалады» деп айтылған. Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы- білім жүйесі. Орта мектеп- білім жүйесінің ең басты буыны. Орта мектепте қаланған білім негізі оқушының болашағына жол ашады.

Қазіргі кезеңдегі басты мәселенің бірі жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында» - деп атап көрсеткен болатын. Сонымен бірге Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер-бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр» деген болатын [1].

Оқушылардың шығармашылық дамуы ХХ ғасырдың басынан-ақ өзекті болды. Бірақ 70-ші жылдарға дейін шығармашылық жаңа нәтиже алу үрдісі ретінде қарастырылатын оқытуда нәтижеге бағытталу басымырақ болды. 30-шы жылдары ҚСРО-да оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған мектептен тыс ұйымдар жүйелері құрыла бастады. Пионерлер Сарайлары мен үйлерінде (не натуралистер және техниктер) оқушылар көркем, музыкалық және ғылыми-техникалық шығармашылықпен айналысатын үйірмелер жұмыс істей бастады. Жаратылыстану ғылымдарына баулу 60-шы жылдарға дейін оқушылардың қолдарымен әртүрлі аспаптар мен модельдер жасаумен байланысты болды. Егер оқушылар аспаптар мен модельдерді жасауға қатысса, олардың шығармашылық қабілеттері дамиды деп ойлады.

Қазіргі заманауи білім беру жоғары ақпараттылығымен сипатталады. Мектеп пәндері оқушы игеруге тиісті көп көлемді теориялық және деректік мәліметтерге қанық. Осыған байланысты мұғалімдер негізінде оқытудың репродуктивті әдісін қолданатынуға мәжбүр болғандықтан, мәселелік оқытуды қолдануға уақыт қала бермейді.

Сербиялық химия пәнінің мұғалімдері Б. Томашевич, Д. Тривик өздерінің химиялық білім саласында жүргізген зерттеулерінде заманауи химиялық оқу бағдарламалары оқушыларды шығармашылыққа ынталандыратыны туралы айтып кеткен. Олар көпшілік мұғалімдер химияны

оқыту арқылы шығармашылыққа баулуды дұрыс деп санайды. Мұғалімдер өз практикаларында 85,7% заманауи технологиялар, оның ішінде 34,1% зертханалық жұмыстар білім алушыларды шығармашылыққа ынталандыруға ықпал ететіндіктері туралы пікір айтқан [2].

Химияны оқыту әдістемесінде шығармашылық оқушылардың тұлға ретінде қалыптасуы, олардың танымдық қабілеттерін дамытуға, пән бойынша білімдерін жаңа сапалы деңгейге көтеруге қосатын үлестері туралы іргелі еңбектер жоқтың қасы. Бұл көбіне шығармашылыққа оқушылардың шығармашылығы олардың жаңа нәтижеге жетуімен (оқушылар аспап құрады, не реферат жазды, сынып шығармашылық есеп шығарды) байланысты «нәтижелілік» қатынасты сақтауға қатысты. Шығармашылықтың ішкілік (процессуалды, тұлғалық, коммуникативті) ерекшелігі әдіскерлердің назарынан тыс қалып отыр. Осыған байланысты мұғалімнің шығармашылық үрдісті ұйымдастырудағы әрекеті оқушыларды дамытумен емес, оларға соңғы нәтижеге (жазбаша не ауызша нұсқаулар, бағыттайтын сұрақтар және әрекеттің алгоритмі) жетуге көмектесетін құрал берумен байланысты.

Химияны оқытуда оқушылардың шығармашылық даму мәселесі үш деңгейге бөліп қарастыруға болады. *Бірінші деңгей* нақты нұсқаусыз химияны оқытуда оқушыларды шығармашылық тұрғыдан дамыту қажеттілігі туралы сұрақ қойылуымен сипатталады. *Екінші деңгейге* химиядан шығармашылық есептер мен есептер құрастыруға арналған қатынастарды негіздеу сипаты тән. *Үшінші деңгейде* шығармашылық үрдістің мәнін ашуға және оны ұйымдастыруға арналған кеңестер берілу сипаты бар [3].

Бірақ қазіргі кезде химияны оқытуда оқушыларда шығармашылық әрекет тәжірибесін қалыптастыру қажеттілігі туып, шығармашылық есептер мен есептерді құрастыру қатынастары негізделіп, шығармашылық үрдістің мәні сипатталып және оны ұйымдастыру әдістемесі ұсынылып жатыр.

Оқушылардың шығармашылық дамуы үшін ынтымақтастықтың маңызы зор. Ынтымақтастық шығармашылықты ұйымдастырудың есепті шығаруда жеке жұмыс жасағанмен салыстырғанда тиімді түрі болып табылады. Бұл ынтымақтастық кезінде өзінің ойын ауызша айту арқылы оны жақсырақ түсінуге мүмкіндік болады. Ынтымақтастық жағдайында достарының ойын тыңдауға, мәселенің мәнін түсінуге және оны шешудің нақты жолын таңдауға мүмкіндік алады. Сондай-ақ олардың шығармашылық нәтижелілігін арттыратын өзара пікір алмасуы мен ортақ шешімге келуіне көмектеседі. Пән бойынша шығармашылық есептер шығару, мысалы химиядан оқушылардың ынтымақтастығы өзара білімдерімен алмасуына, оларды жақсырақ түсінуге, танымдық үрдістерін арттыруға жағдай жасайды.

Шығармашылық есептерді құрастыруда психологтар ойынша мектеп пәндерінің, мысалы химия пәнінің мазмұнына енгізілуі тиіс деп санайды. Бұндай есептерді шешу үрдісі оқушылардан оқу материалы бойынша білімін қарапайым есте жаңғыртуды емес, білімдерін тапсырманы орындау барысында шығармашылық қабілеттерін қолдануды қажет етеді. Осылайша шығармашылық есептерді оқушылардың білімін белгілі пән бойынша жаңа сапалық деңгейде қалыптастыратын құрал ретінде қарастыруға болады.

Шығармашылық есептер оқушының жетістігі шығармашылық уәжіне, оның еркіне, өзіндік бағасына және басқа да тұлғаның қасиеттеріне байланысты тұлғашылық шиеленіс жағдайында шешіледі (И.Л.Семенов, С.Ю.Степанов). Осылайша, шығармашылық есептерді шешу барысында оқушының ізденіс жетістігін анықтайтын кешенді тұлғалық ерекшеліктері байқалады. Сондықтан шығармашылықты оқушының тұлғасын қалыптастыратын, оның танымдық қажеттілігін және қабілетін анықтайтын құрал ретінде қарастыруға да болады [4].

Біртіндеп күрделендіру идеясына сай оқушыларда зерттеу біліктерін қалыптастыру ұсынылады. Бұл біліктер үш топқа бөліп қарастырылған:

Бірінші топ «зерттеудің бірлі жарым операцияларын орындаумен» сипатталады:

1) бақылау; 2) деректерді салыстыру; 3) себеп-салдар байланысын табу; 4) зерттеудің қарапайым операциялары негізінде қорытынды жасау.

Екінші топ бірінші топтың түрлі біліктерін үйлестіре отырып, қосымша мына біліктерді орындаумен сипатталады: 1) жұмыстың мақсатын тұжырымдау; 2) деректер мен құбылыстардың тәуелділігін график, сызбалар, кестелер арқылы көрсету; 3) бұрын игерілген білімдерге сүйене отырып, ой айту, ой қорыту; 4) айтылған ойды дәлелдеу үшін тәжірибе жобалау білігі; 5) тәжірибе жүргізу және қорытынды тұжырымдау білігі.

Үшінші топ түрлі біліктерді кешенді қолдану мен келесі біліктерді үйлестіре отырып пайдалану тән: 1) мәселені көру; 2) болжам түзу; 3) зерттеу жоспарын құрастыру; 4) болжамды экспериментті дәлелдеу жолын табу; 5) жүргізу, оның нәтижесін өңдеу және қорытынды рәсімдеу [5].

Р.Г.Иванова мен А.Г.Иодко ұсынған кейбір зерттеу есептерін оқушылар химиялық эксперимент жүргізе отырып орындауы керек. Заттардың қасиеттерін анықтауға арналған жаңа материалды өткенде оқушылар эксперименті орын алады. Мысалы, аммоний тұздарының сыртқы түрін және ерігіштігін зерттеу, азот қышқылының химиялық қасиетін анықтау, нитраттардың қасиеттерін зерттеу (аталған есептерді реакциялар жүргізу арқылы), темірдің (II) және (III) гидроксидтерінің қасиеттерін зерттеу және тағы сондай есептер. Білімді жетілдіру кезеңінде кейбір тапсырлар эксперимент жүзінде орындалады. Мысалы, көрсетілген заттардың қайсысы тұз қышқылымен әрекеттеседі: H_2SO_4 ; $CuSO_4$; KNO_3 ; $NaOH$; K_2CO_3 .

Есептерді орындау туралы нұсқаулықтары бар. Мысалы, бір тапсырмада оқушыларды мыс оксидін жұқа қабаттан тазарту ұсынылады. Олар ұсынылған заттардың (H_2O_2 ; HNO_3 , H_2O) қайсысын қолдануға болатынын тексерулері керек. Нұсқауда жұмыстың жалпы жоспары ұсынылады:

- 1) тапсырманы шешу жайлы ойларынды айтыңдар;
- 2) реакция теңдеуін жазыңдар;
- 3) тәжірибені орындандар, бақылауды суреттеңдер. Қорытынды шығарыңдар.

Кейбір кезде нұсқау нақты беріледі. Бір тапсырмада оқушылар темірдің (III) оксидін темірдің (III) хлоридінен алулары керек. Нұсқауда оқушыларға мына сызба беріледі: $FeCl_3 \rightarrow Fe_2O_3$.

Оқушыларға №7 белгімен белгіленген затты табу және оны қалай алуға болатынын, оның қасиетін қалай қолдануға болатынын табу ұсынылады. Нұсқауда шешімді табу бағытын таңдауда және нақты затты таңдауға ойды бағыттауға көмектесіледі. Нұсқауды мұғалімнің қатысынсыз оқушының өзі іске асыра алатын дидактикалық құрал ретінде беруге болады. Шығармашылық үрдістің сипаты ретінде авторлар оқушылар әрекетінің дербестігін атаған. Тапсырмаға алдын ала нұсқау түрінде берілуі көмек болып саналмайды [6].

Жаратылыстану пәндерінің мазмұнына негізделген шығармашылық есептер өздерінің табиғатына қарай шынайы проблемаға сәйкес. Бұл есептердің бірнеше шығару жолы болуымен айқындалады. Оқушылар ғалымдар сияқты шешудің бір жолын таңдаулары немесе оны тепе-тең деп қабылдауы керек. Шешуінің бірнеше жолы бар химияның шығармашылық есептері психологияда қолданылатын есептерге қарағанда ашық болып келеді. Оқушы шығарудың бірнеше тәсілін табуы, оның дұрыстық критерийін табуы және оның тиімді екендігі туралы қорытынды шығаруы тиіс. Осы әрекеттерді орындау оның жұмысындағы белгісіз тұсын арттырады. Осыған байланысты химия шығармашылық есептердің көпвариантты шешімі туралы психологиялық талабы өте маңызды.

Педагогикалық мақсаттарға есептерді қолданудың оқушылардың шығармашылық әрекеттерін қалыптастырудың өзіндік спецификасы бар. Бұл специфика химиядан шығармашылық есептерге қойылатын педагогикалық талаптарда көрініс табуы керек.

Шығармашылық есептерге қойылатын негізгі педагогикалық талаптарға оның қолжетімділігін жатқызуға болады. Психологтар үшін ұсынған тапсырманы оқушының шығаруы маңызды емес. Бастысы шешу үрдісі белгілі бір қорытынды шығаруы тиіс. Педагог үшін тапсырманы шешу мүмкіндігінің маңызы зор. Егер оқушы ұсынылған тапсырманы шығара алмаса шығармашылық тәжірибенің қалыптасуы жайында сөз қылмау керек. Оқушы келесі есепті шығарғысы келмеуі де мүмкін.

Химияны оқыту кезінде шығармашылық әрекетті қалыптастыруға арналған есептер мазмұны оқытылатын химия курсымен байланысты болуы керек.

Егер химиядан шығармашылық тапсырманы оқушы белгілі дәрежеде білімі болмаса шеше алмайды. Ұсынылған шығармашылық тапсырманы оқушы орындауына сенімді болу үшін оны құрастыру кезінде оқытылып жатқан химия курсының стандартағы химиялық білімді ескеру керек. Химия курсына сүйену оқушыларда қандай шығармашылық тәжірибені қолданатындығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл талап шығармашылық әрекеттің мазмұнын анықтаушы түрінде болып тұр.

Химиядан шығармашылық есептерге қойылатын анықталған талаптарды сипаттау үшін есептерге бірнеше мысал келтірейік.

Мысал I. Кальцийдің карбонаты бірнеше кристалдық модификация түрінде кездеседі. Олардың біреуі кальцит немесе ізбес шпаты деп аталатын минерал түзеді. Бұл минерал табиғатта кең таралған. Кальцитке қарағанда кристалдық торы әлсіздеу арагонит минералы сиректеу

кездеседі. Сыртқы бейнесі бойынша нашар түзілген кристалдарда кальцитті арагониттен айыру қиын. Қалыпты жағдайда осы мақсатта Мейгеннің сынамасы деп аталатын қарапайым химиялық сынама жасалынады. Ол үшін кобальт нитратының 2% сулы ерітіндісімен минералдардың беткі қабатына әсер ету керек. Бір минералдың екінші минералға қарағанда беткі қабаты тезірек қызғылт түске боялады.

Мейген сынамасын жасаңыз. Қай минералдың беткі қабаты тезірек қызғылт түске боялады және неліктен?

Оқушыларға кобальт нитратының ерітіндісімен минералдар арасындағы реакция жылдамдығының айырмашылығы таңқаларлық қызықты болады. Олардың ойынша егер минералдар бірдей химиялық формуласы болса, химиялық қасиеттері де бірдей болулары керек. Суда ерімейтін заттың тұздың ерітіндісімен әрекеттесуінің өзі де таңқаларлық құбылыс болып көрінеді. Себебі, олар суда ерімейтін заттарды тіпті ерімейтін заттар деп қабылдайды. Оқушылар тұнбаның түзілуіне көп есептер шығаратыны белгілі, бірақ тұнбаның екінші тұнбаға айналуы туралы есепті кездестіріп көрмеген. Бұрынғы тәжірибелері қазіргі есептің шартымен қарама-қайшы келіп тұр.

Есептің көп жоспарлы шарты бар. Алдыңғы қатарда минералдардың химиялық формулалары бірдей және олар кобальт нитратымен әртүрлі әрекеттесетіндігі тұрады. Оқушылар минералдардың кристалдық торлары әртүрлі деген мәліметке назар аудармайды. Бұл мәлімет тек тапсырманы орындау барысында анықталынады.

Қарастырылып отырған тапсырма полипәнділігімен ерекшелінеді. Ол химиямен және минералогиямен байланысты. Минералогия туралы кейбір мәліметті оқушылар география курсынан алады. Тапсырманың минералогиямен байланыстылығы оқушылардың қызығушылығын тудырады.

Тапсырманың шарты нақты анық емес. Шартта Мейгеннің сынамасын жүргізу әдістемесі берілмейді. Тапсырманы орындау кезінде оқушылар минералдың бір түйірін ерітіндіге салып ештеңе өзгермейтіндігін анықтайды.

Бұл олар үшін күрделі. Жұмыс үрдісінде олар өз бетімен минералды ұнтақтап, ал сынаманы қыздырып (реакция жылдамдығын арттыру үшін) жүргізу керек деген қорытындыға келеді. Сынаманың химиялық мәнін түсіндіру кезінде бірнеше вариант қарастырылады: кобальттың карбонаты, негіздік карбонаттың және гидрокарбонаттың түзілуі. Бірақ қай нұсқа дұрыстығын оқушы білмейді. Оны мұғалім түсіндіреді.

Жалпы бұл есеп негізгі мектептің химия курсына сәйкес келеді. Оқушылар бейорганикалық заттардың ерігіштік кестесімен, ион алмасу реакцияларының соңына дейін жүру жағдайымен, реакциялардың жылдамдығына әсер ететін факторлармен таныс. Бұнымен шешудің қолжетімділігі анықталынады. Қарастырылып отырған тапсырма химиялық эксперимент жүргізу арқылы шешіледі. Бұл шығармашылық үрдісті жақсы ұйымдастыруға ықпал етеді. Сәтсіз тәжірибеден кейін оқушыларда сынама өткізу шартын ойлану керектігінің қажеттілігін көрсетеді. Минералдардың кристалдық торларының мықтылығы, олардың беткі қабаттарында бояудың түзілуі туралы айырмашылықтарын олар эксперимент жүргізгеннен кейін ғана түсінеді. Тәжірибеге дейін бұл жоспар өзекті болып көрінбеген, себебі олар оны көрген жоқ.

Бұл тапсырма оқушылардың диалогтық ынтымақтастығын ұйымдастыруға арналған. Егер бұл есепті сынып болып шығарса, проблемалық сұрақтар жойылады. Топ үшін бұдан көлемдірек тапсырма алған дұрыс. Шығармашылық тапсырманың тағы біреуін мысалға келтірейік.

Мысал II. А.И. Макиевскийдің 1893 ж. шыққан «Үй химиясы» атты кітабында қызықты бақылау келтірілген: «Әйелдер толмау үшін таза күйінде не тағамға қосып көп мөлшерде сірке суын пайдаланады. Олар мақсатқа жеткенімен бет терісінің түсі нашарлайды».

Сірке суын шектен тыс қолдану тек беттің түсін нашарлатып қана қоймайды, сондай ақ ағзаның улануына да соқтырады. Сірке суын ішкен сұлға денсаулыққа зиян келтірмейтін құралмен қалай алғашқы көмек көрсетуге болады? Есепті эксперимент түрінде шешіп көріндер. Бірақ сірке суын ішпеңдер.

Бұл есептің берілгенінде оқушыларға таң болатындай мәліметтер жоқ. Барлық мәліметтер бірден берілген. Бірақ шарты бұлыңғыр. Егер дәрі ретінде магний тотығын, не белсендірілген көмірді, жұмыртқаның ағын қолдануға болады ма деп сұраса есеп шығармашылық есеп деп қарастыруға келмейтін еді.

Шешу барысында оқушылар қышқылды бейтараптайтын заттарды: сілті ерітіндісі, сода ерітіндісін ұсынады. Бірақ оның дұрыс еместігіне эксперименттік жолмен көздері жетеді. Сілтінің қасиетін олар жақсы біледі. Содамен реакцияласқанда көмірқышқыл газдың бөлінуін байқай алады. Қышқылды содамен бейтараптағанда бөлінетін газдың ағзаға кері әсерін түсінеді.

Есептің шешуінің бірнеше жолы бар (магний тотығын, белсендірілген көмір, жұмыртқаның ағын қолдану). Бұл оқушыға қызықты, мектептің химия курсының мазмұнына сәйкес келеді. Бұл есеп диалог құру шартына негізделген [7].

Анықталған психологиялық және педагогикалық талаптардың барлық есептер үшін міндетті емес. Осы талаптардың біреу болса да жеткілікті. Бастысы ол проблемалық жағдаят туғызуы керек.

Химияны оқыту кезінде оқушылардың шығармашылық әрекетін қалыптастыру үшін эксперименттік есептер шешуді қолданған тиімді екендігін жоғарыда атап кеттік. Бұл жағдайда оқушылар идеясының перспективасын мұғалім емес, олардың жүргізген тәжірибесі анықтайды. Экспериментті шығармашылық есептерді шығаруда шешімді табу үшін шығармашылық үрдіске тән өзіндік ұйымдасу және өзіндік дамуды ұйымдастыруға болады. Шығармашылық үрдісті ұйымдастыруда мұғалімнің жұмысы оқушыларға көмек көрсету болып табылады. Мұғалім оқушылар есеп шығару кезінде кездесетін қиындықтар кезінде емес, олар орындай алмайтын кедергілер кезінде көмек көрсетуі керек.

Шығармашылық есептерді шешу кезінде оқушыларда заңды түрде тұлғалық, зияткерлік және ақпаратты орындаушылық қиындықтар болады. Егер оқушылар зияткерлік қиындықтарды өз бетімен жеңгенде ғана шығармашылық шешуі мүмкін болады. Мұғалімнің оқушыларда қиындықтар туындағандағы көмегі тұлғалық және ақпаратты-орындаушылық қиындықтарды зияткерлікке өзгертуге бағытталуы керек. Мұғалімнің туындаған қиындықтарға сай көмегі болмаса, шығармашылық үрдіске кері әсерін тигізеді.

Оқушылардың шешетін әр шығармашылық есептеріне тән субъективті және объективті белгілер тән.

Объективті белгілер: қолданылып жүрген бағдарлама талаптарына сәйкес келуі, есептің химиялық мазмұнының әртүрлілігі, есеп мазмұнының бағдарламалық материалды өту уақытымен сәйкестігі, есептің күрделілігі, проблеманың әртүрлі болып берілуі, полипәнділік, ізденістің соңғы нәтижесінің әртүрлілігі.

Субъективті белгілер: есептің уәждік мүмкіндіктері, есептің күрделілігі.

Оқушының бұрын қандай есеп шығарғаны, оның қаншалықты сәтті болғандығын ескеру есепті таңдауға негіз болады.

Ұжымдық шығармашылықты оқу үрдісінде қолданудың негізгі мақсаты тек жаңа нәтиже алу ғана емес, сондай-ақ топтың әр қатысушысының шығармашылық дамуы.

Оқушылар мен мұғалім арасындағы ынтымақтастықтың сипаты мен мүмкін болатын формасы келесі негізгі мына факторларға: шығармашылық әрекеттің мақсатына, оқушылар білімінің сапасына, шығармашылық әрекеттің мазмұнына, оқушылардың шығармашылық әрекет тәжірибесіне, сабақты өткізу формасына тәуелді [8].

Есептерді құрастыру кезінде оқушылар арасында кең тараған, эксперименттік жұмыстар кезінде анықталғандай жете түсінбеген химиялық көзқарасты қолдануға болады.

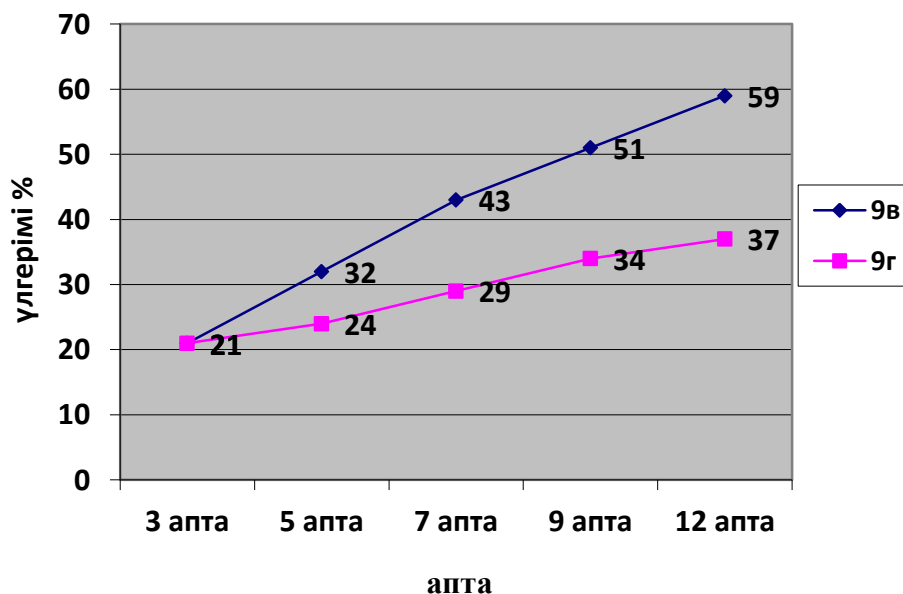
2017-2018 оқу жылында химияны оқытуда оқушылардың шығармашылық әрекет тәжірибесін қалыптастыру мақсатында жүргізілген педагогикалық экспериментке Алматы қаласының №59 мектеп-гимназиясының 9 «в» және 9 «г» сынып оқушылары қатысты. Бірінші сабақта оқушылардың химиядан есеп шығару білігі мен дағдысының қаншалықты деңгейдегі екендігін анықтау мақсатында бақылау жұмысы алынды. Бақылау жұмысының тапсырмасында әртүрлі типтегі эксперименттік есептер берілген. Дұрыс шығарылған есептер білім деңгейін бағалау критерийі ретінде пайдаланылды. Бақылау жұмысын тексеру нәтижесінде, оқушыларды көп бөлігі тек, 1-2 есепті ғана шығара алған, яғни ол 21% құрайды.

Ары қарай, 9 «в» сыныбы эксперименттік сынып ретінде таңдап алынып, сабақтан тыс уақытта «Химия пәнінен есеп шығару» курсының қосымша сабақтарына қатысты. Ал, 9«г» сыныбы дәстүрлі әдіспен сабақтары жүргізілді. Әрбір 2 апта сайын эксперименттік сыныпта жазбаша бақылау жұмыстары алынып отырды. Эксперименттік сыныптағы оқушылардың апта өткен сайын есеп шығара алу білігі мен дағдысының біршама артқандығын №1 кесте мен №1 суреттен көруге болады. Кестеден көрініп тұрғандай 9 «в» сынып оқушыларының оқу үлгерімі 59% артса, ал 9 «г» сыныбында оқу үлгерімі 9 «в» сыныбымен салыстырғанда, айтарлықтай аздау, яғни 37% тең.

№1 кесте. Екі сынып оқушыларының білім деңгейінің көрсеткіші

Сынып	3 апта	5 апта	7 апта	9 апта	12 апта
-------	--------	--------	--------	--------	---------

9в	21%	32%	43%	51%	59%
9г	21%	24%	29%	34%	37%



№1 сурет – Қосымша есеп шығару курсының оқушы үлгеріміне әсері

Мұғалімнің әр есептің нормативті схемасы мен оқушылардың өз бетімен шеше алмайтын қиындықтар кезінде көмек көрсетуі педагогикалық эксперимент көмегімен тексерілді. Нәтижесінде мұғалімнің жұмысында нормативті схемалар мен олардың әдістемелік нұсқауын қолданып оқушыларға берген көмегінің оң әсері болатындығы байқалды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
- 2 Biljana Tomasevic and Dragica Trivic . Creativity in teaching chemistry: how much support does the curriculum provide? *Chem. Educ. Res. Pract.*, 2014, 15, 239-252
- 3 Бекішев Қ., Мұқанова А., Нұрахметов Н. Шығарылған химия есептері: 10 сынып - А. : Өнер, 2009. - 92с.
- 4 Бекішев Қ. Аудандық химиялық олимпиада есептері. «Қазақ университеті». 2018
- 5 Тугелбаева Л.М. және т.б. Қолданбалы химия курсы. Қазақ университеті, 2017
- 6 Рыскалиева Р.Г., Ашкеева Р.К., Тугелбаева Л.М. Прикладная химия. Алматы: Қазақ университеті, 2016
- 7 Жұмбақталған химиялық олимпиада есептері [Текст] : оқу құралы / Қ. Бекішев, Г. Бердібек; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Алматы : Қазақ университеті, 2014. - 104 б.
- 8 Көгісов С.М. Химиядан сапалық есептер мен тестік тапсырмалар жинағы: Оқу құралы. – Ақтөбе: ЖК С.Т.Жанәділов, 2017. - 272 б.

Проблема формирования творческой деятельности у учащихся при обучении химии

А. Б. Жамбулбаева¹, Г. Е. Жумахан², Ж. К. Куанышева³

^{1,2} магистрант 2 курса, специальность 6М011200-химия, ³ к.п.н., ст. преподаватель
^{1,2,3} Казахский государственный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы
 email: zhambulbaeva_1995@mail.ru

Развитие у учащихся творческих способностей при обучении химии связывается, в основном, с использованием исследовательского метода, для которого характерна практически полная

самостоятельность выполнения учащимися учебных заданий; ученическое исследование рассматривается как процесс, планомерно разворачивающийся по четко выраженным, осознаваемым учеником этапам. В статье изложены методы формирования и развития творческой деятельности у учащихся при обучении химии в средней школе и возможности применения в качестве основного средства формирования у учащихся опыта творческой деятельности решения творческих задач. Эффективность формирования творческой деятельности у учащихся при обучении химии посредством творческих задач доказана педагогическим экспериментом.

Ключевые слова: творческая деятельность, творческие задачи, обучение химии, методы исследования, экспериментальные исследования, химические опыты

THE PROBLEM OF THE FORMATION OF CREATIVE ACTIVITY IN STUDENTS IN TEACHING CHEMISTRY

A. Zhambulbaeva¹, G. Zhumakhan², Zh. Kuanysheva³

^{1,2} Master students 6M011200-Chemistry,

³ Cand. Sci. (Pedagogy), Senior lecturer

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

email: zhambulbaeva_1995@mail.ru

The development of creative abilities in students in teaching chemistry is mainly associated with the use of the research method, which is characterized by almost complete independence of the students in the implementation of educational tasks; student research is considered as a process that systematically unfolds in clearly defined, student-aware stages. The article describes the methods of formation and development of creative activity among students in teaching chemistry in secondary school and the possibility of using creative tasks as the main means of developing students' experience of creative activity. The effectiveness of the formation of creative activity among students in teaching chemistry through creative tasks has been proven by a pedagogical experiment.

Key words: creative activities, creative tasks, teaching chemistry, research methods, experimental studies, chemical experiments

Редакцияға 20.11.18 қабылданды.

**ФИЗИКА
МАТЕМАТИКА
ИНФОРМАТИКА**

**PHYSICS
MATHEMATICS
COMPUTER SCIENCE**

МРНТИ 29.17.43

ЭНТРОПИЯ НЕРАВНОВЕСНЫХ СИСТЕМ

Н.И. Ильясов¹, А.А. Мукаева²

¹к.п.н., профессор

²магистрант 2 курса специальности «Физика»

^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Республика Казахстан

email: ainura.mukayeva@mail.ru

С точки зрения синергетики вводится понятие информации и информационной энтропии наиболее универсальных статистических характеристик неравновесных явлений, сопровождающих стохастизацию динамической системы. В синергетике информация является основным объектом исследования. Информационная энтропия определяет средневероятное значение информации. В статье рассматриваются возможности к определению энтропии, зависящей от времени и координат в неравновесных процессах, а именно вопросы уравнивания баланса энтропии, производства энтропии, а также принципы минимума энтропии и максимума информации.

Ключевые слова: синергетика, информация, энтропия, принцип минимума производство энтропии и максимума информации, стохастизация

1. Синергетическая информация и информационная энтропия

Большое разнообразие и сложность необратимых процессов создают значительные трудности в их изучении. Полной теории этих явлений пока не существует, однако усилиями ученых разных стран всего мира выработан целый ряд плодотворных методов для исследования неравновесных состояний. С помощью этих методов были получены важные результаты, имеющие большое теоретическое и практическое значение.

Как и для равновесных систем, здесь возможны два различных подхода: макроскопический и микроскопический. В первом из них задача состоит в установлении связей между макроскопическими параметрами на основе данных опыта, без привлечения в явном виде молекулярно-кинетических представлений.

В отличие от равновесной термодинамики характеристики неравновесных систем изменяются со временем, а интенсивные параметры (давление, плотность, температура и т.д.) имеют, как правило, разные значения в различных точках системы, т.е. зависят от координат. Основную роль в теории необратимых явлений играют потоки различных физических величин: энергии, массы или числа частиц, теплоты, импульса, энтропии, электрического заряда и т.д., которые отсутствуют в равновесных состояниях. Причины возникновения потоков получили формальное название сил. Это могут быть градиенты интенсивных параметров (температуры, скорости и т.д.) или связанные с ними величины. Во многих случаях предполагается линейная связь между потоками и силами. Коэффициенты пропорциональности, входящие в эти соотношения, называются кинетическими коэффициентами [2].

Второй способ изучения неравновесных процессов представляет собой дальнейшее развитие и обобщение идей статистической физики. Часто оказывается полезным следующий метод. Вводится функция распределения вероятностей для различных состояний частиц. Как правило, распределение зависит от координат, а для нестационарных случаев - еще и от времени. А вот равновесные распределения постоянны во времени, зависимость от координат в них имеет место только при наличии внешних полей.

Статистическая теория необратимых явлений называется физической кинетикой. Первоочередная проблема кинетики заключается в нахождении уравнения, определяющего функцию статистического распределения и ее изменение со временем. Как и в случае равновесия, знание закона распределения частиц по состояниям позволяет вычислить термодинамические характеристики системы, установить связь между ними, указать закономерности изменения всех величин. Но, к сожалению, реализация этой программы не удается. Трудность состоит в том, что невозможно ввести какие-либо простые функции распределения частиц по состояниям, которые были бы пригодны всегда и везде, как это было для равновесных состояний.

В настоящее время для исследования сложных неравновесных систем используют новое методологическое направление науки – синергетику (теорию самоорганизации материи и ее движения). Оказалось, что нелинейность и случайность играют существенную роль в развитии и описании термодинамически неравновесных систем и процессов, характеризующихся градиентом, потоком, изменением макроскопических физических величин (температуры, плотности, давления и т.д.). Как отметил И.Пригожин «неравновесность есть то, что порождает порядок из хаоса» [4].

В физике синергетика занимается изучением систем и процессов, далеких от теплового равновесия. Термодинамику можно рассматривать как макроскопическую феноменологическую теорию. Ее основания лежат в статистической физике. В этой области физики предпринимается, в частности, попытка вывести феноменологические макроскопические законы термодинамики из микроскопической теории. Центральным понятием в этих исследованиях является энтропия S . Согласно Больцману, она связана с числом W различных макроскопических состояний (термодинамическая вероятность), порождающих одно и то же макроскопическое состояние системы соотношением:

$$S = k \ln W. (1.1)$$

Здесь решающее значение имеет так и не получивший убедительного ответа вопрос о том, почему макроскопические явления необратимы, хотя все фундаментальные законы обратимы. Вместе с тем совершенно очевидно, что в макроскопической физике процессы необратимые. Например, если у нас сосуд с газом и мы откроем клапан, чтобы газ мог попасть во второй сосуд, то оба сосуда окажутся заполненными газом. Однако, весь газ самопроизвольно, обратно один из сосудов не заполняет, т.е. в природе никогда не наблюдается обратный процесс. Но, несмотря на трудности, связанные со строгим обоснованием необратимости, статистическая физика позволяет нам объяснить ряд явлений неравновесной термодинамики такие, как теплопроводность, диффузия, релаксационные процессы и т.д.

Как мы уже упоминали, термодинамика занимается рассмотрением систем, находящихся в тепловом равновесии, тогда как синергетика изучает системы, далекие от теплового равновесия. Но, следует отметить, что мы любую открытую систему можем погрузить в объемлющую замкнутую. Например, приняв Солнечную систему как целую, мы можем рассматривать ее как замкнутую, к которой применимы законы термодинамики. Следовательно, общие законы термодинамики должны получаться как предельные случаи из общих законов синергетики. Тогда синергетика должна начинать свои построения не с микроскопического уровня, а с мезоскопического подхода. Исходным пунктом для этого является понятие информации.

В последнее время все чаще приходится убеждаться в том, что практически все существующие в природе закономерности имеют информационный характер. Оказалось, что информация определяет направление движения материи во Вселенной, именно она является носителем смысла всех процессов в природе и обществе. Важную роль в развитии новых научных представлений о природе информации сыграло появление синергетики – науки о процессах самоорганизации материи и ее движения в природе и обществе. Информация главный движущий фактор самоорганизующихся систем любого вида. Именно информация определяет основные фазы и направление всех эволюционных процессов, структуру и устойчивость существования возникающих при этом природных, социальных и экономических систем.

Дальше, мы пользуясь вероятностной трактовкой, предложенной К. Шенноном, применительно к синергетическим явлениям [1,2], вводим понятия синергетической информации и информационной энтропии – наиболее универсальных статистических характеристик неравновесных явлений, сопровождающих стохастизацию нелинейной динамической системы.

Итак, что такое информация? Как можно установить критерии, позволяющие отличить сообщения, несущие в себе много информации от малоинформативных. Сравним два сообщения: A – солнце восходит и B – завтра ожидается солнечное затмение. Понятно, что истинность первого сообщения никого не трогает, в то же время второе сообщение вызовет определенный интерес, оно будет широко обсуждаться в прессе, о нем будут говорить люди, передачи по телевидению, интервью с учеными и т.д. Из этого можно заключить, что сообщения о событиях имеющих малую априорную вероятность несут много информации, в тех случаях, когда такие

события происходят. Следовательно, информация I и вероятность события P связаны соотношением:

$$I = f\left(\frac{1}{P}\right). \quad (1.2)$$

Для определения вида неизвестной функции f считаем, что для I выполняется правило аддитивности, т.е. общая информация поступившая от двух когерентных источников 1 и 2 должна быть равна сумме отдельных вкладов $I = I_1 + I_2$. Понятно, что для выполнения этого условия функция f должна обладать следующим свойством:

$$f\left(\frac{1}{P}\right) = f\left(\frac{1}{P_1} \cdot \frac{1}{P_2}\right) = f\left(\frac{1}{P_1} + \frac{1}{P_2}\right).$$

Простейшей математической функцией, обладающей такого рода свойством является логарифмическая, следовательно,

$$I = \log \frac{1}{P} = -\log P. \quad (1.3)$$

величина I всегда положительна, так как $0 \ll P \ll 1$. В зависимости от выбора основания логарифма в формуле (1.5) количество информации измеряется в «битах», «дитах» и «натах» соответственно в случаях двоичных, десятичных и натуральных логарифмов. Наиболее часто, как известно, за единицу количества информации кибернетике принято такое ее количество, которое содержится в сообщении о совершении одного из двух равновероятных событий.

Такая единица количества информации носит название бит или двоичная единица. Например, информация, извлекаемая из исхода бросания симметричной монеты равна:

$$I = -\log_2 \frac{1}{2} = \log_2 2 = 1 \text{ бит.}$$

Известно, что вероятности обладают свойством мультипликативности: вероятность одновременных независимых событий равна произведению их вероятностей. Но, количество информации как мера множества должна обладать свойствами аддитивности. Как отмечено выше, единственная математическая функция, отвечающая этим свойствам, – логарифм, и

$$\log(AB) = \log A + \log B.$$

Следовательно, эту формулу можно ввести как условие, выражающее свойство аддитивности информации. Тогда рассмотрение его как функционального уравнения, позволило бы получить (1.4) в виде его единственного решения. Из уравнения (1.3) следует важный, единственно универсальный смысл информации: информативными являются события с малой априорной (допытной, теоретической) вероятностью, что много информации несут в себе неожиданные события. Этот вывод не относится к редким, неповторяющимся событиям.

В конкретных случаях смысл информации несколько зависит от условия ее приема. Например, одним из возможных носителей информации является электромагнитное поле. А вот результат приема электромагнитного излучения не всегда однозначен: влияет флуктуация количество фотонов, потеря фазы электромагнитной волны и т.д. Таким образом, как количество, так и смысл информации не определяются полностью ее источником и переносчиком – материальной средой. Результат приема зависит от ее интерпретации субъектом. На вопрос, что такое информация, в настоящее время нет однозначного ответа. По сути информация и материальна, и духовна.

Г.Хакен использует термин информация в различных смыслах. В частности, в [1] им показано, что возникает новый тип информации связанный с коллективными переменными или параметрами порядка. В некоторых случаях для исследования открытых сложных систем понятие информации в смысле Шеннона оказывается более подходящим, чем понятие энтропии.

Процессам, нарушающим равновесное состояние в системе, противостоят внутренние релаксационные процессы. Если интенсивность возмущающих процессов меньше, чем интенсивность релаксационных, то можно ввести понятие о локальном равновесии, которое устанавливается в малом объеме. Эта идея была высказана И.Пригожиным и позволила

описывать состояния в этой области теми же параметрами, что и в равновесном. Этот принцип ввели и при медленном изменении внешних воздействий, то есть для времен, больших характерного времени релаксационного процесса формирующего равновесие.

Если, какие-то процессы не позволяют системе прийти в устойчивое равновесие, где прирост энтропии $\Delta S = 0$, то она придет в состояние с минимальным производством энтропии. Эта теорема о минимуме производства энтропии в стационарных состояниях совместно с принципом локального равновесия положены И.Пригожиным в основу современной термодинамики необратимых процессов.

При определенных условиях суммарное уменьшение энтропии в системе, за счет обмена потоками с внешней средой, может превысить ее внутреннее производство. Ее состояние становится неустойчивым, в ней возникают крупномасштабные флуктуации. При этом за счет внутренней перестройки системы из хаоса могут возникнуть упорядоченные структуры. Это явление получило название самоорганизации. Современная общенаучная методология синергетика – теория самоорганизации материи и ее движения рассматривает реальные объекты как открытые системы, обменивающиеся с внешним миром энергией и информацией, т.е. базируется, в основном, на достижениях нелинейной физики хаоса и порядка. Поэтому в синергетике информация является ключевым понятием и основным объектом исследования [2-4,13].

Самоорганизация всегда структурна и одновременно стохастична. Эти два фактора - нарушение симметрии и вероятностный характер явления обеспечивают достаточность условия для порождения системой информации. В науку введено новое понятие «синергетическая информация», означающее, что информация определяется через дискретные вероятности P_i появления структур в процессе самоорганизации:

$$I = -\log P_i, (1.4)$$

где I всегда неотрицательна, так как $0 \leq P_i \leq 1$.

Одно из определений информации дается как разность энтропии равновесного и неравновесного состояний, открывает возможности применения ее для описания объектов различной природы. Система, находящаяся вне точек устойчивости может принимать различные состояния, и ей необходима информация о выборе того или иного состояния. Здесь одна из возможностей заключается в том, что эта информация заложена в системе генетически.

Понятие энтропии связано также с распределением вероятностей случайных величин. При равновероятном распределении энергии E_i , вероятность реализации подсистем определяется как: $P(E_i) = 1/\Delta \Gamma$, следовательно, энтропия определяется следующим выражением:

$$S = \Delta \Gamma = -\ln P(E_i), (1.5)$$

по смыслу средневероятного эта формула записывается в виде:

$$S = -\sum_i P_i \ln P_i, \quad P_i = P_i(\bar{E}_i). (1.6)$$

Энтропия, определенная по формуле (1.6) называется информационной энтропией. Из сравнения формул (1.2) и (1.5) видно, что энтропия определяет средневероятное значение информации. При равновероятном распределении подсистем неопределенность о системе достигает максимума, т.е. вся информация о системе стирается и превращается в энтропию (формула (1.2)). Приобретение информации сопровождается уменьшением неопределенности, поэтому количество информации можно измерять количеством исчезнувшей неопределенности, т.е. энтропии /7/:

$$I = S_{pr} - S_{ps}, (1.7)$$

где индекс pr означает «априори» (до опыта), а ps - «апостериори» (после опыта). По этой причине в литературе выражение (1.4) называется иногда информацией (если она приобретена), иногда энтропией (если она потеряна).

Пусть $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, $Y = (y_1, y_2, \dots, y_k)$ - наборы переменных. По аналогии с формулой (1.3) введем условную энтропию $S(X/Y)$. Условная энтропия всегда меньше, чем

безусловная энтропия т.к. задания условия означает наличие некоторой определенности порядка. Тогда, информация о величине X при задании Y определяется равенством:

$$I(X) = S(X) - S\left(\frac{X}{Y}\right), (1.8)$$

так как по смыслу $I(X) > 0$, то информация есть некоторая определенность. Формулу (1.7) можно считать вторым определением информации. Она применяется в анализе сложных явлений.

2. Уравнение баланса энтропии. Принципы минимума производства энтропии и максимума информации.

В неравновесных системах физические величины меняются во времени и в пространстве. Эти процессы изучаются на основе законов сохранения частиц (кинетическое уравнение), массы (уравнение диффузии), импульса (уравнение движения), энергии (первый закон термодинамики). Основное уравнение процессов переноса имеют феноменологический характер. Потоки для теплопроводности, диффузии, внутреннего трения записываются в следующем виде[2,3]:

$$Y_Q = -\chi \frac{\partial T}{\partial x}; Y_D = -D \frac{\partial n}{\partial x}; Y_{mu} = \eta \frac{\partial u}{\partial x}.$$

Сюда следует добавить и закон Ома в дифференциальной форме, который является уравнением переноса электрического заряда:

$$j = -\gamma \frac{\partial \varphi}{\partial x},$$

где j – плотность тока, γ – электропроводимость, φ – потенциал электрического поля, а $\frac{\partial \varphi}{\partial x}$ – его напряженность.

Общая особенность этих уравнений состоит в том, что они описывают поток некоторой величины, стоящей в левой части равенства, который возникает за счет соответствующей движущей силы, стоящей в правой части равенства и, которая является градиентом некоторой величины. В теории неравновесных процессов постулируется общее правило: потоки Y_i и создающие их силы X_k связаны линейной зависимостью:

$$Y_i = \sum_K L_{ik} X_K,$$

где величины L_{ik} – называются кинетическими коэффициентами.

Наиболее общие закономерности неравновесных процессов описываются уравнением баланса (второй закон термодинамики). В неравновесных процессах энтропия не сохраняется, ее эволюция определяет направление процесса, качественные изменения свойств системы.

Энтропия малого участка системы изменяется как следствие взаимодействия с соседними участками, так и за счет процессов, протекающих внутри его. Поэтому можно говорить о том, что энтропия поступает в систему из окружающей среды и производится в ней самой. Скорость поступления энтропии описывается плотностью потока энтропии \vec{j}_S , а скорость возникновения энтропии описывается плотностью источника энтропии $\vec{\sigma}_S$, т.е. производством энтропии. Так как энтропия в изолированной системе может только возрасть, то $\sigma_S \geq 0$. В общем случае уравнение баланса энтропии в каждой точке неравновесной системы имеет следующий вид [4,5]:

$$\frac{\partial \bar{S}(r,t)}{\partial t} = - \operatorname{div} \vec{j}_S(r,t) + \vec{\sigma}_S(r,t), (2.1)$$

где r, t – координата и время. Функция $\vec{\sigma}_S(r,t)$ всегда положительна и вносит вклад к росту энтропии за счет диссипативных (необратимых) процессов. Вид $\vec{j}_S, \vec{\sigma}_S$ определяется из

вышеуказанных законов сохранения. Термодинамический метод не позволяет найти кинетические коэффициенты теоретически. Они определяются или экспериментально, или рассчитываются методами статистической физики. Определение L_{ik} облегчается благодаря постулату, введенному в термодинамику Л.Онсагером [6]: матрица кинетических коэффициентов является симметричной:

$$L_{ik} = L_{ki}. \quad (2.2)$$

Согласно этим соотношениям взаимности Онсагера, вытекает, что всегда существует явление, обратное какому-либо «перекрестному» процессу. Пусть градиент температуры в системе вызывает прямой процесс – теплопроводность. Однако наличие градиента температуры в системе является одной из причин переноса вещества. Это есть «перекрестному» процесс – термодиффузия. Тогда следует предположить существование явления, обратного термодиффузии. Это предсказываемое явление должно состоять в том, чтобы градиент плотности (или химического потенциала) приводил бы к потоку теплоты и, как следствие, к появлению разности температур. А такой процесс действительно наблюдается на опыте. Согласно Л.Онсагеру, равенство (2.2) выполняется при определенном выборе потоков и сил, т.е. они должны удовлетворять формуле, которая называется законом производства энтропии:

$$\sigma_s = \sum_i L_i X_i, \quad (2.3)$$

где σ_s – плотность источников энтропии, т.е. производство энтропии.

Соотношение, связывающее плотность газа с потенциальной энергией молекул газа называется формулой Больцмана:

$$\frac{dn}{n} = d(\ln n) = -\frac{dU}{kT}, \quad n = n_0 \exp\left(-\frac{U}{kT}\right). \quad (2.4)$$

Здесь, путем замены плотности газа вероятностями найти молекулы в определенном энергетическом состоянии U , можно получить:

$$P \sim e^{-U/kT} \quad \text{или} \quad k \ln P = -\frac{U}{T},$$

отсюда

$$k \ln \frac{1}{P} = \frac{U}{T}, \quad (2.5)$$

где $\frac{1}{P} = W$ – число равновероятных микросостояний в состоянии термодинамического равновесия. С учетом этого формула (2.5) принимает следующий вид:

$$k \ln W = \frac{U}{T},$$

который показывает, что термодинамическая энтропия по Клаузиусу совпадает с физической энтропией. Это позволяет понять, почему в состоянии термодинамического равновесия невозможно получить какую-либо информацию из окружающей среды. Таким образом, энтропия связана с вероятностями, т.е. с хаосом. Слева стоит ключевое понятие второго начала термодинамики, характеризующее любые самопроизвольные изменения состояния системы, справа – величина, связанная с хаосом и служащая мерой рассеяния энергии, ее деградации в окружающем мире. Следовательно, смыслом микросостояний является число способов, которыми можно осуществить внутренние перестройки в системе, не изменяя ее макроскопические характеристики.

Допустим, в отдельном атоме произошло его энергетическое возбуждение. Понятно, что при этом возможно только одно распределение возбуждения в системе, $W = 1$. Но, логарифм единицы равен нулю и $S = 0$, так как такой локализованный сгусток энергии обладает нулевой энтропией. Если возбуждение передается по системе, где сто атомов, то это может быть осуществлено ста способами, т.е. $W = 100$, $\ln 100 = 4,61$. Отсюда и $S = 4,61k$, т.е энтропия системы выросла, система стала хаотичной, так как невозможно точно указать где находится возбужденный атом.

Если система состоит из двух взаимодействующих подсистем, то максимум энтропии достигается при их тепловом равновесии. Это состояние может быть достигнуто максимальным числом способов, и чем большим числом способов оно достигается, тем выше его вероятность [7].

Впервые связь энтропии с функцией распределения координат \vec{r} и импульсов \vec{p} частиц $f(\vec{r}, \vec{p}, t)$ была установлена Больцманом, [8] который рассматривал процесс приближения разреженного газа к равновесному состоянию. При этом он предположил: во-первых, во внимание берутся только парные взаимодействия, т.е. в столкновениях участвуют только две частицы; во-вторых, частицы в объеме распределены независимо (гипотеза о молекулярном хаосе). Первое предположение ограничивает область применения теории газами относительно малых плотностей, а второе обуславливает необратимость во времени.

Из кинетического уравнения Больцмана для энтропии $S(\vec{r}, t)$ следует выражение [2, 9]:

$$\frac{dS(\vec{r}, t)}{dt} = -k \int I(\vec{r}, \vec{p}, t) \ln f(\vec{r}, \vec{p}, t) d\vec{p}, \quad (2.6)$$

где k – постоянная Больцмана, I – интеграл столкновений, f – функция распределения молекул газа. Так как $I \geq 0$, то $f \leq 1$, следовательно, из (2.6) следует

$$\frac{dS(t)}{dt} \geq 0, \quad S(t) = \int S(\vec{r}, t) d\vec{r},$$

т.е. энтропия замкнутой системы не может со временем убывать: она либо возрастает, либо остается неизменной (равновесное состояние). Больцман вместо S использовал функцию $H = -S$. Поэтому закон возрастания энтропии называется H – теоремой.

Энтропию неравновесных состояний газа Больцман определил в следующем виде:

$$S(t) = -kn \int f(\vec{r}, \vec{p}, t) \ln f(\vec{r}, \vec{p}, t) d\vec{r} d\vec{p}, \quad (2.7)$$

где n – средняя плотность числа частиц, f – одночастичная функция распределения.

Для использования произвольных неравновесных процессов формула энтропии (2.5) обобщается в виде:

$$S(t) = -k \int f_N(x, t) \ln f_N(x, t) dx; \quad \int f_N(x, t) dx = 1, \quad (2.8)$$

где x – набор переменных, характеризующих состояние системы, f_N – N – частичная функция распределения [4].

В равновесном состоянии производство энтропии σ в системе равно нулю. Л.Онсагер и И.Пригожин установили, что в стационарном неравновесном состоянии, которое может поддерживаться граничными условиями (перепадом температуры, давления и т.д.), σ не исчезает. Стационарное состояние системы, в которой происходит необратимый процесс, характеризуется тем, что скорость возникновения энтропии в системе имеет минимальное значение, при данных внешних условиях, препятствующих достижению системой равновесного состояния. Таким образом, теорема И.Пригожина [2,4] гласит, что в стационарных, слабо неравновесных состояниях полное производство энтропии минимально. Эта теорема Пригожина - Принцип минимума производства энтропии в процессах самоорганизации имеет огромное значение не только для физики, но и для биологии и других наук.

Справедливость этого утверждения проиллюстрируем на конкретном примере [4,8]. Необратимые процессы при малых отклонениях от равновесного состояния описывается линейной зависимостью:

$$Y^{(i)} = \sum_k L_{ik} X^{(k)} \quad (2.9)$$

где $Y^{(i)}$ – потоки физических величин, L_{ik} – кинетические коэффициенты, $X^{(k)}$ – термодинамические силы. Анализ строгих уравнений процессов переноса показывает, что в общем, виде

$$\sigma = \sum_i Y^{(i)} X^{(i)} = \sum_{ik} L_{ik} X^{(i)} X^{(k)}. \quad (2.10)$$

При наличии градиента температуры ΔT поток тепла определяется как

$$\vec{Y} = -\chi \Delta T, \quad \chi = L_{qq}/T^2, \quad \vec{Y} = L_{qq} \Delta(T^{-1}), \quad (2.11)$$

где связь коэффициента теплопроводности χ с кинетическим коэффициентом L_{qq} выбрана в виде, удовлетворяющем (2.9). Полное производство энтропии Π равно объемному интегралу от плотности источника σ :

$$\Pi = \int \sigma d\vec{r} = L_{qq} \int (\Delta T^{-1})^2 d\vec{r}. \quad (2.12)$$

Найдем условия минимальности функционала (2.12) при постоянстве температуры на границах объема. Уравнение Эйлера–Лагранжа для данной вариационной задачи имеет вид [4,10]:

$$\frac{\partial f}{\partial(1/T)} - \sum_{a=1}^a \frac{\partial}{\partial X_a} \left\{ \frac{\partial f}{\partial \left[\partial(1/T) / \partial X_a \right]} \right\}, \quad (2.13)$$

где $f = (\Delta T^{-1})^2$, $\vec{r} = (X_1, X_2, X_3)$. После выполнения дифференцирования (2.13) получим,

$$\Delta(T^{-1}) = 0, \quad (2.14)$$

что эквивалентно уравнению Лапласа, описывающему стационарное $(\partial T / \partial t = 0)$ распределение температуры $\Delta T = 0$. Следовательно, доказано, что состояние с минимальным производством энтропии является стационарным. Этот принцип выражается неравенством:

$$\frac{d^2 S}{dt^2} = \frac{d\sigma}{dt} \leq 0, \quad \sigma_{cm} \leq \sigma(t), \quad (2.15)$$

где σ_{cm} – производство энтропии в стационарном состоянии, а $\sigma(t)$ – в момент t процесса установления стационарного состояния. Теорема Пригожина доказана в рамках линейной термодинамики. В области далекой от равновесия универсальный критерий эволюции в виде (1,13) установлен для неполного дифференциала σ . Несмотря на это, теорема правильно указывает на существование стационарного состояния неравновесных систем, что доказано многочисленными экспериментами различного характера.

Возможно обобщение «принципа минимума производства энтропии в стационарных состояниях» на случай процессов самоорганизации. В [11] приводится расчет величин $\sigma_{турб}$, $\sigma_{лам}$, входящих в уравнение (2.13), при фиксированном напряжении на стенках трубы, который показал, что при выполнении указанного дополнительного условия имеет место неравенство:

$$\sigma_{турб} \leq \sigma_{лам}. \quad (2.16)$$

Основываясь на этом результате, Ю.Л.Климонтович сформулировал более общий «принцип минимума производства энтропии в процессах самоорганизации». Им, процесс самоорганизации, примером которого является гидродинамическая турбулентность, рассматривается как результат неравновесного фазового перехода. Тогда, сформулированный выше принцип выражается неравенством:

$$\sigma_{уст} \leq \sigma_{лам}, \quad (2.17)$$

имеющим более общий характер чем (2.16). Таким образом, в новом устойчивом состоянии производства энтропии меньше, чем в предыдущем неустойчивом состоянии. Вопросы общего доказательства принципа минимума производства энтропии в процессах самоорганизации подробно изложены в [11,12].

Нам следует рассмотреть еще принцип максимума информации, так как информационная интерпретация второго начала термодинамики более удобна применению к равновесным системам. По смыслу этот принцип исследованный Хакеном равнозначен принципу максимума,

если под информацией понять необходимую (априорную) меру определенности о системе. Так, J. Джейнс показал [1,4], что из принципа максимума информационной энтропии

$$S = \sum_i L_i X_i \quad (2.18)$$

при ограничениях

$$\sum_i P_i f_i^{(k)} = f_k, \quad \sum_i P_i = 1 \quad (2.19)$$

можно вывести все основные формулы термодинамики. Первое из условий (2.19) соответствует законам сохранения. Например, f_k может означать энергию системы в k – состоянии. Экстремум энтропии (2.18) ищется методом множителей Лагранжа, широко применяемым в теоретической физике [4,8]. Неизвестные коэффициенты находятся из условия нормировки P_i .

В таком подходе к проблеме неравновесных явлений основную трудность представляет адекватный выбор законов сохранения открытой нелинейной диссипативной системы.

Список литературы

1. Haken H. Synergetics: Berlin, Heidelberg, 1983. – 240 p.
2. Василевский А.С., Мултановский В.В. Статистическая физика и термодинамика. М.: Просвещение, 1985. – 256 с.
3. Ильясов Н. Жалпы физика курсы. Молекулалық физика және бейсызық физика.– Алматы: Білім 2003. – 350 б.
4. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н. Практикум по нелинейной физике. – Алматы.: “Қазақ университеті, 1997. – 122 с.
5. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Статистическая физика, ч.1 – М.: Наука – 1986. – 583 с.
6. Стратанович Р.Л. Неравновесная нелинейная термодинамика. – М.: Наука. – 1985. – 424 с.
7. Дубнищева Л. А. Концепция современного естествознания. Новосибирск. 1997. – 756 с.
8. Климонтович Ю.Л. Статистическая теория открытых систем. – М.: Янус. – 1995. – 524 с.
9. Николис Дж. Динамика иерархических систем. Эволюционное представление. – М.: Мир, 1989
10. Nikolis G., Prigogine I. Self-Organization in Non-Equilibrium Systems. New York: Wiley, 1977.
11. Дьярмати И. Неравновесная термодинамика. М.: Мир, 1974. – 304 с.
12. Климонтович Ю.Л. Турбулентное движение и структура хаоса. – М.: Наука. 1990. – 320 с.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М.: Прогресс, 1986. – 256 с.

ТЕПЕ-ТЕҢСІЗ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЭНТРОПИЯСЫ

Н.И. Ильясов¹, А.Ә. Муқаева²

¹П.ғ.к., профессор

²«Физика» мамандығының 2 курс магистранты

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: ainura.mukayeva@mail.ru

Синергетикалық тұрғыда бейсызық динамикалық жүйенің стохасталынуымен қатар жүретін тепе-теңсіз құбылыстардың мейілінше әмбебап статистикалық сипаттамалары - информация және информациялық энтропия ұғымдары енгізіледі. Синергетикада информация зерттеулердің басты объектісіне айналды. Информациялық энтропия информацияның орта ықтимал мәнін анықтайды. Мақалада тепе-теңсіз жүйелердегі уақыт пен координатаға тәуелді энтропияны анықтаудың мүмкіндіктері қарастырылады. Яғни энтропия балансының теңдеуі, энтропия өнімінің минимум және, сонымен қатар, информацияның максимум қағидалары қарастырылған.

Түйін сөздер: синергетика, информациялық энтропия, информацияның максимум және энтропия өнімінің минимум қағидалар, стохасталыну

ENTROPY OF NONEQUILIBRIUM SYSTEMS

N.I. Ilyasov¹, A.A. Mukayeva²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy), Professor

² Master student of 2nd year specialty «Physics»

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: ainura.mukayeva@mail.ru

From the point of view of synergy, the concept of information and informational entropy of the most universal statistical characteristics of nonequilibrium phenomena accompanying the stochastization of a dynamic system is introduced. In synergy information is the main object of research. Informational entropy determines the average probability of knowing the information. The article discusses the possibilities for determining entropy, which depends on time and coordinates in non-equilibrium processes, namely questions of the equation of entropy balance, entropy production, as well as the principles of minimum entropy and maximum information.

Key words: *synergetic, information, entropy, minimum principle, production of entropy and maximum information, stochastization*

Поступило в редакцию 10.12.2018.

МРНТИ 29.19.11

ВЛИЯНИЕ ТЕРМИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ И ЛАЗЕРНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРОЦЕССЫ ОКИСЛЕНИЯ ПОВЕРХНОСТИ КРЕМНИЯ

Т.С. Кошеров¹, Г.И. Жанбекова²

¹д.ф.-м.н., профессор, ² PhD докторант

¹Казахская академия транспорта и коммуникации им М.Тынышпаева, г.Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан
email: gulnura08@list.ru

Исследовались процессы образования на поверхности пластины кремния ее оксидов при различных температурах и времени отжига и последующем непрерывном воздействии лазерного луча. Лазерный отжиг поверхностных слоев – один из наиболее результативных способов обработки таких материалов, как *Si*. Ведь преимуществом таких способов обработки является возможность проведения отжига в атмосферных условиях. Воздействие лазерного излучения на полупроводники может приводить к различным изменениям их кристаллической структуры, электрофизических и оптических свойств. Установлены условия появления на поверхности образца ее оксидов. Непрерывное лазерное облучение после термоотжига образца влияет на процессы окисления. Наблюдаемый рост SiO_2 с увеличением времени температуры термоотжига, а также последующее лазерное облучение – следствие увеличения скорости окисления, а ее увеличение связано с разложением SiO_2 и последующим испарением продуктов ее размножения.

Ключевые слова: оксидные образования, атомы кислорода, морфология поверхности, пирамидальные выступы

Введение

Одним из способов изменения электрофизических параметров полупроводниковых пластин кремния является термическая обработка, в результате которой происходит изменение электронных состояний. При термическом отжиге в воздухе протекают, как правило, процессы окисления, что затрудняет использование в технологии изготовления полупроводниковых приборов [1]. Другим способом, позволяющим влиять на окисление поверхностного слоя, является облучение его пучком фотонов с определенной энергией [2, 3].

Воздействие лазерного излучения на полупроводники может приводить к различным изменениям их кристаллической структуры, электрофизических и оптических свойств [4]. Кроме того, изучение воздействия лазерной обработки на полупроводниковые структуры позволяет определить характеристики их дефектной структуры [5]. В [6] было показано, что в зависимости от параметров лазерного излучения можно достигать улучшения качества поверхности кремния за счет рекристаллизации поликристаллических или аморфных слоев *Si*.

Как известно, граница раздела кремний - (двуокись кремния) обладает набором уникальных электрофизических свойств. Особенности накопления и переноса заряда вблизи этой границы сделали возможной реализацию широкого круга полупроводниковых устройств [7]. Всё это поддерживает постоянный интерес к исследованиям свойств границы самыми различными методами.

В связи с этим, большой интерес представляет исследование процессов покрытия поверхности пластин кремния ее оксидами при различных температурах и времени отжига и последующее непрерывное воздействие лазерного луча на состояние образовавшейся оксидной пленки на поверхности пластин кремния.

Материалы и методика эксперимента

Исследования проводились с пластинками *Si* с удельным сопротивлением 10 Ом·см. Образцы предварительно подвергали термической обработке в атмосфере воздуха при температурах 200, 400 и 600°C и времени 10, 30, 60, 120, 240 и 360 минут. Рентгенографические исследования выполнены на рентгенографическом дифрактометре XPertPRO фирмы Philips. Морфология поверхности образцов кремния после термической обработки и лазерном

воздействии исследовалась методом атомно-силовой микроскопии (АСМ) производства NT-MDT модели Интегра-Прима. Источником излучения явился лазер типа LCS-DTL 317-50, мощность которого составила 50 мВт, работающего в непрерывном режиме. Эффективный диаметр сфокусированного лазерного пятна составил 1,3 мм.

Результаты эксперимента и их обсуждение

Анализ содержания кремния, образовавшегося на поверхности его оксида, показывает, что по мере увеличения времени и температуры термоотжига в рассматриваемом интервале температур (200, 400, 600°C) и времени (10 до 360 минут) образование оксидной пленки на поверхности образца достигает своего наибольшего значения в первые 60 минут, далее скачками (120 и 360 минут), увеличивая площади образования оксидов и отдельные объемы пирамидальных оксидных выступов на поверхности кремния.

Исследование зависимости выхода кислорода на поверхность образца [8] показал, что наибольшее его число соответствует 60-минутному прогреву кремния. Увеличение концентрации кислорода до 60-минутного термоотжига и соответственно увеличение образовавшегося диоксида кремния (Рис.1) объясняется тем, что в первые 60 минут образовавшийся на поверхности кислород активно вступает в реакцию с кремнием, образуя диоксид кремния.

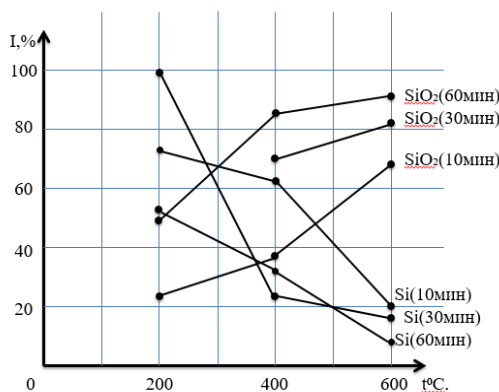


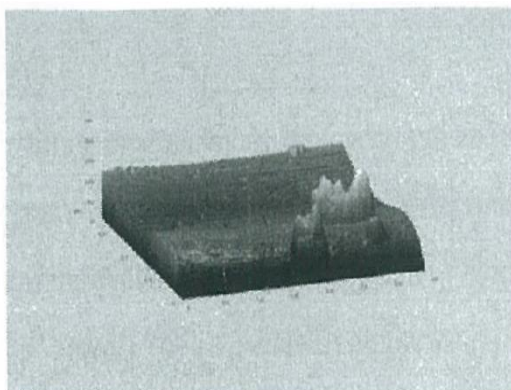
Рис.1. Изменение процентного содержания диоксида кремния в зависимости от температуры и времени предварительного отжига

Известно, что как атомы кислорода, так и атомы углерода распределяются в кристалле в полосчатую картину. Полосы с повышенной концентрацией кислорода являются также областями зарождения дефектов при термической обработке кристалла. Кислород может находиться также в межузельном положении, так и образовывать активные комплексы, и зависимость коэффициента диффузии атомов кислорода в кремнии от T^0 носит аномальный характер. Не исключено также, что на состояние атомов кислорода в кремнии оказывает влияние и дислокация. Растворенные в кремнии атомы кислорода увеличивают размеры кристаллической решетки. Однако, при наших условиях термоотжига образцы термонапряжения в кристалле практически отсутствуют и образование оксидной пленки на поверхности образца за счет диффузии кислорода не оказывает заметного влияния на структуру Si.

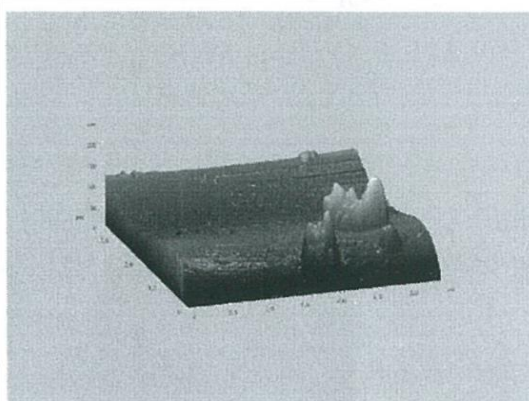
Непрерывное лазерное излучение, действующее на предварительно термоотожженный образец в течение 60 минут, приводит к уменьшению числа атомов кремния кристаллической решетки, тогда как в этих интервалах времени наблюдается увеличение образования оксидного слоя и других преципитатов.

Морфология поверхности образцов кремния по данным АСМ при температурной обработке 200 и 400⁰С и длительности до 60 минут имеют однородную структуру с несколькими пирамидальными выступами по всей поверхности исследуемого образца и мелкими образованиями по фазовому составу (рисунок 2). Отсутствие кристаллических образований, указывающее на аморфизацию поверхности при термоокислении, сглаживании пирамидальных

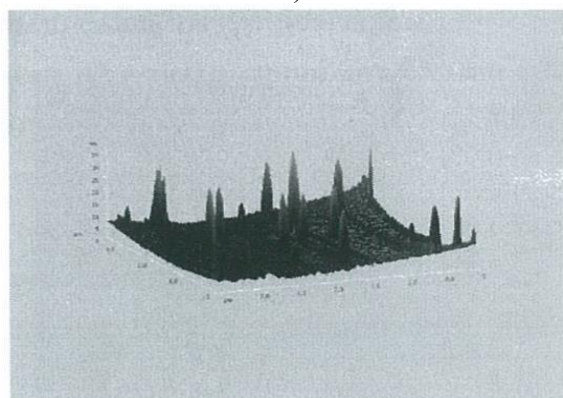
выступов, процессов объединения, приводящих к большим образованиям, указывающим на образование островков оксидов кремния - результат при длительном термоотжиге образца.



а)



в)



с)

Рис. 2. АСМ изображение кремния при различном термоотжиге: а- 200°C , в- 400°C , с- 600°C ($t = 60$ минут)

Замечено, что 60-минутный термоотжиг кремния приводит к максимальному образованию SiO_2 на поверхности образца, происходят сдвиговые напряжения, а также концентрация точечных дефектов и их градиенты могут привести к реализации условий для появления дислокаций и их роста [9]. Нагрев и высокая концентрация точечных дефектов приводит к деформации и образованию объединенных пирамидальных выступов больших размеров на поверхности.

Анализ АСМ изображений морфологии поверхности образцов Si при лазерном воздействии после предварительной 10 минутной температурной обработки показывает, что лазерное облучение вызывает увеличение образования на поверхности кремния ее диоксида,

поверхность покрывается пирамидальными выступами большого количества и высоты. Если время предварительного термоотжига образца увеличить до 60 минут, дальнейшее лазерное воздействие приводит к постепенному сглаживанию выступов, уменьшению термоокисленных участков поверхности, и постепенно остаются только небольшие островки пирамидальных выступов (рис. 3).

Если при малом времени предварительного термоотжига лазерное воздействие убыстряет процесс термоокисления с образованием на поверхности диоксида кремния, то при 60-минутном термоотжиге лазерное облучение приводит к началу плавления оксидной пленки и ее испарению, что также влияет на изменение структуры образца. Ведь лазерный отжиг поверхностных слоев – один из наиболее результативных способов активации тонких материалов [10]. Этот вид отжига связан также с локальным расплавлением активируемого объема или поверхности образца, при котором происходит кристаллизация с возрастанием коэффициента диффузии основных примесей, приводящих к их высокой активизации и получению бездефектных слоев.

Поскольку центрами адсорбции газов на реальной поверхности кремния являются, как правило, дефекты, то их увеличение после термообработки и последующего лазерного воздействия должно приводить к увеличению чувствительности структур поверхностного слоя к кислороду, природа появления которого разнообразна.

Изменение слоев окисла, его рост и уменьшение показывает, что рост толщины слоев SiO_2 с увеличением времени предварительного термоотжига и последующего действия лазерного луча является следствием увеличения скорости окисления, а уменьшение толщины оксидного покрытия разложением SiO_2 и последующим испарением.

На рисунке 2 представлены также АСМ изображение образцов кремния после термоотжига $600^{\circ}C$. В начальный момент отжига (10 минут) поверхность образцов имеет однородную структуру с наибольшими пирамидальными выступами по всей поверхности исследуемого образца. При увеличении времени термоотжига (30 минут) поверхность трансформируется в более мелкие образования по фазовому составу. Низкая величина среднеквадратичной шероховатости и отсутствие кристаллических образований указывают на аморфизацию поверхности кремния в процессе термоокисления. При увеличении продолжительности термообработки (60 минут) размеры пирамидальных выступов сглаживаются, а в некоторых местах поверхности обнаруживаются объединения этих образований.

Таким образом, можно предположить, что по мере увеличения времени термоотжига образца, увеличивается образование SiO_2 на поверхности кремния и соответственно увеличение диффундирующих к поверхности атомов кислорода, которые активно вступают с Si в химическую реакцию. С другой стороны, нагрев и высокая концентрация дефектов приводят к деформации и образованию объединенных пирамидальных выступов по всей поверхности (рисунок 2).

Рассматривая окислительный процесс поверхности, мы видим, что поверхность Si представляет сложную структуру не только $Si - SiO_2$ [11], но и то, что инжектированный заряд в слое диэлектрика [12], роль которого играет адсорбат, может существенно повлиять на туннелирование носителей через окисный слой, когда поверхность работает в режиме обогащения.

В процессе предварительного термоотжига при $600^{\circ}C$ и различном времени термообработки образца, последующее лазерное воздействие приводит к появлению на поверхности образца однородной структуры с небольшими островками и пирамидальными выступами. В последующем поверхность начинает трансформироваться по форме в неоднородные, по фазовому составу, образования. Оксидные островки и пирамидальные выступы и местами появившиеся иглы неоднородны, по размерам и расположению по поверхности (рис. 3).

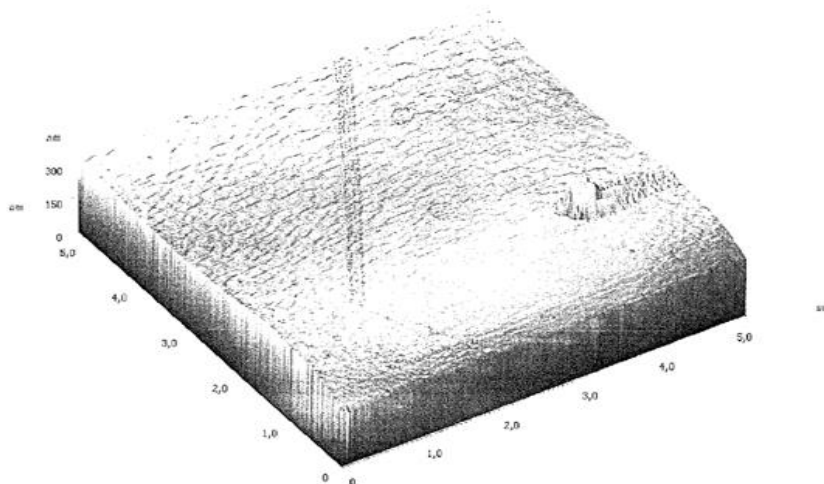


Рис. 3 - АСМ изображение поверхности кремния после термоотжига (600°C) и воздействия лазерного излучения ($t = 60$ минут)

По мере увеличения продолжительности термообработки и последующего лазерного воздействия их число и размеры увеличиваются. Эти образования являются островками SiO_2 . При изотермической обработке поверхность определяется дислокациями, появление и движение которых обусловлено наличием термических напряжений в кремнии. После непрерывного лазерного воздействия в течение 60 минут морфология образцов, термообработанных предварительно при температуре 600°C в зависимости от продолжительности обработки, меняется. Степень шероховатости постепенно увеличивается, при этом увеличиваются в размерах по высоте и по площади пирамидальные выступы. Если рассмотреть появление и рост слоев окисла, то, как показывают результаты наших исследований [13], наряду с образованием SiO_2 появляется оксид кремния (SiO). Причем, их появление замечено только на предварительно термоотожженном образце, начиная с 30 до 120 минут, тогда как SiO_2 присутствует постоянно. Можно полагать, что появление и небольшой рост SiO в этом интервале времени отжига и последующего лазерного воздействия связаны с разложением SiO_2 на SiO и далее на Si и O , которые затем экстрагируются в окружающую среду.

Заключение

Установлено, что образование оксидной пленки на поверхности образца достигает своего наибольшего значения в первые 60 минут термоотжига. Непрерывное лазерное воздействие на предварительно термоотожженный кремний приводит к увеличению образования оксидного слоя. Результаты исследования показали, что при термоотжиге и последующем лазерном воздействии на поверхность кремния, что способствует гомогенизации поверхности и генерации дефектов с другой стороны. При последующем лазерном воздействии, наряду с образованием собственных диоксидов-кремния, появляются его оксиды.

Список литературы

1. Тонкие пленки. Взаимная диффузия и реакции. Под ред. Дж. Поута. М: Мир, 1982. – 576 с.
2. Алимов Д.Т., Тюгай В.К., Хабибулаев П.К. // Дан. Уз. ССР, 1985, №4. с. 23-28
3. Алимов Д.Т., Тюгай В.К., Хабибулаев П.К. и др. // ЖФХ 1987. т. 61. № 11 с. 3065-3067
4. Карачинов В.А. // ФТП. 1997. т.31. № 1 с. 53-55
5. Сафаралиев Г.К., Эмиров Ю.Н., Курбатов М.К., Биланов Б.А. / ФТП. 2000 т. 34. вып.8. с. 929-931
6. Luis A, Mazgues, Lourdes Pelaz, Maria Aboy, Juave Bazbolla // Nud Instrum. Methods Phys. Res. b.2004.V. 216. P.57-61

7. Юхневич А.В., Лосик О.П., Кузнецов В.А., Паненко А.В., Поверхность. 2001. № 8 (95).
8. Кошеров Т.С., Жумабекова Г.Е. Генерация выделения кислорода в кремнии при термоотжиге // Вестник КазННТУ 2016, № 4 с.313-318
9. Шапавалов В.П., Грядун В.И., Королев А.Е. Дефектообразование в поверхностной области кремния при его термическом окислении. // ФТП -1995, т.29. вып II. с.1995-2001
10. Двуреченский А.В., Качурин Г.А., Нидаев Е.В., Смирнов А.С. Импульсный отжиг полупроводниковых материалов. М: Наука.1982. - с.208
11. Корнилов В.М., Лачинов А.Н. К вопросу о модификации поверхности кремния при ее исследовании методом сканирующей туннельной микроскопии. ФТП. 2003, т.37, вып.3, с. 323-327.
12. С. Зи. Физика полупроводниковых приборов. М: Мир,1984. т.1,2.
13. Кошеров Т.С., Ермолаев В.Н., Мэте А.Н. Модификация поверхности кремния при температурном воздействии // Сб.трудов межд. конференции “Инженерное образование и наука в 21 веке” - Алматы, КазННТУ им. К.И. Сатпаева, 2014, т. 2, с. 487-490.

КРЕМНИЙ БЕТІНІҢ ТОТЫҒУ ПРОЦЕСТЕРІНЕ ТЕРМИЯЛЫҚ ӨНДЕУ МЕН ЛАЗЕРЛІК ӘСЕРДІҢ ӘСЕРІ

Т.С. Кошеров¹, Г.И. Жанбекова²

¹ф-м. ғ. д., профессор, ²Физика мамандығының докторанты,

¹М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы қ., Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан,

email: gulnura08@list.ru

Кремний пластиналарының бетін түрлі температура мен күйдіру уақытында және лазерлік сәуленің үздіксіз әсер етуі кезінде оның оксидтерінің пайда болу процестері зерттелді. Кремний тектес материалдарды өндеудің ең тиімді әдістерінің бірі – беттік қабаттарды лазерлік күйдіру болып табылады. Өйткені - мұндай әдістердің артықшылығы атмосфералық жағдайда күйдіру жүргізу мүмкіндігі болып отыр. Лазерлік сәулеленудің жартылай өткізгіштерге әсері олардың кристалдық құрылымының, электрфизикалық және оптикалық қасиеттерінің әртүрлі өзгеруіне әкелуі мүмкін. Үлгі бетінде оның оксидтерінің пайда болатындығы байқалған. Үлгіні үздіксіз лазерлік сәулелену арқылы термокүйдіру тотығу процестеріне әсер етеді. Термокүйдіру температурасы уақытының ұлғаюымен, сондай – ақ лазерлік сәулелендіру арқылы бақыланып отырған SiO_2 өсуі - тотығу жылдамдығы артуының салдары, ал оның артуы SiO_2 ыдырауына және өнімдердің кезекті булануы оның көбеюіне байланысты болады.

Түйін сөздер: оксидті түзілімдер, оттегі атомы, беттің морфологиясы, пирамидалы шығыңқылар

THE EFFECT OF HEAT TREATMENT AND LASER EXPOSURE ON THE OXIDATION OF THE SURFACE OF THE SILICON

T.S. Kosherov¹, G.I. Zhanbekova²

¹Dr. Sci. (Physics - Math.), Professor, ² PhD student

¹ Kazakh Academy of Transport and Communication named after by M. Tynyshpaev, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh National Pedagogical University named after by Abai, Almaty, Kazakhstan

email: gulnura08@list.ru

The processes of silicon wafer formation of its oxides at different temperatures and annealing time and subsequent continuous exposure to the laser beam were investigated. Laser annealing of surface layers is one of the most effective methods of such materials as Si . As the advantages of such processing methods is the possibility of annealing in atmospheric conditions. The conditions for the appearance of its oxides on the surface of the sample are established. Continuous laser irradiation after thermal ignition of the sample affects the oxidation processes. The observed increase SiO_2 in the time of thermal ignition temperature, as well as the subsequent laser irradiation is a consequence of the increase in the oxidation rate, and its increase is associated with the decomposition SiO_2 and subsequent evaporation of the products of its reproduction.

Key words: oxide formation, oxygen atoms, surface morphology, pyramidal projections

Поступило в редакцию 20.02.19.

IRSTI 27.01.45

METHODICAL FEATURES OF THE FORMATION OF MATHEMATICAL LITERACY

M.I. Yessenova¹, Sh.K. Abueva²

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Professor

²Master student 6M010900 - Mathematics

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: Abueva.sholpan@mail.ru

The article presents the results of our research related to some aspects of the formation of mathematical literacy of students. Providing a working definition of mathematical literacy, the study identifies four components of mathematical literacy. The formation of each component of mathematical literacy is determined by its structural features. Signs of the first component are possession of program special and general educational cognitive knowledge, abilities, skills and ways of educational activity, methods of the doctrine. The second component is determined by the ability to quickly and broadly generalize mathematical objects, relations, actions, free adjustment of the thought process, switching from direct to reverse thoughts, consistent, correct, dissected logical reasoning, formalized perception of mathematical material, the structure of the problem. Features of the third component - the ability to formulate and write problems in the language of mathematics, the results of solutions and others. The fourth component is expressed in the implementation of the previous components in life situations.

Key words: *literacy, mathematical literacy, educational and cognitive competence, functional literacy, features, components, ability*

Modern society makes new demands on the level of professional training of the future teacher. In modern education, mathematics is an element of general culture, functional literacy and everyday use. Mathematical competence in various forms should be enhanced in all categories of the population. This competence in society can be represented as a pyramid, at the apex of which there is a small group of professionals involved in the creation of key elements of modern world mathematics, and at the bottom is the entire mass of the population for whom mathematical literacy is an indispensable element of culture, social, personal and professional competence [1; 81]. The key participant and factor in the system of mathematical education is a teacher-mathematician. He must have not only mathematical knowledge in the form of a set of definitions and proofs reproduced and transmitted to pupils, but first of all be ready to solve new, previously unseen tasks in relevant areas, transfer to students a mathematical model of activity. The Review of Secondary Education in Kazakhstan, conducted by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) in 2014, concluded that academic subjects are taught with a focus on theory, not paying due attention to their possible practical application, with the result that students are not able to sufficiently effectively apply and use the knowledge gained in non-standard situations. In terms of ensuring international competitiveness and the quality of domestic education, the state program has in mind the places that our students will occupy according to the results of the three most common systems of international testing [2;19]. They assess the quality of mathematical, natural-scientific training, the ability to read and understand texts, as well as the functional literacy of schoolchildren, that is, the ability to apply knowledge in extra-curricular situations.

In general, our schoolchildren receive strong subject knowledge, however, often they do not have the skills to apply them in life situations.

Today, school education in Kazakhstan is at the stage of a new start. Currently, the priorities are infrastructure development and the transition to updated content. As part of the implementation of the Plan of the Nation, "100 concrete steps" initiated by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev has planned five steps in the field of education, aimed at improving the quality of human capital based on the standards of OECD countries. Three of them relate to general secondary education:

Step 76: Phased implementation of a 12-year education, updating school standards for the development of functional literacy. The introduction of per capita funding in high school, the creation of a system of incentives for successful schools.

Step 79: Phased transition to the English language of instruction in the education system - in high school and universities.

Step 89: Development and implementation of the national project "Nurly Bolashak". The introduction of values "Mangilik el" in the current curriculum of school education.

Global transformations and global trends require an accelerated pace of updating the content of school education. In the 2018-2019 school year, 3, 6, 8, 10 classes will be transferred to the updated content. In the 2019-2020 academic year - 4, 9, 11 classes.

Within the framework of updating the content of education, the development of functional literacy of schoolchildren is determined as one of the priority goals of education [3; 74].

Functional literacy as a result of learning is formed through each school subject. The tools for the development of functional literacy of schoolchildren, as well as verification of its formation, are tasks of a creative nature (tasks of research, entertaining nature, tasks with economic, historical content, practice-oriented tasks, etc.).

Functional literacy refers to the ability to use knowledge and skills acquired in school to solve a wide range of life tasks in various spheres of human activity, as well as in interpersonal communication and social relationships.

Types of functional literacy are assessed in the framework of the external assessment of the educational achievements of students: reading literacy (Kazakh and Russian), mathematical literacy, natural science literacy (physics, chemistry, biology, geography).

Reading literacy refers to the ability of students to understand written texts and reflect on them, to use their content to achieve their own goals, to develop knowledge and opportunities for active participation in society. It is not the reading technique and the literal understanding of the text that are evaluated, but the understanding and reflection on the text, the use of the read to accomplish life goals.

Natural science literacy - the ability to use natural science knowledge, identify problems and make informed conclusions necessary to understand the world around us and the changes that human activity makes to it, as well as to make appropriate decisions.

Mathematical literacy is the ability of a person to define and understand the role of mathematics in the world in which he lives, to express well-founded mathematical judgments and use mathematics so as to meet the present and future needs of a creative, interested and thinking citizen [4].

The article presents the results of our research related to some aspects of the formation of mathematical literacy of students. We believe that students who possess academic competencies and who know how to learn mathematics will become mathematically literate.

Currently, one of the main tasks of education is the development of student learning competencies [5]. Student possession of learning competencies is a necessary condition for him to be able to study mathematics, and the latter is one of the sufficient conditions for his mathematical literacy.

According to the results of the study, the following *components* of mathematical literacy are defined:

- the formation of educational and cognitive competencies;
- the establishment of links and the integration of material from different mathematical topics needed to solve the task;
- mastering the culture of mathematical speech;
- The use of mathematics to solve a wide range of life problems.

Let us dwell on each of the components of mathematical literacy.

Educational and cognitive skills are readiness to consciously implement a system of practical and theoretical actions for mastering knowledge and methods of educational and cognitive activity in various conditions [6; 43].

Establishment of links and the integration of material from different mathematical topics needed to solve the task is the establishment of connections from different mathematical topics needed to solve the problem. This implies the ability to quickly and broadly generalize mathematical objects, relationships, actions; the art of a consistent, correct, dissociated logical reasoning; the ability to quickly and freely restructure the direction of the thought process, switching from direct to reverse thought; the ability to formalize the perception of mathematical material, grasp the formal structure of the problem; ability to find similar objects from several unrelated regions; analyze the methods used; the ability to reason, draw conclusions based on information presented in various forms (tables, diagrams, graphs).

One of the most important tasks of teaching mathematics is the formation of a culture of mathematical speech of students. From the successful solution of this problem, the students' ability to explain the educational material depends, and ultimately the development of mathematical abilities depends.

The use of math tools to solve problems encountered in life situations is accomplished through the ability to use educational and cognitive competencies, if necessary; possession of the experience of perception of the world picture, the recognition of problems that arise in the surrounding reality and which can be solved by means of mathematics; striving for clarity, simplicity, economy and rationality of the solution.

The main problem of the teacher is “the search for means and methods for the development of students' educational competencies as a condition that ensures the qualitative mastering of the program”.

The content of the audit in this study is grouped around some common phenomena or types of problems that arise when considering these phenomena. The following are proposed as such phenomena: quantity, space and form, change and dependencies, uncertainty.

One of the important aspects of mathematical literacy is the use of mathematics in various situations that are related to personal and school life, local society, social life, work and leisure.

Test tasks are created in such a way as to group around general educational mathematical activities that are present at all stages of training:

- Mathematical thinking and reasoning, including the formulation of questions characteristic of mathematics; knowledge of the nature of the answers that mathematics offers for such questions;

- Mathematical argumentation, which includes knowledge of what mathematical proofs are and how they differ from other types of mathematical reasoning;

- Communicative mathematical skills, which include the expression in written or oral form of their thoughts related to mathematical content; understanding written or oral mathematical statements made by others.

- Modeling, which includes the designation of the proposed situation so that it can be modeled; translation of the real situation in the mathematical structure; interpretation of the mathematical model taking into account the real situation; work with a mathematical model; evaluation of the correctness of the model; reflections, analysis, critique of the model and the results obtained; a record describing the model and the results obtained; systematic control of the modeling process.

- Statement and solution of problems, including formulation, formulation and definition of various mathematical problems and solution using various methods of various mathematical problems.

- Presentation of available data in various forms, including decoding or, conversely, data encoding, translation, interpretation, distinction and definition of the relationship between various forms of representation of mathematical objects or situations; selection or transition from one form to another form of data presentation, corresponding to the condition of the problem.

- The use of technical means, including the knowledge and ability to use various tools and instruments that can contribute to the activity of mathematical activity; knowledge of the limitations of such tools and instruments.

Using a competent approach, one can fill a mathematical education with the knowledge, skills and abilities associated with personal experience and the needs of the trainer, so that trainer can carry out productive and conscious activities in relation to objects of reality. At the same time, one of the main roles should be given to educational and cognitive competence, since the degree of its formation sometimes to a greater extent determines the quality of the result. Educational and cognitive competence includes elements of logical, methodological, educational activities, correlated with real cognizable objects.

The structure of educational and cognitive competence includes the following skills:

- set a goal and organize its achievement, the ability to clarify its goal;
- organize planning, analysis, reflection, self-assessment of their learning and cognitive activity;

- ask questions about observable facts, look for the causes of phenomena, indicate their understanding or misunderstanding in relation to the problem being studied;

- set cognitive tasks and put forward hypotheses; select the conditions of the observation or experiment; select the necessary instruments and equipment, possess measurement skills,

work with instructions; use elements of probabilistic and statistical methods of knowledge; describe the results, draw conclusions;

- speak verbally and in writing about the results of his research using computer tools and technologies (text and graphic editors, presentations).

With these skills formed, the learner masters the creative skills of productive activities: obtaining knowledge directly from reality, mastering actions in unusual situations, heuristic methods for solving problems. Within this competence, the requirements of the relevant functional literacy are defined: the ability to distinguish facts from conjectures, proficiency in measuring skills, the use of probabilistic, statistical and other methods of knowledge. We believe that the mathematical methods and the content of the subject fully contribute to the formation of this competence.

The presence of cognitive interest has a positive effect not only on the process and the result of the activity, but also on the formation of the student's personality and his preparation for adaptation in the modern world.

For the formation of cognitive competence, we outlined the development of the following methodological methods of training:

- the use of traditional and innovative teaching methods in combination;
- the use of historical information;
- the creation of problem situations;
- organization of project activities;
- artistic and aesthetic improvement of didactic material;
- the use of elements of entertaining in the lessons of mathematics.

The choice of teaching method, the use of traditional and innovative teaching methods in combination is due to the fact that traditional teaching provides a sufficient level of academic knowledge of schoolchildren, but does not prepare them to independently acquire, analyze and effectively use knowledge.

In domestic education, attempts to move away from the traditional system of education have been made several times, but fragmentary introduction of changes has been superimposed on the old content of education. This led to an overload of the educational process and the transfer of a large amount of ready information. And until now, the overwhelming majority of students continue to remain a passive “receiver” of knowledge.

When using traditional teaching methods, the problem of students' cognitive activity is not always posed; dominated by the memory of thinking; there is a passivity in educational work, cramming, overload, tenuous knowledge.

This type of training, unfortunately, does not currently meet the requirements for the education system.

Therefore, there is a need to search for innovative methods that can ensure the elimination of these shortcomings of traditional teaching methods.

The basis of innovative teaching methods is the following: “do → learn → understand → create” and guided by ancient Chinese wisdom: “Tell me, and I will forget, show me, and I will remember, involve me - and I will understand.” The method of using traditional and innovative methods in combining mathematics is considered in the graduate study of S.Kalkabekova [7; 23].

The second way of learning is to use historical information in the lessons of mathematics. The practice of working with the history of mathematics shows that it is precisely with the help of the history of science, which is methodically correctly included in the content of the lesson, that the student can form ideas about mathematics as part of common human culture.

The way of creating problem situations in the classroom influences the modeling of mental processes.

The method of organizing project activities of students is considered as a didactic means of enhancing learning and cognitive activity. The active inclusion in the creation of projects gives students the opportunity to master new ways of human activity and allows them to form some important personal qualities.

The artistic and aesthetic improvement of didactic material in the learning process helps to ensure the emergence of positive emotions in relation to the educational activities, to its content, forms and methods of implementation.

The method of application of the elements of entertaining in the lessons of mathematics contributes to the development of flexibility of the mind, the development of skills for non-patterned thinking, increasing interest in the subject of mathematics.

Currently, research continues in the direction of the theoretical development and practical implementation of these teaching methods.

References

1. Evtykhova N.M. K voprosy o funktsional'noi matematicheskoi gramotnosti buduchego uchatelya nachal'ykh klassov. (On the issue of functional mathematical literacy of a future primary school teacher) // Scientific-methodical electronic journal "Concept". 2015. #. 9. P.81–85. - URL: <http://e-koncept.ru/2015/95033.htm> (in Russ.)
2. The main results of the international study 2012.-Astana. RGKP "National Center for Educational Statistics and Evaluation of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan", 2014.
3. Krupnik S.A. Functional literacy / S.A. Krupnik, V.V. Matskevich. - M.: Pedagogiy, 2010.
4. International Program for the evaluation of educational achievement of students (2012) [Electronic resource] - Access Mode: <http://www.oecd.org/pisa/>
5. Leading Math Success: The Report of the Expert Panel on Student Success in Ontario, 2004.
6. Yessenova M. Osobennosti podgotovki studentov k formirovaniyu uchebno-poznovatelnyh umenii uchashihsya". Diss. na soisk. uch. stepeni k.p.n. - Almaty, 1987 / "Features of students' preparation for the formation of educational and cognitive abilities of students". Diss. on the app. for a sc. deg. of c.p.sc., Almaty, 1987 (in Russ.)
7. Kalkabekova S. Metodika ispolzovaniya v sochetanii traditsionnyh i innovacionnyh metodov pri obuchenii matematike. Diplomnaya rabota. Almaty, biblioteka KazGosJenPU, 2018. / Methods of using traditional and innovative methods in combination in teaching mathematics. Diploma thesis. Scientific supervisor Prof. Essenova M.I. Almaty: KGZhPU library, 2018 (in Russ.)
8. Yessenova M., Amalbekova L. The essence of the concept "mathematical literacy". Bulletin of the Kazakh State Women's Teacher Training University. 2016. №1(61). 48-52.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.И. Есенова¹, Ш.Қ. Абуева²

¹п.ғ.к., профессор

² 6M010900-Математика мамандығының магистранты

^{1,2} Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан
email: Abueva.sholpan@mail.ru

Мақалада оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастырудың кейбір аспектілеріне байланысты зерттеу нәтижелері беріледі. Сонымен қатар математикалық сауаттылық ұғымының жұмыс анықтамасы келтіріледі. Зерттеу нәтижелері бойынша математикалық сауаттылықтың төрт компоненті анықталды. Математикалық сауаттылықтың әрбір компонентінің қалыптасуы оның құрылымдық белгілерімен анықталады. Бірінші компоненттің белгілері-бағдарламалық арнайы және жалпы оқу танымдық білімдерді, оқу іс-әрекетінің дағдылары мен тәсілдерін, оқу әдістерін меңгеру. Екінші компонент математикалық объектілерді, қарым-қатынастарды, іс-әрекеттерді жылдам және кең жалпылау, ойлау процесін еркін қайта құру, тура ойдан кері жүріске ауыстыру, дәйекті, дұрыс, бөлшектелген логикалық ойлау, математикалық материалды формальды қабылдау, есеп құрылымы қабілеттерімен анықталады. Үшінші компоненттің белгілері-математика тілінде мәселелерді, шешу нәтижелерін және т. б. тұжырымдау және жазу қабілеті. Төртінші компонент өмірлік жағдайларда алдыңғы компоненттерді іске асырудан көрінеді.

Түйін сөздер: сауаттылық, математикалық сауаттылық, оқу-танымдық құзыреттілік, функционалдық сауаттылық, белгілері, компоненттері, қабілеті

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

М.И. Есенова¹, Ш.К. Абуева²

¹к.п.н., профессор

²магистрант специальности 6М010900-Математика

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
email: Abueva.sholpan@mail.ru

В статье даются результаты исследования, связанные с некоторыми аспектами формирования математической грамотности учащихся. Приводится рабочее определение понятия «математическая грамотность». По результатам исследования определены четыре компонента математической грамотности. Сформированность каждого компонента математической грамотности определяется его структурными признаками. Признаки первого компонента - владение программными специальными и общеучебными познавательными знаниями, умениями, навыками и способами учебной деятельности, методами учения. Второй компонент определяется способностями быстрого и широкого обобщения математических объектов, отношений, действий, свободной перестройки мыслительного процесса, переключения с прямого на обратный ход мыслей, последовательного, правильного, расчлененного логического рассуждения, формализованного восприятия математического материала, структуры задачи. Признаки третьего компонента - способность формулировать и записывать проблемы на языке математики, результаты решения и другие. Четвертый компонент выражается в реализации предыдущих компонентов в жизненных ситуациях.

Ключевые слова: грамотность, математическая грамотность, учебно-познавательная компетенция, функциональная грамотность, признаки, компоненты, способность

Received 14.02.2019

ГТАХР 27.01.45

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.Ө. Сейдазым

6M010900-Математика мамандығының магистранты,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
email:
S_boldigiz@mail.ru

Мақалада орта білім берудегі жаңартылған бағдарлама мазмұнына сәйкес «Математика» пәнін оқытудағы проблемалар қарастырылған. Сондай-ақ, мақала бүгінгі заманауи талапқа сай әрбір педагогтың кәсіби өсуіне жол ашады. Мұғалім өз тәжірибесінде жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданып, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыруды көздейді. Осы мақалада функционалдық сауаттылықты дамытуға байланысты, тапсырмалар берілген, мұнда оқушылардың жеткен нәтижелерін саралайтын тәсілдер жайлы айтылады. Мұғалімдерге арналған жаңартылған бағдарлама мазмұнындағы ерекшеліктер көрсетіледі. Мақала жаңа инновациялық даму бағдарламасымен қызыға айналысатын мектеп, колледж мұғалімдеріне және білім бақармасының мамандарында көмегін тигізеді.

Түйін сөздер: білім, әдістер, математикалық білім, математикалық білім сапасы, білім мақсаты, функционалдық сауаттылық

Бүгінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру міндеті тұр. Заманауи қоғамның азаматтары әртүрлі өмірлік жағдайларда дұрыс шешімдер қабылдау үшін жоғары кәсіпқойлықты және айтарлықтай зияткерлікті талап ететін ситуацияда өмір сүреді. Қазақстанда орта білім беру жүйесін жаңғырту үшін көптеген іс-шаралар атқарылуда. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік стандартында тұжырымдалған білімнің негізгі құндылықтары мен мақсаттары халықаралық тәжірибені есепке ала отырып, инновацияларды енгізу және ұлттық сәйкестікті дамыту үшін қажетті дағдыларды дамытуға бағытталған. Жаңартылған білім беру бағдарламасын жүзеге асыру білім беру мазмұнын жетілдірудің алғышарты болып табылады. Жаңа білім стандарттарын енгізу біліктілікті арттырудың жаңартылған білім беру бағдарламасының бөлігі ретінде оқытуға инновациялық тәсілдерді қолдануды талап етеді. Қазіргі заманның мұғаліміне жаңа талаптар қойылып, енді ол тек білім беруші бола алмайды. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту білім берудің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру пәнді оқып-үйрену барысында, дәлірек айтқанда, оқушылар жоғары деңгейдегі тапсырмаларды, ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындағанда жүзеге асады. «TIMSS және PISA зерттеулерінен алынған мәліметтер Қазақстандағы жалпы орта білім беру жүйесі теориялық білімді тарату және оқушылардың есте сақтау, тану және табу дағдыларын дамыту контекстінде екенін көрсетеді. Дегенмен, бұл жүйе математикалық білімді практикалық қолдану және математикалық ойлауды дамыту немесе мәтінді талдау және оқу үдерісінде бағалау сияқты оқушылар арасында жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын дамыту және практикалық қолдану тұрғысынан салыстырмалы түрде әлсіз» [1; 54].

Халықаралық зерттеулердің нәтижелері Қазақстандық оқушылар арасында математикалық оқытуда бірқатар кемшіліктерді көрсетті. «Зерттеудің 4 кезеңінде (1995, 1999, 2003, 2007 жылдар) қатысушы елдердің Сингапур, Гонконг, Жапония, Оңтүстік Корея, Тайваньның оқушылары алда екендігін дәлелдеді. Олардың өзара салыстырмалы нәтижелері өзгеріп тұрғанымен, олар басқа елдермен салыстырғанда едәуір жоғары орындарды иеленеді» деп жазылған [2; 15]. Мысалы, сандардың қатынасы, пропорциялы мәндер, мәтіндік есептерді шешу, уақыт бірліктерін анықтауға, бағалауға және жуықтап есептеулерді қолдануға, нақты тәуелділіктердің графиктерін оқуға арналған тапсырмаларды орындауға байланысты практикалық қолданудың кейбір мәселелерін меңгеру жетіспейді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылы 31 қаңтардағы «Қазақстанды үшінші жаңғырту: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында: «Оқу бағдарламалары сыни тұрғысынан ойлау қабілетін дамытуға және ақпарат іздеудің тәуелсіз дағдыларын дамытуға бағытталуы керек

... Сонымен қатар, АТ-ның дамуына үлкен назар аудару керек «Білім, қаржылық сауаттылық және жастар патриотизмін тәрбиелеу» [3]. Осылайша, мемлекет басшысы біздің еліміздегі оқу бағдарламаларын және білім берудің мазмұнын жаңарту қажеттілігін атап өтті.

Білім беру мазмұнын сапалы жаңарту үшін оның үш құрамын өзгерту қажет:

1. Білім беру бағдарламасы
2. Оқу пәнін оқытудың тәсілдері
3. Бағалау жүйесі.

Жаңартылған және дәстүрлі оқу бағдарламалары арасындағы елеулі айырмашылық келесі ерекшеліктерде көрініс табады:

1) Жаңартылған оқу жоспарында пәннің мазмұнын құрастырудағы спиральділік қағидаты, яғни білім алушылардың білімін және дағдыларын тіке және көлденең (тақырыптар мен сыныптар бойынша дағдылардың күрделілігі) біртіндеп арттыру;

2) білім заңдарына негізделген Блумның таксономиясындағы мақсаттар жүйесінің болуы

3) пәннің мазмұны оқу бөлімдеріне бөлінеді. Бөлімдер оқыту мақсаттары бар бөлімдерге бөлінеді. Оқу мақсаттары кодтаумен сипатталады. Мысалы, 7.2.1.3, бұл кодтау мынаны білдіреді: «7» - сынып, «2» - бөлім, «1» - бөлімше, «3» - мақсатты нөмірі [4; 4].

4) ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлауды пайдалана отырып, оқу үдерісін ұйымдастыру

5) жеке қасиеттерді қалыптастыру ұлттық және жалпыға ортақ құндылықтарды тәрбиелеу жолымен жүзеге асырылады. «Мәңгілік Ел» идеясы тәрбиелік жұмыс арқылы жүзеге асырылады

6) білім беру деңгейінің педагогикалық мақсатын белгілеу ішкі пәнаралық қатынастарды ескеруге мүмкіндік береді

7) бөлімдердің мазмұнын және уақыт сұрауларын сақтау

8) жаңартылған бағдарламада білім беру үдерісіне белсенді қатысуға бағытталған педагогикалық тәсілдер айқындалады

9) оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау критериялды бағалау жүйесі бойынша жүзеге асырылады [5,9].

Жаңартылған оқу бағдарламасы оқушылардың 21-ғасырда қажетті дағдылар қалыптастыруына бағытталған. Аталмыш бағдарлама білім алушылар бойында мәселені шешу, қарым-қатынас жасау, ақпаратты өңдеу, сын тұрғысынан ойлау, АКТ-ні қолдану дағдыларын қалыптастыруға негізделген. Білім беру мазмұнын жаңартуға сәйкес критериялды бағалау жүйесін енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 «Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы» қаулысында көрсетілген. «Критериялық бағалау жүйесі енгізілетін болады: білім алушының оқу жетістіктерінің МЖБС-да белгіленген мәлімделген нәтижелерге (өлшемдерге) сәйкестігін бағалау. Бағалауға МЖБС-да және оқу бағдарламаларында мәлімделген барлық білім беру нәтижелері, сондай-ақ негізгі және пәндік құзыреттіліктер жатады» [6; 1].

Сабақ жоспарын құрастыру барысында мұғалім білім алушыларды шағын топтарда және суреттермен, сызбалармен, графиктермен немесе алгоритмдермен, зерттеу тақырыбымен, проблемасы бар жағдаят жасап оқу үдерісіне белсенді қатысуын жоспарлайды. Оқу үдерісінде, топтық жұмыс аяқталу кезеңінде, әрбір топ өз жұмыстарын басқа топтардың пікірлерімен салыстыруға тиіс. Әр топ өз ойларын аргументация жасай отырып, бүкіл сыныпқа талқылау үшін ұсынады.

Орта буын және жоғары сынып оқушыларымен жұмыс жасағанда мұғалімдер нақты мысалдар мен абстракциялық ұғымдарды қолдануы керек.

Математика қолданбалы мәселе есептерді шешуге мүмкіндік береді, мысалы: отбасылық бюджетті оңтайландыру және уақытты дұрыс бөлу, статистикалық, экономикалық және логикалық ақпаратқа сыни бағдар беру, әлеуетті іскер серіктестердің және ұсыныстардың табыстылығын дұрыс бағалау, практикалық тапсырмалар үшін инженерлік-техникалық есептерді орындау. «Математика» пәнінің интеллектуалды әлеуеті зор: сыни ойлауды, негізделген және негізсіз пікірлерді ажырата білу қабілетін арттырады және терең ойлау әрекеттеріне үйретеді. Математиканы тиімді қолдану басқа да академиялық пәндерді зерттеуді жеңілдетеді және жетілдіреді. «Арнайы курстар», шеберлік сыныптары, математика сабағында қолданатын ойын тәсілдері білім алушылардың логикалық және интеллектуалды қабілеттерін дамытуда үлкен рөл атқарады. Әртүрлі деңгейдегі күрделі тапсырмаларда балалар назарын аударады, ойды

белсендіреді, шешімді іздеуге қызығушылық тудырады. Баланың жас ерекшелігін ескере отырып қызығушылығын оятуға және логикасын дамытуға бағытталған белгілі бір ой жүктемесі бар математикалық тапсырма ойын сюжеті, сыртқы деректер және мәселенің жағдайы оқушыға жасырын түрінде беріледі. Білім алушының математикалық сауаттылығын жетілдіру мақсатында ребустарды, кроссовордтарды, әртүрлі деңгейлік тапсырмаларды жасауға болады. Міндеті ойлау қабылетін дамыту болып табылатын тапсырмалар: фигураны жасау, өзгерту, шешім табу, санды табу ойын түрінде жүргізілетін әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Тапқырлықты дамыту қызығушылыққа негізделген белсенді ойлау іс-әрекетінде жүзеге асырылады. Тапсырмаларға ойын элементтерін, логикалық жаттығулар, басқатырғыштар математикалық материалды қосу абзал. «Балаларға әлем ойын арқылы ашылады, олардың шығармашылық мүмкіндіктері анықталады. Ойынсыз толыққанды ойлау жоқ, болуыда мүмкін емес және дамуда жоқ», - деп жазды В.А. Сухомлинский. Мәселен: «Екі таяқшасының көмегімен үстел үстінде квадратты қалай жасауға болады?» ерекше сипатты сұрағы баланы қиял ойына жетелейді. Іс-қимылдың қисынына негізделе отырып, қарапайым ойын-сауық материалының әрқайсысында шарттылықты, математикалық ойындар мен тапсырмаларды, дамытатын (дидактикалық) ойындар мен жаттығуларды шарттастыруға болады. Осыған орай, топтарды іріктеу негізі - белгілі бір түрдегі материалдың сипаты мен мақсаты.

5-6 сынып оқушылары үшін логикалық мәтін есептер мысалдары:

1. Бөлменің төрт бұрышының әрқайсысында мысық отыр. Бұл мысықтардың әрқайсысына қарсы үш мысық отырады. Бөлмеде қанша мысық бар?

2. Әкесінің алты ұлы бар. Әрбір баланың қарындасы бар. Әкесінің қанша баласы бар?

3. Киім тігу шеберханасында, 1 наурыздан бастап, күнделікті ұзындығы 200 метр матадан, 20 метрден мата кесіліп отырды. Соңғы мата кесіндісі қай күні кесілді?

4. Торда 3 қоян бар еді. Үш қыз әрқайсысына бір қояннан беруді өтінді. Әр қызға қоян берілді. Бірақ торда бір қоян қалды. Бұл қалай болды?

5. Алты күнде алты балықшы алты көксерке жеді. Он балықшы қанша күнде он көксерке жейді?

6. Үш жылқы 30 шақырымға жүгірді, әр жылқы қанша шақырым жүгірді?

7. Екі қолда 10 саусақ бар, 10 қолда қанша саусақ бар?

8. Бір килограмм мақта жеңіл ме немесе бір килограмм темір жеңіл ме?

9. Бес қайың ағашы өсірілді. Әр қайыңда 5 ірі бұтақ бар. Әр ірі бұтақта 5 шағын бұтақ бар. Әрбір шағын бұтақта - 5 алма. Барлығы қанша алма?

Қазіргі мектептегі білім беруді ұйымдастырудың негізгі түрі - әртүрлі әдістерімен сипатталатын сабақ. Сыныпта оқу жұмысының келесі түрлері бар:

- жалпы сыныптық;
- топтық;
- жеке жұмыс.

Оқу процесін ұйымдастырудың топтық түрін сипаттай отырып, К.Д.Ушинский барлық балаларға дайындық деңгейіне сәйкес тапсырма әзірлеу үшін сыныпты топтарға бөлуді ұсынды. Ол былай деп жазды: «Сыныпты біреуі екіншісінен «мықты» топтарға бөлу зиянды емес, тіпті пайдалы, егер тәлімгер бір топпен жұмыс жасаса, қалғандарына өзіндік жұмыс бере алады». Топтық жұмыс жүргізу қандай мүмкіндіктер береді? Бұл әрбір білім алушының жеке қасиеттерін (оқу деңгейі, дамуы, ойлау ерекшеліктері, жады, пәнге деген қызығушылық және т.б.) білу арқылы, әр баламен сыныпта жұмыс істеудің ең лайықты және тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. «Дараландыру - оқу үдерісінде барлық оның нысаны мен әдістерінде оқушының дара ерекшелігін ескеру», - деп атаған Ю.А.Конаржевский [7]. Осыған орай, тиімді оқыту үшін білім алушыларды қалай топтастыруға болады? Шын мәнінде, барлығы бір сұраққа тіреледі: білім алушыларды топтастырғанда не маңызды болып саналады, олардың білім деңгейі әлде қабілеттері ме, әсіресе бұл қасиеттерге ие емес оқушылар туралы айтатын болсақ. Жақсы оқып жүрген, бірақ әдеттегіден гөрі әлдеқайда қиын тапсырмаларды орындауға қабілетсіз балаларды, сондай-ақ күрделі ойлау операцияларын талап ететін тапсырмаларды сәтті орындайтын, бірақ білім деңгейі орташа немесе тіпті ортадан төмен оқушыларды қай топқа орналастырамыз? Саралап оқытуды ұйымдастыру кезінде оқушылардың ескеруді қажет ететін ерекшеліктері: оқу, оқу қабілеті және танымдық қызығушылық болып табылады.

Оқушылардың мектеп бағдарламасы бойынша білімді қалай меңгергенін емес, оны нақты өмірде қалай қолдана алатындығы тұрғысындағы мүмкіндіктерін бағалауды көздейтін Жоғары

сыныптықтардың білімін халықаралық бағалау бағдарламасы (PISA) бойынша оқу дағдылары, математика және жаратылыстану саласы бойынша сауаттылық бағаланады. Бұл зерттеуде «Математикалық сауаттылық адамның өзі өмір сүретін әлеміндегі математиканың рөлін анықтау және түсіну, жақсы негізделген математикалық пікір айта алу және бүгінгі және ертеңгі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін математиканы пайдалана алатын жасампаз, ынталы және ойлай білетін азаматқа тән қабілеттілік» ретінде анықталады [8; 56].

Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуін, өз бетімен есеп шығаруын ұйымдастырудың бірсыпыра артықшылықтары бар. Атап айтқанда, есепті өздігінен шығару арқылы оқушылар шығармашылық белсенділіктерін жандандырып, ынталанады, ойлау қызметін дамытады. Есеп шығару арқылы теориялық материалдарды қолдануға үйренеді. Оқушылардың өздігінен есеп шығаруын өрістетіп, олардың дербестігін одан әрі дамыту әр мұғалімнің міндеті. Оқушыларға қажетті нұсқаулар беріп, оқулықтағы тиісті тақырыптарды, анықтама материалдарды көрсетіп берілген есепті барлық оқушылар өздігінен шығарады.

Мысал: $3a^2b \cdot (-5a^3)$ көбейтіндісін табыңдар. Мұғалім берілген мысалды тақтаға жазады да, қандай амал орындалатынын оқушылардың бірінен сұрайды. Содан соң барлық оқушылар есеп шығаруға кіріседі. Түсіндіруші оқушы орнынан: «3-ті – 5-ке көбейтсек 15, a^2 -ты а-ға көбейтсек а куб, ал b-ны b^3 -қа көбейтсек, b^4 шығады. Сонда берілген көбейтінді $15a^3b^4$ болады» деп жауап береді [9; 96].

Оқудың жоғары деңгейі өте күрделі құрылыммен берілген тапсырма орындау барысында шамалы қиналатын оқушыларда кездеседі, бірақ олар басқа жағдайларда маңызды және маңызды емес белгілерді айқындайды. Көбінесе, бұл білім алушылар өздігінен ойлауға, жоспарлау дағдыларын қалыптастыруға, өзін-өзі реттеуге бейім және әртүрлі тренингтік іс-әрекеттерді еркін атқарады.

Оқудың орташа деңгейі материалды талдауда, маңызды ерекшеліктерді табуда қиындық танытатын, бірақ мұғалімнің көмегімен тапсырма орындай алатын оқушылар арасында байқалады; мұндай балалар көбінесе ойлауда тәуелсіз емес, олардың оқу дағдылары төмендеу, олар тиімді жоспарлауды білмейді, өзін-өзі реттеуде қиналады.

Оқудың төмен деңгейі оқу материалын талдауға, тұжырымдамалардың маңызды ерекшеліктерін айқындауға, жинақтауға, абстракциялауға, ойлау дағдылары төмен дәрежеде дамыған немесе мүлде дамымаған оқушыларға тән.

Оқудан басқа, мұғалім оқушы деңгейін анықтауы керек. Оқу деңгейін диагностикалаудың ең тиімді және ыңғайлы әдістерінің бірі пәндік тесттер болып табылады.

Математиканы оқытуға жалпы көзқарас мұғалімдерге орта мектепте болған кезде белгілі бір дәрежеде математикалық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылардың математикалық сауаттылыққа қатысты проблемалары бойынша сандық деректеріне үлкен назар аударылды. Мұғалімдер не істеу керектігі туралы белгісіз, математика арқылы тек математикалық сауаттылықпен тікелей жұмыс істеу әрекеттері сәтті болмады. Сонымен қатар, математикалық сауаттылыққа оқыту дәстүрлі математиканы оқытудан басқа нәрсені талап етеді. Бұл қиындықтарға ғылыми негізделген жауаптар мұғалімдерге және зерттеу қоғамдастығына математикалық сауаттылықты дамытуды жақсартатын басымдықтарды оқытуға көмектеседі. Осындай жауаптар үшін мектептердегі математикалық сауаттылықты зерттеу оның болашағын өзгертуі керек. Бұдан басқа, мұғалімдердің және зерттеушілердің ынтымақтасуына арналған математикалық сауаттылыққа және үздік практикаға немесе зерттеулерге негізделген араласуларға қатысты мұғалімдердің басымдықтарына көңіл бөлетін сыныптық зерттеулер сияқты сапалы жобалар қажет.

PISA сынақ нәтижелері бойынша зерттеулер одан әрі түсіндіруге бағытталған немесе қазірдің өзінде қалыптасқан нәтижелердің әлеуметтік салдары. Бұл маңызды білім оқушылардың математикалық сауаттылығын дамыту туралы, бірақ ол мұғалімге көмектеспейді. Біз оны көп деп таптық бұл шолудағы математикалық сауаттылыққа арналған ғылыми мақалалардың басым көпшілігі түсінбеді математикалық сауаттылықты жетілдіретін сыныпта өткізілетін сапалы тәсілдерді ерекше атап өтеді. Бұл мәселе бойынша. Біріншіден, мұғалімдер неге басымдықты білетінін білмейді және олар алынады оқу жоспарынан немесе оқулықтардан көп көмек. Екіншіден, тікелей жұмыс істеу үшін нақты әрекет

Математика арқылы математикалық сауаттылықты тек оқушылардың математикалық сауаттылығын ықпалдауға аз дәрежеде болады. Үшіншіден, математикалық сауаттылыққа оқыту

басқа нәрсені талап етеді жеке міндеттерді шешу және анықталған математика бойынша дәстүрлі оқыту сынып құрылымы басым. Бұл математиканы іске қосу үшін өзгерістер енгізу керек дегенді білдіреді мұғалімдер осы үш қиындықты шешуге көмектеседі. Математиканы оқытуға неғұрлым тұтас тәсіл оқушыларға математикалық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік береді [10; 293]

Оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға жеке саралау тапсырмаларын берген тиімді. Жеке тапсырмаларды орындау барысындағы оқушыларда кездесетін қиындықтар, әрине, болады. Мынадай мысал алайық: мына теңдеулердің екі жағын тең ететін кейбір нөмірлерді теңдестіру қажет.

$$898 + \text{тең?} = 900 + ? 95 - ? = ? - 10.$$

Әрқайсысына бірқатар жауаптар беріңіз. Осы жайлы көптеген мұғалімдер зерттеу нәтижесін жүргізу барысындағы балалардың эквиваленттік тұжырымдамасымен тәжірибесі туралы айтып берді. Олар оқушылардың не айтқанын түсінбейтіндігін айтты. Сондай-ақ, қиындықтар туралы баяндаған оқытушылар да болды. Мысалға: оқушыларға қарағанда болжауы қиын болды. Олар қайтадан әдетте ұқыпты қолданған, бірақ әрдайым оның дәл екендігін тексере алмады. Олар тұжырымдамамен бастан кешірген қиындықтары - олар жазуға бейім. Әр тараптың тепе-теңдікті қажет ететінін түсіндіру қиынға соқты. Біраз уақыттан кейін идеяны алды және одан кейін үлгіні қолдана алды. Әрине, оқушылар тапсырманы қиын деп таппайды және шын мәнінде бұл - ниеті, бірақ мұғалімдер оқушылардың қиындықтарын білетіні және оларды шешу үшін әрекет жасауы өте маңызды. Мұғалімдер әртүрлі сабақ элементтерін жүзеге асыратын жолдарды зерттеу үшін постреквизиттік пропорция мұғалімдердің әрқайсысында өткізген минуттарының санын көрсетуге тырысатындықтарын айтты [11].

Сабақ ұйымдастырудың үшінші түрі - жеке тұлғалық әр білім алушының өз бетімен жұмыс істейтін бастамасы бар білім беру үдерісі. Жұмыстың қарқыны оқу мүмкіндігіне және білім алушының дайындығына байланысты. Мұнда оқытуды саралау әр оқушыға жеке жұмыс ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Саралаудың бұл тәсілі білім алушыларға бірдей тапсырмалар берілмегендіктен, оқушылардың ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі тапсырмалар әзірленуде болып табылады.

Саралаудың кең мүмкіндіктері жаңа білімді қолдану және бекіту кезеңдерінде қамтамасыз етіледі. Сабақтың осы кезеңінде, топтық жұмыстың маңыздылығы: жұмыс барысында оқушылар мүмкіндіктеріне сәйкес келетін нақты тапсырмалар орындайтындығында.

Топтардағы жұмыс мынадай ретпен орындалады: білім алушылар тапсырмамен танысады, бәрі оны орындауға кіріседі. Егер нәтиже барлығында бірдей болса, онда келесі тапсырманы орындауға тиісті. Егер кейбір оқушылар басқаларға қарағанда өзге нәтижеге келсе, олар оны қалай тапқанын түсіндіріп, мүмкіндігінше қатені табады. Қажет болса, оған қолдау көрсетіледі. Егер бірнеше өзге жауаптар орын алса, онда топтың барлық мүшелері тапсырманың шешуін қайта талдайды, одан кейін жалпы тұжырым жасалады. Егер топ қиындыққа тап болса, мұғалім осы жұмысқа қосылып, талқылауды бастайды. Осылайша, жалпы сыныптық сабақ түріне қарағанда топтық жұмыста білім алушыларға көп көңіл бөлу мүмкіндігі қарастырылады. Өзіндік жұмыстар оқушылардан білімдері мен дағдыларын қолдануды талап етеді. Өзіндік жұмыс белгілі шешім алгоритмдері бойынша орындалатын жаттығулармен қатар шығармашылықты қажет ететін тапсырмалармен қамтылуы керек. Осы жұмыстарды тексеру нәтижелері бойынша алдағы күндерге жоспар құрылып, білім алушылардың оқуымен оқыту деңгейі бойынша қайтадан топтар құрастырылады.

Қорытындылай отырып, саралап оқыту – оқытудың «жұмыстың көп қажет ететін түрі» деп айтуға болады. Саралап оқыту тәсілдерін қолдану мұғалімнен ойластырылған, тынымсыз жұмысты, сабақтарға шығармашылық дайындықты талап етеді. Бұл оқыту әдістері жүйелілік пен жүйелендіруді негізделген. Осы факторлардың негізінде бағдарламалық материалды меңгеруде жоғары нәтижелерге, жұмыстың тиімділігіне қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Әдістемелік нұсқаулық. «TIMSS және PISA халықаралық зерттеулеріне оқушыларды дайындау бойынша тапсырмалар жинағы». Астана, 2016.

2 Құсайынов А.К. Әлемдегі және Қазақстандағы білім сапасы. Монография. Алматы, 2013

3 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғырту: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан халқына Жолдауы, 2017 жылғы 31 қаңтар.

4 Негізгі орта білім деңгейінің 5-9 сыныптарға арналған «Математика» пәні бойынша типтік оқу бағдарламасы. Астана, 2016.

5 «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ педагогикалық шеберлік орталығы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана, 2016.

6 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 «Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы» қаулысы.

7 Бекмагамбетова Р.К. Формы организации учебной работы: Методическое пособие. А., 2001.

8 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a3016293

9 Қасқатаева Б.Р. Математиканы оқыту теориясы мен әдістемесі. ЖС «Тантеев» баспасы, 2018.

10 Sford, A. Why mathematics? What mathematics? The Mathematics Educator. 2012. Vol.22. No.1, 3-16.

11 Sullivan, P., & Davidson, A. The role of challenging mathematical tasks in creating opportunities for student reasoning. Conference: Proceedings of the 37th annual conference of the Mathematics Education Research Group of Australasia. Sydney. 2014. 605-612.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Б.О. Сейдазым

Магистрант специальности 6М010900-Математика

Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,
email: S_boldigiz@mail.ru

В статье рассматриваются проблемы преподавания математики в соответствии с содержанием обновленной учебной программы. Автор описывает пути профессионального развития педагога в условиях обновления содержания образования. В своей практике учитель посредством использования инновационных подходов в преподавании создает условия для формирования конкурентоспособной личности. В статье приведены примеры задач по развитию функциональной грамотности, подходы, используемые при реализации обновленной образовательной программы по предмету «Математика», подходы к оценке результатов достижений учащихся, система критериальных оценок. В статье также представлена значимая разница между обновленной образовательной программой и текущей. Вопросы, затронутые в статье, могут заинтересовать школьных учителей, преподавателей колледжей и специалистов других образовательных организаций.

Ключевые слова: образование, методы, математическое образование, качество математических знаний, цель образования, функциональная грамотность

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF GROUP WORK AT THE LESSONS OF MATHEMATICS IN THE CONDITIONS OF UPDATED CONTENT OF EDUCATION

B.O. Seidazym

Master student of the specialty 6M010900-Mathematics

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: S_boldigiz@mail.ru

The article is devoted to the question of the updated curriculum in "Mathematics" in the secondary school. The author describes the ways of the teacher professional development in the conditions of updated content of education. In his practice, the teacher through the use of innovative approaches in teaching creates the conditions for the formation of a competitive personality. The article includes examples of tasks for the development of

functional literacy, the approaches used in the implementation of the updated educational program on the subject "Mathematics", the approaches to evaluating the results of the achievements of students, criteria-based assessment system. The article also presents a meaningful difference in the updated educational program and the current one. The questions addressed in the article will help interest school teachers, college teachers and specialists of other educational organizations.

Key words: *education, methods, mathematical education, quality of mathematical education, learning objectives, functional literacy*

Редакцияға 27.02.2019 қабылданды.

ГТАХР 20.01.01

**БЕТ-ӘЛПЕТТІ ТАНУ КЕЗІНДЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ АЛУ ҮШІН
ПАЙДАЛАНЫЛАТЫН ЗЕРТТЕУ АЛГОРИТМДЕРІН САЛЫСТЫРУ**

А.К. Кенжегулов¹, Б.Б. Серіков²

^{1,2} 2-курс магистрантты

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

email: abzal1818@gmail.com

Бет-әлпетті тану жүйесі функционалды тестілеу кезінде сәйкестендіру және аутентификациялауды қамтамасыз ету үшін пайдаланылады. Әр түрлі жағдайларда жеке тұлғаларды анықтау үшін де қолданылады. Бұл мақалада бет-әлпетті оқшаулау және тану үшін қолданылатын алгоритмдерге салыстырмалы түрде зерттеу жүргізіледі. Салыстырылған бет-әлпетті тану алгоритмдері кең таралған алгоритмдер болып табылады. Әрбір алгоритм түсінігі түсіндіріледі және тиісті сипаттамасы беріледі. Бұдан басқа, әр алгоритмнің тиімділігін бағалау үшін алгоритмдерден алынған нәтижелер деректер жиынында тексеріліп, графиктер түрінде көрсетілген. Алгоритмдер ортақ деректер жинағымен жұмыс істейді және алынған функциялардың пайызын шығарады.

Бет-әлпетті тану жылдам дамып келе жатқан технология болып табылады және ол қауіпсіздіктің қақпасы ретінде қолданылады, қауіпсіздік органдарында, кейбір әуежайларда қолданылу үстінде, әсіресе, түрмелерде кеңінен қолданылатын тиімді әдістердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: *бет-әлпетті тану, алгоритмдер, функцияны шығару, нейронды желі, жылдам сенімді функциялар (ЖСФ), бағдарланған градиент гистограммасы (БГГ), жергілікті екілік үлгілер (ЖЕУ)*

Биометрия саласында қосымшаларды қолдану саны үнемі өсіп келеді. Қауіпсіздікке қол жеткізу үшін биометриялық қолжетімділік қауіпсіз деп есептеледі, ал парольдер, PIN-код немесе кілттер қауіпті болып табылады, себебі олар оңай көшіріледі немесе ұрлануы мүмкін. Бүгінгі таңда қолданылатын биометрикалық деректердің әртүрлі түрлері: саусақ іздері, алақан сканерлері, бет-әлпетті тану және т.б. бар. Бетті тану жүйелерімен қамтамасыз етілген қауіпсіздік, басқа биометриялық құрылғылармен салыстырғанда сенімді болып келеді [1; 217-б.].

Адамды тану әртүрлі салаларда маңызды рөл атқарады және оны жүзеге асырудың кең ауқымы бар. Үлгіге сәйкес келетін әртүрлі қосымшалар бар. Бетті тану - бұл үш қадамды қамтитын процесс: детекция, ерекшелікті алу және бет-әлпетті тану [1; 220-б.].

Бет-әлпетті тану - тұлғаны тану кезінде қабылданатын алғашқы қадам. Бұл адамның бет-әлпетін бейнеленген суреттен анықтау процесі. Бет пен тұлғаларды табу үшін арнайы жасалған түрлі алгоритмдер бар [1; 220-б.]. Анықталған жағы әрі қарай өңдеу үшін теңестірілуі керек. Функцияларды оқшаулау – тұлғаны тану процесінде маңызды қадам болып табылады. Функцияны алудың негізгі мақсаты бастапқы деректерден ең өзекті ақпаратты алу және бұл ақпаратты төменірек өлшеммен кеңістікте ұсыну болып табылады. Алгоритмге өңдеуге арналған кіріс сигналы тым үлкен жағдайда кіріс төмендетілген көріністер жиынтығына айналады. Кіріс деректерін функция жиынына түрлендіру функцияның шығарылуы деп аталады [2; 169-б.]. Бұл жүйе үшін деректер болып саналатын беттің нүктелерін анықтайтын қадам болып табылады. Деректер әртүрлі тұлғаларды түсіну және ажырату жүйесі арқылы өлшенеді. Адамдардың беті әр жағдайларға қарай әртүрлі болуы мүмкін, ең күрделі деректерге ие болғандықтан, тұлғаны тану кезінде жақсы дәлдікке жету - бұл қиын міндет. Бетті тану жылдамдығы әртүрлі жарық жағдайларында өзгереді, тұлғаның бағыты, сөйлеу және қартаюдың әсері кейбір факторлардың бірі болып табылады. Бұл факторлар бет-әлпетті тану жүйесінің тану жылдамдығын нашарлатады.

Технология пайда болған кезде, тұлғаны тануды пайдалану жақсарды және осы салада жүргізілетін әртүрлі зерттеулер, бұл барлық факторларды еңсеруге көмектеседі. Бет-әлпетті тану жүйесі тек бетті табу ғана емес, табылған бетті салыстыру және сәйкестікті табу үшін пайдаланылуы мүмкін. Соңғысы биометриялық жүйелерде немесе қауіпсіздікте қолданылады. Бұл олардан алынған және олармен салыстырылған функциялардың қоспасы және сәйкестік болған кезде қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қосымшада қауіпсіздікті сақтау өте қиын, себебі адамның беті көрінбеуі мүмкін, сондықтан тұлғаның анықталуы күрделене түседі. Салыстыруға және сәйкестік табу үшін анықталған дерекқорға ие болу керек. Функцияларды шығаруға көмектесетін көптеген алгоритмдер бар. Бұл алгоритмдер екі санатқа бөлінеді:

- Қол технологиясын өндіру әдістері (ЖСФ, БГГ, ЖЕУ, Инвариантты функцияларды масштабтау (ИФМ))

- Осы тұрғыда кемсітушілікке ие ерекшеліктер (яғни сирек кодтау, автокодтар, шектеулі Больцман машиналары, негізгі компонентті талдау (PCA), тәуелсіз компонентті талдау (ICA), К-құралы). Бет алудың функциясы бетті тану жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады, себебі ол осы функцияларға негізделген, жүйе бетті тани алады. Ол адамның бетін анықтайтын және басқалардан ерекшелейтін заттарды іріктеуге көмектеседі. Жүйе жинайтын жалпы белгілер - бұл жақтың ұзындығы, көздің, мұрынның, ауыздың және құлақтың қашықтығы, кез-келген таңбалар, мысалы, моль немесе бет аймағында табылған кез-келген деформациялар жатады. Бұл мақалада пайдалы функцияларды қолмен алуға бағытталған. Аталған алгоритмдердің не әдістерінің қайсысы тиімді екенін анықтау үшін деректер жиынтығы үшін ЖСФ, БГГ және ЖЕУ бойынша салыстырмалы зерттеу жүргізіледі [3; 14-б.].

ЖСФ функция детекторы үшін ғана емес, дескриптор үшін де қолданылады. Ол негізінен объектіні тану, кескінді тіркеу, жіктеу және 3D қайта құру үшін қолданылады. ЖСФ 90-шы жылдардың соңында қолданылған алғашқы алгоритмдердің бірі – масштабты инвариантты функцияның (МИФ) түрлендіруі болып табылады. ЖСФ авторларының пікірінше, ол нәтижелерді МИФ-на қарағанда бірнеше есе тезірек шығарады және өте сенімді болып келеді [4; 18-б.].

ЖСФ алдын-ала есептелген интегралдық кескінді пайдалана отырып, 3 бүтін операцияларды есептеуге мүмкіндік беретін қиылысу нүктелерін анықтау үшін Hessian blob детекторының детерминантының бүтін жуықтауын пайдаланады. ЖСФ-да қолданылатын функцияның дескрипторы Хаар толқындарының сигналының қызығушылығын тудыратын жауаптың жиынтығына негізделеді, бұл ішкі суретті пайдалана отырып есептеу үшін пайдалы. ЖСФ дескрипторлары объектілерді, адамдарды немесе тұлғаларды анықтау, 3D көріністерін қалпына келтіру, нысандарды қадағалау және қызығушылық нүктелерін табу үшін пайдаланылды.

Алгоритм үш негізгі бөлімнен тұрады:

1. Пайыздық пункттерді анықтау
2. Жергілікті аймақтың сипаттамасы
3. Үйлестіру.

Соңғы қадам, картаға негізделген жүйе кіруге рұқсат беруі немесе дерекқордан біреуді анықтау қажет болған жағдайда жасалады [5; 15-б.].

2005 жылы Navneet Dalal және Trigg [9; 12-б.] ұсынған бағдарланған градиент гистограммасы (БГГ) - бұрмалауды анықтау үшін компьютерде көру мен кескінді өңдеуде қолданылатын басқа функциялық дескриптор. Техника градиенттің қағаздың локализацияланған бөліктеріне бағдарлануын ескереді. Бұл әдіс шеткі бағдарлаудың гистограммасына параллель болады. Дәлдігін жақсарту үшін сурет біркелкі бөлінген ұяшықтары бар ықшам торда есептеледі және жергілікті контрастты қалыпқа келтіруді қолданады [6; 12-б.]. Кескін бұдан әрі өзара байланысқан жасушалар деп аталатын кішкентай аймақтарға бөлінеді. БГГ жинақтары осы ұяшықтардағы әрбір пиксел үшін жинақталады. Жергілікті гистограмма контрастты қалыпқа келтіреді, блок деп аталатын кескіннің үлкен аймағында қарқындылық өлшемін есептеп, содан кейін осы мәндерді дәлдік деңгейін арттыру үшін блоктағы барлық ұяшықтарды қалыпқа келтіру үшін пайдаланылады. Бұл қалыпқа келтіру жарық пен көлеңкеден алынған өзгерістерге ең жақсы инвариантты береді.

БГГ бастапқыда MIT деректер жинағында сыналды, ол 509 оқу жиынтығынан және 200 деректер жиынтығынан тұрған, ол кезде негізінен адамның бет жағы мен арт жақ бет суреттерінен тұрған. Ол адамның бет-әлпетін және объектілерді тануға арналған ең тиімді алгоритмдердің бірі және оның танымал болуына мүмкіндік беретін перспективті нәтижелер берді.

БГГ келесі қадамдардан тұрады:

1. Градиент есептеу
2. Бининг бағдары
3. Дескриптор блогы
4. Блокты нормализациялау
5. SVM классификаторы
6. Нейрондық желілік классификатор.

1994 жылы ойлап табылған ең көне алгоритмдердің бірі, қарапайым элементті алу үшін пайдаланылатын алгоритмдердің бірі. Сондай-ақ, ол белгілі бір деректер жиынтығы үшін БГГ

өнімділігін жақсарту үшін жоғарыда аталған БГГ алгоритмімен қолданылады. ЖЕУ – компьютер көрінісінде жіктеу үшін қолданылатын визуалды дескриптордың түрі. ЖЕУ – текстуралық спектрдің үлгісі. Текстуралық классификацияны күшті функция екенін анықтады. Алдымен ЖЕУ көрнекі деңгейімен қарабайыр құрылым ретінде ұсынылды. ЖЕУ операторы әр пиксельді көрнекі деңгейдегі көршілес пикселдермен сипаттайды [3; 18-б.].

ЖЕУ функциясының векторы келесідей құрылады:

- бұл терезені ұяшықтарға бөлу керек (мысалы, әр ұяшық үшін 16x16 пиксел немесе оданда аз болу керек);

- ұяшықтағы әр пиксель үшін сол ұяшықтың 8 көрші пиксельдерімен салыстыру керек (жоғарғы сол жақ, ортаңғы сол жақ, төменгі сол жақ, жоғарғы оң жақ және т.с.с.), оларды шеңбер бойымен, яғни сағат тілі бойынша немесе сағат тіліне қарсы бағытта салыстыру керек;

- ортадағы пикселдің мәні көршілердің мәнінен асып кетсе «0» жазу керек., ал керісінше болса, «1» жазу керек. Бұл 8 таңбалы екілік санды береді (ол, әдетте, ыңғайлылық үшін ондыққа түрлендіріледі);

- осы гистограмманы әр санның жиілік ұясынан есептеу керек (яғни, бұл пикселдердің әр комбинациясы ортасындағы пиксельден кішірек немесе үлкен болады). Бұл гистограмма 256 өлшемді сипаттамалық вектор ретінде қарастырыла алады;

- гистограмманы қалыпқа келтіру міндетті емес;

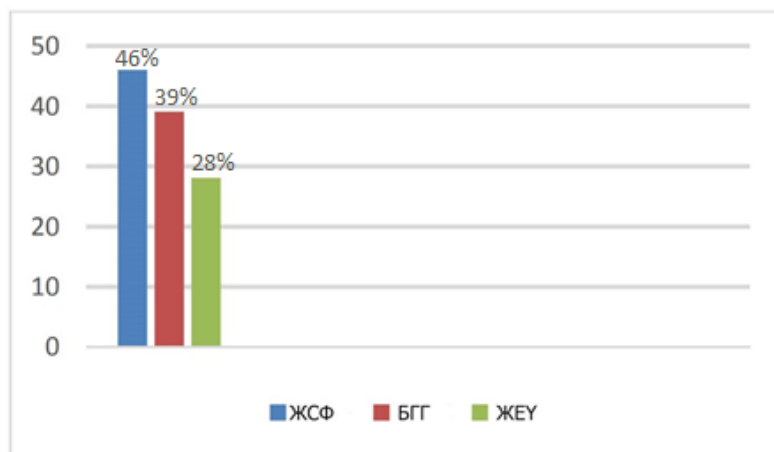
- барлық жасушалардың (нормаланған) гистограммасын біріктіреді. Бұл бүкіл терезе үшін функция векторын береді [7; 28-б.].

Бұл мақалада ЖСФ, БГГ және ЖЕУ алгоритмдерінің қайсысы деректер жиынындағы барлық фотосуреттерді тану үшін айтарлықтай және тез нәтиже беретінін табу үшін жұмыс жүргізілген. Бұл жұмысты істеу үшін математиканың алгоритмдерін біз дайындаған деректер жиынтығында іске қосамыз. Деректер жиынтығы әр түрлі жағдайларда түсірілген фотосуреттерден тұрады, мысалы, жарықтандыру жағдайларын, ішінара беттерін, әртүрлі бағытқа бұрылған адамдардың бет-әлпеті және жабық беттерді өзгерту сияқты осы жүйеде кездесетін ең көп таралған суреттерден тұрады. Бастапқыда деректер жиынтығы оңай анықтауға болатын және фотосуреттермен жұмыс істеуді қиындататын қарапайым фотосуреттер жиынтығымен басталады. Мұндай күрделі деректер жиынтығын таңдаудың себебі: жүйеде қандай алгоритмдердің қайсысы кедергісіз жұмыс істеуі және сенімді болуы үшін осы жүйеде қолдануға жарамды екенін анықтау болып табылады [8; 10-б.].

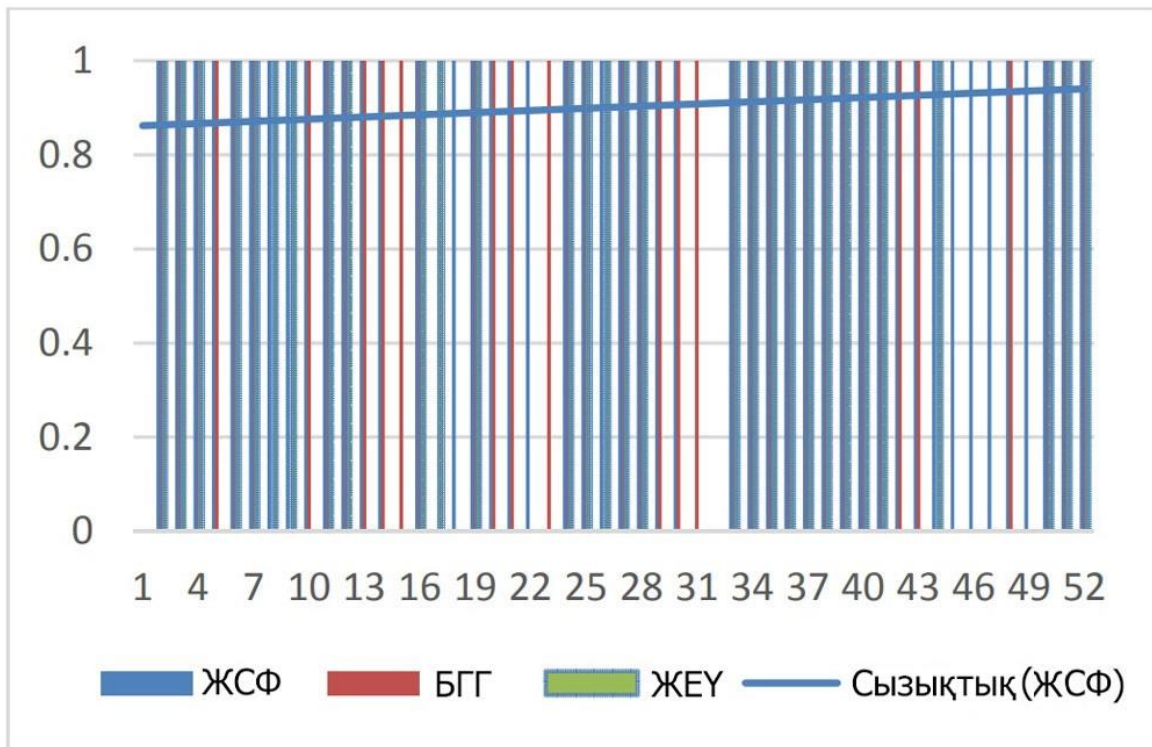
Деректер жинағынан алынған суреттер бір уақытта алгоритмдерді пайдаланып іске қосылады және әр алгоритм үшін таңдалған функциялардың пайызы жазылады.

Алгоритмдер осы деректер алгоритмдерінің қайсысында ұсынылған фотосуреттер функцияларын тануда ең тиімді екендігін табу үшін сол деректер жиынтығымен жұмыс істейді. Нәтижелер графиктер түрінде бейнеленеді.

Алгоритмдерден кейін алынған нәтижелер деректер жиынында тексеріледі және жоғарыда көрсетілгендей графиктер түрінде көрсетіледі. Төмендегі кестелерде диаграммадағы x-осі осы кескіннен алынатын элементтердің пайызын көрсетеді, ал y осі - деректер жиынындағы фотосуреттің санын көрсетеді.

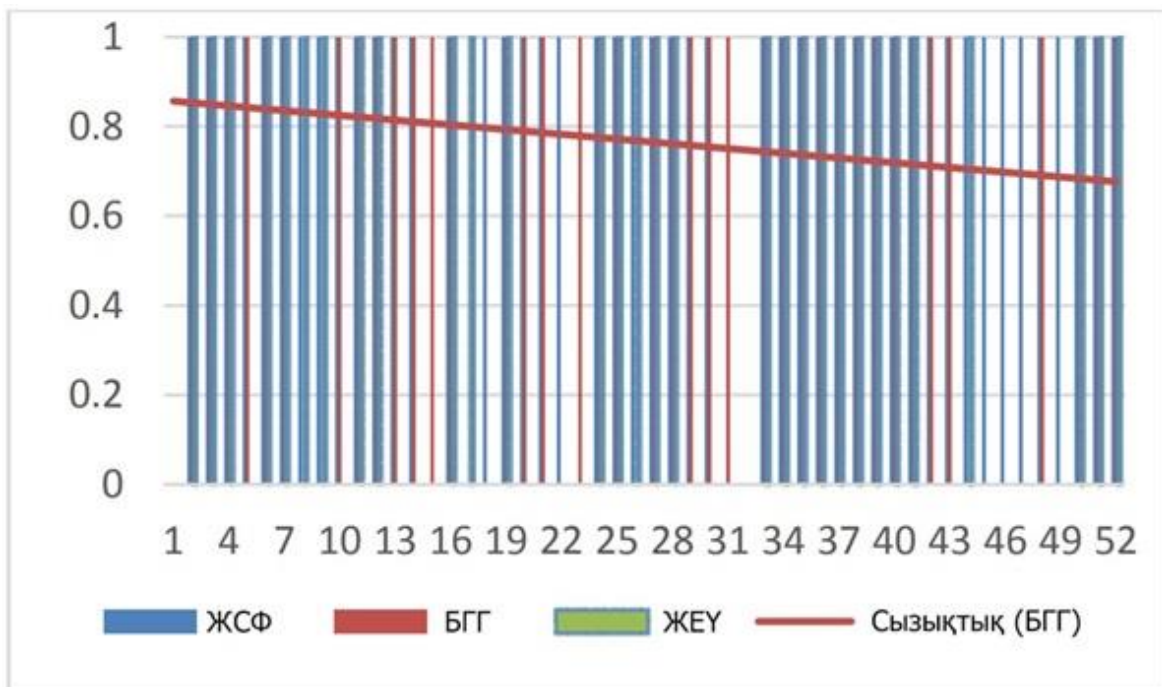


Сурет 1. Өнімділік кестесі (ЖСФ – 46%, БГГ – 39%, ЖЕҮ – 28%)



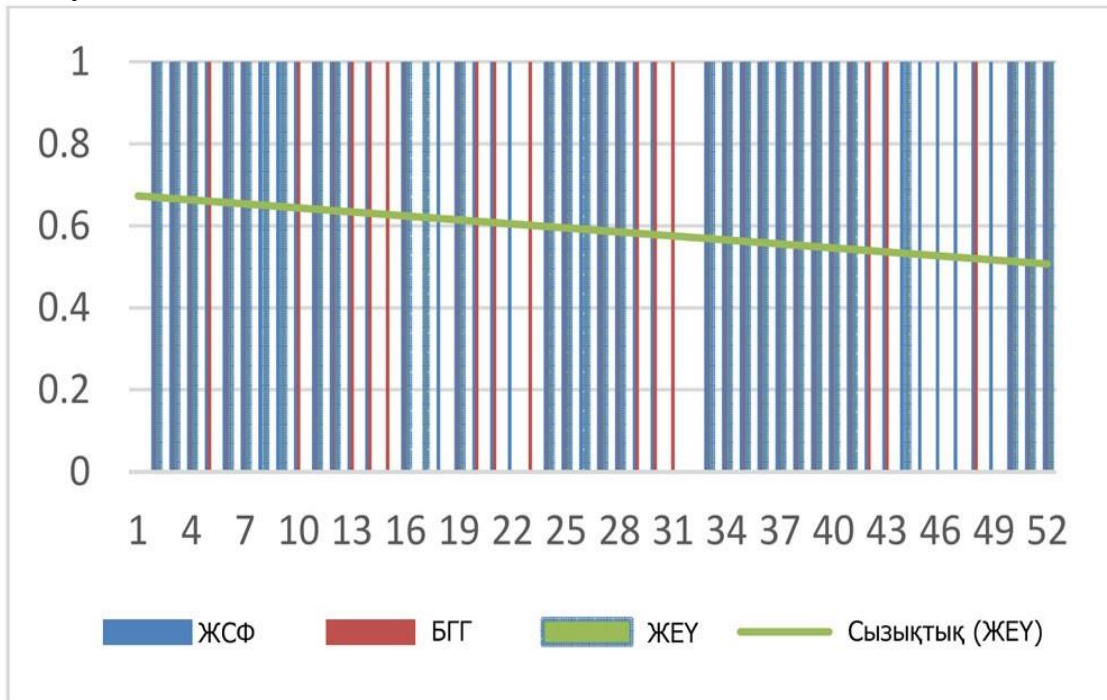
Сурет 2. Сызықтық графика – ЖСФ

Осы сызықтық диаграммадан ЖСФ алгоритмінің өнімділігі артады, бірақ деректер жинағы күрделі болғанда нашарлайды.



Сурет 3. Сызықтық графика – БГГ

Осы сызықтық диаграммадан, деректер жиынтығы күрделі бола тұра, БГГ алгоритмінің өнімділігі төмендейтінін көруге болады. Бірақ ол деректер жиынтығының белгілі бір түрі үшін жақсы жұмыс істей алады.



Сурет 4. Сызықтық графика – ЖЕУ

Осы сызықтық диаграммадан біз ЖЕУ алгоритмінің өнімділігі басқа екі алгоритммен салыстырғанда төменірек функцияның шығу жылдамдығымен басталатынын анықтай аламыз. Сонымен қатар, деректер жиынтығы қиын болғандықтан, нәтиже қалпына келтірілетін функциялардың өте аз пайызы.

Жоғарыда келтірілген деректерден (4-сурет) ЖСФ алгоритмі толық деректер жинағындағы басқа алгоритмдерге қарағанда жақсы жұмыс істейді деп болжауға болады. Осы алгоритмді енгізу тіпті жартылай шеттері мен фотосуреттерін ғана емес, ішінара шеттері табылған жағдайда да төмендемейді. Нәтижелер тезірек құрастырылғанның арқасында бұл жүйенің сапасын жақсартады.

ЖСФ 90%-ға дейін сценарийлерде шығара алады, ал басқа алгоритмдер әлдеқайда аз көрсеткіш көрсетуі мүмкін.

Содан кейін ЖСФ алгоритмінің жалғасы БГГ алгоритмі болып табылады. Деректер жиынтығы күрделі болғандықтан, 6-суретте көрсетілгендей график біртіндеп төмендеп жатыр. Ол ЖСФ алгоритмімен салыстырғанда әлдеқайда көп функцияларды шығара алады.

Соңғысы - ең көне алгоритм – ЖЕУ, бұл алгоритм фотосуреттермен жақсы жұмыс істейді, мұнда тұлғаның негізінен алдыңғы жағымен жақсы жұмыс істейді. Ол бірте-бірте азаяды, себебі деректер жиынтығы күрделене түседі және алгоритм функцияларды толығымен шығара алмайды. Алгоритм функцияларды толығымен шығара алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

[1] Erald Vucini, Muhittin Gokmen and Eduard Groller , «Face Recognition under Varying Illumination», International Journal of Computer Science and Information Technologies, Vol. 5 (4) , 2014, 217-220.

[2] Faizan Ahmad, Aaima Najam and Zeeshan Ahmed, «Image-based Face Detection and Recognition: State of the Art», International Journal of Computer Science Issues, Vol. 9, Issue 6, No 1, November 2012, 169-172.

[3] Gaurav Kumar, Pradeep Kumar Bhatia, «A Detailed Review of Feature Extraction in Image Processing Systems», International Journal of Advances in Engineering Sciences, Vol. 3, No. 3, July 2013, 14-22.

[4] Geng Du, Fei Su, Anni Cai. «Face recognition using SURF Features», Pattern Recognition and Computer Vision, vol. 7496, 2009, 18-22.

[5] Ligang Zhang, Vinod Chandran, «Discovering the Best Feature Extraction and Selection Algorithms for Spontaneous Facial Expression Recognition», IEEE International Conference on Multimedia and Expo, 2012, 15-18.

[6] Sakraep Paisitkriangkrai, Chunhua Shen, Jian Zhang, «Face Detection with Effective Feature Extraction», Pattern Recognition and Computer Vision, 2010, 10-12.

[7] Vijayalakshmi, A., and Pethuru Raj. «An Efficient Method to Recognize Human Faces From Video Sequences with Occlusion», World of Computer Science and Information Technology Journal (WCSIT) 5.2, 2015, 28-33.

[8] Wenyi Zhao, Arvinth Krishnaswamy, «Discriminant analysis of principal components for face recognition», Proceedings Third IEEE International Conference on Automatic Face and Gesture Recognition, 2002, 10-13.

[9] Navneet Dalal and Bill Triggs, Histograms of Oriented Gradients for Human Detection, - 2010, 8(3), 12-18.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ДЛЯ ИЗВЛЕЧЕНИЯ ПРИЗНАКОВ В РАСПОЗНАВАНИИ ЛИЦ

Кенжегулов А.К.¹, Серіков Б.Б.²

^{1,2} магистрант 2 курса

^{1,2} Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

email: abzal1818@gmail.com

Система распознавания лиц используется для обеспечения идентификации и аутентификации во время функционального тестирования. Это может также использоваться, чтобы идентифицировать людей в различных ситуациях. В этой статье проводится сравнительное исследование алгоритмов, используемых для лицевой изоляции и распознавания. Алгоритмы - это общие алгоритмы, которые соответствуют распознаваемому лицу. Объясняется понятие каждого алгоритма и дано соответствующее описание. Кроме того, результаты алгоритмов оцениваются в наборе данных и отображаются в виде графиков для оценки эффективности каждого алгоритма. Алгоритмы работают с общим набором данных и отображают процент полученных функций.

Ключевые слова: распознавание лиц, алгоритмы, функция извлечения, нейронная сеть, быстрые надежные функции (БНФ), ориентированная градиентная гистограмма (ОГГ), локальные бинарные модели (ЛБМ)

COMPARATIVE STUDY OF THE ALGORITHMS USED FOR THE EXTRACTION OF CHARACTERISTICS IN FACE RECOGNITION

Kenzhegulov A.K.¹, Serikov B.B.²

^{1,2} Master student of the 2nd course

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

email: abzal1818@gmail.com

The facial recognition system is used to provide identification and authentication during functional testing. It can also be used to identify people in different situations. This article presents a comparative study of the algorithms used for facial isolation and recognition. Algorithms are general algorithms that match a recognizable face. The concept of each algorithm is explained and a corresponding description is given. In addition, the results of the algorithms are evaluated in a data set and are displayed as graphs for evaluating the effectiveness of each algorithm. Algorithms work with a common data set and display the percentage of functions obtained.

Key words: face recognition, algorithms, feature extraction, neural network, Speeded Up Robust Features (SURF); Histogram of Oriented Gradients (HOG); Local Binary Patterns (LBP)

Редакцияға 31.01.2019 қабылданды.

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ГТАХР 14.37.09

ЛАТЫННЕГІЗДІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Г.И.Салғараева¹, Ғ.Б. Шойбекова²

¹тех.ғ.к., профессор, ²ф.ғ.к., қауымд. проф. м.а.,

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

email: shoibekova280977@gmail.com

Мақалада қазақ графикасының ауысуына байланысты оны оқыту мәселелері қарастырылады. Қазіргі техниканың қарқынды дамуына байланысты оқыту тәжірибелерінің брлығы дерлік электронды түрде өтетіндігі сөз болады. Оның ішінде электронды оқу құралы арқылы теориялық және тәжірибелік сабақтары беріліп, оларды өз бетінше орындап, өзін-өзі тексеру арқылы игеру жолдары берілген. Сонымен қатар мектепалды даярлық топтары мен бастауыш сынып оқушылары үшін де даярланған түрлі ойын әдістері арқылы оқыту түрлері де осы мақаладан көрініс тапқан. Бұған қарап, латын әліпбиін игертуде қоғамның барлық мүшелерінің жас ерекшеліктері де ескерілген. Қазіргі білім берудегі ең басты міндет – әркім өзін білім тұрғысынан үздіксіз жетілдіру болатын болса, латын графикасын игеру кезінде зерттеудің бұдан кейін де берері мол болмақ.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, латын әліпбиі, емле ережелері, оқыту әдістемесі, мультимедиялық технология, электронды оқыту

Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген екен [1]. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес.

Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Бұл алфавитті сонымен қатар Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазір бұл әліпби әлемде кеңінен қолданылады.

XXI ғасыр – ғылым мен техниканың қарыштап дамып, ақпараттар легіне ілесе алмай жатқан уақыт. Қай елдің ғылымы озық, технологиясы жетік болса, сол мемлекеттің тілінің қолдану аясы әлемдік деңгейде болады. Мәселен, әлемдегі елдердің 70 пайыздан астамы латын тілін қолданады. XXI ғасырда латын тілі – технология, ақпарат, коммуникация тіліне айналып отыр. Бұл латын тілінің экономикалық тиімділігін айқындайды. Компьютердегі жазу графикасының негізгі драйвері – латын тілі. Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2013 жылы Халыққа Жолдауында «Қазақ алфавитін 2025 жылдан бастап, латын графикасына көшіру үшін дайындықты осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпарат тіліне айналдырады» – деді [2]. Қазақ жазуы қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін латын графикасына көшу керек. Бұл қазір елдік, мемлекеттік деңгейдегі проблемаға айналды. Бұл – заман талабы. Ғалымдардың пікірлері мен көзқарастары әртүрлі. Философиядағы диалектика заңдылығын ескерсек, бұл қалыпты жайт. Себебі, қарама-қайшылықсыз даму мүмкін емес.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты баяндамасында заман сынағына төтеп беретін бірнеше жобаны ұсынады. Соның бірі – латын графикасына көшу. Елбасы қазақ әліпбиінің тым тереңнен тамыр тартатынын сөз ете келіп: «**Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру** жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық», - деді. «Баспасөзді, оқулықтарды, **бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз**. Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз», - деді [3].

Елбасының осы сөзін арқау етіп, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті де іргелі зерттеу жұмыстарымен айналысып келеді. Соның айқын бір дәлелі ретінде «Латын графикасына өтуге байланысты интерактивті үйретуші бағдарламалар жасаудың лингвистикалық негіздері мен мультимедиялық технологиялар» атты жобаны іске асыруда.

Жобаны орындау барысында алдымызға мынадай әдістемелік міндеттер қойылды:

- латын әліпбиіне көшкен елдердің тәжірибесіндегі графикаға байланысты жетістіктердің, жаңа әліпбиді қолданудағы оңтайлылықтың және оны оқып-үйренудегі жеңілдіктердің себебін анықтау;

- көршілес елдердің тәжірибесіндегі графикаға байланысты кемшіліктердің, жаңа әліпбиді қолданудағы қолайсыздықтардың және оны оқып-үйренудегі қателіктердің немесе білім беру саласындағы болған дағдарыстардың себебін анықтау, статистикалық, мониторингтік талдау жасау;

- латын графикасына көшкеннен кейінгі орфография, емле тұрғысынан туындайтын қиыншылықтарды арнайы мультимедиялық технологиялар негізінде үйретуші бағдарламалар жасау арқылы шешу;

- латын графикасын игерту үшін балаларға арналған ойын бағдарламалары мен мобильді қосымшалар жасау;

- емле ережелері мен латын графикасын практикалық тұрғыда дұрыс қолдану жолдары келтірілген дыбыстық және бейне материалдармен сүйемелденген сандық электронды оқулық дайындау;

- кирилл графикасындағы символдарды латын графикасының символдарына автоматты түрде аударма жасайтын арнайы сайт ашу;

- Android, iOS, Windows платформасында кирилл графикасынан латын графикасына аударудың лингвистикалық сөздігін жасау.

Осы міндеттерді шешу барысында филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Н. Ермекова, техника ғылымдарының кандидаты, профессор Г.И. Салғараева, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. Ғ.Б. Шойбекова, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. С.А. Оданова, PhD докторант Н.А. Жаңабаева, магистр Ж. Базаева, магистрант К. Сарыбаева сынды мамандар қазақ ғылымына, оның ішінде латын графикасына ауысу реформасының сәтті орындалуына үлес қосып келеді.

Әрине, бұндай міндеттерден өзге латын әліпбиіне көшкенге дейін өзге елдердің тәжірибесін жинақтау, қиындық туғызған факторларды анықтап, оларды қабылдамау, жетістіктерге жету жолындағы нәтижелерін өз реформамызда пайдалану, орфографиялық жаңалықтарды жасауда, яғни емеле жасауға атсалысу деген секілді лингвистикалық міндеттер жобаның алғашқы бірінші жылында айқындалған болатын.

Сонымен қатар «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек» деген пікірге сүйене отырып, өзіндік жеке көзқарастарды да ұсынып, тиімділігін дәлелдеу мақсат болып отыр. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің педагогикалық жоғарғы оқу орны екендігін ескере отырып, өз тарапымыздан «2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға» кірісу де көзделіп отыр. Осыған байланысты Университетімізде «Латын графикасы және қазақ жазуы» атты базалық пәндер тобына таідау компоненті ретінде енгізіп отырмыз.

«Осындай ұлттық мәселені шешуге атсалысу әрбір ұлтжанды азаматтың, әсіресе, тілші қауымның міндеті болғандықтан, жоғары оқу орны аясында аталған міндетті әрі теориялық, әрі практикалық тұрғыдан жүзеге асыру жолдарын қарастыруды жөн деп білеміз.

XX ғасыр басында қазақ халқы бірнеше рет графика ауыстырғаны белгілі. Осы кезеңдерде жазуға үйрену үшін және сауатты жазу үшін қандай істер жүзеге асырылды? Әрине, ол кездегі жазуға үйрету тәсілдері қазіргімен салыстыруға келе қоймас. Ол кезеңде арнайы сөздіктер шығарылып, дұрыс-бұрыстығын білу үшін сөздіктерге ғана жүгіне алатын. Қазіргі кезде де арнайы сөздіктер өз қажеттілігін жойған жоқ, дегенмен, техника мен технологиялардың дамуына байланысты жаңа мүмкіндіктер ашылып жатыр. Бүгінгі күні осы технологияларды қолданып латын графикасына өтуге байланысты сөздерді дұрыс жазып, емле мәселелерінің оңтайлы шешімін табуға арнайы мобильді қосымшалар дайындауға болады.

Сауатты жазу үшін үнемі көшіріп жаза беру керек деген пікір бар. Мұны ешкім жоққа шығара қоймас. «...Орфографияны меңгеру біртіндеп «көру бейнелерін» жинақтау процесі ретінде көрсетілетін, яғни қайталанған көру арқылы қабылдаумен және жазудың моторлық-қозғалыс реакцияларымен сүйемелденген жекеленген сөздердің дұрыс жазылуларын еске

сақтау» [4]. Демек, айтылған сөзді қайта дыбыстап, сосын жазу – дұрыс тәсіл деп саналды. Бірақ бұдан өзге сөз мағынасын, сөз түбірін біле отырып жазу сияқты визуалды-аудиалды әдіс-тәсілдер де қолданылды. Осы тәсілдерді пайдалана отырып, қатесіз жазу дағдысын қалыптастырады.

Грег Кесслер «Technology and the future of language teaching» деген мақаласында тіл үйренуде техника құралдарының көмегі мол екенін, оқушыларымыздың игілігі үшін осы техника құралдарын қалай қолдана алатынымыз және оларды тәжірибе жүзінде кеңінен қолдану жолдары жөнінде тәжірибе алмасуға көмек болады [12].

Жобаның ғылыми-әдістемелік нәтижелері ғылыми басылымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында, халықаралық симпозиумдарда жарық көріп келеді. Т.Н. Ермекова, Г.И. Салғараева, С.А. Оданова т.б. сынды ғалымдар тарапынан жарық көріп келеді [13, 14].

Қазіргі кезде Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті мен Абай атындағы республикалық мамандандырылған дарынды балаларға арналған қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын мектеп-интернаты арасында жасалған өзара меморандум негізінде аталған мектепте «Латын графикасы және қазақ орфографиясы» атты элективті курсты жоба орындаушысы Ғ.Б. Шойбекова оқытып келеді.

Бұл курста оқушылар жаңа латын әліпбиін меңгеріп қана қоймай, жаңа емле ережелерімен танысып, сауатты жазуды да үйренуде. Сауатты жазуды үйрету барысында маман Ғ.Б. Шойбекова 8, 9, 10, 11-сынып оқушыларына аудиалды және визуалды әдістерді қолданады. Мәселен, жоба аясында даярланған «Kel, qazaq tilin üigeneik!» электронды оқулықтан оқушыларға латын әліпбиін үйрете отырып, электронды оқу құралы арқылы аудиалды және визуалды әдістермен жұмыс жасайды [5]. (1-суретте).



1-сурет

Осы электронды онлайн оқу құралында әр сабақтағы алғашқы тапсырмалар теориялық оқу болып келеді де, оны **тыңдалым** әдісі арқылы оқушыларға тыңдатып, тапсырмаларды оқытамыз. Тыңдалым әрекетінде білім алушылар теориялық мәселелерді электронды оқулықтан тыңдау арқылы игереді [6, 65 б.].

Келесі бетінде төмендегідей мәселелерді көру және тыңдау арқылы **аудиалды және визуалды** әрекет қатар орындалады. Демек, бұл әрекетте тыңдалым және көру арқылы білім беріледі. Бұл жерде латын әліпбиі туралы пікірлер қоғамдық, ғылыми тұрғыдан сараланып, беріледі (2-суретте).



QAZAQ ULTTYQ QYZDAR
PEDAGOGIKALYQ YNIVERSITETI

Berilgen sandardyń aıtylyyn tyndańyz jáne qaitalańyz.

1	2	3	4	5
BIR	EKI	ÚSH	TÓRT	BES
6	7	8	9	10
ALTY	JETI	SEGIZ	TOǒYZ	ON



2-сурет

Келесі бетте осы сабақтың тәжірибелік бөлімі беріледі де, оның түрлі тапсырмаларын практикалық тұрғыдан орындау қажет болады (3-суретте).

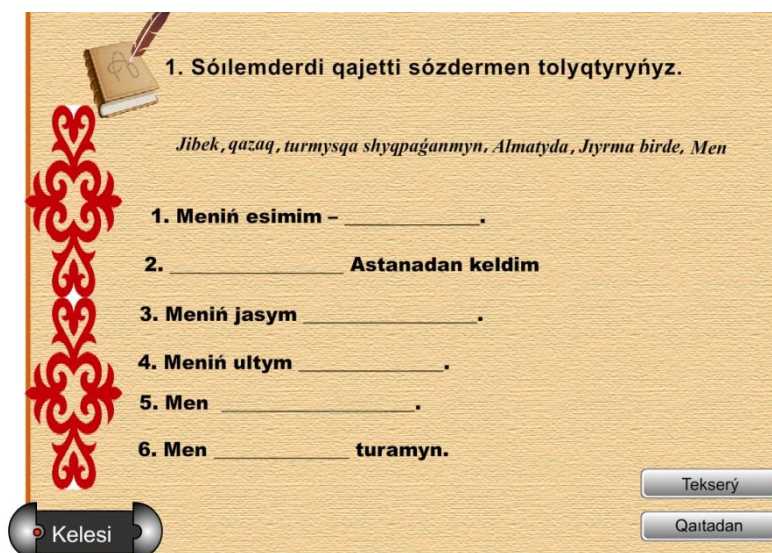


Tyndalyz jáne qaitalańyz.

1. Kómek suray	2. Jaıap berýdiń sypay túrleri
1. Bul neni bildiredi?	Jaraidy
2. Men túsinbedim.	Jaqsy
3. Maǵan qazaq tili unatdy.	Aıyp etpeńiz!
4. Keshirim ótinem, bayaı sóleı alasyz ba?	Raqmet! Úlken raqmet!
5. Keshirim ótinem, qatalap jibere alasyz ba?	Ǵafy ótinemin! Keshirińiz!

3-сурет

Практикалық сабақтың бір түрі мынадай болмақ. Латын әліпбиімен берілген мәтінді тыңдайды және қайталайды. Сонымен қатар қазақ тілінің функционалды сипатын да осы сабақта меңгере алады. Себебі сұрау мәніндегі тілдік бірліктер тек сұраулы сөйлемдер арқылы ғана берілмейтінін, сонымен қатар коммуникативтік сипттағы сұрау мәнін де кейбір тілдік бірліктер атқаратындығын көрсетіп, түсіндіруге болады. Бұған қоса, тыңдалымға берілген мәтінде дауыс арқылы да көмек қажеттігін ұғындыруға болатыны беріледі. Сұраулы сөйлем мен хабарлы конструкциялы, бірақ сұрау мәнді сөйлемдерге арнайы жауаптар да жанында берілген.



4-сурет

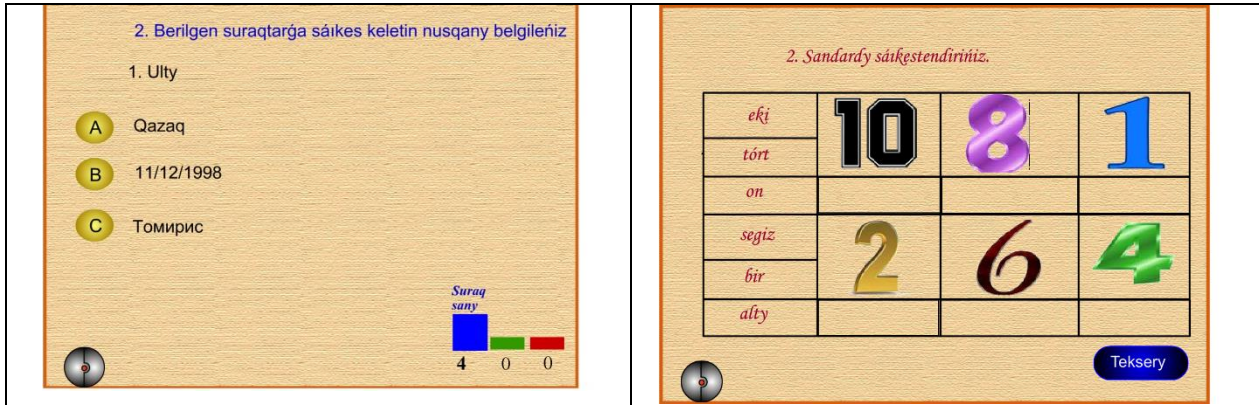
Келесі тәжірибелік сабақта кирилл графикасымен жазылған сөздерді латын әліпбиімен жазу керек. Бұл жерде **жазылым** әрекеті орындалады (4-суретте). Ф.Абдразақова жазылым әрекетінің белгілеріне, ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, жазылымның дыбыстық-жазылым, көшіру жазылымы, жатқа жазу жазылымы, көркемдік жазылым, танымдық жазылым, баяу жазылым, жылдам жазылым деген түрлерін ұсынады [8, 88 б.]. Алдыңғы тапсырмаларда **тыңдалым, оқылым** әрекеттері орындалса, кейінгі тапсырмаларда **жазылым, айтылым** әрекеттерін орындау үшін тапсырмалар беріледі. Бұл әрекеттер жаңа мәліметті игеруде өте ұтымды. Бұл жөнінде Г.Бейсенбекова сөйлеу әрекетінің бір түрі оқылымды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан талдап, оқылымның қызметін анықтаса [7], М.Жорақбаева тыңдалым әрекетінің қызметін, мамандықпен байланыстыра оқытудағы белгілері мен ерекшеліктерін айқындады [9, 156].

Осылайша ұлттық тіліміздің латын графикасын қабылдау процесі жеңілдеп, үйренуге арналған бағдарламалар – онлайн электронды оқу құралдары мен арнайы әліппе оқулықтар, ойын түрлері қолданылады.



5-сурет

Келесі тәжірибелік сабақта балалар алған білімін қорытындылау мақсатында тест беріледі. Тест алдыңғы теориялық сабақтар негізінде құрастырылған. Ал тест соңында мына төмендегідей нәтиже беріліп, дұрыс жауаптар жасылыммен белгіленіп шығады. Егер қате жауап болатын болса, олар қызылмен боялып шығады (5-6-суреттер).



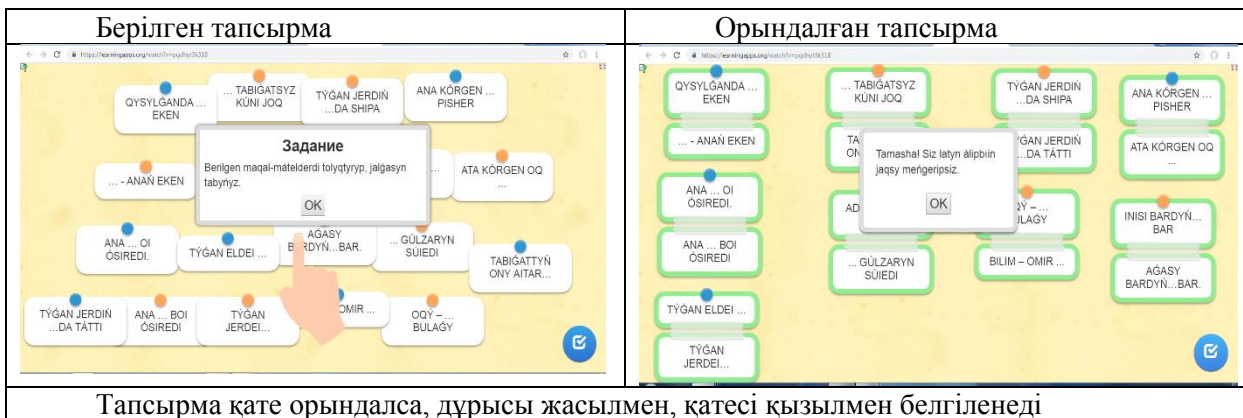
6-сурет

Осылайша электронды оқу құралын пайдалануға болады.

Жобаны орындау барысында жасалған мектепалды даярлық топтары мен бастауыш сынып оқушыларына арналған арнайы әліппе-оқулығын дайындап, Университетіміздің біліктілікті жетілдіру орталығында өткізілген семинарларда, тренингтерде апробациядан өткізілді. Бұл электронды оқулық сонымен қатар шетелден келген ғалымдардың да оң бағасын алды. Бұнымен қатар ұлттық идеологияны жүзеге асыру мақсатында жүрген депутаттардың да алдында талқыланып, жаңа ұсыныстарды енгізу қолға алынууда.

Мектеп оқушылар мен студенттерді, жалпы латын әліпбиін меңгерушілерді оқыту барысында *Learning apps* бағдарламасымен түрлі ойындар құрастырылып, әліпбиді меңгертудің жеңіл әрі оңай, сонымен қатар тиімді тәсілдері де қолданылып келеді.

Мәселен, <https://learningapps.org/watch?v=pgdhyt3k318> бағдарламасымен жасалған сабақ үлгілерін пайдалануға да болады [10]. (7-суретте).

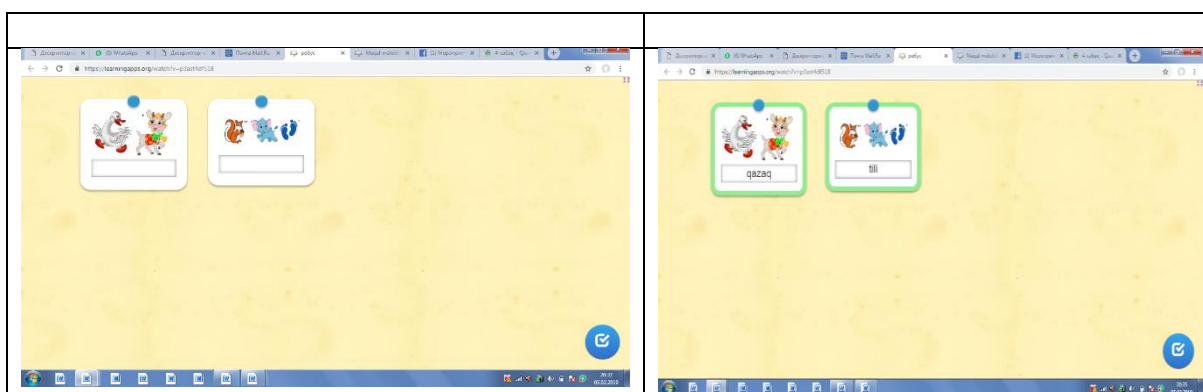


Тапсырма қате орындалса, дұрысы жасылмен, қатесі қызылмен белгіленеді



7-сурет

Бұл тапсырмада (<https://learningapps.org/watch?v=pgdhyt3k318>) мақал-мәтелдердің жалғасын тауып, астына тіркеу керек. Егер тапсырманы дұрыс орындаса, жасылмен боялып шығады да, қате тіркесе, қызылмен қоршалып шығады (8-суретте).



8-сурет

<https://learningapps.org/watch?v=p3ast4df518> сілтемедегі тапсырмаға ұқсастырып, жас үйренушілерге арналған ойын ойнай отырып, үйретуді де мақсат еткен ойын бағдарламаларын көптеп ұйымдастыруға болады.

«Латын графикасына өтуге байланысты интерактивті үйретуші бағдарламалар жасаудың лингвистикалық негіздері мен мультимедиялық технологиялары» жобасының маңыздылығы латын графикасына көшкен кездегі лингвистикалық қиындықтарды шешуге бағытталған. Бұл – қоғам сұранысын, қажеттілігін өтей алатын жоба. Сауаттылық пен тілдің емлелік қыры Т.Н. Ермекованың басшылығымен жүйеленіп, оларды дұрыс игертуге бағытталған бұндай тапсырмалар Г.И. Салғараеваның басшылығымен орындалып жүр.

Татар тілін латын графикасы негізінде оқытуға байланысты автоматтандырылған оқыту жүйесін жасалған болатын. Бұл еңбек Р.М. Хадиев, Р.А. Багавиева, И.И. Аухадиев, Р.Р. Багавиев, К.Р. Хадиевтің авторлығымен жарық көрді [11]. Еңбекте қазіргі заманда мектеп оқушыларының латын графикасының негізінде құрылған жазбаны оқып үйренуі үшін компьютерлік-мультимедиялық құралдарының қажеттілігі туралы келтірілген. Татар тілін латын графикасы негізінде игеруде кіші жастағы балаларға арналған ойын түрлері берілген. Сонымен қатар онда латын графикасына негізделген татар тілінің дұрыс жазу (сауаттылық) дағдыларын қалыптастыруға және негізгі ережелерін оқып үйренуге көңіл бөлінген. Аудиотаспаға түсірілген мәтінді графикалық сипатта жазуға немесе керісінше жазылған сөздерді дұрыс орфоэпиялауға негізделген тапсырмалар берілген.

Көршілес түркі тілдес мемлекеттерде бұдан басқа латын графикасын оқытуға арналған арнайы үйретуші бағдарламалар мен мобильді қосымшалар жоқ десе де болады. Қазақ тіл білімінде латын графикасына өтуге байланысты лингвистикалық негізге сүйене отырып, арнайы мобильді технология негізінде жасалған интерактивті үйретуші бағдарламалар алғаш рет жасалып отыр.

Жоба орындаушыларының дайындаған әрбір материалы жаңа әліпбиді игерушінің жеке, өз бетінше игере алуымен сипатталады. Қазіргі білім берудегі ең басты міндет – әркім өзін үздіксіз жетілдіру болатын болса, латын графикасын игеру кезінде бұл жобаның бұдан кейін де берері мол болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахмет Байтұрсынов. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Астана, 2013.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12.04.2017. №70 (29051).
4. Богоявленский Д. Н. Психология усвоения орфографии. М.: Просвещение, 1966. – 304 с., с.60.
5. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар зерттеулер. – Алматы, «Ан арыс», 2009–368 б.
6. Бейсенбекова Г. Оқылым процесі: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Мария», 2003.– 105б.
7. Абдразақова Ф. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі (жоғарғы оқу орындарының филология факультетіне арналған) Канд.дисс. – Алматы, 2003. – 128 б.
8. Жорақпаева М.Д. Ет-сүт биотехнология бөлімі студенттеріне қазақ тілін тыңдалым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (Жоғары оқу орындарының орыс бөлімдеріне арналған). Канд.дисс. – Алматы, 2002. – 156б.
9. <https://learningapps.org/watch?v=pgdhyt3k318>
10. Хадиев Р.М., Багавиева Р.А., Аухадиев И.И., Багавиев Р.Р., К.Р. Хадиев К.Р. Автоматизированный обучающий курс «Татар теле». [<http://ito.su/main.php?pid=26&fid=6171&cid=25>].
11. Greg Kessler. Technology and the future of language teaching. Foreign Language Annals. 2018; 51: 205-218. Online version: // <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/flan.12318>
12. Салғараева Г.И. Латын графикасына көшудегі ақпараттық технологияның мүмкіндіктері /Ү Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері. Халықаралық симпозиум, Алматы, 2018, II том, 217-221 бб.
13. Ермакова Т.Н., Шойбекова Г.Б. Латын графикасына өтудегі Түркия мен Түркменстан тәжірибесі / Ү Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері. Халықаралық симпозиум, Алматы, 2018, II том, 226-231 бб.
14. Оданова С.А. Латын әліпбиіне көшу жағдайындағы Әзірбайжан, Өзбекстан тәжірибелері / Ү Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері. Халықаралық симпозиум, Алматы, 2018, II том, 160-163 бб.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА, ОСНОВАННОГО НА ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ, С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Г.И. Салғараева¹, Г.Б. Шойбекова²,

¹к.тех.н., профессор, ²к.ф.н., и.о. асоц. профессора,

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: shoibekova280977@gmail.com

В статье рассматриваются вопросы изучения казахской графики в связи с переходом с кириллицы на латиницу. В условиях быстрого развития современных технологий почти весь объем преподавания будет осуществляться в электронном виде. Электронный учебник включает теоретические и практические занятия. С помощью электронного учебника обучающиеся могут делать уроки, самостоятельно тренируясь

и тестируя себя. В статье рассматриваются различные методы обучения, подготовленные для детей дошкольного и начального периода обучения. Основная проблема современного образования заключается в обеспечении постоянного улучшения содержания образования, и изучение латинской графики будет продолжено.

Ключевые слова: *духовное возрождение, латинский алфавит, правила правописания, методика преподавания, мультимедийная технология, электронное обучение*

METHODS OF TEACHING THE KAZAKH ALPHABET BASED ON LATIN SCRIPT WITH THE USE OF NEW TECHNOLOGIES

G.I. Salgaraeva¹, G.B. Shoibekova²

¹ Cand. Sci. (Technics), professor

² Cand. Sci. (Philology), acting associate professor

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: shoibekova280977@gmail.com

The article deals with the study of Kazakh graphics in connection with the change from Cyrillic graphics to the Latin alphabet. Due to the rapid development of modern technology, almost all teaching experience will be in electronic form. The electronic textbook includes theoretical and practical classes. With the help of an electronic textbook, students can train and test themselves. The authors discuss the different types of teaching methods prepared for children in preschool and primary school. The main challenge in modern education is to ensure continuous improvement of the context of education, and the study of Latin script will continue.

Key words: *spiritual revival, Latin alphabet, spelling rules, teaching methods, multimedia technology, e-learning*

Редакцияға 04.03.2019 қабылданды.

МРНТИ 16.01.45

РОЛЬ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ (УЧИТЬ ВЛАДЕТЬ РЕЧЬЮ, А НЕ ЯЗЫКОМ)

К.Н. Даркулова¹, Ж.А. Масалиева²

¹ к.ф.н., ² к.ф.н., доцент,

^{1,2} Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г.Шымкент, Казахстан, email: darkulova@mail.ru

В работе ставится проблема обучения русскому и казахскому языку учащихся-инофонов. Авторы считают, что в первую очередь надо ставить речь, а не учить грамматике. Для этого необходимо больше внимания уделять фонетике, а именно вопросам звукоупотребления, ударения/сингармонизма, интонации. Дается система работы по этим ключевым разделам. Предлагается инновационная методика обучения русскому ударению в казахской аудитории на примере стихотворной речи, которая строится по законам русской ритмики. Особенностью статьи является попытка найти точки соприкосновения вопросов методики русского и казахского языков, так как без сравнительного и сопоставительно-типологического подходов к обучению неродному языку ожидать успехов не приходится.

Ключевые слова: язык и речь, фонетика, звукоупотребление, ударение, сингармонизм, интонация, интонационные конструкции

Несмотря на несомненные успехи и накопленный опыт в области преподавания русского языка в казахской аудитории, казахского языка в русской аудитории, выпускники средних школ приходят в вузы со всё более и более слабыми знаниями.

Такое положение дел объясняется, на наш взгляд, следующими причинами:

- учителя недооценивают работу по фонетике;
- учителя не владеют достаточными научными фонетическими знаниями;
- в учебниках и программах для образовательных учреждений не уделяется должного внимания фонетическим знаниям.

Выпускники школ плохо пишут диктанты, не умеют правильно построить речь, свободно выражать мысли. Происходит это потому, что в практике преподавания русского/казахского языка на первый план выдвигается изучение орфографии и грамматики. Согласимся, что в 60-80-е годы это еще было актуально, но в наше время **учащихся следует учить речи, а не языку**. Поэтому орфография и грамматика в процессе преподавания должны отойти на второй план. (Хотя бы потому, что в этом сейчас отлично помогает компьютер, а вот с озвучиванием слов и текста электронные помощники пока полностью не справляются).

Основной задачей преподавания русского/казахского языка является обучение правильной разговорной речи, которая немислима без фонетики (в том числе орфоэпии, интонации). От нормативного произношения (артикулирования звуковых сегментов) и произнесения (ударения/сингармонизма/интонации) зависит понимание речи. Правильное произношение поможет выработке и закреплению орфографических навыков, грамматических знаний и умений, т.е. фонетические знания – это начальный этап овладения языком. По словам Джона Л.Хюльшофа: «The study of phonetics is recognized by authorities as the initial step in the mastery of foreign language. The teacher should therefore concern himself during the first few lessons with the imparting of the knowledge of the vowel and consonant sounds preparatory to the subsequent study of the language itself» [1;310]. Нормативное произношение поможет выработке и закреплению орфографических навыков, грамматических знаний и умений.

Овладение фонетикой любого языка представляет большую трудность для любого человека, изучающего иностранный язык. Можно выучить грамматические правила, можно иметь достаточный запас слов, но без фонетического оформления фразы речь будет непонятной. Авторы данной статьи склонны включать в диапазон фонетики как науки такие понятия как звуки, их сочетания, звукоупотребление, фонемы, интонацию и просодию.

Обучение литературному произношению является основой языкового мышления. Человек, чувствующий, что его произношение окружающие хорошо понимают, больше внимания уделяет смыслу высказывания, его логическому построению. Совершенное владение произношением позволяет передать стилистические тонкости языка.

Формирование фонетико-орфоэпических умений и навыков предлагается проводить по трем направлениям:

- обучение звукоупотреблению;
- обучение ударению/сингармонизму;
- обучение интонации.

Обучение звукоупотреблению, должно проводиться с учетом различий артикуляционных и просодических баз русского и казахского языков, различий фонетических систем, строящихся на особенностях рассматриваемых языков: наличия ударения в русском языке и функционирования сингармонизма – в казахском [2].

Неправильные фонетические навыки бывают необыкновенно живучими и устойчивыми, их преодоление требует терпения и целеустремленной систематической работы на обильном материале при концентричности его подачи.

Обучение звукоупотреблению проводится двумя концентриками.

Первый этап представляет собой вводно-фонетический курс. На русском материале проводятся следующие виды работ: отработка произношения гласных звуков под ударением (в том числе аккомодированных), работа над ритмикой слова (с нарастанием слогов), произношение безударных гласных (редуцированных), озвончение/оглушение, смягчение/отверждение согласных. Соответственно в русской аудитории – это работа над сингармоническими вариантами казахских слов.

Второй этап – работа со звуками, представляющими наибольшую трудность (так называемыми специфическими), отработка произношения отдельных звукосочетаний и групп гласных и согласных в русском и казахском языках [3].

Формирование фонетико-орфоэпических умений и навыков литературного произношения осуществляется по известным принципам, исконным методам и приемам обучения. В методике обучения русскому/казахскому языку в школе разработана система упражнений, которая формирует и развивает знания о языке, его системе и речевой деятельности.

Обучение произношению следует начинать с имитационных упражнений на материале односложных слов (в потоке речи, во фразе), а не отдельных звуков. Это связано с воздействием ударения на произношение слова в русском языке и с господством сингармонизма в казахском языке, который действует на всё слово независимо от количества слогов в нем. Так формируется понятие, что один звук не изменяет значения слова, значение слова изменяют все звуки, входящие в состав слова. (Здесь можно провести параллель с более эффективным способом обучения чтению детей по слогам, а не по буквам).

На следующем этапе необходимо переходить к обучению произношения многосложных слов, консонантных сочетаний в составе слова, словосочетания, предложения, текста.

Работа по постановке и коррекции произношения должна проводиться систематически и, независимо от изучаемой темы, на всех занятиях по практическому курсу русского/казахского языка.

Обучение ударению. Основная примета русской звучащей речи – это ударение, которое задает характерный ритм высказыванию, определяет мелодию фразы, делает русский язык узнаваемым, отличным от других языков, подчеркивает национальную специфичность. То же самое можно сказать о сингармонизме в казахском языке. Именно эти два фонетических явления и создают известные трудности при овладении этими языками.

Остановимся на ударении. Специальных правил постановки ударения в русском языке нет, оно является часто затруднительным даже для самих носителей русского языка, которые, тем не менее, в основном правильно ставят ударение в словах. Почему? Ответим на этот вопрос вопросом: А почему казахи владеют законами сингармонизма, а у русских это не получается? (Это проблема психо-и социолингвистики).

Единственным эффективнейшим приемом обучения ударению мы считаем наблюдение над стихотворным ритмом: путем определения так называемых «ритмических фигур». Ритмические фигуры сигнализируют о заданной автором фразировке текста. Меняется ритмический рисунок – меняется звучание, меняется членение текста, меняется смысл. Ритмико-фигурное строение синтагмы – закон ритмической организации фразы. Эти проблемы в русской интоналогии освещены в работах Н.В.Черемисиной [4]. Овладев законами русской интонации, можно научиться строить русский текст. Однако такую работу следует проводить уже на далеко продвинутом этапе обучения русскому языку, с учащимися, владеющими языком.

На начальном этапе и в условиях иноязычной аудитории правильной постановке словесного ударения можно научить, работая над ритмическим анализом стихотворений. Содержание такого ритмико-интонационного анализа требует знаний по фонетике, интонации, синтаксису и особенно о законах русского стихосложения, ритмизации разговорной и художественной речи. В последних работах по методике преподавания русского языка как иностранного данная проблема нашла отражение: «Значение ударения как ритмически организующего начала в обеспечении надежности и эффективности речевого общения огромно. С точки зрения коммуникативной методики важно, чтобы ударение с самого начала обучения стало элементом не умозрительных знаний, а орудием реального общения... Если на начальном этапе обучения ритмике русского слова учащийся усваивает «ритмический импульс» модели, то далее на продвинутом этапе студенты учатся с помощью «ритмического импульса» организовывать в слова более сложные и разнородные звуковые последовательности в соответствии с нормами русского литературного произношения» [5; 266].

Специальными знаниями по фонетике должны владеть преподаватели и учителя русского языка. В программе вузов предусмотрены следующие сведения:

- фонетические параметры звука (силы, высоты, длительности);
- акустико-артикуляционные свойства гласных и согласных звуков;
- система гласных звуков на основе корреляции характеристик ударности/безударности и переднерядности/непереднерядности;
- противопоставление понятий звука и фонемы;
- соотношение между звуками, фонемами и буквами;
- представление о фонетическом слове с рассмотрением случаев энклитики и проклитики;
- особенности русского ударения (понятий "фиксированное" в связи с правилами употребления словесного ударения в индивидуальной речи, разноместности применительно к слоговой структуре слов, подвижности применительно к морфемной структуре слов);
- нормы и вариантов ударения.

Такой солидный список, к сожалению, не позволяет описать этапы обучения ударению в рамках объема данной статьи. Остановимся на методике обучения ударению на примере стихотворного ритма.

Специфика методики преподавания фонетики в том, что в отличие от других разделов языкознания, фонетический материал основан на слухе и произношении. Этим объясняются трудности обучения фонетике. Если при изучении ударения в русскоязычной аудитории можно опираться на акустические признаки ударного звука (силу, высоту, длительность), то «казахское ухо» не услышит разницу в ударениях между одинаковыми гласными фонемами в одном слове, например, в слове «семенá», которое казах прочитает и произнесет как «семéна». Общеизвестные примеры со словами «алгэбра», «[л'á]гушка» – свидетельство известного утверждения Л.В. Щербы о том, что «ведь даже изошренное ухо слышит не то, что есть, а то, что оно привыкло слышать, применительно к ассоциациям собственного мышления» [6;138].

Не вдаваясь в характеристику фонологических особенностей двух разносистемных языков, каковыми являются русский и казахский, приступим непосредственно к заявленной проблеме обучения ударению учащихся-казахов на примере стихотворной речи. Силлабо-тоническая организация русского стиха создает благодатную почву для такой работы.

Как известно, расстановка ударения очень важна для формирования стихотворной рифмы. Поэтому рифму можно использовать, чтобы в случае сомнений определить ударение, которое является нормой. Простые и доступные способы помогут навсегда избавиться от этих сомнений. Определить ударение в словах в большинстве случаев помогут рифмованные стихи. Стишки-запоминалки – хороший способ запомнить, как правильно произносятся слова, которые вызывают затруднения: «Нет, вы только посмотрите: на стене опять *граффити*», «Хороши и вблизи на окне *жалюзи!*», «Кто ни в чем не знает меры, тот способен на *аферы*» и др. [7]. Подобные стихи можно найти в Интернете, специальной литературе или придумать самому. Порой даже образованные люди сталкиваются с проблемами ударения: делают ошибки или не совсем уверены в правильном выборе своего варианта.

Занятия по русскому и казахскому языкам, выразительному чтению и детской литературе для будущих педагогов дошкольного образования и педагогов-дефектологов при коррекции речи глухих и слабослышащих детей предоставляют уникальную для этого возможность. (Авторы настоящей статьи работают со студентами эти специальностей).

Так, в казахской аудитории на примере поэтических текстов можно научить находить место русского ударения по рифме. Не вдаваясь в теорию русского стихосложения, мы учим студентов законам ритма. На начальном этапе выбираются детские стихотворения («Идет бычок», «Наша Таня» и др.) с двухсложным размером (ямб или хорей), на продвинутом этапе – стихотворения А.С.Пушкина («Зимний вечер», «Мороз и солнце...», М.Ю.Лермонтова «Утес», Н.А. Некрасова «Однажды в студеную зимнюю пору», стихотворения С.Есенина, тексты современных песен).

Этапы работы над русским ударением:

1. Образцовое чтение стихотворения преподавателем.
2. Деление на слоги строк стихотворения для определения стоп. Определить количество стоп и сколько в них слогов, можно на слух.
3. Фиксация ударного слога (постановка над ударным гласным знака ударения ´ «акута»).
4. Отстукивание ритма ручкой, ногой, пальцами рук или киванием головой.
5. Чтение анализируемого стихотворения согласно заданному авторскому ритму, сопровождаемое движениями (см. предыдущий пункт).
6. Заучивание стихотворения наизусть.
7. Выполнение упражнений с заданиями «Поможет рифма»:
 - 7.1 Отгадывание загадок: угадать слова вместо многоточий.
 - 7.2 Вставка в стихотворения вместо точек слов, расставляя ударения.
 - 7.3 Игра «Мнемонические пары» с заданием: *Есть в русском языке слова, в произношении которых многие делают ошибки. Выучить их вам помогут рифмующиеся слова. Прочитайте и запомните слова в парах и тройках.*
 - 7.4 Игра «Кто быстрее?» с заданием: *Распределите слова в три столбика: в первый – слова с ударением на первом слоге; во второй – слова с ударением на втором слоге; в третий – с ударением на третьем слоге.*

Дальнейшая работа по распознаванию стихотворного ритма становится увлекательнейшим занятием. Не секрет, что музыка или интонация стиха (напевность, величавость, торжественность, строгость, энергичность и т.п.) зависит от ритма.

Вопросы обучения по выбору сингармонических вариантов казахского языка для русскоязычной аудитории в настоящее время в стадии изучения. Большая работа предстоит в этом направлении в связи с переходом казахской графики на латиницу. Данная часть работы не получила отражение в силу указанных причин.

Обучение интонации. Рассмотрим, какова роль интонации и каким образом можно проводить работу по развитию интонационных умений, навыков и знаний.

Роль интонации в процессе коммуникации огромна, без нее не может быть устной речи. Современные исследования психолингвистов свидетельствуют о том, что интонация имеет первостепенное значение в процессе формирования мысли и передаче смысла высказывания. Тем не менее изучению интонации ни в дошкольных учреждениях, в школе, ни в вузе не уделяется должного внимания, а у школьников оказывается недостаточно развитым так называемый «интонационный слух». В результате – интонационно не развитая речь, неумение передать смысловые оттенки звучащего текста, указателями которых являются знаки препинания, неправильное употребление интонационных моделей, типов и конструкций языка.

Минимальной речевой единицей, которой оперируют на занятиях по русскому/казахскому языку, является предложение. Важнейшей приметой предложения является интонация. Интонация играет важную роль в формировании коммуникативного типа предложения; при отсутствии других средств может передавать смысл высказывания. Правильное интонирование фразы является одной из сторон культуры речи.

Одной из проблем обучения интонации является выбор критериев ее изменения, различия и восприятия. Практический опыт достаточно убедительно показал эффективность обучения русской интонации на базе интонационной теории Е.А.Брызгуновой (1980 г.), открывшей возможность овладения русской интонацией в пределах семи интонационных конструкций (далее сокращенно: ИК) особенно в национальной аудитории. В казахском языке интонационными единицами (интонациями, конструкциями) занимались З.М. Базарбаева (1996 г.), Мурзалина Б.К. (1998 г.), Утесбаева Ж.М. (1990 г.).

Начиная с первой же темы учебный материал в курсе практикума по русскому/казахскому языку должен включать такие понятия, как синтагма, синтагматическое членение, просодическая единица [8], интонационная конструкция, ее центр, предцентр, постцентр, движение тона (восходящее, нисходящее, ровное, их сочетания). Несмотря на универсальный набор типов интонации с сопоставительно-типологической точки зрения, «интонационные типы завершенности, незавершенности, вопроса и выделенности русского и казахского языков различаются между собой основными фонетическими параметрами и рисунками» [9; 36]. Важно учитывать неразрывную связь интонации и синтаксиса, интонации и актуального членения.

Связь интонации и синтаксиса является одним из действенных путей повышения эффективности ее усвоения. Наблюдения показывают, что структура и форма звучащих предложений в значительной степени может определять выбор того или иного типа ИК.

Нет необходимости рассматривать на занятиях по русскому языку все 7 типов ИК/8 интоном казахского языка и каждую ИК/интоному в отдельности. Но следует ознакомить студентов с основными интонационными типами русского/казахского языка – интонациями завершенности, незавершенности, вопроса и выделенности, а также со спецификой каждого интонационного типа, связать эти интонационные типы с интонационными конструкциями/интонами.

Овладение интонацией живого общения (а не текстового материала) представляет наибольшую сложность. Это обусловлено тем, что смысловой и экспрессивный аспекты интонации неразрывно связаны и представляют собой сложный комплекс эмоционально-интеллектуального проявления человека, где важно всё – мелодика речи, тембр голоса, ритм, пауза, жест, мимика. Модели интонационных конструкций/интоном передают все многообразие речи.

Чрезвычайно важно овладение интонацией волеизъявления и экспрессии. Интонация экспрессии индивидуальная, ибо восприятие речи обусловлено не только смысловым содержанием, но и психологическим складом личности. Кроме того, восприятие такого вида интонации связано с тембровой окраской голоса, создающей его неповторимость и не поддающейся моделированию. Для выражения определенных эмоционально-речевых оттенков в русском языке используются ИК-5 и ИК-7 (им формально соответствует в казахском языке интонация восклицания). Поэтому эти типы интонационных конструкций представляют особую трудность для овладения, их очень трудно дифференцировать носителю языка – казаху. Неудивительно, что нелегко уловить на чужом языке иронию, сомнение и т.п. Обучение интонации эмоциональной речи следует вводить по желанию преподавателя, на продвинутом этапе обучения.

В зависимости от содержания, лексического наполнения, стилистической и экспрессивной окрашенности текста избирается соответствующий вариант чтения. Предлагаем схему интонационного анализа русского текста, который ставит своей задачей наблюдение над интонацией. Целями подобного анализа является получение элементарных знаний о функциях интонации, ее компонентах и единицах, а также изучение богатейших возможностей в передаче интонацией оттенков смысла фразы.

Определяются:

- 1) границы синтагматического членения;
- 2) семантическая завершенность или незавершенность синтагмы;
- 3) интонационные центры в синтагмах;
- 4) тип интонационной конструкции;
- 5) место пауз, их долгота и типы;
- 6) место, интенсивность и тип ударения;
- 7) темп речи/длительность гласного в центре ИК;
- 8) динамическая структура синтагмы.

При делении на синтагмы следует учитывать, что «...синтагму образуют сингармонизм, синтагматическое (ритмическое, фразовое) ударение, интонация (в частности, мелодика и пауза), порядок слов и ассимилятивные процессы» [10; 98]. Завершающим этапом работы должно стать составление так называемой «интонационной партитуры» анализируемого текста, отражающей условными знаками синтагматическое членение, тип ИК, усиление словесного ударения, силу звучания гласного центра, произнесение ИК в верхнем или нижнем регистрах, паузу в пределах интонационной конструкции.

Научиться правильному звукоупотреблению, постановке ударения, выбору сингармонических вариантов и интонированию – это значит повысить культуру речи. Плохое знание языка мешает овладению другими дисциплинами. А пока можно констатировать, что качество устной речи в наши дни резко понижается. Анализ речевого материала средств массовой информации, учащихся школ, абитуриентов, студентов позволяет говорить о высокой частотности фонетических ошибок и погрешностей, неправильной, бледной, однообразной интонации, искажающей смысл высказывания, неправильных логических ударениях и паузах, дефектном произношении отдельных звуков и их сочетаний.

Список литературы

- 1 Hülshof, John L. “The Use of Phonetics in Language Teaching.” Monatshefte Für Deutsche Sprache und Pädagogik, vol. 9, no. 10, 1908, pp. 310–313. JSTOR, [Электронный ресурс] — 2019 — Режим доступа: <https://www.jstor.org/stable/i30166934>
- 2 Масалиева Ж.А. Қазақ тіліндегі буын үндестігі. Ойын сабақ. ОҚМУ, КО. Шымкент, 2007.
- 3 Масалиева Ж.А. Дыбыстық құбылыстар – Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы: ҚР БЖҒМ БҒСБК басылымы, 2012. №3. – Б. 98-102
- 4 Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь – М.: Русский язык, 1989. – 240 с.
- 5 Шутова М.Н., Орехова И.А. Фонетический аспект в методике преподавания русского как иностранного. Русистика. 2018. Т.16. №3. С. 261-278 <http://journals.rudn.ru/russian-language-studies> [Электронный ресурс] — 2019 — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/foneticheskiy-aspekt-v-metodike-prepodavaniya-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo>
- 6 Щерба Л. В. Субъективный и объективный метод в фонетике (П.)// Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - М., 1974. - С. 136-140. [Электронный ресурс] — 2019 — Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/shcherba-74h.htm>
- 7 22 стихотворения, чтобы запомнить ударения [Электронный ресурс] — 2019 — Режим доступа: <https://www.adme.ru/zhizn-nauka/22-stihotvoreniya-chtob-zapomnit-udareniya-1190710/>
- 8 Масалиева Ж.Б. Просодикалық бірлік //«ЭКСПО – 2017: Ақпараттандыру – қоғам дамуының болашағы» Бектаев оқулары – 2. ОҚМПИ, 2016.
- 9 Даркулова К.Н. Сопоставительные характеристики интонационных типов казахского и русского языков – Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. Филологическая.– Алматы, 2009.- № 4 (120).- С. 35-38.
- 10 Турмаханова С.А., Даркулова К.Н., Ахметова Д.М. Фонетические средства синтагматического членения в казахском языке – Альманах современной науки и образования.– Тамбов: Грамота, 2016. №6 (108). С.96-98 [Электронный ресурс] — 2019 — Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1993-5552_2016_6_25.pdf

ТІЛГЕ ОҚЫТУДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ РӨЛІ (ТІЛДІ ЕМЕС, СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕНУ)

К.Н. Даркулова¹ Ж.А. Масалиева²

¹ ф.ғ.к., ² ф.ғ.к., доцент

^{1,2} Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
email: darkulova@mail.ru

Жұмыста білім алушы-инофондарды орыс және қазақ тіліне оқыту мәселесі сөз болады. Авторлар оқыту барысында грамматикалық материалды игертуден бұрын дұрыс сөйлеуге үйрету қажеттілігін алға тартады. Ол үшін фонетикаға, атап айтсақ, дыбыстау, екпін, сингармонизм, интонация мәселелеріне ерекше басымдық беріледі. Мақалада осы мәселелерге қатысты жүйе қамтылған. Қазақ тілді білім алушыларды орыс тілінің ырғақ заңына негізделген мәнерлі қолданыс арқылы екпінді дұрыс қоюдың инновациялық әдістемесі ұсынылады. Орыс және қазақ тіліндегі оқыту әдістемесін салыстыра, салғастыра отырып екінші тілге үйрету үйлесімділігін анықтауға талпыныс жасау мақаланың өзіндік ерекшелігін айқындайды.

Түйін сөздер: тіл және сөйлеу, фонетика, дыбыстау, екпін, сингармонизм, интонация, интонациялық құрылымдар

**THE ROLE OF PHONETIC KNOWLEDGE IN TEACHING LANGUAGE
(LEARN TO OWN A SPEECH, NOT A LANGUAGE)**

K.N. Darkulova¹, Zh. A. Massaliyeva²

¹ Cand. Sci. (Philology)

² Cand. Sci. (Philology), Associate Professor

^{1,2} Southern Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
email: darkulova@mail.ru

The work poses the problem of teaching Russian and Kazakh language foreign-language students. The authors believe that it is first necessary to give a speech, and not to teach grammar. For this, it is necessary to pay more attention to phonetics, namely, issues of sound use, stress / sinharmonism, intonation. Here is a system of work on these key problems. An innovative method of teaching Russian accent in the Kazakh audience is proposed using of Russian poetic speech, which is built according to the laws of Russian rhythmic. A feature of the article is an attempt to find points of convergence between the methods of the Russian and Kazakh languages, since without comparative and comparative-typological approaches to teaching a non-native language one cannot expect success.

Key words: *language and speech, phonetics, sound use, stress, sinharmonism, intonation, intonational constructions*

Поступила в редакцию 16.10.2018.

ГТАХР 17.82.10

БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ АЛТЫН ДІҢГЕГІ

Ж. Ерахметқызы

6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының PhD докторанты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: erakhmedkyzy14.08@gmail.com

Мақалада поэзия атты перизаттың қадір-қасиеті, өлең, сөз құдіреті жайында сөз қозғалады. Балалар әдебиетінің алтын діңгегіне айналған өлең ғұмыр иесі - М.Әлімбаевтің балалар әдебиетіндегі орны мен ақын шығармашылығының бала тәрбиесі барысындағы атқарар қызметі жайында кеңінен қозғалады. Мұзафар Әлімбаевтың өлеңдерінде кең орын алатын адамгершілік тақырып қарастырылады. М.Әлімбаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінің алтын қорда лайықты орын алады. Мораль, адамгершілік, ұлт мәселесі кез-келген ұлттың әдебиетінің ең үлкен және мәңгілік тақырыптарының бірі. М.Әлімбаев балаларға арнаған өлеңдерінде адамзат баласының рухани байлығы мен рухани сұлулығын мақтап қана қоймай, бала жанына жат, дамуына кері әсер етер жат қылықтарды сынға алды.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, поэзия, ақын, аңыз адам, рухани қазына, адамгершілік, тәрбие

Кіріспе

Өлең - өнер, өмір - ғұмыр. Есте жоқ ескі заманнан бүгінге дейін бүкпесіз ел шындығын, алмас қылыштай өзекті пенде түгілі ғасырдың кемдігін айтқан ақ сәлделі ақиқаттың жан серігі - өлең. Пілсауырлы қара жерге табанымыз тигеннен, дүние керуенінен өтіп, денеміз топырақ жамылғанға дейін салт пен санамызда, дәстүр мен ғұрпымызда өлең атты алыптың алар орны ерекше.

Өлең - қазақ халқының қасиеті мен қасіретін, бағы мен сорын уақыт атты безбеннің таразысында пайымдай білер жалғыз шебер. Сонан болар, жалған дүниенің ащысы мен тұщысын, ағы мен қарасын қыз бұрымындай өре білер сөз құдіреті өлең атты алыптың алдына барып бас ұрып жатады. Тал бесіктен бастау алатын тіршілік үшін күрес, жер бесікке жеткенге дейін жалғасын тауып отырғаны анық. Ана жатырын жарып шығып, іңкәр дүниеге іңгәләп өмірге деген құштарлықты өлеңмен өрнектеп жылаймыз. Шер қатқан көңілді жырмен басып, көңілге медет болар қуанышты кезімізде де өлеңмен жеткізіп, өлең тілінде сөйлейміз. Өлең тілі – қараша мен ханға, дос пен дұшпанға, ғашықтық пен ғалауатқа ортақ тіл.

Дала философы Асан қайғы атамыздан бастау алған қара өлең көші, қазақ халқының бас ақыны Абай Құнанбайұлына дейін сан түрленді. Заманының зарын, ханының кәрін, өмір әділетсіздігін өлеңмен жеткізді, өлеңмен өрді, өлеңнің күшімен жарқын күндер үшін күресті. Қараша халық поэзияның бұлағынан сусындап, бастауынан жігер алды. Ұлылар ұлық еткен поэзияның бүгінгі қадір-қасиеті жайында Мұхаммеджан Қаратаев «Поэзия құнын түсірмеудің бірінші амалы сұрқай өлеңдерге, формалистік шатпақтарға жол бермеу. Ал, поэзияның шынайы жаңашылдықтарына жетудің бірден - бір сара жолы - көп көру, көп оқу, көп үйрену, батыл іздену, табанды еңбектену» [1; 172]. Ғалым айтқан поэзия құнын түсірмеудің басты алғы шарты оқырман атты айдынға өлең деген өрнегі болмаса, көркемдігіне көз тойдырып, көңілге медет болар сиқы жоқ, құладың құстай сиықсыз аты мен заты бір арнада тоғыса бермес, сұрқай, формалистік шатпақтар легінің айдын жағасына жайғасуына жол бермеу.

Әр бір шумақ, тармақ ұйқас пен үйлесім табады. Өткен ғасырдың 20 жылдарында өлеңнің өзінік ерекшелігі жайында, әдебиеттанушы ғалым Ахмет Байтұрсынов «Әдебиеттанушы» атты әйгілі еңбегінде «Көркем сөз - көңіл тілі, жалаң сөз зейін тілі. Жалаң сөз зейін тіліне қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады, көркем сөз көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әліпбиіне түсіріп айтады. Жалаң сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, ақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптөп, көбінесе ұйғару түрінде айтады. Жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәселерді әңгіме қылады. Хатта қисынын келтіріп, болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қисынын келтіріп, қиялдан тудырып әдемі әңгіме шығару ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді. Жалаң сөздің қара сөз делініп, көркем сөздің дарынды сөз аталу мәнісі де осыдан» [2; 395].

Сөз көркемдігі, сөз астары, сөз шындығы. Аталмыш үштіктің тоғысар арнасы бір. Қиял ұшқырлығы, жалғандықтан ада, көңіл атты қыранның қалықтар мекен тұрағы. Жалған сөз барды

бар, жоқты жоқ деп ашып айтқанымен көңіл түкпірінде бардың барлық сыры, жоқтың жоқтық сынына қатысты күмәнді ойлар туындап жатады. Бұл әсіресе, поэзия үшін қасиеттен ада, қасірет дүние. Ел аңсаған азаттық, ер аңсаған теңдік, қыз аңсаған бақыт мекені, сәби аңсаған шаттық мекені поэзия тілмен ғана көркем сипатталады. Сом сөздерді қашап, адам зердесіне қонымды етіп, жүрек түкпіріне аманат етер жыр тудыру нағыз сөз зергерінің, ақын деген қасиетті сөз төрт тағанының қолынан ғана келетін ғажайып. Қара сөздің қазанатын емес, қара бала қанағатын ойлаған заманда ақынға қойылар талап пен міндет ұсақтала түсті. «Қыранның қырандығы-қанатын қаққанда, жыланның жыландығын - жауын арбағанда, Адамның адамдығы - жұдырықтай жүрегіне әлемді сыйдырғанда. Ал, ақынның ақындығы - заман шындығын ұғынып, сөз күдіретін санасына сіңіріп, ақ пен қара аражігін айырып, жүрек тілінде тілқата білуінде айқындалар. Осы арқылы өз өлеңінің өміршендігінің құнды яки құнсыздығын бағамдай алады. Бұл әрине, мендік тұжырым, мендік ойсана.

Өрілген бұрымдай сұлу өлеңнің өз тыңдарманы, өлеңді жазған ақынның өз оқырманы, өз аудиториясы бар. Оны мен солын тани қоймаған, періште пейіл, балақайларға арнап өлең жазу, бала жүрегін ұғыну, балалар әдебиетіне қалам тартқан ақын үшін ең қиыны осы.

Балалар әдебиетіне қатысты айтылған пікірлер қаншама, соның ішінде балалар әдебиетінің тынысы мен тіршілігі, өмір өрісі жайында ғалым С.Қирабаевтың пікірін алға тарттық: «Балалар әдебиеті - қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдылық, характерлер мен уақиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет» [3; 74]. Шындығында, балалар әдебиеті ең қиын әдебиет. Балалар әдебиетіне қалам тарту, бала үмітіне шырақ жағу, рухани құндылықтарды сіңірте отырып, туған жеріне, отанына, отбасына, өзін қоршаған табиғат ананы сүйеге баулу. Жасандылыққа жаны қас бала жанын шығарма кейіпкерлеріне еліктете отырып тәрбиелеу. Келер ұрпаққа тәлім-тәрбие беретін, дүние танымын кеңітетін шынайы шығарма жазу – балалар жазушысының ғана қолынан келер іс. Бала атты періштенің пейіші болар, ішкі әлемін, көзқарасын жазбай танып, мейірім мен махаббат бастауынан нәр алып, ізгілік пен парасаттылыққа, кішіпейілдік пен кешірімшілдікке, адамилық пен адамгершілікке қадам бастыратын алтын көпір – балалар поэзиясы.

Өлең буын, бунақ санымен емес, өзінің арқалар жүгінің ауырлығы, тілінің көркемдігі, айтар ой астарының мағыналығымен бағалы. П.А.Аристович «Өлеңіне өз ұлтының дәстүрін, танымын, ұлттық құндылығын сіңірген ақын ғана шынайы ақын бола алады. Мұндай құндылық поэзия әлеміне өткен ғасырдың поэзиясына тән болды» [4], - деп ХХ ғасырдың әдебиетіне бағам берді. Қазақ балалар әдебиетінің өсіп, дамуы осы әдебиеттің алтын ғасыры аталған ХХ ғасырға тән.

Қазақ балалар поэзиясында аты алтын әріппен жазылып, кешегі бала, бүгінгі аға-әпкелеріміздің сүйікті ақыны, жазушысы бола білген жандар қаншама? Оларды елеусіз қалдыру, тарих атты қарттың қаһарына қалу. Солардың бірі, қазақ балалар поэзиясының алтын дінгегі – Мұзафар Әлімбаев. Мұзафар Әлімбаев поэзиясы қахында бізге дейін талай қалам сілтеліп, біршама ғылыми мақалалар мен кандидаттық [5] (Жәкім Әсел «Қазақ балалар поэзиясы және Мұзафар Әлімбаевтың көркемдік тағлымы», Алматы, 2006ж) жұмыстарда қорғалған. Мұның барлығы ақынның заманының заңдылығын ұғынып, ел таныған ақиқатты ақпарат бетіне түсіріп, бала жанына жол таба білуінде деп ұғындық.

Ақынның тілінің жатықтығы мен бала жанына жақындығын, өлең тілінің өрнектігін, қозған тақырыбының өзектілігін, ұйқас, ой тартымдылығы жайында Ж.Әбдірашев «Мұзафар Әлімбаев - бала психологиясын бажайлап зерттеп, бала мінезін жетік білуге келгенде үлгі етіп тұрарлықтай артықшылығы бар ақын... Өлеңдерінің дені бала ұғымына бірден қана кететін салмақты ой тудырарлық тартымды оқиға, жеңіл штирхтарға құрылады» [6; 77]. Тартымды ойға құрылған, кестелі сөз зердесі Мұзафар Әлімбаев өлеңдерінен көрініс тауып отыр. Бала санасына салмақ тудырмай, тартымды оқиға желісімен ұтымды да, ұғымды өнегелі асыл сөздерді оқырман санасына сіңіру ақынның басты ерекшелігі, асылдығы һәм шеберлігі.

Балалар әдебиетіндегі еңбек сүйгіштік, еңбекке баулу мәселесіне қатысты ғалым Қапасова Б. «Десек те, балалар лирикасының идеясының бірі еңбекке үндеу. Тәуелсіз ел әдебиетінің негізгі нысандары өзгерді дегенмен, балаларды еңбекке шақыру өзгеріссіз қалды» [7; 119], - деп өзгермелі дүниеде өзгермес дүние, адамзаттың асылы адал еңбек жайында сөз қозғады.

Өскелең ұрпақ өнегелі болсын десең ең алдымен адалдықты, адал еңбектің мәнін ұғындыруың абзал. Өнердің қай түрі болмасын, адам жанына жақын. Ал, сөз өнерінің мәйегі –

поэзия, лирика. Лирикада ой мен сезім бірлесіп, қабыса байланысады. Лирика жайында ғалым, академик Зәки Ахметов әдебиеттану терминдер сөздігінде «Лирика - көркем әдебиеттің негізгі саласының, жанрының бірі, басты ерекшелігі – адамның көңіл – күйін, сезім дүниесінтікелей бейнелеп көрсетеді» [8; 217]. Оны әдебиет сабағында мұғалім жіті түсіндіріп, оқушы санасына сіңіре білсе, нағыз нәтежеге бағытталған сабақ болары сөзсіз. «Бүтін» ұғымынан алшақтамай, оқушыға алдымен өлеңнің бүтіндей мазмұнын, ақынның айтар ойын, суреткер сөздері арқылы жеткізу. Оқушы өлең жолдарын мәнерлеп оқи алмаса да, мұғалімнің көмегімен алған ақпаратын қиял қанатында бойына сіңіріп, жүрегімен сезінуі шарт. Ян Амос Коменскийдің «Ғылым негізі – үш оқу», - деген сөзі әдебиетті оқытудағы басты алтын қазық болып келеді. Ғалым ұсынған үш оқу яғни бала қатесіз, тез, түсініп оқи алу керек. Үш оқуды меңгерген бала жанына серік болар оның қарым - қабілеті, ой – танымы бала зейінінің толығына ықпал етеді. Балаға әдебиетті сіңірту, балалар жазушысының көркем жазылған еңбегін жемісті ету – балалар әдебиетін оқытудағы әдістеменің басты міндеті.

Әдебиетті оқытудың методологиясы жайында Әуелбек Қоңыратбаев [9; 217] 1950 жылдардың басында өз пікірін ұсынды. Ғалым ұсынған оқыту әдістері:

1. Пайымдап оқу
2. Талдап оқу
3. Кластан тыс оқу
4. Сөйлету
5. Жаздыру
6. Мәнерлеп көркем оқу (жаттау)
7. Мазмұндау
8. Мінездеу
9. Гибратшылдық оқу (шығарманың идеясын түю) [9; 217].

Демек, өлең мазмұны, мәтін мазмұны болмасын оқушының өзіне оқыту арқылы меңгерту әдістемесі әдебиет әдістемесі үшін аса маңызды әдістеменің бірі. Балаға тартымды қуат, ерекше күш дарытатын терең ой сыйлайтын дүние балаң оқырманға тың тыныс береді. Әсерсіз, жай ғана болған дүниені немесе келешекте болатын дүниені жалған суреттеп, жалаң жеткізу бала жанына тебіреніс пен қуаныш әкелмейді. Баланы тәрбиелемейді. Адалдық пен арамдықтың, еңбек сүйгіштік пен еріншектіктің аражігін ажыратып, өнегелі ұрпақ өсіп жетілсін демейді. Ондай, жалған жамаулы сөздерден құралған әдебиет, бала әдебиеті тіптен қажетсіз. Ал, адалдық пен ақтықты, еңбек пен құрметті қастерлеуге құрылған дүние болса, нақ құнды дүние, шын - шығарма.

Адал еңбек, маңдай тер, қайырымды іс – адамзат баласының бастауы. Жатырына бала біткен ананың ең асыл ойы, ізгі арманы - баласының бас амандығы, саналы болып өсуі. Осыған қатысты жадымда жатталған мына бір аталы сөз, айтар ойымның түп төркінін айқындап берер:

«Е, Алла бала бер,
Бала берсең сана бер.
Егер сана бермең,

Нәлет еттім ала бер! [10]», - бұл баладан безіну емес, санасыз ұрпақтан безіну. Саналылық адал еңбекпен, аманаттың, қадір мен қасиеттің мәнін түсіну. Бұл әсіресе, балаларды адал еңбекке шақырып, еңбектің жемісі, еңбектің мәнін бала тіліне бейімдеп, ықшамдап алып, сұлу жеткізетін дара ақын – Мұзафар Әлімбаевтің өлеңдерінен көрініс табады. Оған дәлел ақынның «Астроном ағалар», «Археолог ағалар», «Мамам-гүлдің бағбаны» [11] өлеңдері. Тіптен, ақынның «Мамам-гүлдің бағбаны [11]» атты өлеңінің бейне нұсқасы мектеп қабырғасындағы мектепке дейінгі және 1 - сынып оқушыларының ең сүйікті бейне баяны. Сәби жүректі балапандар, әннің астарымен мағынасын терең түсіне алмасада, ананың балаға деген кіршіксіз махаббатын сәби жүректерімен сезініп отыр.

Бала бауыр етіміз, болашағымыз. Балаға дауыс көтеріп, жазалау арқылы жағымсыз қылықпен, үйренген әдеттен ада ете алмаймыз. Баланың жаны, юморды ұнатады. Бала жүрегін жанымен сезінетін М.Әлімбаев өлеңдері де балаға деген махаббат пен жылы юморға толы. Ақын бала бойынан кездесетін жалқаулық, енжарлық, мақтаншақтық, көрсе қызарлық, аңғалдық пен «мен білемдік» сынды бала кемшіліктерін астарлы әзілмен, кішкентай оқырмандарына қайта ұсынған. « Білгір» Бекен» өлеңі білгішсінген Бекеннің қылықтарын шым-шым шындықпен жеткізеді. Өлең жолдарында аз біліп, көп білгендік танытатын сәби адасушылығын:

«Сезбейді, әттең, сабазың,

Білімінің әлі азын» [12; 587].

Баланың тәкәппар мінезі, өз білімсіздігін жасыра, аз білседе оны кемшілдік деп мойындамайтын тұстарын тұспалдап, бала жанын ауыртып алмастай айтады. Дәл осындай көркем шешіммен бала жанына қарама-қайшылықты қатар қойып үйрені мен жейренуді үйрету Мұзафар ақынның шеберлігі. Өз кезегінде С.Маршак өлеңдерін зерттеген ғалым В.И.Лейбсонның ақын өлеңдеріне қатысты «ақынның мұндай сан қырлы бейне жасауы бөбектер түгіл, ересектер сатирасында сирек кездесетін құбылыс» [13; 79], - деген пікірі ақын Мұзафар Әлімбаев шығармашылығына берілген баға іспетті.

Мұзафар Әлімбаев өлеңдеріне зер салсам, ескіні қастерлеп, атадан – балаға мирас болар, қарашанырақ, бесік мәселесінде көтереді. Мысалы ақынның, ««Бала бөлеу сұмдық!» - деп шүйлігіпті» [14], - деген өлеңінің астарына үңіле отырып, ақын сөзінің ақиқаттығына, ақтығына шүбә тумады. Заман өзгерді, адами сана өздерді деп ата – салт болып, санаға сақталған бесіктің өзінен бас тартып, ескінің жұрттың жұрнағы, қараңғы күнінің көрінісі деп бастартып жатқан мына қоғамның кейбір мүшелеріне арнап шығарған өлеңі.

«Іні де, қарындас та, ағай жатқан,
Біз түгіл бұл бесікте Абай жатқан,
Тал бесік пәле болса...
Ғасырлардан...
Осы жұрт неге айтады пайда еместі,
Қымбат қой көнермейтін қайран ескі!
Бесікте көзін ашқан күйкі болса,
Кәдімгі Қажымұқан қайдан есті?!
Тал бесік - жан жайлауы жас балаға,
Арба да, мамық төсек, баспана да.
Кіршіксіз, әрі ыңғайлы, әрі жылы,

Байқаусыз жел тиер деп жасқана ма?! » [14]. Ақын өлеңі арқылы, тал бесікте қазақ халқының асылдары, ел оғландары, жау жүрек батырлары, орақ тілді, от тілді шешендері, көш бастаған көсемдері, ел басқарған бектері мен төрелері, сүбелі би тектілері, өткен ғасырда ғұмыр кешкен қара өлеңнің қариы атанған Абай, қара күштің иесі атанған Қажымұхан аталарымыздың тербелгендігін алға тартады. Бесік -ескінің сарқыты емес, көненің киесі, қазақ атты алтын дінгекті, қарға тамырлы ғазиз елдің жауһары. Ақын таныған шындық, бала санасына әбзеллі әсем жырлармен бүтін қалпында жеткен.

Ақынның төрттағаны - табиғи дарын, табиғи шынайылық, білім-білік тәжірбиесі, дүниетаным кеңдігі. Біз айтқан ақын төрттағаны әрбір ақынның бойынан табыла бермейді. Ақын болу - ардың ісі. Мұзафар Әлімбаев бала талғамын, оның жас ерекшеліктері мен соған сәйкес қызығушылығын, қабылдау қабілетін ескере отырып, тартымды да көркем шығармалар жаза білді. Бала жүрегіне жол тауып, бүлдіршін оқырманның сүйікті ақынына айналды. Қаламының қарымынан, өлеңдерінен жалынынан бойына жігер алып, бірнеше буын өсіп жетілді. Мұзафар ақын шығармалары - тілінің жатықтығымен, ішкі мазмұнының көркемдігімен қазақ балалар поэзиясының алтын дінгегіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қаратаев М. Шығармалар жинағы, Алматы, Жазушы 1974, 3 том, 368 б.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол. -Алматы Жалын, 1991. – 464 б.
- 3 Қирабаев С. Өнер өрісі. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, Жазушы, 1971,- 274б.
- 4 Яшвили П.А. Сущность художественного перевода : Дис. ... канд. филологических науки : 10.01.08.
- 5 Жәкім Ә. Қазақ балалар поэзиясы және Мұзафар Әлімбаевтың көркемдік тағлымы. Алматы, 2006
- 6 Алдабергенова Қ., Арын Е., Баткеева Б. Мұзафар Әлімбаев - халық жазушысы. Павлодар, Университет баспа орталығы. 2003. – 204б.
- 7 Қапасова Б. Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90жж). Филол.ғ.к.дисс. –Астана, 2000 - 119б.
- 8 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құраст: З.Ахметов,Т.Шаңбай).- Алматы: Ана тілі, 1996. -240 б.
- 9 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. А., «Мектеп», 1966

10 Қазақ мақал-мәтелдер жинағы. «Маржан сөз» . Алматы, 1999

11 <https://www.youtube.com/watch?v=d371zgQEυE0>

12 Әлімбаев М. Шығармалар жинағы. Екі томдық. – Алматы: Санат, 1997. Т.2 - 704б.

13 Лейбсон В.И. Чему учат стихи? Детская поэзия и эстетическое воспитание. – М.: Просвещение, 1964. – 104 с.

14 <https://www.zharar.com/kz/olen/7524-kazakh.html>

ЗОЛОТОЙ ИСТОЧНИК ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Ж. Ерахметқызы

PhD докторант 1 курса специальности 6D011700-Казахский язык и литература

Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, Казахстан, email: erakhmedkyzy14.08@gmail.com

Статья посвящена поэзии, достоинству, стихам и силе слова. Стихи автора М. Алимбаева вошли в золотой фонд детской литературы, вместе с тем широкое распространение получили его работы по воспитанию детей. Стихи М.Алимбаева занимают достойное место в золотом фонде казахской литературы. Проблема нравственности – одна из крупных и вечных тем литературы любого народа. Поэты, внесшие свой вклад в тему нравственности, поднимали не только морально-этические проблемы, не только воспевали духовное богатство и душевную красоту детей, но и критиковали противоположные им отрицательные действия и обывательские характеры, стремления людей.

Ключевые слова: детская литература, поэзия, поэт, легендарный человек, духовные сокровища, человечность, воспитание

GOLDEN SOURCE OF CHILDREN'S POETRY

Zh. Yerahmetkyzy

PhD student of the specialty "6D011700 - Kazakh language and literature"

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

email: erakhmedkyzy14.08@gmail.com

Article is devoted to poetry, advantage, the verses and word force. The poet of children's literature M. Alimbayev's place in children's literature and works of the poet were widely adopted in his works on education of children. Poems of M.Alimbayev take a worthy place in the golden fund of Kazakh literature. The problem of morality is one of the major and eternal themes in literature of any nation. The poet, contributed to the topic of morality, raised not only moral and ethical problems, not only praised the spiritual wealth and spiritual beauty of children, but also criticized the negative actions opposing them and the philistine characters, aspirations of people.

Key words: children's literature, poetry, poet, the human legend, spiritual treasures, humanity, education

Редакцияға 20.01.2019 қабылданды.

ГТАХР 17.07.31

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ – КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ҚАБЫЛДАУ МЕН ТҮСІНУДІҢ БІР ЖОЛЫ

Ғ.Н. Отарбаева¹, Б.Д. Жұмақаяева²

¹ PhD докторант

² п.ғ.к., қауым. профессор

Сулейман Демирель атындағы университет, Қазақстан, Қаскелең к.

e-mail: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz

Мақалада көркем шығарманы интерпретациялаудың тәсілдері мен түрлері, олардың туындауы туралы зерделенеді. Көркем мәтінді түсінуде интерпретацияның түрлі тәсілдері мен түрлері қарастырылады. Қабылдау мен түсінудің арақатынасы, интерпретацияның негізгі түрлері мен қызметі, көркем шығарманы түсінудің тәсілдері мен деңгейлері сараптала отырып, негізгі ой-тұжырымдар ғалымдар пікірлерімен дәйектеледі. Интерпретация теориясының негізгі мәселері мен олардың туындау себептері айтылады.

Түйін сөздер: интерпретация, түсіну, герменевтика, көркем мәтін, рецепция, интерпретатор, оқырман

Интерпретация – әдебиеттанудағы күрделі, әрі әлі де болса жан-жақты зерттей түсуді қажет ететін мәселелердің бірі. Көркем шығарманы оқығанда әр оқырман интерпретатор ретінде танылатындықтан интерпретация мен талдаудың ара-жігін ашып көрсеткен зерттеулер көп емес. Көркем шығармаға талдау жасай алу үшін де ол шығарманы қабылдап, түсіну керек. Ал, интерпретация дәл осы қабылдау, зердеге түйіп, түсіну деген ұғымдарды көздейді.

Интерпретация латынның «Interpretatio – делдалдық (посредничество)» деген ұғымынан тарайды. Яғни, көркем шығарманы қабылдау, түсіну мен талқылау, ой қорыту, шығармашық өңдеуден өткізу.

Өнер туындылары, оның ішінде көркем шығарма да адамдардың өзара тығыз қарым-қатынасына негізделеді. Өйткені автор өз туындысын халыққа, белгілі бір қауымға, біреуге арнап жазады. Көркем шығарма – оны тудырған адамның жолдауы іспетті. Сондықтан оқырман сөз арқылы туындының көркемдік әлемін және оны жасаған авторды қабылдайды. Көркем тілдің адамды сендіретін, жұбататын, ойлантатын құдіретті күші бар. Кейде автор шығармадағы баяндауға араласып, кейіпкеріне болысатын, оқырманмен сырласып, ой бөлісетін, сұхбат құратын жайттар да кездесіп жатады. Сондықтан соңғы жылдары әдебиеттану шығарманың мәтіндік жүйесіндегі автор образы, оны оқырманның қабылдауы, оған әсері сынды күрделі мәселелерге көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыдағы зерттеулер – қазіргі қазақ әдебиеттануында қарқын алып келе жатқан герменевтиканың үлесінде.

Герменевтика (грек тілінен аударғанда түсіну) – мәтінді интерпретациялау теориясы және мағынаны түсіну ғылымы. Герменевтика қазіргі батыс әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының базалық құрылымы болып табылатын негізгі әдіснамалық қағидаларын зерделеуде кең тараған. Тарихи мәліметтерді филологиялық тәсілдер арқылы зерттеу ретінде герменевтиканың әдеби жәдігерлерді оқу мен түсінуде маңызы зор. Герменевтикалық тәсілдің тарихы үлкен екі кезеңнен тұрады. Бірі - дәстүрлі классикалық та, екіншісі – қазіргі әдебиеттанулық герменевтика. Дәстүрлі филологиялық герменевтика мен қазіргі әдебиеттанулық герменевтиканың ара жігін Вильгельм Дильтей мен Георг Гадамер сынды философ ғалымдар ажыратып берген болатын. Түсіну процесіндегі «тарихи аралық», «тарихи көзқарас» категориялары бұл мәселенің негізгі айқындаушы факторы болды. Әдеби герменевтика - өнер туындысын жеке дүние ретінде қарастыру мүмкін емес, өнер туындысы дәстүрлі мәдениеттің шынайы материалы болғандықтан оны сол мәдениет контекстінде түсіну керек деп санайды.

3. Бауман герменевтиканың ғылым ретінде қалыптасуының негізгі өкілдері ретінде К. Маркс, М. Вебер, К. Манхейм, Э. Гуссерл, Т. Парсонс, М. Хайдеггер, А. Шюцтарды атап көрсетеді [1; 27].

Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген

жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады.

Герменевтикада мәтінді тануға қатысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі - мәтінді әлеуметтік, мәдени-тарихи жағдайлардың ықпалынсыз, тек оның өзіне ғана сүйене отырып, түсіндіру қажеттігін қолдайды. Екінші жақтың ұстанымы бойынша герменевтика – философия. Мұнда мәтінді түсінуден, интерпретация жасаудан гөрі ол турасында ой толғау басым.

«Герменевтика қазіргі батыс әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының базалық құрылымы болып табылатын негізгі әдіснамалық қағидаларын зерделеуде кең тараған. Герменевтиканың этимологиясы ежелгі грек мифологиясынан тарайды. Ал қазіргі герменевтиканың гуманитарлық ғылымдардың саласындағы бесаспап әдіс ретінде бағаланып жүрген жайы бар», - дейді әдебиеттанушы ғалым Ұ. Еркінбай. Ғалым интерпретацияның басты міндеті сөз өнерінің құндылығын ұғындыру екенін айта келе, «Тарих герменевтиканы гуманитарлық ғылымдардың фундаменті, жүйелі негізі деп білді. Алайда, қазіргі әдеби герменевтика бұл мәселелерді мақсатты түрде айналып өтіп, нақты әдіснамалар мен әдеби тәсілдер жасауды мақсат етеді. Алпысыншы жылдардың орта шеніне дейінгі батыс әдебиеттануындағы көркем туындыны өз ішінде ғана қарастыру үрдісінен арылған қазіргі әдеби герменевтика мәселе солай бола тұра, структуралық, лингвистикалық, коммуникативтік тұжырымдарға арқа сүйеуге мәжбүр болды. Аталмыш бағыттарға арқа сүйеу арқылы қазіргі әдеби герменевтика дәстүрлі герменевтиканың интерпретация туралы ұғым-түсініктерін тарих қойнауында қалдыруға белсенді қызмет етуде» деп, Соловьевтың: «Асылында сана hareketі қандай болса да оның болмысы – түйсіну (интерпретация) болады. Оның түйсінуден бөлек мақсаты болуы мүмкін емес» - деген пікірімен тұжырымдайды [2].

Көркем шығарманы түсіну үшін талдап, зерделей білуіміз керек те, талдау үшін өзімізше қабылдап, оқырмандық интерпретациядан өткізуіміз қажет. Бұл қарама-қайшы үдерісті әдебиеттануда герменевтикалық (грек тілінен her- mēneutikē (technē) — өнерді түсіндіру) шенбер деп атаймыз. Бұл шеңберде әрбір көркем шығармаға жасалған талдау түсінуге жетелесе, әрбір түсінудің соңы талдауды қажет ететіні анық. А.В.Матюшкин мәтін интерпретациясы негізінен үш бағытта өрбиді деп көрсетеді. Олар – түсіндіру (мәтін элементтерін шынайы өмір көріністерімен, басқа мәтіндермен, қолжазба деректермен т.б. салыстыра отырып түсіндіре талдау); бағалау (өзектілігін, маңыздылығын көрсету), қабылдау (мәтіннің ішкі мазмұнын түсіну, зерделеу) деп көрсетіп, мәтіннің ішкі мазмұнын қабылдауға ерекше тоқталып, төмендегідей сызбада көрсетеді. Мазмұн, мағына және мән бірінен бірі туындап, бірін бірі анықтап отыратын ұштаған құраған кезде көркем шығарманы қабылдау жүзеге асады, көркем мәтінге интерпретация жасалады [3; 16].



Әдебиеттануда интерпретация көркем шығарманың тұтастай мағынасын, мазмұнын, оның идеясын, концепциясын тану, түсіну, зерделеу болып табылады. Оның бірнеше түрлері бар:

1. Алғашқы, оқырмандық интерпретация адамның шығарманы оқып шыққаннан кейінгі алғашқы әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді.

2. Ғылыми интерпретация. Әдебиеттанушы оқырман ретіндегі алғашқы әсерін ғылыми негізде жинақтап, нақтылап, әдеби талдаумен тексереді.

3. Шығармашылық-образдық интерпретация әдеби шығарманы көркемөнердің басқа түріне көшіру (мысалы, әдеби шығарма негізінде көркем фильм түсіру, сахналық қойылым, опера немесе балет жасау т.т.), – дейді зерттеуші ғалым Қ.Т. Жанұзақова [4].

Демек, ең алдымен шығарма оқырман тарапынан қабылданып, шығарманың шынайы мәнін, терең қабаттарын түсіну үшін интерпретация жасалады. Ғылыми интерпретация автордың

айтар ойын, мәтіннің мағынасын, тереңде жатқан астарлы ойын зерделеуде зерттеушілердің сыни пікірлері мен пікірталастары арқылы туындайды. Осы интерпретациялардың шыңы – шығармашылық интерпретация. Автордың айтор ойын қабылдап, зерттеушілер пікірлерін зерделей отырып, шығарманың сырын ұғып, өз жүрегіңнен өткізіп өзге бір өнер туындысына айтналдыру. Мүлде бөлек тың дүние жасап шығару.

«Интерпретация» термині бастапқыда герменевтикада қабылданып, түсіну мен түсіндіру өнерін білдірген. Ал оның көркемдік қабылдау, көркем шығармашылық психологиясымен байланысы М.П.Алексеев, А.Н.Веселовский, Д.Дюришин, В.М.Жирмунский, И.Г.Неупокоева және т.б. ғалымдарың еңбектерінде ішінара айтылды.

Рецепсия, яғни қабылдау – компаративистиканың негізгі категориясының бірі. Көркем шығарманың рецепсиясы көп қырлы. Ол эмоционалдық күйзелісті, авторлық ойды дамыту логикасын ұғыну мен бағалау мәдениетін қамтиды [5,16]. Интерпретация мен рецепсияның, автор ойы мен оқырман қабылдауының арақатынасын төмендегі схемадан көруге болады.



А.П.Скафтымов көркем шығарма рецепсиясы турасында «Көркем туынды өз зерттеушісіне тек қана жеке эстетикалық тәжірибесі арқылы қол жетімді. Осы мәнінде ол, әрине, субъективті қабылданады. Бірақ субъективизм бетімен кетушілік емес. Оны түсіне білу үшін өзінді бөгде көзқарастың қолына бере білуге қабілетті болуың шарт. Адалдықпен оқу керек. Зерттеуші суреткерге басы бүтін беріліп, тек қана оның Исследователь отдается весь художнику, только повторяет его в эстетикалық күй кешуін қайталайды да, өзінің рухани-эстетикалық тәжірибесіндегі автор өрістеткен фактілерді ғана түстеп тани алады», - деген пікір білдіреді.

Ғылыми әдебиеттануда интерпретацияның орны ерекше. Ол ғылым мен көркем шығарманы табиғи қабылдаудың арақатынасынан жүйелеп, қарапайым оқырман мен кәсіби әдебиеттанушы маманның ойлауы мен қабылдауын салыстырады. Сол арқылы оқырманның көркем шығармаға деген көзқарасын ғылыми деңгейге жетелейді.

Ең алдымен, интерпретация көркем шығарманың мазмұнын, мағынасын, астарлы ойын түсіну үшін жасалады. А.Б.Есин: «Сущность интерпретации, выраженная в формуле «Интерпретация – это свое понимание», заключается в слове «свое». «Свое» - означает «пережитое лично», – дейді [6]. Мұндағы «өзінің түсінуі» авторға қарама-қарсы, одан өзгеше түсіну деген сөз емес, керісінше шығарманың сырын ұғу мақсатында оны өздігіңше қабылдау, автордың айтар ойына жақындай түсу болмақ.

Х. Гербердің үш деңгейлі оқу әдісін ұсынады. Олар:

- бірінші деңгей оқырманға мәтіннің сыртқы ақпаратымен ғана танысуды көздейтін «түсінікті» деп аталады.

- екінші деңгей – логикалық деңгей. Яғни, «ойлану және табу» деп аталады.

- үшінші деңгей – бағалаушытық және шығармашылық «Өзім» деп аталатын деңгей.

Гербер ұсынып отырған оқу мен түсінудің әр деңгейінде интерпретация жүзеге асып отырады. Бірінше деңгейде рецепция, яғни шығарма мазмұнын жалпы қабылдау жүреді. Екінші деңгей оқырмандық көзқараспен, логикамен, жағдаяттармен тығыз байланысты. Оқырман мазмұннан мән іздейді, өзіне керегін алады, іріктейді. Үшінші деңгейде, шығармашылық интерпретацияның орын алатынын байқаймыз. Мағына мен мән сақталып, мазмұн еркіндік алады. Интерпретатордың «ӨЗІ» қандай формаға салады, сол қалыпқа қарай иіледі, икемделеді.

Көркем шығарманы түсінудің өзі ө көп деңгейлі, көп қырлы үдеріс. Профессор З.Ахметжанова көркем шығарманы түсіну жолдарының бірі ретінде түсініктеме беруді (комментарий) алға тартады. З. Ахметжанова мәтін талдауда түсініктеменің бірнеше түріне тоқтады:

- тарихи-мәдени түсініктеме;
- саяси-мәдени түсініктеме;
- салыстырмалы-мәдениеттанушылық түсініктеме;
- этнолингвистикалық түсініктеме;
- этномәдени түсініктеме;
- макробелгілерге түсініктеме [7; 85].

Түсінудің келесі бір жолы автор тұлғасын тану. Бұл тұста авторды биографиялық тұлға ретінде емес, қоғамдық сананың, әлеуметтік қайшылықтардың, жеке қарым-қатынастардың өкілі ретінде, түрлі өмірлік тәжірибелерді оқырманға өнер туындысы арқылы жеткізуші ретінде қарау басымдылық алады. Сол арқылы көркем шығарманы түсіну мен қабылдау автор идеясымен қабыса түсетін болады.

Алғашқыда, оқырман интерпретациясы көркем шығарманың сюжеті мен фабуласы айналасында өрбиді. Оқырманды кейіпкерлердің іс-әрекеті мен оқиғаның өрбуі ғана қызықтырады. Келесі кезеңде, мазмұннан мағына іздеу, кейіпкерлер іс-әрекетінің уәжі, олардың ішкі жан-дүниесі, неліктен бұндай шешімге барғаны т.б. түсіну жүзеге асады. Көркем шығарманы түсінудің соңы кезеңінде автордың ой-өрісі, дүниеге көзқарасы, автордың құндылықтары маңызға ие болады. Оқырман автор ұсынған көркемдік әлемді автор көзімен тануға, түсінуге ұмтылады. Осындай көркем шығарманы түсінудің бірнеше қадамды жүйесі негізінде Седов пен Поляков оқырманның көркем шығарманы түсінудегі бірнеше деңгейін атап көрсетеді:

1. Денотативті деңгей. Оқиғаның дамуы мен өрбуіне ықпал ететін кейіпкердің тұлғалық қасиеттері, заттық әлем, көркемдік кеңістікті қабылдау мен түсіну;

2. Психологиялық кезең. Кейіпкер психологиясын тану, кейіпкердің сыртқы және ішкі әлеміне үңілу;

3. Аксиологиялық кезең. Көркем туындыға автордың қатынасын анықтайды. Шығармадан авторлық дүниетанымның, авторлық көзқарастардың көрініс табуын қарастырады [8; 46].

Интерпретация теориясындағы негізгі мәселелердің бірі – көркем шығармаға жасалған интерпретацияның адекватты, қисынды болуы. Бұл қиындықтар көркем шығарма мағынасы мен мазмұнын қандай құралдармен, қандай тәсілдермен жеткізуге болады деген сауалдан туындайды. Тағы бір сауал «Қандай ғылыми тәсілдер арқылы көркемдік шындықты тануға болады?» деген мәселені қозғайды. А.С. Бушмин: «Научная форма не исчерпывает художественного образа, не улавливает всей полноты его многозначного смысла, не заменяет производимого им впечатления. Если бы это было возможно, то ненужным оказалось бы искусство. Но, с другой стороны, если бы были невозможны какие-либо отношения между художественным образом и его выражением в научной форме, то не осталось бы почвы для науки об искусстве. Художественный образ нельзя свести к логическим понятиям, но это можно перевести на язык логических понятий» [9; 112], - деп көркем шығармаға өнер биігінен қарағанда ғана негізгі мәні мен мағынасын түсінуге болады. Көркем образды логикаға, қисынға салып түсіну мүмкін емес, десе де, түсінікті түрде жеткізуге болады деген пікір арқылы ғылыми талдау туралы айтқанда ғылыми интерпретация алға шығатынын меңзейді. Көркем мәтінді ғылыми талдауға жүгінуден гөрі интерпретация тәсілі арқылы түсіну оңайға соғатыны да сондықтан. «Талдау – интерпретация» арақатынасын ғылыми мен өнердің арақатынасы деп ұқсақ, «шығарма – интерпретация» арақатынасы дегеніміз жанды, тірі құбылыс деп ұғуға болады.

Интерпретация туралы айтқанда тағы бір маңызды мәселе, «Бір ғана көркем туындының қанша интерпретациясы болуы мүмкін?» деген сұрақ. Бұл туралы ғалымдар пікірі екіұшты. А. Потебня, Б. Кроче, М. Эпштейн, А. Горнфельд сынды ғалымдар көркем шығарма мен интерпретация арақатынасына шектеу қойылмайды, еркін, кең ауқымды деген пікір ұстанады. Олар қанша идея болса, сонша көзқарас, сонша талдау мен түсіну бар деген ой айтады.

А.П. Скафтымов бұл тұжырымдарға қарсы пікір айта отырып, әр түрлі интерпретация көркем шығарманы әр түрлі деңгейде түсінуден туындайды [10; 142]. Бірақ бұл шығарманы толық түсіну аясын еш тарылтпайды. Шығарма әркім өз қалауынша түсініп, өздігінше

интерпретацияға жол бере берсе, ол көркем туындының негізгі айтар ойын жойып жіберуі мүмкін дейді.

Қорытындылай келе, интерпретация анықтамасы жайлы мынайдай тұжырымдар жасауға болады:

- интерпретация – түсінудің алғышарты, яғни, көркем шығарма мен оқырман арасында диалог орнатудың алғышарты;
- интерпретация – оқырмандық саналың елегінен өтіп, астарлы мағынаны табу;
- интерпретация – қабылдау, түсіну, талдау, бағалау сынды бірнеше әрекеттердің жиынтығы.

Сонымен, көркем шығармаға жасалған интерпретация – көркем шығарманың идеялық, мағыналық ақпаратын толық түсіну, авторлық таным мен мен көзқарасты қайта жасау арқылы қабылдау болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bauman Z. Hermeneutics and Sciences: Approaches to Understanding. L., 1978.
2. Еркінбай Ұ. Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы герменевтикалық, структуралистік және семиотикалық зерттеу тәсілдері. Қабылан - Ақпараттық порталы.
3. Матюшкин А.В. Проблемы интерпретации литературного художественного текста. Петрозаводск: Издательство КГПУ, 2007.
4. Жанузакова К.Т. Қазақ әдебиеттануындағы герменевтика және шығарманы қабылдау мен пайымдау // ПМУ хабаршысы. Филологиялық серия. - 2015. - № 2. - 81-86 б.
5. Абдуллаева Ж.Т. Көркем шығарманы аудару және талқылау: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2012.
6. Есин А.Б. Интерпретация литературного произведения как теоретическая проблема. Проблемы интерпретации художественных произведений. Межвузовский сборник научных трудов. М.: МГПИ, 1985.
7. Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. Алматы: Елтаным, 2012.
8. Бореев Ю.Б. Искусство интерпретации и оценка. Опыт прочтения «Медного всадника». М.: Советский писатель, 1986.
9. Бушмин А.С. Об аналитическом рассмотрении художественного произведения // Наука о литературе. М., 1980.
10. Скафтымов А.П. К вопросу о соотношении теоретического и исторического рассмотрения в истории литературы (1923) // Русская литературная критика. Саратов, 1994. С. 139, 142.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КАК СПОСОБ ПОНИМАНИЯ И ПОСТИЖЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Г.Н. Отарбаева¹ Б. Жумакаева²

¹ PhD докторант, ² к.п.н., ассоц. проф

Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан,

email: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz

В статье рассматриваются способы и виды интерпретации художественных произведений, а так же их происхождение. Рассмотрены различные подходы и виды интерпретации художественного текста. Соотношение между восприятием и пониманием, основные виды и функции интерпретации, методы и уровни понимания художественного произведения, основные выводы приводятся посредством взглядов

различных ученых. Так же упоминаются основные вопросы теории интерпретации и причины их возникновения.

Ключевые слова: интерпретация, понимание, герменевтика, художественный текст, рецепция, интерпретатор, читатель

INTERPRETATION AS A WAY OF UNDERSTANDING AND COMPREHENDING ARTISTIC TEXT

G.N. Otarbayeva¹, B. Zhumakayeva²

¹ PhD student, ² Cand. Sci. (Philology), Assoc. Prof.
Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen
email: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz

The article discusses some interpretation types and methods of artistic works as well as their origin. The scholarly work considers various techniques and kinds of interpretation in understanding the literary texts. Referring to the derived conclusions of the scholars in the area, the author demonstrates the relationship between acquisition and understanding of the belles-lettres style, some degrees and methods of understanding the artistic works, and the functions of interpretation techniques. The article also states some core problems of the theory of interpretation and the reasons of their origin.

Key words: *interpretation, understanding, hermeneutics, literary text, reception, interpreter, reader*

Редакцияға 19.11.2018 қабылданды.

ГТАХР 16.31.41

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ
ИДИОМАЛАРДЫҢ АУДАРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(Н.КЕЛІМБЕТОВТЫҢ “ҮМІТ ҮЗГІМ КЕЛМЕЙДІ” ШЫҒАРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)**

К.Д. Нургожаева

2-курс магистранты «БМ020700 – Аударма ісі»

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

e-mail: k.nurgozhaeva@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Д.Ю. Алтайбаева – ф.ғ.к., доцент

Мақалада қазақ және ағылшын тіліндеріндегі көркем шығармадағы кездесетін идиомалар қарастырылған. Зерттеу жұмысының мақсаты – екі тілдің идиомаларының аудармасының ерекшеліктерін көрсету. Автордың айтуынша, Шынар Келімбетова “I don’t want to lose hope” шығармасындағы қазақ тіліндегі идиомаларды ағылшын тіліне сәтті аударған. Мақалада бақылау, салыстыру және жалпылау зерттеу әдістері қолданылды. Өзіндік ұлттық сипаты бар бұл идиомалар, мақаланың негізі болып табылады.

Түйін сөздер: идиома, идиомалық тіркес, лексикалық форма, фраза, аударма, стилистика, көркем әдебиет, Н.Келімбетов

Әр елдің өзінің әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, тұрмыс-тіршілігіне, мәдениетіне тән идиомалары болады. **Идиома** (лат. idioma – ерекшелік, айырмашылық) – түрлі тілдік құрылымдарды, диалектіні, говорды әдеби тілді, оның нұсқасын және басқа тілдің өмір сүру тұлғаларын білдіруге арналған ортақ термин [1]. Идиомалардың дара тұрғандағы мағынасы тіркестегі мағынасына сай келмейтін, бірінен-бірін ажыратып қарастыруға келмейтін, басқа тілдерге тура мағынада аударуға болмайтын тұрақты сөз тіркестерін **идиомалық тіркестер** немесе **идиома** дейміз.

І.Кенесбаев «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты кітабында идиомаларға келесідей тұжырым береді: «Тіліміздегі нақыл сөздер (лексикалық формасы, стилистикалық функциясы жағынан) айрықша орын алады (Біздің "нақыл сөздер" деп отырғанымыз лингвистика тілімен айтқанда - идиомдар, фразалық топтар). Ең алдымен идиом мен фраза деген терминдердің бетін ашып, айырмасын байқайық. Идиом да, фраза да – белгілі сөз тізбектері; идиом тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айырылып қалады да, өзара жымдасып, бір ғана негізгі лексикалық ұғым береді. Басқаша айтқанда, идиом ішіндегі компоненттер өзінің лексикалық формасы мен мағынасын жоғалтады да, грамматикалық формасын сақтайды; бұлар (компоненттер) – негізгі бір кесек күрделі лексикалық единицаның грамматикалық элементтері (мүшелері) болып есептеледі; идиомның беретін мағынасы оның жеке сыңарларынан шығатын

мағынамен байланыспайды. Мәселен: “қабырғамен кеңес”, “қас пен көздің арасында”, “жүрек жалғау”, “қырғи қабақ болу”, “тонның ішкі бауындай” дегендердің әрқайсысы бір-бір идиом; “қабырғамен кеңес” дегеннің мағынасы “қабырға”, “кеңес” деген сөздердің тікелей мағынасынан туып отырған жоқ (мұның беретін ұғымы: “ойлан”, “асықпай, саспай ойлан”); не болмаса: “қас пен көздің арасында” (мұның беретін ұғымы: “көзді ашып-жұмғанша”, “лезде”), “жүрек жалғау” мұның беретін ұғымы: “азын-аулақ ас ауыз тию”, “жеңіл-желпі тамақ ішіп алу”), “қырғиқабақ болу” (мұның беретін ұғымы “араздасу”, “өкпелесу” қырын қарау), “тонның ішкі бауындай” (мұның беретін ұғымы: “өте тату”, “жең ұшынан жалғасқан”, “әкей-үкей”); “түлен түрту”, түйе үстінен сирақ үйту” деген сөз тізбектері де солай. Әрбір идиомның сыңарлары біртегіс басы бірігіп тұрып қана жаңа мағына туғызып тұр; идиомды обороттардың ішіндегі элементтеріне қарай анализ жасап, сол элементтердің мағынасына қарай жаңа идиомдық ұғым туғызуға болмайды; ол жеке элементтердің негізгі мағынасынан барып жасалған тізбек идиом болмайды, ол фраза болады; мәселен, “белін қынай буынды”, “ата жолын куу”, “егіліп жылау”, “асқар тау”, “шалқар көл”, “жосадай қан”, “мидай дала”. Бұл тізбектердің әрқайсысындағы компоненттер өзінің негізгі мағынасынан айырылып қалып тұрған жоқ, бастапқы тікелей мағынасын сақтап тұр» [1; 162-163].

Фразеология теориясының атасы – француз тумасы швейцариялық лингвист Чарльз Балли (1865 - 1947). Алғаш рет Балли өзінің «Стилистика очеркі» және «Француз стилистикасы» (Bally

Ch., 1905, 1909) еңбектерінде сөз тіркестерін жүйелеген. Балли фразеологияға қатысты тарауды «Стилистика очеркі» кітабына енгізген. Бірінші кітабында сөз тіркестері төрт топқа бөлінген: 1) еркін фразалар (*les groupements libres*), яғни тұрақтылыққа ие емес комбинациялар; 2) қарапайым комбинациялар (*les groupements usuels*), атап айтқанда, кейбір өзгерістерге мүмкіндік беретін компоненттердің салыстырмалы түрде бос қосылыстары бар сөз тіркестері, мысалы, *une grave maladie* қауіпті ауру (*une dangereuse, serieuse maladie*- бұл елеулі, қауіпті ауру); 3) фразеологиялық тіркестер (*les series phraséologiques*), яғни екі ұғымды біріктіретін сөздер топтары. Бұл тіркестердің тұрақтылығы бастапқы қолданысқа түскен сәттен бастап белгіленеді. Бұл комбинациялар компоненттерді қайта құруға мүмкіндік береді; 4) фразеологиялық бірлік (фразеологизмдерді біріктіреді), яғни сөздердің мағынасын жоғалтатын және бірыңғай тұжырымдамасын білдіретін тіркестер. Мұндай тіркестер компоненттерді қайта құруға мүмкіндік бермейді. Бұлардың бастапқылары жай тіркестер де, кейінгілері идиомалық тіркестер. Идиомалық тіркестерге ағаштан түйін түйю (аса шебер, барынша өнерлі), ағынан жарылу (еш нәрсені жасырмау, ішіне еш сыр бүкпеу), ақ түйенің қарны жарылу (қарық боп қалу, ит басына іркіт төгілу), ақ үстінен қараны тану (ақты-қараны ажырату, дұрыс-бұрысын білу), жемес астан үміт қылу (босқа дәме ету) және тағы да басқа сияқты жеке тұрғандағы мағыналарынан мүлде не жартылай айырылып, қалыптасқан тізбектері жатады [2; 15, 35, 256].

Мұндай тіркестерді өзге тілге сөзбе-сөз аударса, ешқандай түсінік бермей, жай ғана сөздердің мағынасыз тізбегі болып шығады. Сондықтан идиомалық сөз тіркестерін басқа тілге жалпы мағынасына қарай аудару қажет. Н.Келімбетовтың “Үміт үзгім келмейді” шығармасындағы идиомалардың қалай берілгендігіне қысқаша тоқтала кетейік. Бұл 2011 жылы Алматы қаласы «Раритет» баспасында басылып шыққан туынды. Шығарманы қазақ тілінен ағылшын тіліне Н.Келімбетовтың немересі Шынар Келімбетова «I don't want to lose hope» деген атпен аударып, 2013 жылы Лондон қаласындағы баспаға жариялады. Ең алдымен төмендегі көркем шығарма үзіндісінен түпнұсқадағы идиомаларды қарастырайық.

Түпнұсқа:

«— Гауһар! Бүгін ойым онға, санам санға бөлініп, басым қатты. Қайдағы-жайдағы жымысқы ойлар мені мойынға тақап, дегбірімді тауысып бара жатқан сияқты. Өттең, қас қылғандай тап қазір қасымда емессің ғой. Әйтпесе ішімде қазандай қайнап, жанымды қоярға жер таптырмай буырқанып жатқан сыр сезімдерді өзіңе түйдек-түйдегімен ақтарып, еңсемді езе түскен ауыр ойлардан арылып, жеңілдеп қалар едім.

Қапасқа түскен құс тәрізді мына аурухананың еріксіз тұтқыны боп, төсекке жіпсіз байланып, ой-қиялға шырмалып жатқаным да екі айдан асып барады екен-ау. Кейде маған сау-саламат, шапқылап жүрген балауса өмір алты қырдың астында қалып қойғандай боп көрінеді. Бірақ бостан-босқа ойға малтығып, салы суға кетпесін деп, күні бүгінге дейін өзіңе тіс жарып, сыр білдіргем жоқ. Әйтсе де, осы бір дертке шалдыққалы бері менің ішкі дүниемнің астан-кестені шығып, өзімнен-өзім ызаға булығып, жарылып кете жаздап жүргенімді сен қас-қабағымнан-ақ қалт жібермей танысың ғой.

(...) Бірақ сен мені “Аз күнгі азапқа төзбей, тауы шағылып, тауаны қайтып қапты” деп ойлама. Сәл нәрсеге жібі босай қалатын күйреуік жандарды көрсем-ақ арқам қозып кетеді. Онша-мұнша сырқаттың тауқыметін көтере алмай, иленген терідей болбырай қалатын жан мен емес.

Әрине, адамның қашан да басы аман, бауыры бүтін боп, ауырмай-сырқамай айдарынан жел есіп жүргеніне не жетсін. Бірақ ғұмырында, сірә, мұрттай ұшып, ауырып көрмеген, өзін науқас қаттырақ қысып, жаны жарға таянбаған адам көп нәрсені терең түсіне де, сезіне де алмайтын шығар. (...)

Гауһар! Саған бүгін мұның бәрін қалай түсіндірсем екен? Жайшылықта біз көп нәрсені ой елегінен өткізіп, екшеп, елеп жатпайды екенбіз. Оған күнделікті күйбеңмен жүргенде мұршамыз да келмейді, мойнымыз да жар бермейді ғой.

Ал, ауруханада санамен сарғайып жатқанда, ой түбіне жетпек боп қиял қойнауының қатпар қатпарын ақтара беріп шақшадай басым шарадай болды. Кешегі бір түннің өзінде төсегімнен тоғыз тұрып, тоқсан толғандым десем өтірік емес» [3; 9-10].

Аудармасы: «It's been more than two months now that I have lain here in this hospital, as if buried alive in a grave. Only thoughts remain, like the final strand, like a bridge connecting me to the outer world. Gaukhar, please don't compare me to a bird, caught in a net. My situation is much worse. The bird has wings that will propel him into the sky if he manages to break free. I have no wings, no space, and only a faint hope remains that everything will be all right. But most importantly – I have you!

I praise my fate, for it has given me you. If I didn't have you, no thoughts would soothe me. Thoughts are a safe bridge to life. And the bridge is the path to you.

I was never afraid of pain, and in fact pain is not the issue here. The villainy of this illness is that it has shackled my body. It is much worse to fully acknowledge my own debility rather than suffer. I feel like the living dead, a motionless block. You know me, Gaukhar. You never thought of me as weak. This makes it more hurtful, much more terrible to realise that every time you personally understand: the old me is gone. Now I am just a wreck, only bearing the old name, Erzhan. But please believe that I am not a man who cries out in grief at every obstacle. My love, I was not derailed by the storm of life, rather by the dark thoughts that surround me.

My only hope is that you, Gaukhar, will endure all this, will not leave me, will not break down. Darling, hold on! I will overcome this wretched illness through your aid. I will preserve my honour and my life. We will get through this together. Let the whole world turn its back; let it make the final judgment – I care not for this world – but if you leave, I will not cope. When you are not here, or when you are late, I wait and worry, like a colt left by people in the remote zhailau. My greatest fear is that you will never return.

Gaukhar! When people are struck down by illness, they understand the happiness of someone who has no bodily infirmity. It's bliss to be alive and in good health, to run and have fun. But on the other hand, people who are deprived of pain are deprived of much more than that; there are many things they don't understand, and don't have even the slightest understanding of certain matters.

Gaukhar, now I see that each person hides chasms of untouched feelings, emotions and urges. They only become evident together with pain when it falls upon a person. Now I am in the grip of forces that well up from the depths of my soul. And yet, so many lively, healthy and outgoing people don't even suspect the existence of such a source. For them it is an unknown territory! I may be tied to bed, but that doesn't distort my mental capacities, and neither does it prevent me from telling you about my emotions and feelings» [4; 17-18].

Қысқаша үзіндінің аудармасынан байқайтынымыз – аудармашы идиомалардың негізгі мағынасын беруге тырысқан. Солардың ішінде кездесетін «ой-қиялға шырмалу» деген идиомалық тіркестің мағынасы түпнұсқада «қатты уайымдау» ұғымына сәйкес келеді. Ал ағылшын тіліне бұл идиома *only thoughts remain, like the final strand, like a bridge connecting me to the outer world* деп аударылған. Аудармашы осы және басқа да жерлерде түпнұсқадағы мағынаны толық жеткізу үшін түпнұсқадағы идиомаларға сәйкес баламаларды қолданған. Мысалы, төсекке жіпсіз байланып – *buried alive in a grave*, қайдағы-жайдағы жымысқы ойлар – *by the dark thoughts*, иленген терідей болбырай қалатын жан – *a man who cries out in grief at every obstacle*, тауы шағылып, тауаны қайту – *I feel like the living dead, a motionless block*, қапасқа түскен құс тәрізді – *like a bird caught in a net*. Аудармашы келесі еркін тіркес пен идиома кездесетін мына сөйлемді келесідегідей аударған: адамның қашан да басы аман, бауыры бүтін боп, ауырмай-сырқамай айдарынан жел есіп жүргеніне не жетсін – *It's bliss to be alive and in good health, to run and have fun*. Аудару барысында қазақ халқының әдет-ғұрпына қатысты қолданылатын идиомалардың ескере отырып, олардың сол сөйлемдерде қандай мағыналар беретініне тоқтала кеткен. Идиомаларды орынды қолдана білу аудармашының шеберлігі мен танымына байланысты. Идиомалардың қалыптасуы жайында айтқанда ұлттық нақышты ескерусіз қалдыруға болмайды. Нақыл сөздердің мағыналары құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкес келмейді және ол мағыналардың жиынтығы емес.

Көркем шығармада әр халықтың идиомаларын басқа мәдениеттің нормаларына сай етіп аудару талап етіледі. Осылардың бәрі әр халықтың мәдениетіне жақсы пікірді, қажет етіп, мәдениеттің ішкі дүниесін түсінуге ынталандырады. Қай елдің идиомаларын алып қарастырсақ та, олардың көріністерін сол елдің салт-дәстүріне, құндылықтарына негізделгенін көруге болады. Аудармашылар көркем шығармаларда идиомаларды аударғанда, олардың ұлттық нақышын беруі тиіс.

Ағылшын тілінде де идиомалардың осындай аталған көріністері кездеседі. Олардың қолданылу аясының кеңдігі соншалық, тіпті қазіргі таңда жарнамалардан да көріп жүрміз, бұл олардың ерекше қасиетінің белгісі. Ағылшын тілі де қазақ тілі сияқты идиомалық тіркестерге бай және олар кеңінен қолданылады. Ағылшын тіліндегі идиомалар қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестеріне ұқсас. Алайда олардың мағынасы қазақ тіліндегі баламаларынан әлдеқайда бөлек. Шет тіліндегі идиомалар тек тілде ғана емес, сонымен қатар формальды стиль, сленг, поэзия

тіпті Шекспир тілі мен Інжілде де бар. Көркем шығармалардағы ағылшын тілінің әдеби, лексика-фразеологиялық, терминдік, синонимдік, аймақтық тілдік нормалары жан-жақты, әрі бай.

Мысалы: I jumped out of my skin when I noticed a big snake creeping on the path. – Жол бойымен сырғып бара жатқан жыланды көргенде жүрегім ұшты. I have no idea – Біле алмадым, I do work hard and “take care of business” – Мен табандылық танытып, қажетті нәрсенің бәрін істей аламын. Бұл тәсілді көбіне ақын-жазушылар көркем әдебиетте, әсіресе, поэзияда оларға ерекше стильдік өң беру үшін, ұйқас, ырғақ талаптарына лайық, олардың орны ауыстырып та, арасында басқа сөздерді енгізіп те, тұлғасын өзгертіп те қолдана береді. Қазіргі таңда идиомаларды тек кітаптан, газеттен ғана емес, сонымен қатар оларды жарнамалардан да кездестіруге болады. Елімізде ағылшын тілінің қолданылу аясы күннен-күнге артып келеді. Ағылшын тілін қоғамдық және ғылыми салада қолдану мен өркендетуге барынша жағдай жасалып, оның жан-жақты әлеуметтік-коммуникативтік рөлін арттыру өмір талабына айналып отыр. Идиома тілдің барлық деңгейлермен тығыз қарым-қатынаста өмір сүретін, өзінің компаративтік мағынасы мен компаративтік функциясын сол деңгейлердің көмегімен жүзеге асыратын көпдеңгейлі, күрделі тілдік құбылыс болып табылады. Идиома – бұл сөз тәртібін қатаң сақтайтын бүтін ретінде болатын сөз тіркесі. Мысалы, көздің қарашығы – тура мағынада “көздің қарашығы” емес, ауыспалы мағынада өте қадірлейтін, құрметтейтін адамды және затты айтады. Ағылшын тілінде де көп мөлшерде қызықты идиомалар көп кездеседі. Халықтың сөздік қорларын дамытуда осы идиомалардың алатын орны ерекше.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі идиомаларды салыстыру кестесі

Ағылшын тіліндегі идиомалар	Қазақ тіліндегі мағынасы
Jack of all trades	Ағаштан түйін тую (аса шебер, барынша өнерлі)
Keep mum	Аузына құм құйылу (үндемей қалу).
Jump (over) a fence	Түймедей нәрсені түйедей қылу (шектен шығу)
Work in harness with smb.	Білек сыбана кірісу (бір істе табандылық таныту)
Be on one's hind legs	Төбе шашы тік тұру (қатты қорқу)
Be caught in a net	Қапасқа түсу
Be in one's blood	Қанында бар болу
Be on pins and needles	Сіркесі су көтермеу (көңіл күйі болмау)
Keep a secret	Тіс жармау (сыр сақтау)

[5; 208, 209, 248, 249, 297]

Мысалы, ағылшын тілінде жиі кездесетін идиомалар:

1) be at standstill – быть в состоянии застоя. The negotiations are at a standstill. – Переговоры не ведутся;

2) cure be quick in the uptake – быстро соображать. He is quick in the uptake. – Он быстро соображает;

3) be quite as a mouse – тише воды, ниже травы, вести себя очень тихо. During the day she was quiet as a mouse. She hardly did or said anything. – В течение всего дня она была очень тихой. Она почти ничего не говорила и не делала;

4) be right on the button – правильно отгадать, попасть в точку. Her forecast was right on the button. – Ее прогноз был правильным;

5) be safe as houses – быть очень надежным, как каменная гора. The bank is safe as houses. – Этот банк очень надежен;

6) make a killing – легко и быстро получать большой доход. The speculators made a killing on Stock Exchange by exploiting advance knowledge of poll results. – Эти спекулянты получали большие прибыли на продаже биржевых акций, используя получаемые ими данные о результатах котировок;

7) make a mark – становиться известным. When I was younger it was a matter of getting on and competing and making my mark. Когда я был моложе, я чувствовал в себе стремление вперед, стремление посоревноваться и отличиться, стать известным.

8) work body and soul – работать изо всех сил, вкладывая душу. They worked body and soul to make this day a success. Они старались изо всех сил, чтобы добиться успеха в этот день [7; 53, 92, 93, 259].

Әр елдің идиомалары жергілікті орналасқан мекеніне байланысты ерекше болып келеді, олардың қолданылуы да түрлі ортаға байланысты. Тағы айтатын бір жайт, идиомалар бұл өздерінің жеке дара ерекшеліктерімен көзге түсетін, өзіндік қасиеті бар сөздер. Аудармашылар үшін бұл сөздерді аудару кезінде біршама қиындықтардың кездесетіні белгілі. Сондықтан да олардың өз ана тіліндегі сөздік қоры бай болып, аударушылық қабілеті де жоғары дәрежеде болса, аудармалар сәтті шығады. Аудармашыда бұл сөздердің мағынасын, ұлттық нақышын беру үшін сол елдің тарихы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, мәдениеті жайында аялық білімі болуы тиіс. Сонымен қатар көркем шығармада идиомаларды аудару үшін аудармашыларға ақындық қасиеттің де болғаны дұрыс деп айтып өтсек те болады. Бұдан шығатын қорытынды қай елдің идиомаларын алып қарастырсақ та, идиомалар көркем шығарма тілін жандандырумен бірге, шығарма тіліне ұлттық колорит береді. Сондықтан да кез келген аудармашы идиомаларды аударған кезде олардың мән-мағынасын, құндылығын, ұлттық нақышын жоғалтпауы тиіс. Халықтың көрсеткіші болатын, өмірдің рухани және материалдық көрінісі, сонымен қатар көптеген мәдениеттердің ықпалынан пайда болған идиомалар осы мақаланың негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014.
- 2 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007.
- 3 Келімбетов Н. Үміт үзгім келмейді. – Алматы: Паритет, 2011.- 9-10 б.
- 4 Kelimbetov N. I don't want to lose hope. Translated by Shynar Kelimbetova. London: Lowndes Group Ltd, 2013.
- 5 Амбражейчик А. 2000 русских, английских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. Минск: Попурри, 2003.
- 6 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1986.
- 7 Литвинов П.П. Англо-русский словарь наиболее употребительных фразеологических выражений. Москва: Яхонт, 2001.

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА ИДИОМ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

(на примере романа Н.Келимбетова «Не хочу терять надежду»)

К.Д. Нургожаева

магистрант 2-курса бМ020700 – Переводческое дело

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, email: k.nurgozhaeva@mail.ru

В статье рассматриваются идиомы, которые встречаются в казахской и английской художественной литературе. Цель исследования – продемонстрировать особенности перевода идиом казахской и английской художественной литературы. По мнению автора, удачный пример перевода идиом с казахского на английский язык представлен в произведении "I don't want to lose hope" Шынар Келимбетовой. В статье использованы методы наблюдения, экспериментов, моделирования и обобщения. В основе статьи лежат идиомы со своим национальным характером.

Ключевые слова: идиома, идиомная комбинация, лексическая форма, фраза, перевод, стилистика, художественная литература, Н.Келимбетов

FEATURES OF TRANSLATION OF THE IDIOMS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

(based on N. Kelimbetov's novel " I don't want to lose hope")

K.D. Nurgozhayeva

2 course master 6M020700 – Translation Studies

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, email: k.nurgozhaeva@mail.ru

The idioms of Kazakh and English literature were under the consideration in this article. The aim of this research work is to demonstrate the features of idioms of two languages. According to author, one of the successful example of translation of Kazakh idioms was presented by Shynar Kelimbetova in the novel “I don't want to lose hope”. The methods of observation, experiments, modeling and generalization were used in this article. The article is based on idioms which have their own peculiarities.

Key words: *idiom, idiom combination, lexical form, phrase, translation, stylistics, fiction, N. Kelimbetov*

Редакцияға 01.02.2019 қабылданды.

ГТАХР 17.71.07

Қ.МҰХАМЕДЖАНОВ ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ ДРАМАЛЫҚ ТАРТЫС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Ш. Қожжекева

Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

email: Bekzada61.2018@gmail.com

Мақалада Қ.Мұхамеджанов комедиялары мен драмаларындағы көркемдік тұтастық пен идеялық мазмұн бірлігін сақтап тұрған нәрсе ұлттық ой-сана деректері екендігіне мән беріледі. Қ.Мұхамеджановтың тартымды комедия тудырғанын көрсеткен зерттеушілер, көрермендер және драматургтің өз әріптестерінің пікірлері назарға алынды. Драматург пен өмірлік материал арасындағы қарым-қатынас мәселелерін айқындауға Қ.Мұхамеджановтың “Жат елде” және “Біз періште емеспіз” пьесалары қызықты мәліметтер ұсынады. Ол үш бірдей драмасында өмірлік материалға ұлттық ой-сана дерегі тұрғысынан қарады. Бір ерекшелігі осы үш бірдей драмадағы өмірлік материалды екшеу тәсілі үш түрлі екендігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: драма, пьеса, объект, театр, жанр, материал, мазмұн

Өмірлік материал болған оқиғаның дәлме-дәл баламасы емес, суреткер қиялында суарылған әрі әбден сұрыпталған, шығарманың идеялық мазмұнын айқындауға бағытталған бөлік, дерек өмір шындығының объектісі болса, өмірлік материал көркем шындықтың объектісі. Пьесада өмір шындығының деректері сол күйінде алынған күннің өзінде де ол көркем шындықтың материалы. Демек, өмір шындығының өзгертілмей, алынған дерегіне сүйенген пьеса қанша жерден деректі туынды аталғанымен көркем шындықтың объектісі (жыршысы). Сондықтан да, өмірлік материал болған оқиғаның боямасыз көшірмесі деп есептеу жаңсақтыққа ұрындырады.

Зерттеушілер мен көрермендер және драматургтің өз әріптестері Қ.Мұхамеджановтың тартымды комедия тудырғанын атап көрсетті. М.Әуезов “Мына комедия (“Бөлтірік бөрік астында”) күлкісінің сыр-сипаттарынан әр-алуан ой саларлық қасиет көрінеді” [1; 18] деп батыл тұжырымдады. Б.Құндақбаев “Қ.Мұхамеджанов пьесалары қазақ театрларының репертуарларынан берік орын алып, жаңа кезеңдегі комедия жанрына елеулі үлес қосты” [2; 98] деп жазды.

Драмашының жанрлық табысы туралы мәселеде пікір қайшылығына ұрынбаған театр мамандары мен рецензенттер жоқ деуге болады. Мәселен, Ә.Тәжібаев драматург пьесалардың сатиралық комедиядан елеулі айырмашылығы бар екендігін өзінің әрбір ой-пікірінде білдіріп отырған.

Қ.Мұхамеджанов комедияларындағы күлкі мен сол күлкіге өзек сілтеген әлеуметтік жүктің қоғамдық маңызына қойылатын талаптың бір деңгейден шыға бермейтіндігі жөніндегі ой-пікірлер де оның жанрлық ерекшеліктеріне терең үңіле алмаудың салдары екендігіне дау жоқ. Осы комедияларды жүйелі түрде зерттеп танудың қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрлі күлкі мәдениетінің поэтикасына барлау жасауға апарып соқтыратындығының маңызы айрықша. Белгілі драматургтің адам мінез-құлқын дәл өрнектеудегі шеберлігінің айрықша екендігін атап өту қажет. Оның комедияларындағы күлкі табиғатын тануға ірі қадам жасаған зерттеушілер бар. Олардың кейбіреулері өздерінің алғашқы кезде айтқан пікірлерін қайтадан толықтырып, драматург комедияларының көркемдік қасиеттерін анықтауға көмектесетін құнды ой-пікірлерін білдірді.

Қ.Мұхамеджанов комедиясындағы күлкі табиғатын мыңдаған жылдардың сынынан өткен халықтық күлкі дәстүрінен бөлек қарастыруға болмайды. Ол - сол халықтық күлкінің шын мәніндегі мұрагері. Ал, комедия жанрының туған халқының сан ғасырлық мәдениетімен жалғаса дамуы әлемдік әдебиеттің біразына ортақ қасиет. Қазақ импровизациялық комедиясының ішіндегі Алдаркөсе мен қулардың күлдіргі іс-әрекеттері жөніндегі зерттеулер мен ой-пікірлердің үлесі басымдау. Осы тұста М.Әуезовтің есімі оқшау көзге түседі. Оның театр өнері мен халық артистері туралы жазған мақалаларының құндылығы қулар күлкісінің табиғат жайындағы қызықты сипаттамаларымен өлшенеді.

Қ.Мұхамеджановтың жасөспірім кезіндегі жазушы болам деген балаң талпыныстарынан комедияға, жалпы, драматургияға деген ерекше бір жақындық не белсенділік байқалмайды. Қ.Мұхамеджановтың табиғи болмысына біткен күлдіргіштік қасиеті өзінің әдебиеттегі формасын бірден тауып ала алған жоқ. Тапқанға дейін аудармашылық, зерттеушілік, сыншылық қабілетін шыңдау мектебінен өтті. Алғашқы мақаласын 23 жасында жазған ол кейін қазақ театрының тарихы, қазақ драматургиясының дамуы мен проблемалары, драматургия мен театрдың жекелеген қайраткерлерінің өсу жолы және шығармалары туралы сындарлы ой-пікірлер, маңызды тұжырымдар білдіреді. “Сөз театр жайында”, “Қазақ драматургиясының даму жолдары”, “Ұлы өнерпаз”, “Сер ағаң туралы”, “Мұхаң туралы”, “Театр сыны жайлы” секілді мақалалары жарияланды. Осы мақалалардың өзінен-ақ Қ.Мұхамеджановты театрдың мұң-мұқтажы, проблемалары терең толғантқаны белгілі.

Қ.Мұхамеджанов комедиялары кейіпкерлерінің іс-әрекеттерінен ұлттық мінез-құлық кемістіктері ұлттық ой-сана проблемасы ретінде танылады да, ол арнайы категория ретінде қаралады. Ұлттық ой-сана проблемасы категориясы сана категориясына қарама-қарсы қойылмайды. Қайта соның бір бөлігі ретінде танылады. Бірақ, оның өзіне тән белгілері мен даму заңдылықтары алғаш рет анықталып, ғылыми жүйеге түскен.

Қазақ әдебиетінің қай жанрын алсақ та, халқымыз бастан өткерген әр түрлі тарихи кезеңдердегі уақыт бедерін танимыз. Бұл сөз әсіресе, талантты жазушылардың шығармаларына қатысты айтылса керек. Солардан уақыт шындығын бейнелеудің неше алуан формалары мен көркемдік тәсілдерін кездестіреміз.

Көркем шығармалардағы уақыт бедерінің дұрыс бейнеленуі дегеніміз өмір шындығының көкем шындыққа толыққанды түрде айналуы. Осы міндеттің орындалуы әдеби жанрдың табиғатына байланысты әртүрлі көркемдік тәсілдерді қажет етеді. Тұтас бір халықтың белгілі бір уақыт аралығындағы рухани болмысын жан-жақты бейнелеуде прозаға қарағанда драматургия жанрының табиғаты көбірек қиындық келтіретіні сөзсіз. Күрделі жанрдың іштей драма, трагедия, комедия болып салаланып кететіндігі тағы бар. Демек, драматургияда қаламгердің қарымы әр түрлі қырынан шыңдалып отырады деген сөз.

Асылы мұндай шеберлік жазушының жаратылыс болмысымен бірге келеді. Әрі мұндай таланттар бір ұлттың әдебиетінде аса көп те болмайды. Себебі, мұндай драматургтер көбінесе туған халқымен сыр-мінез болып жаралады. Қазіргі әдебиеттің төрінен мықтап орын алған Қалтай Мұхамеджанов осындай драматург. Қандай өнер туындысы, тіпті қандай жазушы болсын – уақыт перзенті. Сол сияқты Қ.Мұхамеджанов та өз уақытының ұланы. Оның әдебиет табалдырығын аттаған уақыты сонау елуінші жылдардың соңы.

50-60 жылдарға дейін қазақ драматургиясы едәуір даму жолынан өтті. Әсіресе, ұлттық комедияның “Айман-Шолпан”, “Алдаркөсе” секілді классикалық үлгілері дүниеге келіп, олардың сахналық қойылымдарымен көрермен жұртшылық бірнеше рет жүздесіп қойған еді. Бұл кезеңде қазақ драматургиясы да, қазақ театры өнері де, өзінің бір кездегі балаң қалпынан арылып, шын мәніндегі профессионалдык даму жолына түскен болатын.

Алпысыншы жылдардың бас кезінде халық жаппай сауаттанды. Қала мен дала мәдениеті өзара жарысқа түсті. Бір елдің мәдениетінен екінші елдің мәдениетін жоғары қоятын мода қуушылық күшейді. Міне, алғашқы пьесасын тап осы тарихи кезеңмен тұспа-тұс жазған Қ.Мұхамеджанов әлемдік ақылгөй аренасына қарай бет түзеген туған халқының бойындағы келешекте кереғар нәтиже беретін келенсіз жәйттерді аттап өте алмады.

Жалпы алғанда, өмірлік материал деген ұғымның аясы кең. Бұл ұғымда құрайтын компоненттерді шартты түрде: тарихи оқиға деректері, болған оқиға деректері, ұлттық-ой сана деректері, дәстүрлі мінез-құлық деректері, детективті деректер деп бірнеше түрге бөлуге болады. Осы аталған деректер драматургтің қай тақырыпқа қалам тербеуіне байланысты пьесада әр түрлі тұрғыда қамтылады. Сондай ақ, өмірлік материалдың деректік сипаты пьесаның идеялық мазмұнын анықтайды. Тарихи тақырыпқа арналған пьесадағы өмірлік материалда тарихи оқиға дерегі басым болады. Сол оқиғаға деген авторлық көзқарас өмірлік материалдың мазмұнын құрайды. Бұл өмірлік материалды құрайтын компоненттердің барлығына ортақ заңдылық. Мәселен, “Алдаркөсе” драмасындағы өмірлік материал дәстүрлі ерешеліктерден тұрады. Өйткені, мұндағы ел аузындағы Алдаркөсе жайындағы күлдіргі әңгімелердегі мінез-құлық негіз етілген. Аталмыш драмадағы өмірлік материалды дәстүрлі мінез-құлық деректерінен тұрады деуіміздің сыры осында. Тұрмыстық деректер тұрмыстық драмаға тән болғанымен басқа да кез келген драма кейіпкерлерінің іс-әрекетінен байқалып отырады. Жалпы, өмірлік материалға

деректік сипат беретін компоненттердің барлық түрі бірдей негізгі өмірлік материалдың бойынан табыла беруі мүмкін. Бірақ соның ішінде бір екі дерек қана пьесаның идеялық мазмұнын айқындауға белсенді ықпал етеді.

Қ.Мұхамеджановтың “Жат елде” драмасындағы өмірлік материал болған оқиға негізінен алынған. Драма кейіпкерлерінің түп тұлғасы тарихи болған адамдар. Есімдері туған отанынан безген сатқындар қатарында аталатын Қарас, Уәли Каюмовтар сол кездегі мерзімді басылымдар арқылы халыққа кеңінен белгілі адамдар. Олар Шығыс Түркістан комитетін құрып, қазақтарды орыстардың бұғауынан азат етуді мақсат етіп қойған. Пьесаның идеялық мазмұны да осы жалпыға бірдей шындықтан көп ауытқымайды. Драматургтің жеке архивінде сақталған мәліметтер қауіпсіздік комитетінен, басқа да мұрағат орындарынан алынған. Қарас пен Уәли Каюмовтардың тағы басқалардың жазған хаттарынан, сөзбе сөз көшіріліп алынған үзінділер мерзімді басылымдардағы мәліметтермен дәлме дәл келеді. Драматург сол мәліметтерді өз ой елегінен өткізгенде Кеңес одағы мен капиталистік мемлекеттер арасындағы идеологиялық тартыстың ізімен жүреді. Болған оқиға деректерінің мән мазмұнына Кеңестік идеология тұрғысынан қарау Қ.Мұхамеджановтың шындыққа тура қарауына мүмкіндік бермесе де, ол тарихи дерек деген өзінің авторлық көзқарасын жасырып қала алмады. Бұған драматургтің өмірлік материалды құрайтын компоненттердің ішінен ұлттық ой-сана деректеріне айрықша мән беруі дәлел.

Шындығында да, Қ.Мұхамеджанов идеологиялық тартыстың, таптық көзқарастың жетегінде кетпей ұлттық ой-сана деректерін өмірлік материал мазмұнына айналдыра білген. Бұл мазмұн драматургтің болған оқиға деректеріне деген өзіндік көзқарасына туындап жатыр. Осы арада тек болған оқиға дерегі мен өмірлік материал деген ұғымның бір бірінен елеулі айырмашылығы бар екендігі тағы да көзге түседі.

Өмірлік материалды екшеу қай драматургке де онайға түспейді. Материалды сұрыптау тәсілінен драматургтің тақырыпты екшеу мен алға қойған идеялық мақсатын жүзеге асыруда іс-тәжірибесі де аңғарылады. Драматург пен өмірлік материал арасындағы қарым-қатынас мәселелерін айқындауға Қ.Мұхамеджановтың “Жат елде” және “Біз періште емеспіз” пьесалары қызықты мәліметтер ұсынады. Қ.Мұхамеджанов “Жат елде” драмасын алғашында “Шерменділер” деген атпен жазған. Осы бір драмаға қойылған екі түрлі тақырыптың өзінен өмір шындығына деген авторлық көзқарастың өмірлік материалдың мазмұнын екшеуге жасаған ықпалы анық байқалады.

“Шерменділер” драманың алғашқы нұсқасы. Кейіпкерлерінің саны жағынан да, олардың аты-жөнінен де, сондай-ақ идеялық мазмұнының астарындағы негізгі конфликтінің өрілуі тұрғысынан да кейінгі нұсқадан көп айырмашылығы бар. “Шерменділердегі” басты кейіпкерлердің біразы архив материалдарындағы есімдермен жүр. Олардың өзара диалогтарындағы сөз қолданыстарында да архив жазбаларындағы сөздердің жолдарының қайталанатын тұстары аз емес. Драматург болған оқиға деректерін көбірек басшылыққа алуға тырысқан. Осының өзі өмірлік материалдың ұлттық ой сана дерегіне деген сұранысын толық қанағаттандыруға кедергі туғызған. Авторлық концепциядан ұлттық ой-сана дерегі айқын аңғарылып тұрғанымен өмірлік материалдың мазмұнына толық айналмаған.

Сондықтан да, пьесаның идеялық мазмұны нақты айқындалмаған деуге болады. Расында да “Шерменділер” нұсқасы “Жат елде” нұсқасында 10-15 бетке дейін, тіпті әрбір бет сайын өзгеріске ұшыраған. Бірақ “Шерменділердегі” кейіпкер диалогтары тұтасымен алынып тасталмаған. Тек олардағы ой мен іс-әрекет тереңдетіліп толықтырылған. Бүтіндей қайта жазылған диалогтардың өзінде о бастағы ой желісі тұтасымен сақталып отырған. “Шерменділердегі” бір кейіпкердің аузымен айтылған сөйлемдер “Жат елде” нұсқасында екі үш кейіпкердің аузында бөлініп, іс-әрекет динамикасын күшейткен. Қайта өзгертілген диалогтар жаңа кейіпкерлердің диалогтары арқылы толықтырылған.

Жалпы алғанда, Қ.Мұхамеджанов драмалық туындыларында комедиялық туындыларында ұстанған авторлық концепциясын заңды түрде жалғастырды. Ол үш бірдей драмасында өмірлік материалға ұлттық ой-сана дерегі тұрғысынан қарады. Бір ерекшелігі осы үш бірдей драмадағы өмірлік материалды екшеу тәсілі үш түрлі.

“Жат елде”, “Біз періште емеспіз” драмаларындағы өмірлік материал болған оқиға дерегінен бастау алғандықтан пьесалар дерек пен өмірлік материалдың ара қатынасын анықтауға ең қызықты объект бола алады. Бұл туралы: “Жат елде” Қалтайдың алғашқы драмасы. “Драма 1966 жылы жазылған” [3; 78].

Мұның алдында “1962 жылы “Менің дертім” деген пьесасын жазды. Идеялық мазмұны жабық тақырыпқа арналғандықтан сахнаға бірден жол тарта алмады. Автор өмірлік материалға ұлттық ой-сана дерегі тұрғысынан мән беруді осы пьесада бастады. Драматург табан тіреген өмірлік материал 1937 жылы көптеген жазықсыз жандардың асыра сілтеу зардабына ұшырағандығы. Бұл оқиға жазушының жеке өміріне де ащы сабағын қалдырған. Сондықтан асыра сілтеу - өмір шындығы. Ал, драмадағы өзек етілген нәрсе автордың өз көзімен көрген, бастан аяқ қасында болған оқиғаның емес, жалпы көпшілік мойындаған архив документтері негізінде дәлелденген шындық дерегі. Сондықтан ол о баста халық жүрегіне ұлттық ой- сана дерегі ретінде сіңген. Осы тұрғыда Г.Салғараева: «Гуманизм (ізгілік) жалпы алғанда дниетаным принципі десек, бұл адам өз мүмкіншілігін түсіну, өмір сүру жолындағы құқығы мен сенімі, өмірдегі өзіндік жолы, адам өмірінің рухани дамуы, өзінің өмірдегі орны, атқаратын қызметі, дүниенің күрделі құрылымы – құндылыққа саяды» - деген өзекті ойды алға тартады [4; 162].

Бұл жайында зерттеушілер “Драматург белгілі оқиғалардың жетегінде кетіп қалмай, детективті іздемей, әлеуметтік қоғамдық мәні бар идеяны құнттап, психологизмге ден қойған пьеса жазуды мақсат тұтқан. Фактіге негіздей отырып, көркем шығарма жасау талабын суреткер еркіндігіне тұсау салмаған. Қайта қиялға кеңістік, ой өріс беріп, жанр мүмкіндігін жақсы пайдалануға себепші болған. Белгілі адамдардың аты-жөнін өзгертіп, олардың әрекетін қалаған орайда көрсету автордың бейне образ мақсатын жеңілдетіп, кейіпкерлерді бір кісінің көшірмесі етпей, таптық ортаның психологиясын аңғартатын жинақтаушылық мәні бар тұрпатқа айналдырған” [5; 128].

“Жат елде” драмасындағы жақсы сомдалған образдардың бірі – Құрбан. Оның Асанмен тағдыры бір. Кеңес өкіметін жау көреді. Адастырып, теріс жолға салушылардың сөзіне имандай сенеді. Анасымен арасындағы диалогтарда оның алған бетінен қайтпайтындығы сезіледі. Құрбанның трагедиясының бір ұшы осы болса, екінші ұшы қойнындағы әйелінің Америка тыңшысы екендігін білмейді. Құрбанның айналасында оған дос адам жоқ. Бәрі оған сенбейді. Құрбан да оларға үнемі күдікпен қарайды. Қ.Мұхамеджанов өзінің айтайын деген түпкі ойын осы Құрбан образы арқылы жеткізген. Түркістан комитетіндегілердің өздеріне жүктеген тапсырмаларды орындамай, туған елі Қазақстанға өтіп кетуі, бұл Құрбан саясатының осалдығы ғана емес, сол кездегі әр түрлі себептен туған Отанынан бөлініп қалған адамдар жөніндегі жалған түсініктің құйрығының бір тұтам екендігінің көрінісі. Демек, Қ.Мұхамеджанов негізгі фонды Құрбан мен Асанның Мәңгүрттігіне аудара отырып, өзінің шетелдегі қазақтар жөніндегі түсінігінің басқаша екендігін емеурінмен сездіруге тырысқан. “Біз періште емеспіз” пьесасы сахнаға жазылған уақытынан ширек ғасыр кешіктіріліп қойылған” [6; 128]. Бұл екі аралықта үш рет толықтырылды. Басында “Менің дертім” деген тақырыппен жазылған. 1960-1962 жылдар аралығында екі бірдей нұсқасы дайындалған. Кейінгі түп нұсқасын Ғ.Мүсірепов оқып шығып жоғары бағалаған. Ғ.Мүсірепов оқыған нұсқа 56 беттен тұрады.

“Біз періште емеспіз” сахнаға алғаш шыққан кезде оған театр мамандарының әркілі пікір білдіруі оның көркемдік сапасының төмендігінен, немесе оған өзек етілген тартыстың босандығынан, әлеуметтік жүктің таяздығынан да болған жоқ. Кейбір пікір айтушылар спектакльді қойған режиссерден, немесе актерлар ойынындағы кемшіліктерден іздеді. Содан да болар Москвадағы гострольдік сапардан оралған соң режиссер Ә.Мәмбетов спектакльге қайта оралып, жетілдірді. Бұл ретте ол драматургке пайдалы кеңестерін жасырмады. Спектакльді толықтыру кезінде авторларға қатаң талап қойылды. Бірақ спектакльдің көрермендерге берер әсері публицистикалық сарыннан әріге аспады.

Бұл арада драманың жазылған уақыты мен қойылған уақытының аралығындағы алшақтыққа мән берілген жоқ. Драманың алғашқы нұсқасы дүниеге келген уақыттағы публицистикалық сарын көрермендерге едәуір әсер береді. Кейіпкер диалогтарындағы деректілік пен информациялық сипаттан да көрермен мол эстетикалық әсер алып жататын.

Бір кезде драмаға эстетикалық сапа әкелген публицистикалық сарын мен информациялық сипаттың тоқсаныншы жылдарға таман қоғамдағы жариялылықтың күшеюіне байланысты екінің біріне мәлім шындыққа айналуы, кез келген публицистикалық мақалада үстін-үстін айтылып жатуы, кейіпкер диалогтарына жалаң салғыласу секілді сипат дарытып жадағайландырып жіберді. Әдетте, драманың спектакльге айналғанда эстетикалық құндылығының төмендеп кетуінің басты құпиясы бұл емес. Басты себеп драманың идеялық мазмұнының тереңінде жатқан тарихи деректерді автордың өмірлік материал деңгейіне көтере алмағандығынан. Тарихи деректі нақты болған оқиға дерегімен сабақтастыра алмау, тарихи шындықтың жартыкеш тұлғасын ғана

көру өмірлік материалдың деректік сипаттарын ұлттық ой-сана тұрғысынан сараптауға кедергі жасады.

Драматургтің репрессия атты тарихи фактінің төңірегінде шындықты толық елестете алмауы ұлттық ой-сана дерегін өмірлік материалдың мазмұнына айналдыруға тосқауыл қойды.

Қ.Мұхамеджановтың “Біз періште емеспіз” атты драмасындағы қаһармандар психологиясын ашудағы табысы мен ұлттық ой-санаға талдау жасаудағы табысы бір деңгейде болған жоқ. Үрей мен қорқыныш билеген қысыптаян уақытта неше алуан қателіктер жіберген кейіпкерлердің ғұмыр бойы тарқамайтын жан күйзелісіне түсуі психологизмді өз-өзінен туындатып отыр. “Психологизм қазақ драматургиясына алпысыншы жылдардың бас кезінде келген тенденция” [7; 78].

Бұл тенденцияның пайда болуына және орнығуына Қ.Мұхамеджановтың аталып отырған пьесасының да ықпалы үлкен. Ал психологиялық пафостың басым не әлсіз болуы өмірлік материалдың сұрыпталу деңгейіне тікелей қатысты емес. Өйткені, психологизм өмірлік материалдарды құрайтын деректік компоненттердің авторлық концепцияға сай таңдалғанын айғақтамайды.

Пародия деген ұғымның дүниеге келуінің өзі қайшылықты. Пародияға тән көркемдік белгілер мен жанрлық шарттар ауызекі күлкі табиғатының ажырамас қасиеті ретінде сан ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатса да, пародия жазба әдебиет туындысы ретінде дүниеге келді. Онда да өлең шығарушының стиліндегі кемшілігін жолма жол қайталап айту тәсілі арқылы жарыққа шықты. Пародия деген ұғымның мағынасы қайталап сықақтап айту болса, онда осы ерекшелік ауызекі күлкінің жасалу тәсілінен алшақ емес. Халықтың әзіл-қалжыңынан да осы қайталап айту арқылы сықақтаудың белгілері де молынан байқалады. Бірақ әдеби пародиядағы қайталау тәсілі іс- әрекет пародиясындағы қайталау тәсілінің нақпа нақ көрінісі секілденіп сезіледі. Онымен қоймай ауызекі сөйлеу пародиясын мазмұндаушы өнерпаздың (баяндаушының) күлдіру тәсілі әдеби пародияның ең алғашқы авторына ықпалын тигізгені сезіледі. Бұдан әдеби пародия ауызекі сөйлеу пародиясының жемісі деген қорытынды туындап қана қоймай, әуелі ауызекі сөйлеу пародиясы, содан кейін әдеби пародия деген қағиданы да негіздейді.

Ауызекі сөйлеу пародиясында мінез-құлық кемшілігі нақпа нақ қайталанып, көрсетілмейді. Оның мазмұнын әр уақытта мінез-құлық кемшілігіне деген сыншыл көзқарас сипаты құрайды. Ауызекі сөйлеу пародиясы жеке адам мінез-құлқының кемшілігіне негізделсе де, оның астарына бүкіл қоғамдық өзгерістердің әсерінен туған сыншыл көзқарас та сиып кете береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959. – 304 б.
2. Құндақбаев Б. Путь театра. Алматы, 1970.
3. Қазақ теартының тарихы. 2 том. Алматы, 1978.
4. Нұрпейісов Ә. Толғау - раздумье. Алматы, 1972.
5. Нұрғалиев Р. Күретамыр. Алматы, 1973.
6. Ерғөбеков Қ. Шамырқанып оралған шындық. «Социалистік Қазақстан». 20 қазан 1988.
7. Қазақ театрының тарихы. 2 том. Алматы, 1978.

ПРОБЛЕМЫ ДРАМАТИЧЕСКОГО СПОРА В ПЬЕСАХ К.МУХАМЕДЖАНОВА

Б.Ш. Кожжекеева

К.ф.н., ассоцированный профессор
Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан
Bekzada61@mail.ru

В статье подчеркивается тот факт, что в комедиях и драмах К. Мухамеджанова единство художественной целостности и идеологического содержания сохраняют данные национального сознания. В статье были учтены мнения исследователей, зрителей и коллег драматурга Мухамеджанова, который произвел привлекательную комедию. Для определения отношения между драматургом и жизненным материалом К. Мухамеджанова берутся интересные сведения из пьесы "В чужой стране" и «Мы не

ангелы». В качестве жизненного материала он во всех трёх своих драмах подходил с национальной точки зрения. Отличительная особенность заключается в том, что три типа жизненного материала в этих трех драмах разные.

Ключевые слова: драма, пьеса, объект, театр, жанр, материал, содержание

THE PROBLEMS OF DRAMATIC DISPUTES IN THE PLAYS OF K. MUKHAMEDZHANOV

B.Sh. Kozhekeyeva

Cand. Sci. (Philology), Associate Professor
Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty
Bekzada61.2018@gmail.com

The article emphasizes the fact that in the comedies and dramas of K. Mukhamedzhanov, the unity of artistic integrity and ideological content preserves the data of the national consciousness. In the article were taken into account the views of researchers, viewers and colleagues of the playwright Mukhamedzhanov, who produced an attractive comedy. To determine the relationship between the playwright and the life material of K. Mukhamedzhanov, interesting information was taken from the play "In a foreign country" and "We are not angels". As a vital material, he in all three of his dramas approached from a national point of view. One distinguishing feature is that the three types of vital material in these three dramas are different.

Key words: drama, piece, object, theatre, genre, material, content

Редакцияға 12.03.2019 қабылданды.

IRSTI 14.35.01

PROBLEM ASPECTS OF BUILDING A COMPETENCE MODEL OF A FUTURE LANGUAGE TEACHER

Zh.K. Mirzabayeva¹, N.M. Mogilevskaya²

^{1a}Senior lecturer, ^{1b}Master student in “Foreign language: two foreign languages”

²Cand. Sci. (Philology), associate professor

^{1a}Kazakh State Women's Teacher Training University

^{1b}Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

²Al-Farabi Kazakh National University

email: zh.mirzabaeva@mail.ru

The article considers some aspects of the formation of competence components in the process of educating future teachers of languages. The relevance of the topic is dictated by the urgent need in society to reform a number of educational positions in the direction of practical use. Emerging new requirements concern changes in methodology and teaching methods. First of all, they rely on intellectual potential and interpersonal skills. Innovations concerning trainees depend on a variety of conditions at the subjective and objective level, without which neither work with information nor the process of self-identification are possible. Competences are still dependent on the results of joint activities of the teacher and the student, subject to implementation by each of them clearly defined goals and objectives.

Key words: *educational process, teachers of languages, competences, competence model, methods*

Education is one of the most important priorities, which is enshrined in all government documents and strategic programs of the Republic of Kazakhstan. The President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, the country's leader emphasizes: “Knowledge and professional skills are the key benchmarks of the modern education system. Kazakhstanis must become a highly educated nation of the world, otherwise we will not achieve the tasks we set” [1]. In the latest Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 2018, “issues of quality and accessibility of education” are called the most important component and guarantee of success of the state [2]. Essential aims and objectives of the education development are formulated in the State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020; they are: “increasing the competitiveness of education, developing human capital to improve the material and spiritual well-being of citizens, and sustaining economic growth by ensuring access to quality education for everyone [3].

In the Republic of Kazakhstan, progressive development and modernization of education are possible thanks to the country's leadership who understand the need and importance of human capital development and full support in initiating and implementing reforms in the field of education. Higher education plays an important role in providing professional training of competent and competitive specialists for all sectors of the republic's economy in integration with science and industry.

A profession provides an opportunity to realize a person not only in work and knowledge, but also in communication and relationships related to the performance of professional duties directly. The latter, in its turn, is based on self-assessment of psychological readiness and content-technological preparedness, which are formed in the process of receiving professional education.

Fulfillment of professional duties requires unconditional competence, which in the teacher's work is based on the need for interaction with the audience: well thought out, purposeful, systematic. Combination of a differentiated approach with a focus on positive opportunities deserves adequate and public encouragement, stimulating a creative atmosphere as an idea, on the way of the main factors in the process of cognition and self-reflection on general patterns, both in the development of the world and society, and of every person.

The humanitarian platform of our education is based on student-centered learning that promotes students' self-development, their needs for self-education.

The teacher is faced with the task: to help the learner in developing his individual abilities and determining his level and needs. Among all the variety of methods of educating a professional, their classification, suggested by A.M. Sidorkin. In his opinion, the methods are divided into:

1) methods of changing the meaning, types, activities and learning is the development and motivation;

2) methods of changing relationships: a demonstration of relationships, personal example, situational, collective self-analysis;

3) methods of changing the components of the educational system: its goals and perspectives, traditions and rituals. [4, 269-270]

In our opinion, the whole difficulty lies in the fact that the teacher prepares future teachers, instructors, i.e. of his or her own kind.

It is not a secret for anyone that the decisive factor in building a model of a specialist should be the result of the learning process, which is also the main indicator of the quality of education. [5.179] All disputes, reforms, educational hypotheses pursue one goal - to substantiate and achieve a result that corresponds to the current state of the needs of society.

For the present, the competence-based approach in education, grounded on some potential psychological neoplasms (knowledge, ideas, action algorithms, values and relations), is relevant. It should be remembered that the composition and nature of competences of the specialist model, predetermines training, and is a system-forming factor for selecting the content of education. [5, p. 188]

However, the basis of all competences is scientific knowledge. To determine the competence model of a specialist, according to S.S. Kunanbayeva the following assumptions should be based on: a) the integrative essence of qualification; b) from current, fundamental, theoretical training; c) importance for them of reflexive-communicative personal properties; d) from the dynamic nature of competence as such [6; 77].

It has already been determined that the principal difference in the technology of competence-based education is the shift of emphasis from educational activities to self-education, in changing the role of the teacher to the role of a consultant - teacher. By the student's self-educational activity, we will understand "the synthesis of cognitive, practical-objective and personal experience obtained through a sequence of situations close to reality and requiring more and more competent actions, evaluations, and reflection of the acquired experience" [6; 90].

In our opinion, the component composition of competencies should include in the list of evaluation indices: knows, can, owns and will be able.

Developing society requires the future specialist to form a generalized, professional-oriented interest in a more general field of activity, which, in its turn, requires a systematic use of a wide variety of means.

It is important to remember that the professional development of a person is closely related to his development as a personality. How are they compared?

According to psychologists, professional, including competence, relies on a number of personality features, including adherence to professional ethics, responsibility, internal focus of control, responsiveness, etc. [4; 299].

The defining, in our opinion, today is the formation of a communicative culture of a professional - a very controversial process that relies on assimilation of cultural values and self-knowledge.

Information training tools related to electronic technology should play a supporting role, since the main role should be played by the intellect, manifested in the originality of thinking through the originality of speech. And here personality self-identity comes to the fore. The process of regulation of the student's self-awareness is relevant in the learning process, as, indeed, in the educational process.

The concept of "communicative competence" is constantly being improved (L. Bachman, N. Chomsky, D. Hymes, Van Ek J. A. and others). In her work "Communicative Competence: Theory and Practice of Learning", Sandra J. Savignon writes that success in solving the communicative tasks of a future teacher depends on the readiness and disposition of a person to express himself in a foreign language, resourcefulness, ingenuity in using the lexical and syntactic units he owns. [6, 84] Savignon (1971) used the term "communicative competence" to characterize the ability of classroom language learners to interact with other speakers, to make meaning, as distinct from their ability to recite dialogues or perform on discrete-point tests of grammatical knowledge [7].

Peculiarities of pedagogical communication should be emphasized, especially since one of the subjects purposefully influences the formation and development of students' certain qualities. From the styles of pedagogical communication suggested by V.A. Kan-Kalik [4; 294-295], in our opinion, the most conducive to the formation of competencies is communication based on high professional attitudes, mutual understanding and friendly disposition. In order to do this, the teacher should pay attention to whether the following qualities are present in him:

- sociability and interest in people;

- ability to maintain feedback in communication;
- good verbal ability.

Naturally, people are not born with ready “virtues”, especially since they are formed in two directions: conscious and unconscious. Work on their conscious manifestation and consolidation is associated with improvisation and ability to spontaneity, which, in its turn, is connected with ability to control oneself. Thus, the teacher always acts as an educator, including the level of self-education. And the fact is that the learners in this case can act as educators.

The educational process is constantly evolving and improving, because it is determined by the logic of the development of life and society, and the person himself.

For the professional-language sphere, the block of mandatory competencies is the block of intercultural and international professional communication. R.P. Milrud’s position closely complies with the modern requirements for teaching foreign languages and does not break the foundations of the national education system. The author identifies four components of communicative competence: linguistic, discursive, pragmatic, strategic [6; 89-90].

We can join the characteristics and composition of subcompetence of intercultural communicative competence proposed by S. S. Kunanbayeva in that part that is directly related to the formation of a foreign language teacher: sociocultural, based on “secondarily cognitive consciousness as a concept and image of the world of another linguistic society ... new” on the basis of 'given' - culture and 'linguistic consciousness' on the basis of its culture and language "[6; 93]. And the main task in this regard is the ability to create own argumentative discourse.

Competences that methodologically determine the model of education at a given time should have, first of all, a professional-motivational orientation.

Competency, as the system needs a special method and means of training. The stumbling block here in search of the answer to the question: "How to teach?"

Recall that learning is a communicative-activity process in which communication must be combined with the educational activities (work) of the teacher and students. Communication is the process of coding, transmitting and receiving information by students. The basis of the content in communication is the idea, the thought, and the means of its expression is speech [4; 227].

Sometimes it is forgotten that academic work is an action that combines explanation and conversation related to the use of previously learned information based on memorization, repetition and consolidation for learning new material, requiring constant updating, associated not only with new teaching aids. The spiritual basis should be improved, thought as a means of learning.

Traditional means of communication, especially for linguists, still retain their significance: oral and written speech, semiotics and facial expressions, gestures. It is in speech that there is a manifestation of freedom in integration, information, persuasion, inspiration and appeal to action.

If we recognize education as a special form of culture, then we will increase the educational space in order to achieve intellectual and moral freedom, which is so important for the humanities.

Competences require the individual to adapt on the basis of the disclosure of spiritual potential. According to V.V. Kraevsky, the result of the activity of an educational institution is based on the formation of competences among graduates, primarily in the intellectual and communication spheres. For a linguist teacher, they are decisive since they are associated with ways of acquiring knowledge from various sources. In our opinion, already from the first day of study at a university, a student must learn that the tasks and requirements before him are built precisely with the acquisition of competencies, that is, the ability of a specialist to apply knowledge to solve practical problems in accordance with his competence i.e. terms of reference, professional duties, issues (or outside of this circle), in which the person is sufficiently knowledgeable, having the necessary information and practical experience" [4; 416].

References

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the People of Kazakhstan "Strategy Kazakhstan-2050": A new political course of the established state". December 14, 2012. www.akorda.kz.
2. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the People of Kazakhstan. "Growth of Kazakhstan welfare: increase of income and quality of life". October 5, 2018. www.akorda.kz.

3. State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. The official Internet resource of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan. <http://www.edu.gov.kz/ru>

4. Pidkasiy P.I. (ed.). Pedagogika. M: Vysshee obrazovanie. 2008. - 269 p.

5. Kunanbaeva S.S. Sovremennoe inoyazychnoe obrazovanie: metodologiya i teoriya. Almaty, 2005. - 264 p.

6. Kunanbaeva S.S. Kompetentnostnoe modelirovanie professional'nogo inoyazychnogo obrazovaniya. Monograph. Almaty, 2014. - 208 p.

7. Savignon, Sandra J. Communicative Competence: Theory and Practice of Learning. The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching. Edited by John I. Lontos. 2018. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118784235.eelt0047>

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМ-ЛИНГВИСТ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ МОДЕЛІН ҚҰРУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ж.К. Мирзабаева¹, Н.М. Могилевская²

^{1a} аға оқытушы, ^{1b} 6M011900-«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының магистранты,
² ф.ғ.к., қауым. профессор

^{1a} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

^{1b} Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

² Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

email: zh.mirzabaeva@mail.ru

Мақалада болашақ лингвист-мұғалімдерді оқыту үдерісінде құзыреттілікті қалыптастыру мәселелерінің кейбір қырлары қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі - қоғамда қалыптасқан білім берудің кейбір тәсілдерін іс жүзінде қолдану әдістерін реформалау қажеттілігінен туындайды. Жаңа талаптар оқыту әдісі мен әдістемесіндегі өзгерістерге байланысты. Олар ең алдымен зияткерлік әлеуетке және жан-жақты болу қабілетіне сүйенеді. Білім алушыларға қатысты инновациялар субъективті және объективті деңгейдегі бірқатар жағдайларға байланысты, онсыз ақпаратпен жұмыс істеу де, өзін-өзі жеке тұлға ету процесі де мүмкін емес. Аталған құзыреттер нақты тұжырымдалған мақсаттар мен міндеттерді оқытушы мен студент орындағанда жүзеге асады. Сонымен қатар олардың бірлескен қызметінің нәтижелеріне байланысты, тәуелді болып табылады.

Түйін сөздер: оқыту үдеріс, лингвист-мұғалімдер, құзыреттілік, құзыреттілік моделі, әдістері

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ МОДЕЛИ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ-ЛИНГВИСТА

Ж.К. Мирзабаева¹, Н.М. Могилевская²

^{1a} ст. преподаватель, ^{1b} магистрант специальности 6M011900-«Иностранный язык: два иностранных языка»

² к.ф.н., ассоц.профессор

^{1a} Казахский государственный женский педагогический университет

^{1b} Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

² Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

email: zh.mirzabaeva@mail.ru

В статье рассматриваются некоторые аспекты проблематики формирования компетентностных составляющих в процессе обучения будущих учителей-лингвистов. Актуальность темы продиктована назревшей в обществе необходимостью реформирования ряда образовательных позиций в сторону практического использования. Наметившиеся новые требования касаются изменений и в методологии, и в методике преподавания. Они опираются прежде всего на интеллектуальный потенциал и коммуникабельность. Инновации, касающиеся обучаемых, зависят от целого ряда условий субъективного и объективного уровня, без которых невозможны ни работа с информацией, ни процесс самоидентификации. Компетенции по-прежнему являются и зависят от результатов совместной деятельности преподавателя и студента, при условии выполнения каждым четко сформулированных целей и задач.

Ключевые слова: процесс обучения, учителя-лингвисты, компетенции, компетентностная модель, методы

IRSTI 16.01.11

THE APPLICATION OF COMMUNICATIVE STRATEGIES IN TRAVEL BLOGS

A.M. Kurkimbayeva

PhD student on specialty: «Foreign philology»,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhan—k@mail.ru

The article provides information regarding communication strategies, as well as the usage of tactics and techniques used in the posts of travel blogs. Some definitions of strategies are given and analyzed from communicative point of view. The relation between the strategy type and the information reference to different participants of communication is determined. Article also mentions the importance of investigating the language usage in tourist discourse in Kazakhstan. The article represents the basic components of communicative strategy regarded as cognitive process planned by the sender to achieve the communicative purpose.

Key words: *communicative strategy, communicative tactics, tourist discourse, travel blogs, linguistics*

The beginning of the XXI century is characterized by a surge of research interest in the texts of tourist discourse: at present one can observe a multi-vector study of the phenomenon of tourism in the works of linguists, sociologists, psychologists, cultural studies, economists. The genre system of domestic and foreign tourist discourse system is actively studied.

In other words, tourism in the 21st century has become a significant social, cultural and political phenomenon. Modern tourist activity is not only a developed industry, but also a mass culture phenomenon, since the number of people traveling around the world is growing from year to year.

Being a phenomenon of the 20th century, tourism continues to expand rapidly and strengthen its position as a sociocultural practice and model of recreation, leisure and business, a system of international tourist relations and communications, the tourist market and large-scale industry, transnational and multicultural in nature. According to experts, the 21st century will be the century of tourism. The volume of international tourism grew from 25.3 million people in 1950 to 940 million in 2007 (i.e., more than 35 times), and continuing to grow, according to forecasts of the World Tourism Organization (UNWTO), by 2020 international tourist arrivals will reach 1.6 billion (UNWTO, 2012).

Currently linguistics is researching different speech genres within certain institutional discourses. Tourism discourse is fluid and dynamically developing types of institutional discourse, since the industry of tourism operates with constantly updated technological developments.

According to British scientist John Urry, tourism is a complex phenomenon with psychological, sociological and cultural dimensions [1]. Thanks to this industry communicators around the world sharing culture and establishing new contacts and gaining new knowledge.

Modern tourism, acting in the form of organizing leisure or doing business, is also a system for acquiring new international communications and tourist connections. The terminological system of tourism, fixing new realities in the language, is in a constant dynamic update.

Tourism can be defined as an art, science and business activity aimed at attracting and moving travelers and tourists. For many developing countries, tourism is one of the most profitable and dynamic sectors of the global economy and an easy way to achieve sustainable trade relations with other countries. Tourism contributes to the development of the economic situation and facilitates international understanding in the country.

All vital conditions have been created in our country to boost cultural, historical, geographical conditions for further development of tourism. Therefore, the Government of the Republic of Kazakhstan has declared tourism as one of the most important sectors of the economy in its long-term development program.

Kazakhstan joined one of the prestigious organizations the World Tourism Organization in 1993. Tourism Development Program was developed that year. The state program "Development of historical centers of the Great Silk Road and preservation of cultural heritage of the Turkic-speaking states and the creation of tourist infrastructure" in 1997-2003 was adopted in 1997. The strategic development program, "Kazakhstan-2030" highlighted the special significance of this industry.

It has been 27 years since the country gained its sovereignty. Due to the constructive policy of our President, the whole world knows our country today. Presenting Kazakhstan to the world in a good

sense means that there is a country like Kazakhstan. However, the language usage of tourist blogs has not been the target of linguistic research in our country.

In the modern globalized space, there is an intensive exchange and the use of popular and professionally relevant information in the field of tourism on state and international levels. Tourism industry become diversified and interactive forms of representation of recreational activities in the mass media. The present stage of development of linguistic science is characterized by deep interest to the description of various types of discourse in intercultural communication, including tourist discourse (TD). In modern linguistic studies, TD is also considered in many aspects. A pragmatic one is being actively developed (study methods of argumentation, advertising strategies - G.S. Atakyan, P.N. Donets, O.P. Karebin, S.A. Pogodaeva, N.A. Tyuleneva, and M.Y. Ilyushkina).

Linguists in the world of philology have not studied communicative strategies and tactics in linguistics enough. As it is known nowadays, linguistics shows much interest to the problems of real communication, to be precise language behavior of strategies and tactics is actually new object of investigation. There are works that are devoted to the “repertoire of tactics” in the field of management, business communication, and polemics; however, there is no integrated view of linguistic description of strategies and tactics of speech. Many of them are left behind the scene, particularly new types of discourse and new communicative situations stimulate the appearance of more not studied forms and solutions. Recently some scientific works published devoted to the study and description of the strategies and tactics. For example, O.S. Parshina studied communicative strategies and tactics of political discourse in 2005. P.V. Tokarev investigated communicative strategies and tactics of educational discourse, while A.V. Lansky’s work dedicated to communicative strategies of reality shows used by participants, informal interpersonal discussion (U. Boyan 2008), Christian preaching (G.A. Savin 2009), the conflict situation of communication (I.I. Gulakova 2004, V.O. Mulkeeva 2005; D.V. Ivanova 2010) and others. One of the main theoretical studies can be considered O.S. Issers’ monograph “Communicative strategies and tactics of the Russian language ” [2]. Therefore, and this side of linguistics must be researched.

The term strategy is initially taken from the military field. However, the usage of this term is now enlarged. If we look to the initial meaning of the term strategy, Oxford dictionary defines this term as following:

1. A plan of action designed to achieve a long-term or overall aim. *‘Time to develop a coherent economic strategy’.*

2. The art of planning and directing overall military operations and movements in a war or battle. *‘He was a genius when it came to military strategy’ [3].*

Cambridge dictionary defines this term as following:

1. An elaborate and systematic plan of action.

2. The branch of military science dealing with military command and the planning and conduct of war [4].

Merriam-Webster dictionary defines the term “strategy” as following:

1. The science and art of employing the political, economic, psychological, and military forces of a nation or group of nations to afford the maximum support to adopted policies in peace or war.

2. A careful plan or method: a clever stratagem [5].

The concept of strategy, over the last three decades, has gained a much broader treatment by different scholars. It has extended its meaning and application to the context of language.

Chinese military General, strategist and philosopher Sun Tzu said that strategy without tactics is the slower route to victory. Tactics without strategy is the noise before defeat. We completely agree with the philosopher. Each act of communication in order to achieve some goals is concentrated to the correctly chosen strategies.

How the term “communicative strategy” defined by linguists? The definition of communication strategy has been a point of debate for scholars for a wider range of time.

J. Gumperz connects the concept of strategy with speaker’s interpretation in the concrete communicative situation: the character of such interpretation determines the intuitive choice of lexical, grammar, discourse and other verbal and nonverbal means of represented messages [6; 35-36].

D. Tannen shares this point of view and states that the communicative strategy has the property of automaticity and is not realized by communicators, but foresees an opportunity of further decoding by producers [7; 47].

D. Levi has another point of view and confirms that strategy may be defined as cognitive process of speaker's correlation of the communicative purpose with definite language means of expression [8; 197].

E. Tarone (1980:20) for example, define the term as, "communication strategies are mutual attempts of two inter-locuters to agree on a meaning in situation where the required meaning structures do not seem to be sheared" [9; 272].

T. van Dijk characterizes communicative strategy as «the property of cognitive plans». The cognitive plans represent «the general organization of some sequence of actions and include the purpose or purposes of interaction» [10; 274].

Ellis (1994:182) defines communication strategies as; Communication strategies are psycholinguistic plans, which exist as part of the language user's communicative competence. They are potentially conscious and serve as substitutes for production plans, which the learner is unable to implement.

O. Issers definition is «strategy represents the cognitive plan of communication which determines the optimum solution of speaker's communicative tasks under conditions of lack of information connected with partner's actions» [2; 100].

T. Yanko represents the language approach to the definition of communicative strategy. It is founded on the theory of actual division and communicative structure of the sentence: «The communicative strategy of the speaker consists of the choice of communicative intentions, distribution of increments of information on communicative components and the choice of the succession of communicative components in the sentence» [11; 38].

Therefore, it can be concluded that communication strategies are individuals' knowledge and abilities of coping with communication problems while maintaining communications.

For each communicator, the stage of strategic planning of the speech is natural. This stage is especially important in the situation of institutional communication, when it is necessary to build a chain of justified, interrelated and complementary communicative steps that will lead to the achievement of the main goal of the interaction - changing the initial settings and adjusting the picture of the addressee's world.

Communicative strategy is the line of communication behavior of a communicator, chosen by him for the realization of his global intentions in relation to the forthcoming communication as a whole or due to the desire to achieve certain results at a particular stage of speech interaction.

Language strategies (specific language approach) are defined by the semantic, stylistic and pragmatic choice of the speaker. It has identified types of general and individual strategies. For example, the general strategy for discrediting based on individual strategies, such as prosecution and bullying.

Communicative tactics are a way of implementing a communicative strategy, optimal for achieving the speaker's goal, meeting generally accepted norms of communication and taking into account the particularities of the genre in which this tactic is used. To implement a communicative strategy, one, two or several communicative tactics can be used, the choice of which depends on the scale of the intended goal, the situation of communication and the addressee's reaction. The difference between strategies and tactics is in this way: A strategy is an approach, and a tactic is a task. Tactics are the tools that communicators use to build a successful campaign.

If we look through communicative strategies and tactics applied in travel blogs, one can see that top travel bloggers have a bigger following than the traditional mass media. The bloggers are also more likely to be trusted. According to the report of 2013 81 percent of US residents trust advice and information they read on blogs and 65 percent say that they have made a purchase based on blog posts. It means that blogging is more than pastime. The rapid development of new media has been driven by three factors: open publishing, collaborative editing, and distributed content.

One of the most obvious positioning strategies for advertising luxury services is an appeal strategy for status. This strategy allows us to emphasize, on the one hand, the correspondence of the acquired services to the value orientations of the consumer, and on the other, the addressee's belonging to the reference group with high social status and income level.

As an implementation of the strategy of appeal to status, the following tactical methods can be distinguished: 1) appeal to authority; 2) appeal to luxury; 3) appeal to style and fashion.

An appeal to authority is expressed primarily in the use of precedent names. The correlation of advertised objects with well-known personalities that are important for the target audience in intellectual and emotional aspects, acts on the consumer as evidence of the elite status of these objects:

For example, having analyzed some posts in Kuat Bolatov's travel blog, who has about thirty thousand followers it can be seen the usage of the tactics of appealing to authority. Sometimes, certain categories of persons traditionally associated with high social status act as authority.

"I continue to share with you travel notes from a trip to China. Let me remind you that behind you are already 4 big cities (Beijing, Wuhan, Shanghai, Suzhou) and the Great Wall of China. Exactly the middle of the route.

*Next, Zhejiang Province, Hangzhou City. The birthplace of the richest Chinese in the world, **Jack Ma, the founder of Alibaba**. But the inhabitants of this province are especially proud of one sort of tea, the variety of which is called Longjing.*

*For its production, only two top leaves from all tea tree are used. 100 grams of such tea can be up to 10 thousand, and since the manual collection and processing is very time consuming and require high qualifications, high-grade longjing is very expensive and is sold in small batches. It is also called the "Dragon Well" and "The Emperor's Tea" because it was **presented as a gift to the new emperor who entered the government**" [12].*

Appeal to luxury, as a rule, includes impeccable quality, superior comfort and high cost of the advertised object. I would like to illustrate some examples of using this strategy in Kristin Luna's blog "Camels and chocolate"

- *"VIA is the only train that operates cross-Canada, and the luxury seekers among us should consider upgrading to **Prestige Class**. Not only are the Sleeper Plus cars **super luxe and spacious**, but you also **get a private concierge and first-row seating held in the viewing car**. I only spent a little under 24 hours on the train, so next up, that 11-day trip is going on my bucket list!"*

- *Our first musical stop was at **Muscle Shoals Sound Studio**—Or 3614 Jackson Highway as many **in-the-know call it**—which is so small we almost drove right past it. Lovingly restored to its raw, 70s glory, the studio features instruments, **original recordings and some of the essential sorcery of the "Swampers,"** the rhythm section behind the scenes that created hits for **Cher, Lynyrd Skynyrd, The Rolling Stones, Bob Seger, The Staple Singers, Rod Stewart and many more musical icons**. Hearing the tracks while standing in the actual space they were created is something truly special [13].*

The most important intention of tourist discourse is to increase the attractiveness of tourism as a form of leisure, in turn, the promotion of tourist services are realized through communicative strategies and tactics that are implemented by sender.

References

1. Urry, J. (2002). *The Tourist Gaze* (2nd ed.). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Изд-во ЛКИ, 2012. – 304 с.
3. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/strategy>
4. <https://www.vocabulary.com/dictionary/strategy>
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/strategy>
6. Gumperz J.J. *Discourse Strategies*. – Cambridge: CUP, 1982. – 402 p.
7. Tannen D. *Gender and Discourse*. – N.Y., Oxford: Oxford University Press, 1994. – 203 p.
8. Levy D. *Communicative Goals and Strategies: Between Discourse and Syntax// Syntax and Semantics*. – V. 12. – 1979. – P. 183-210.
9. Tarrone, E. (1981). Some thoughts on the notion of communication strategy. *TESOL Quarterly*, 15(3), 285-295.

10. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.
11. Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С. 38-45.
12. <https://www.instagram.com/p/Bj12y1AH0Pp/>
13. <https://www.camelsandchocolate.com/winter-trip-to-canada/>

КОММУНИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАРДЫҢ ТРЭВЕЛ БЛОГТАРДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

А. Қуркимбаева

«Шетел филологиясы» мамандығы бойынша PhD докторанты
Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: aizhan—k@mail.ru

Мақалада коммуникативтік стратегиялар, сондай-ақ оларды жүзеге асыратын тактика мен техникалар, саяхат блогы хабарларының мысалдары негізінде қарастырылған. Коммуникативтік стратегияға анықтамалар беріліп және ол анықтамалар коммуникативтік тұрғыдан талданады. Коммуникативті жағдаятқа байланысты қолданылатын тілдік стратегияларды таңдау мәселесі мақалада талқыланады. Әр түрлі қатысушыларға коммуникативтік оқиғаға ақпарат бағытына стратегияның түрін таңдау анықталды. Сондай-ақ, мақалада Қазақстандағы туристік дискурста тілдің қолданылуын зерттеудің маңыздылығы туралы айтылады. Мақалада коммуникативтік стратегияның негізгі компоненттері коммуникативтік мақсатқа жету үшін адресат жоспарлаған когнитивтік процесс ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: коммуникативтік стратегия, коммуникативтік тактика, туристік дискурс, туристік блогтар, лингвистика

ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В ТУРИСТИЧЕСКИХ БЛОГАХ

А. Қуркимбаева

докторант специальности «Иностранная филология»,
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, email: aizhan—k@mail.ru

В статье рассматриваются коммуникативные стратегии, а также реализующие их тактики и приемы на примере постов трэвел блогов. Анализированны определения стратегий с коммуникативной точки зрения. Определяется зависимость выбора типа стратегии от направленности информации к различным участникам коммуникативного события. В статье также упоминается важность изучения использования языка в туристическом дискурсе в Казахстане. В статье рассматриваются основные составляющие коммуникативной стратегии как когнитивного процесса, спланированного адресантом для достижения коммуникативной цели.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, туристический дискурс, туристические блоги, лингвистика

IRSTI 16.31.02

THE USE OF INNOVATIVE FORMS OF LEARNING IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN KAZAKHSTAN

A.A. Raimbekova¹, M.P. Eshimov², S.R. Nurtiluova³

^{1,2} Cand. Sci. (Philology), associate professor,

³ Master of Arts, senior lecturer

^{1,2,3} KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

email: adai75@mail.ru

In this article, innovative forms of education in teaching Russian as a foreign language in the initial stage, methods of new technologies, and the use and practice of training of Russian as a non-native language are considered. This analysis of the advantages and short-comings of using new multimedia educational systems in the practice of teaching RAF are provided. The authors give examples of this technology as used during their work with new lexicon and the creation of new grammatical constructions. The assimilation of a system of linguistic concepts, the stage-by-stage mastering all types of speech activity, and the mastering of language skills as well as their application in communicative activity are analyzed. In working with information technologies in learning Russian it is expedient to use various multimedia sources.

Key words: *Russian as foreign, innovative forms and methods of training, state and professional standards, multimedia technologies*

International relations are developing more and more in the social sciences. Thus, the equipment used for the practical acquisition of a foreign language and its culture becomes one of the most important characteristics of a top expert in the field of teaching. And, in the high school system of Kazakhstan, as in many countries of the world, there are serious changes. Pedagogical technologies are connected with the broad “use of new information technologies which give the chance fully to open didactic functions of these methods and to realize the potential educational opportunities put in them. As of today, free access to the necessary information is required, and in information centers all opportunities in existing scientific, cultural, and information centers of the whole world are created within a comprehensive study of this or that problem to form own independent opinions” [1; 127].

Within higher educational institutions there is a distinct need to produce experts of a high professional level who are capable of solving difficult, modern problems. In this regard, innovative forms and methods of teaching, the refusal of a formalistic approach to training, and the use of new modern technologies in the implementation of practical purposes and tasks become the main objectives of state policy formation for education in Kazakhstan.

There are diverse problems in the practical training of foreign students in Russian phonetics and intonation within the different types of speech activity. So, in terms of audition, the student must learn to accurately perceive the overall phonetic shape of Russian words in the speech stream and the rhythmical- intonation design of speech. Likewise, the student must create a plan for expression, a contextual plan, and must learn and understand the importance of pronouncing statements emerging from the interaction of lexicon, syntax, intonation and context. In the process of mastering phonetically correct oral language the student should learn in full Russian articulation based on the use of syllables, words, and phrases, primarily in the full style of pronunciation, in order to acquire all of the diverse types of switches in articulation from one articulation to the another within a word, phrase, or syntagma.

The problems of training highly qualified specialists also include the formation of a student's benchmark, standardizing requirements for future experts, the ability to take these independently, and the constant improvement of knowledge of the specialty. In this sense, producing experts who know a foreign language becomes important.

The Russian language holds a strong position within the economic, legal, and educational space of Kazakhstan, being the language of international communication. Therefore, the use of the technologies which increase the efficiency learning Russian is of particular importance.

Our main goal is the concrete description of the initial tactics for training foreigners in Russian the language, predetermining all the components of the training process; contents, training materials, and control.

As our work has an advisory nature, the basic communicative competence of adult foreigners is noted, and the daily, non-professional, communicative needs of pupils are considered during their stay in Kazakhstan.

A peculiar feature of the pre-university grade level is the intensity and short period of foreign language learning that is required to master a language in a volume sufficient to carry out further educational activity. For the communicative competence of pupils of Russian and their adaptation to their new educational environment it is necessary to use the most rational and effective possibilities for out-of-class, independent work which is carried out by innovative methods of training, in particular, by means of modern multimedia. The introduction to the educational process by use of occupations is an effective means of helping foreign citizens to adapt to training at the pre-university stage. In reference to the exercises "at a pretext stage, the teacher needs to remember their general plan and the difficulty level, moving from one difficulty in one exercise before recognizing the phenomena of similar forms, as well as remembering the repetition of the studied material in small doses over a long period bringing skills to automatism, and the complexity of exercises", etc. Although the constant communicative focus on oral speech within concrete educational situations and in scientific fields must remain one of the main and indispensable conditions [2; 221].

But each technique, especially in new, modern, multimedia, educational systems, has advantages and shortcomings. For example, the lack of direct contact between the teacher and students, in our opinion, complicates perception and the implementation of training material. Also, the virtual electronic environment of RAF training excludes the stage of mentally connecting the perceived picture from the cognitive process. Perhaps, this environment will accelerate the process of the perception of speech material and nonverbal information, but trainees have no connection of this to cognitive activity. Therefore, there is no direct opposition of distance learning and real teaching.

The training model of communicative competence can be used during any situation, both for distance learning, and for traditional class work with the use of computer technologies. Therefore, there is an imperative need for the creation of a new generation of manuals. It is necessary to remember that a "dialogical" form of exercises should include the introduction of lexicon constantly. It is also appropriate to train not only the terminological and general scientific lexicon, but also office lexicon for scientific prose and modal and estimated lexicon for oral forms of communication [3; 109].

In recent years research techniques of teaching RAF have been actively conducted, including experiments in the field of the implementation of computer technologies in the training of foreign languages. It is known that modern computer programs can evaluate individual needs and student interests, and various strategies for the assimilation/acquisition of language. These programs can also differentiate ways of presenting training material, provide individual forms of training, create a wide range of incentives for the involvement of students in foreign-language speech activity, and increase the contact time of contact with the language learned.

Interactivity, independence, individualization, and, as a consequence of all that, a personal approach to training focused on the student, formulate new requirements for the use of computer training materials during a lesson. Today, various computer software (such as electronic dictionaries and training programs), regional geographic and Internet training materials, methodical data, as well as psychological and linguistic literature appear to aid the RAF teacher.

But, not only are such computer opportunities as electronic dictionaries rather easily used to expand a lexicon. Multimedia opportunities as well as the use of complex animation techniques in the teaching of RAF allow for facilitating non-native language opportunities for improving the visual memory of students considerably.

The teacher can use these methods in teaching RAF in order to get the students involved in training. Most important is the fact that the imitation of reality by means of multimedia means happens in a dialogue mode. "The effect of reality" of the events is created by means of communication, such as the communication of fictional heroes. And, to remain "in this world it is necessary to react to the events around you by means of "live" communication. Thus, students in this case are participants in a game, and thus their interest and motivation in studying of a language automatically increases" [4; 110].

When future undergraduates appeared in the student body and the subject of "specialty language" did not have any relevant teaching materials, we were faced with the necessity of creating them.

Having experience in heuristic learning, we understand that not all known principles of heuristics can be used by us in the present moment. In the past, we have worked with advanced students. Thus, we

could talk to students as equals, together, to choose the necessary grammatical or textual material, as well as the controlling materials.

Now the task is complicated by the fact that prospective graduate students know everything about their profession in their own native language, but we require that they talk about their profession in the target language, realizing that students are at the initial stage of in their learning. When creating the textbook the "Language of Occupation: the Art," we decided to try to work in a different format.

The effectiveness of the learning system significantly increases with the use of the pedagogy of cooperation, focused on the involvement of the learner in the educational process, as well as the joint work of the teacher and the student. The pedagogy of cooperation focuses on educational partnerships, and suggests a number of principles:

1. *Teaching without coercion* is to make the student a co-author of the lesson, to instill in him or her the confidence to remove the feeling of fear is natural for every first-time learner of a new language. The teacher needs to put before the students a challenging goal, to point out its exceptional difficulty, and to inspire confidence that the goal will be achieved. Thus, we made the proposal for the joint preparation of the training manual on the "Language of Occupation: the Art." This work motivated Afghan students to study sophisticated terminology, to study subjects about art, and to work up texts in their native language. Tests were translated and adapted, and prepared for the study and analysis of the lexical, grammatical, syntactical, elements of the language, but without coercion and according to their own will. However, this process was not uncontrolled. The logic of the occupation, its structure, purpose, and fundamental tasks allowed the teacher to skillfully guide the enthusiasm of the students in the process of language acquisition.

2. *The idea of support* includes subject-verbal information reference signals, which means the development of memory, logic, and spatial thinking. It is not a scheme, and the set of keywords, signs, and other reference signals are specially arranged and show the logic of the studied material in the form of a compact shape (sometimes colored) reference circuit, which greatly facilitates the memorization and understanding of the material and eliminates the possibility of cramming. For us, its use in the classroom consisted of an animated model of the Russian sentences, the preparation of sentences for modals, the preparation of virtual constructions in real sentences, and the use of the new language terminology.

3. *The lack of negative assessments* in the classroom prevents splitting students into achievers and under-achievers. This applies particularly to the Afghan students. It is these students who have received a higher education at home, and who have worked in a university as teachers. There is no need to demonstrate their ignorance of a given subject. The lack of negative assessments makes the atmosphere in the classroom easier and motivates the students.

4. *The idea of free choice* allows for the opportunity to develop individual qualities of language learning for the student, as the student can create a task that he is interested in solving. Shatalov gives the disciples a hundred tasks, and they chose to resolve any of them in any quantity. This freedom of choice is the easiest way to develop creative thought. In our case, this freedom is in the choice of themes and texts together.

5. *The idea of acquainting* the student with topics before he or she begins the current training. This happens due to the fact that a student himself / herself proposes a topic for study, for example, the "Fine Arts of Afghanistan," and is then given the task of finding short texts on this topic. Then, together, the teacher and the student determine the research requirements, and the teacher adapts the text and prepares it for implementation.

6. *The idea of large blocks* is that the learning process does not consist of individual lessons or training sessions, but of blocks of "immersion" in different topics, working with hypertext. The material comes in large blocks, and so it is possible to increase the volume of the material for study, to establish logical connections, and to distinguish the main point.

7. *The idea of introspection* is to teach students individual or collective introspection in their study of language.

8. *The idea of personal approach* is to use techniques in which each student feels like a human being, and thus feels the personal attention of the teacher.

9. *The idea of dialogical thinking* consists of a dialogue between teacher and students, of a friendly and attentive attitude to the statements of students, of the encouragement of ideas and thoughts of students regardless of whether they are right or wrong, of promoting student activity, of cooperation

between teachers and students in finding solutions to educational problems and issues, and of contributing to the development of students' creative abilities, as well as their motivation to learn a language.

10. *The intellectual background of the joint activities* in the learning process and outside of it (such as in museums, leisure time, etc.). The goal of every teacher is always a variety of specific pedagogical actions and tasks. It requires a teacher to implement creative solutions, to use creative thinking, to develop new ideas, and to take an unconventional approach [3, 6].

The apology method of cooperation pedagogy proposes the following concepts:

- The idea of joint educational activities of the teacher and the student is bound by mutual understanding and joint analysis of the progress and results of this activity.
- Collaborative relationships are multifaceted; but most important is the "teacher / student" relationship. Traditional education is based on the position of the teacher as subject, and the student as the object of the pedagogical process. This provision is replaced by the idea the concept of collaboration, which holds that the student is the subject of his or her own training activities.
- Two subjects of the same process have to work together as partners. To make this a collaboration of the more experienced with less experienced, none should stand above the other [7].

Understanding the basic principles and concepts of the pedagogy of cooperation, and taking them as a basis, we proceeded to the creation of the textbook the "Language of Occupation: the Art," which is intended for students preparing to study, or currently studying, at the Academy of Arts of Kazakhstan.

Also, there is the important fact that the students themselves are "creators" of this reality, and thus the direction of communicative actions and subjects depend upon them. Students have the possibility of continuous interaction with the program. Thus, at any time, it is possible to request necessary information, to present it in the various convenient forms, and to receive assessment from the program on the correctness of the students' actions.

By means of various gestures and a mimicry it is possible "to show" various emotions which are experienced by the participants of dialogues. It is possible to continue communication infinitely, but it is also possible to interrupt it at any place and to continue next time. Thus, the possibilities of interactive communication are boundless. The development of multimedia dialogue systems led to emergence of textbooks, encyclopedias, atlases, and magazines, as well as fiction with "live" pictures and sound. The training of oral speech in a foreign language, especially in a specialty not in the language of the higher educational institution, is a difficult and labor-intensive process as within student speech there have to be elements of the corresponding text genre, such as scientific style. The work of the teacher is facilitated by the fact that this speech can be close to as many as 30 parameters of the educational text which has been used as the basis for training, and having a smaller quantity of any situational opportunities [5].

The computer is unlike the more-irritable living teacher, and it can wait patiently as long as necessary to correct the pupil's errors. And, it is not important whether this is the correction of a foreign-language accent, the elimination of errors in oral speech, or the elimination of grammatical defects. Now, multimedia technologies are one of the most explosively-developing directions of new information technologies in education.

The teacher should consider the level of a student group when selecting training material and determining of the presentation sequence. Animation and computer graphics are a means of the representation of the value of this or that image, and contain necessary visual reference points for the implementation of a specific action. They promote the prevention of mistakes in the communicative process, and allow for the fast assimilation of certain grammatical phenomenon. This process is operated and controlled on the pupils' side.

It is possible to create videos of different kinds, such as on observation, on value judgment, on the recognition of the phenomenon studied, on training, and on speech. The texts offered in various textbooks can be used as the scenarios for subsequent video clips to be used for the purpose of establishing the grammatical material studied, as well as for auditions, readings, and the development of speech.

Analysis of the theoretical material shows the possibility for the creation of student presentations of information pages in the form of text and graphic screens, animated inserts, video clips, and illustration programs. Students have an opportunity to leaf through pages of information backwards and forwards, to watch the application of theory from the beginning to the end, and to find the necessary section according to a table of contents.

Using the possibilities of computer graphics and complex animation, we created a small video series allowing a new approach for the development of verbs of motion; one of the most difficult subjects in Russian. The text as the main educational unit when training in a foreign language must, especially during the first stages and for students with weak knowledge, be played and listened to repeatedly in various sections [6].

The complexity of specific distinctions of verbs, a large number of verbal prefixes, questions of compatibility, the variability of grammatical constructions, all of these complicate the free use of prefixed verbs in the speech of foreigners.

An accurate system of presenting verbal prefixes and perhaps a larger number of exercises connected with them is necessary for the development of skills in using verbs in practical speech. But, the use of animation simplifies this process by allowing the student to see "visually" a moving subject, to independently create possible types of direction, to choose various situational options, and, as a result, "to draw" and remember this picture a multiple number of times.

The video series consists of three main stages to supply grammatical material at the initial level: 1) acquaintance and use of nouns; 2) acquaintance and use of adjectives; 3) acquaintance and use of verbs. At the same time, the algorithmic principle of the evolution of understanding of grammatical constructions is used, creating logical thinking in a step by step approach, from simple to difficult.

During the first stage there is the creation of the concept of an object, a noun, and the questions; кто? что?

During the second stage we expand the object by determining the object sign; what?

And, during the last stage we expand the action of a subject to that of a subject moving.

Personal pronouns are given during the first stage. Possessives, along with adjectival conjugation, are given during the second. For example:

Это дом. ~~Этo~~ мой дом. ~~Этo~~ мой красивый дом. Там ~~мой~~ красивый дом. Там ~~стoит~~ мой красивый дом.

By the third stage students get acquainted with different types of case forms as well as means for managing verbs.

Как? Где? Почему? Зачем? С кем? Откуда?

The teacher builds students' acquaintance with verbs by exercising case forms. For example:

V3 – звонить – позвонить V4 – видеть - увидеть

говорить – сказать учить - выучить

дарить – подарить и др. покупать – купить и др.

V5 – встречаться – встретиться V6 – работать - поработать

общаться – пообщаться отдыхать - отдохнуть

знакомиться – познакомиться гулять – погулять и др.

The use of complex animation and computer graphics help to simplify the process of perception of language by means of visual means considerably. The student sees an object animated out of an inanimate object.

And, the students themselves participate in the process of the reconstruction of an object, determining its cases and/or endings, by investing lifeless linguistic objects with the animated properties. Using different animation options, the student can create images, allocating them with distinctive properties at the same time. It brings forth creative opportunities for the reconsideration of reality and the properties of communication in the training process.

The subsequent stage consists of the subject's symbols. The possibilities of animation allow for modifying a subject's symbols to appear visually opposite. And, together with this modification, students may store a subject's symbols at a subconscious level. This process is interesting in that it gives students the chance to recreate additional symbols which help them to see a subject from a new angle. Allocating various symbols to a subject, the students automatically remembers their "verbal" form as they began a certain task, for instance, "to draw a beautiful subject," or "to create big forms," etc. It is obviously possible to achieve this goal, and to teach the students during a limited period to speak about problems of their own specialty and to understand the speech of native speakers by means of innovative and traditional methods, but placing resolute emphasis on the principle of communicativeness both in training, and in the creation of the training materials and manuals used [7].

During the third stage, which is the most difficult, there is the movement of a subject. In Russian the definition of the movement directions is complicated by the need to use various prefixes having a contextual value changing depending on the given situation. For the foreigner, the time of the

performance of the movement, the interval in time and space, the nature of the performance of the movement, and the category of the person performing the operation, also has a certain difficulty. All this together can almost not be explained to a foreign student without additional illustrative resources. And, in this case, complex animation has to potential to be one of the most productive methods for illustrating action in a characteristic interval of time and space.

The simplest route in various directions with use of prefixed verbs is presented in the following image. The convenience of a video clip would be that, showing a certain direction of action, the teacher can comment on the process of an explanation of value using separate prefixes, then change the direction and, as a result, a verb. Students see the whole process in operation, and furthermore can create various routes, using verbs of motion. Here we used verbs in the past tense, but an animation would create the possibility for creating imaginary actions in the future as well as for recreating the process of synchronous performance of action in the present.



As a sample we created a video series on the subject the "Formation of Prefixed Verbs," but the teacher, at his or her own discretion, can choose and create various subjects, objects, and dialogues. And, using the possibilities of computer graphics, the teacher can achieve result quicker, using the ability to define properties of a subject, symbols, and the actions of a subject, as well as the ability to build phrases independently by knowing the system's design and necessary formulas:

For example: $1 + V3=A3 + O3$ Он позвонил своему другу.

$1 + V4=A4 + O4$ Моя мама купила красивое платье.

$1 + V5=A5 + O5$ Мы познакомились с умным человеком.

$1 + V6=A6 + O6$ Моя подруга работает в иностранной компании и др.

Before beginning to work with a verb, the teacher acquaints students with a noun, the categories of number, animated and inanimate nouns sorted by case, and nominals.

Then with the use of an adjective the teacher analyzes categories of number, sort, and case. There are synonyms and antonyms of adjectives, the determination of a subject's symbols, and the creation of interrogative and affirmative forms.

The subsequent stage consists of verb formation. The teacher remains on the formation of prefixed forms of verbs in detail.

It is known that verbs of motion are divided into 2 groups. Verbs of the first group designate the movement which happens at once or in a certain direction. These are verbs of the unidirectional movement.

Verbs of the second group designate the movement which happens many times or in various directions. These are verbs of multidirectional movement.

1 group: идти, ехать, бежать, лететь, плыть.

2 group: ходить, ездить, бегать, летать, плавать.

By means of animation it is possible to show and explain easily to foreign students on the distinction between unidirectional and multidirectional movement.

During the formation of the prefixed forms of the verb the main complexity for the student consists in abundance of verbal prefixes, each of which has its own value. And, often foreigners are confused in the use of these prefixes and pretexts when determining the direction of movement. Animation and computer graphics allow for showing these three-dimensional motions in a certain situation. Subsequently, the students themselves can create the directions of movements necessary by asking a question and using various verbs and pretexts.

This picture is from the video created by us and used in our lessons. It is visible as an object which takes an action and changes the direction of movement. This animation allows for displaying the "reality" of events, the student together with the protagonist participates in animated story. Subsequently, by working off of the values of each prefix and by using questions of the direction of actions (for example, to? from where?), it is possible to add this video series with various dialogues. It is possible to introduce other protagonists as well. In this fragment we use only the verbs идти - ходить, but subsequently it is possible to create videos using other verbs. For example, плавать - плыть, идти - ходить, летать - лететь.

Also, the animation and computer graphics help the students to visualize values of some pretexts, for example "in," "on," "because of," "from under," "through," etc. When choosing the volume of lexical and grammatical material and the sequence of its representation the teacher has to consider the students' levels in perceiving this information.

During the selection of material and the determination of its presentation sequence the teacher can, considering level of the group, introduce some prefixes with verbs of motion, which can be used subsequently in either a lower or a higher grade level. In other cases, the teacher may give these prefixes special attention as important for a particular sphere of communication and necessary for understanding of certain texts.

Animation and computer graphics are a means of representing the value of prefixed or un-prefixed verbs of motion containing the necessary visual reference points for the completion of specific actions.

Animation and computer graphics also promote the prevention of mistakes in the use of verbs of motion, and allow for fast assimilation of certain grammatical phenomena in a process operated and controlled by pupils.

Also, the use of complex animation and computer technologies makes available such future opportunities as:

1. "Free" information navigation and a way into the Internet world network.
2. The use of text fragments, dialogue designs on visual materials, the creation of various videos and audio-works covering various levels and fields of grammar (in the accompanying image).
3. Work with various applications (text, graphics, and sound editors, as well as cartographic information).
4. The translation of hard-to-understand information into a simplified form by use of computer technology.
5. Increasing an image screen size (up to twenty-fold) or focusing on an images most interesting fragments, while maintaining the quality of the image.
6. The use of various software for scientific, research, or informative purposes.
7. The use of continuous musical or other audio corresponding to either a static or dynamic video clip.
8. The use of video fragments from movies, videos, etc., as well as functions for "freeze frame," "time-lapse," and "scrolling" of a video.
9. Including image processing techniques in educational programs, as well as complex animation for the deep study of linguistic forms.
10. The creation of one's own "galleries" / selections of information provided in a given product.
11. Automatically viewing individual clips / "slideshow" of a product, as well as creating an animated "guide" to a product (oral and written user instructions). This includes game components and information components in the structure of a product. This constitutes the educational tutorial of RAF, which implements various types of information technologies.

Thus, it is clear that the advantages of using multimedia technologies (the expeditious use of information, the combination of audio-and visual material, etc.) in the organization of educational processes are very useful. The use of such technologies significantly makes educational information "come alive" by making it more clearly perceived and more easily assimilated.

References

1. Sirazeyeva A.F., Valeyeva L.A., Morozova A.F. Innovatsionnyye tekhnologii obucheniya inostrannomu yazyku v vuze // *Sovremennyye problem nauki i obrazovaniya*. – 2015. – № 3.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17983>
2. Andronkina N. M. Problemy obucheniya inoyazychnomu obshcheniyu v prepodavanii inostrannogo yazyka kak spetsialnosti // *Obucheniye inostrannym yazykam v shkole i vuze*. - SPb., 2001. - S. 150-160
3. Alekseyeva I. S. Professionalnyy trening perevodchika: Uchebnoye posobiye po ustnomu i pismennomu perevodu dlya perevodchikov i prepodavateley. - SPb.: Soyuz, 2001. - 278 s.
4. Gul N. V. Podgotovka studentov k chteniyu neadaptirovannoy literatury // *Lingvodidakticheskiye problemy obucheniya inostrannomu yazyku*. - SPb., 2001. - S.151-155.
5. Kak obuchat inostrannuh uchashihsya RKI s ispolzovaniem elektronnyh resursov/<https://metodika-rki.livejournal.com/>
6. Komissarov V. N. Sovremennoye perevodovedeniye. –Uchebnoye posobiye. - M.: ETS., 2001. - 422 s.
7. Vidy glagola: sistema znacheniy /<https://mgu-russian.com/ru/teach/courses/>
8. Ismailova K. E., Bondareva O. V., Beloglazova L. B. Teaching Reading Skills to Foreign Non-Philology Students Using Internet Resources during Pre-University Training// Vol. 39 (#21) Year 2018. P. 14/<http://www.revistaespacios.com/a18v39n21/a18v39n21p14.pdf>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В КАЗАХСТАНЕ

А.А. Раимбекова¹, М.П. Ешимов², С.Р. Нұртілеуова³

^{1,2} к.ф.н., доцент, ³ магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель
^{1,2,3} КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: adai75@mail.ru

В статье рассматриваются инновационные формы обучения русскому языку как иностранному на начальном этапе, методы использования новых технологий в практике обучения неродного языка. Приведен анализ преимуществ и недостатков использования новых мультимедийных образовательных систем в практике преподавания РКИ. Авторы приводят примеры использования данной технологии при работе с новой лексикой, построении новых грамматических конструкций. Анализируется усвоение системы лингвистических понятий, поэтапное овладение всеми видами речевой деятельности, овладение языковыми умениями и навыками и их применение в коммуникативной деятельности. При работе с информационными технологиями для изучения русского языка целесообразно использовать различные мультимедийные источники.

Ключевые слова: русский как иностранный, инновационные формы и методы обучения, государственные и профессиональные стандарты, мультимедийные технологии

ҚАЗАҚСТАНДА ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Ә.А. Райымбекова¹, М.П. Ешимов², С.Р. Нұртілеуова³

^{1,2} доценті, ф.ғ.к.,
³ гуманитария ғылымының магистрі, аға оқытушысы
^{1,2,3} Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, email: adai75@mail.ru

Мақалада бастауыш топта орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың инновациялық формалары, өзге тілді оқыту тәжірибесінде жаңа технологияларды қолдану әдістері қарастырылады. Орыс тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде жаңа мультимедиялық білім беру жүйесін қолданудың артықшылығы мен кемшілігі туралы сараптама жасалынады. Авторлар жаңа сөздермен жұмыс істеуде және жаңа грамматикалық құрылымдарды жасауда аталмыш технологияны қолдану үшін мысалдар да келтіріп өтеді. Коммуникативтік әрекетте лингвистикалық ұғымдарды меңгеру жүйесін, сөйлеу қызметінің барлық түрлерін біртіндеп меңгерту, тілдік біліктер мен дағдыларды қолдану сынды мәселелер талданады. Орыс тілін үйрену үшін жұмыс кезінде ақпараттық технологияларды әртүрлі мультимедиялық дереккөздерді пайдаланған жөн.

Түйін сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, инновациялық оқыту әдістері мен формалары, мемлекеттік және кәсіби стандарттар, мультимедиялық технологиялар

Received 03.12.2018.

ҒТАХР 14.35.09

БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ: ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ

Қ.Т. Кунесбаева

6M011900-«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 1 курс магистранты,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
email: sabakunya@mail.ru

Бұл мақалада бәсекеге қабілетті дамыған мемлекеттің сауатты, кәсіби тұрғыдан жан-жақты, рухани дүниесі бай шығармашыл тұлғасын қалыптастыру үшін білім жүйесіндегі қазіргі заманғы жоғары білімнің мақсаты мен басты стратегиялық бағдары қарастырылған. Білім берудегі жаңа парадигмалар, шет тілі мұғалімінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру, білімге бағытталған мазмұнды құзыреттілік, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігі көрсетілген. Шетел тілі пән мұғалімдерін даярлаудың, қарастырып отырған педагогикалық жүйенің сыртқы құраушылары арқылы оқытудың нәтижесін арттыруға бағыттау басты ұстаным. Сонымен қатар, білім беру мекемелеріндегі шетел тілдерін үйрету мәселесі бүгінгі күннің басты міндеттеріне айналып отырғандығы қарастырылады. Жалпы алғанда мақалада, Шет тілінің кәсіби маманы құзыреттілігіне өзінің іс — әрекетін сыни тұрғыдан бағалап, кәсіби құзыреттілікті жетілдіру, оқушылармен дұрыс қарым – қатынас орнықтыра алу қасиеттері де ауқымды көлемде ашылған.

Түйін сөздер: құзыреттілік тәсілі, парадигма, функционалдық сауаттылық, даралықты дамыту, нәтижеге бағытталған іс-әрекет, концептуалды идея

Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауы – егемен еліміздің тұрақты дамуын қамтитын, мемлекетіміздің барлық саласына серпін беретін, құжат. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан үшін ең негізгі басымдықтың бірі – білім саласының құрылымын жаңарту, білім беруді жетілдірудің жаңа парадигмаларын қалыптастыру жағдайы», - деп атап көрсетті. Сонымен қатар, «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті [1].

Қазақстан білім беру парадигмасы ҚР Конституциясы, “Қазақстан – 2030” стратегиялық бағдарламасы, білім беру саясаты, заңдар мен ресми құжаттарды терең талдау нәтижесінде қалыптасып келеді [2]. Теориялық талдаулар көрсетіп отырғандай, тарихи кезеңде бірін-бірі алмастырушы парадигмалар нәтижесінде жаңа идеялар мен принциптер, шығармашылық қатынастар мен мәдениеттің дамуын терең ұғынуды талап етеді. Сонымен, ғалымдардың пікірлерін тірек ете отырып және талдау нәтижесінде: білім берудің жаңа парадигмасы – жаңа өркениеттік бағдар тұрғысында, мемлекеттік стандарттарға сай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған, интеллектуалдық білім орталығы ретіндегі инновациялық мектепте ғылыми - әдіснамалық негізделген білім берудің концептуалдық моделі деген анықтама берілді. Білім беру дағдарысына талдау жасау бүгінде ең алдымен адамның шығармашылық мәні мен руханилықты дамытуға бағытталған жаңа білім беру парадигмаларын жасау қажеттілігін түсінуге алып келді. Бұл ретте білім беру практикасының негізгі міндеттері табиғат пен қоғамның заңдарын оқыту ғана емес, сонымен бірге, әлемнің шығармашылық тұрғыдан қайта жасалуының гуманистік әдіснамасын меңгеруге көмек беру және «адам - табиғат - қоғам» жүйесіндегі қарым - қатынастарды үйлесімді ету болып отыр. Мұндай міндеттердің негізгі мақсаты адамның шығармашылық әлеуетін сақтау мен дамыту болып табылатын инновациялық білім беру ғана шеше алады.

«Парадигма» - латынның мысал деген сөзінен шыққан. Бұл білімнің концептуалды моделі ретінде пайдаланылады. Білім парадигмасының көп тараған түрлері аз емес. Оларға мыналар жатады:

1. Дәстүрлі-консервативтік (білім парадигмасы);
2. Феноменологиялық (гуманистік парадигмасы);
3. Рационалдық (тәртіптілік парадигмасы);

4. Технократтық;

5. Эзотерикалық.

Әрбір парадигма «не үшін тәрбиелеу керек, оқушыларды қандай мақсатқа дайындау керек, не үшін өмір сүреміз?» деген сұрақтарға жауап береді. Мәселен, дәстүрлі білімдік парадигмада білім берудің басты мақсаты: «Білім, білім, қандай жағдайда да тек білім!». Мұнда өркениет пен мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу негізгі мақсат болып саналады.

- Феноменологиялық немесе гуманистік парадигмада жеке тұлғаның ішкі дүниесін дамыту, оны ерікті, рухани жеке адам ретінде тану және адамдармен тіл табысуында ерекшелену қабілеттерін жетілдіру қарастырылады. Білімнің гуманитарлық парадигмасының дінгеі - оқушы емес, дайын білімді меңгерудегі ақиқатты түсінуші адам. Мұнда оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас: ынтымақтастық, өзара жауапкершілік, өз позициясын еркін таңдау жағдайында диалогтік ұстанымда өрбиді.

- Рационалдық парадигмаға оқушыға білімнің түрлі тәсілдерінің тиімді жақтарын, ортаға бейімделу, оның ойы, сезімі және іс-әрекеттерімен санасу, оларды меңгерту жатады. Мұндағы басты қағида: «мектеп – бұл фабрика, ал оқушы – оның шикізаты». Бұлай оқытудың негізгі әдістері – тренинг, тестік бақылау, жекелеп оқыту және мәтінді түзету. Ғылымды тәртіп тіліне аударған Америка педагогы Р.Мейджер «Мұның бәрі оқушыны да, мұғалімді де дамытады. Егер мұғалім бәрін өзі атқарса да, оқушы еншісіне үйлестіру мен бақылау қалады» дейді.

- Технократтық парадигманың негізгі мақсаты – нақты ғылыми білімдер. «Білім - күш» адамды бағалау, оның білімі, және мүмкіндіктерімен анықталады. Адамның қасиет - оның білімімен, тәртібі және тасымалдаушылық рөлімен ретінде танылады.

- Эзотерикалық парадигма – оқушының болмыстық табиғи күші. И.Колесниковтың пікірінше, адамның қоршаған әлеммен іс-әрекетінің жоғары деңгейі. Мұнда адамның ақиқатқа мәңгілік өзгермейтін қатынасы көрінуі тиіс. Бұл жерде оқушының дамуындағы мұғалімнің адамгершілік, психологиялық, физикалық функциялары ерекше ұғым болып табылады [3].

Сонымен қатар, білім беруді жетілдірудің жаңа парадигмаларын қалыптастыруда, шет тілі мұғалімінің кәсіби құзіреттілігін дамыту басты назарда. Себебі, келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде шет тілі мұғалімінің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды. Бала жанының бағбаны, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалім ары таза, әдепті, ой-өрісі кең, жан-жақты білімді, ұстамды, өз ойын шәкіртіне анық, дәл жеткізетін болуы тиіс. Шет тілі мұғалімінің құзіреттілігін дамыту - үнемі үздіксіз ізденісте болу, өз білімін жетілдіру, сабақ беру сапасын арттыра түсу арқылы көрініс табады. Білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет.

Шетел тілінен білім берудегі түпкі мақсат — екінші тілдік тұлғаны қалыптастыру, яғни, қос тілді, қос мәдениетті меңгерген білім алушыны даярлау деген тұжырымға саяды. Ал мақсаттың негізін білім, мағлұматтар, біліктер, қабілеттер және құзыреттер құрайды. Осы орайда білім беруде құзыреттілік әдісін басшылыққа алу көкейкесті мәселеге айналып отыр. Бұл мәселенің ойдағыдай шешімі шетел тілін оқыту мазмұнын анықтауда терминдер жүйесін нақтылау әрекетімен тығыз байланысты.

«Құзыреттілік» пен «құзырет» ұғымдары педагогикалық қызметкерлердің біліктілігі мен кәсіби шеберлігін бағалау барысында жиі қолданылғанымен, қазіргі уақытқа дейін аталмыш ұғымдардың толымды әрі нақты мағынасы берілмеген, сонымен қатар қос ұғымның өзара ара жігі де ажыратылмаған [4].

Шетел тілін оқыту барысында құзыреттілік әдісті іске асыруда қолданысқа ие болатын білім беру технологиялары төменгі сипатта болуы керек деген пікірге қосыламыз:

- жеке-бағдарлы оқыту технологиясы;
- модульдік технология;
- проблемалық оқыту технологиясы;
- кейс-стади (жағдаяттық талдау);
- жоба технологиясы — оқушыларды шығармашылық және зерттеу жұмысына тарту;

• ынтымақтастық негізде оқыту — сабақ үстінде психологиялық жайлы ахуалды қалыптастыру;

- сыни ойлау технологиясы және SWOT-талдау.

Мұғалімнің құзыреттілігін талдап бағалау кезінде әңгіме-сұхбаттың маңызы зор, себебі оның барысында мұғалімнің педагогикалық тәжірибесі, қызмет нәтижелеріне өзінің берер бағасы, кәсіби даму бағдары, әріптестер мен түлектердің мұғалімге деген сыни көзқарасы айқындалады. Аталмыш әңгіме-сұхбаттардың материалдарының негізінде мұғалімнің құзыреттілігі туралы белгілі бір ой-тұжырым жасауға болады.

Білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі маманның құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттікке қарай толықтырып отыруды талап етеді.

Қоғамда әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық – білім. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Олай болса, білімге негізделген қоғам құрылысының негізгі басымдықтарын есепке ала отырып, педагог мамандардан аса жоғары кәсіби құзыреттілік талап етіледі.

Құзыреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Оқытушының құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды [5].

Құзыреттілік жинақтаушы ұғым ретінде деңгейлік құрылымға ие. Аталмыш құрылым үш деңгейден тұрады. Төменгі базалық деңгейге зияткерлік іс-әрекеттер (талдау, синтездеу, жалпылау, жоспарлау, болжау) жатады, бұл деңгейдің қалыпты даму кезеңі құзыреттіліктің алғышарты болып табылады. Екінші деңгейге тұлға құзыреттілігінің сипатын анықтайтын жеке-бас қасиеттері кіреді. Атап айтқанда, мақсаттылық, жауапкершілік, дербестік, жинақылық, креативтілік және т.б. Құзыреттілік құрылымының үшінші деңгейіне құзыреттіліктің ішкі мазмұны, компоненттік құрамы жатады. **Оған келесі аспектілер енеді:**

1. Құзыреттілік мазмұнын білу (когнитивтік аспект).
2. Әр түрлі қалыпты және қалыпты емес жағдайларда өз құзыреттілігін көрсете білу білігі (мінез-құлықтық аспект).
3. Құзыреттіліктің мазмұнын, үдерісін және нәтижесін құндылықтар тұрғысынан сараптау (құндылықты-мағыналық аспект).
4. Құзыреттілік үдерісі мен нәтижесін эмоционалдық-еріктік реттеу (реттеу аспектісі).
5. Түрлі жағдаяттарда әлеуметтік және кәсіби міндеттерді шешу барысында құзыреттілік әлеуетін іске асыруға дайын болу (мотивациялық аспект) [2; 7].

Мұғалімнің құзыреттілігі — нақты уақыт шеңберінде және сәтті педагогикалық еңбек нәтижелерінен көрінетін тәжірибелік-бағдарланған білімдер, біліктер және стратегиялар. Басқа әріптестері «кәсіби олқылықтар» жібергенде немесе орын алған мәселені шешуден бас тартқан уақытта құзыреттілік әлеуеті мол мұғалім сүбелі нәтижеге ие болады. Мысалы, аса талапшыл ата-аналармен жұмыс жасағанда кикілжіңдерді еңсеру, жаңа стандарттар бойынша бағдарламалар әзірлеу, жаңа буын оқулықтарымен жұмыс жасауға көшу, жаңа білім беру технологияларын қолдану, ғылыми-әдістемелік экспериментке қатысу және тағы басқа ұстаздың кәсіби шеберлігі мен дарыны ұштасқан болмысына сай іс-әрекеттер.

Өз кәсіби қызметін сәтті жүзеге асыру үшін мұғалім негізгі, пәндік және арнайы құзыреттер тобын игеруі міндетті.

Қолдану аясы кең, әрі әмбебап болып келетін құзыреттер «негізгі құзыреттер» деп аталады. Негізгі құзыреттер маманның жан-жақты болуын қамтамасыз етеді. Еуропа кеңесі негізгі құзыреттердің бес тобын ажыратты:

- саяси және әлеуметтік құзыреттер, яғни тұлғаның өзіне жауапкершілік алу, басқа адамдармен бірлесе мәселені шешіп, оның жүзеге асырылуына қатысу, әр түрлі этномәдениеттер мен діндерге толеранттылықпен қарау, жеке мүддесін кәсіпорын мен қоғам қажеттіліктерімен үйлестіре білу қабілеттері;

- мәдениетаралық құзыреттер — түрлі ұлт, мәдениет, дін өкілдерінің өзара түсіністік, сыйластық, құрмет негізде қарым-қатынас жасауы;

- коммуникативтік құзырет дегеніміз — әр түрлі тілдерде ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасау технологияларын меңгеру (оның ішінде компьютерлік бағдарламалау, Интернет желісі арқылы қарым-қатынас жасау);

- әлеуметтік-ақпараттық құзырет — ақпараттық технологияларды меңгеру, БАҚ-тағы ақпаратқа сыни көзқараспен қарау;

- жеке-бас құзыреті — өзінің білім беру деңгейін тұрақты арттыруға дайын болу, жеке-бас әлеуетін толыққанды іске асыру қажеттілігінің болуы, өз бетімен білім мен біліктерді игеру, өзін-өзі дамыту қабілеттері.

Негізгі құзыреттер кез келген мұғалімнің қызметін сипаттайды. Яғни барлық мұғалімдер оқушыларға білім беріп, педагогикалық мақсаттарға қол жеткізіп, оқу нәтижелерін бақылауға міндетті. Қажетті ақпаратты іздестіру, өзінің теориялық және практикалық білімдерін дамытып, көрсете білу, әр оқушының танымгерлік мүмкіндіктерін ашу, көрнекі графикалық құралдар мен компьютерлік технологияларды қолдану да маңызды. Негізгі құзыреттерге көрсету, түсіндіру, машықтану, зерттеу, бағалау сияқты жалпы дидактикалық әдістерді сәтті қолдану жатады. Оқушылар және олардың ата-аналарымен бірлесе жұмыс жасай отыра, олардың жағдайын түсіне отырып, қарым-қатынас барысында көшбасшы бола білу де мұғалімнің кәсіби қызметінің сапалы көрсеткіші.

Шетел тілі мұғалімдерінің пәндік құзыреттерінің негізгі құзыреттерден айырмашылықтары бар. Аталмыш құзыреттің аясында жаңа буын оқулықтарын құрастыру, оқу-әдістемелік құралдарын сауатты түрде енгізу, жаңа оқу-әдістемелік кешендерді объективті бағалап, уақытында оларға көшу, жетіспейтін әдістемелік материалдарды әзірлеп, оқушылардың жобалық жұмысын ұйымдастыру талап етіледі. Мұғалім оқу үдерісін білім беру тұрғысынан қарастырып, «лингвистикалық педагогика» саласының сарапшысы болуы маңызды. Бұл үшін оқушылардың тілдік қабілеттерін, когнитивтік стильдерін ескере отырып, оқу материалын меңгеруде орын алған қиыншылықтардың себептерін, оқушының өз бетімен жұмыс істей білу қабілетінің деңгейін, тұлғаның даму ерекшелігін анықтай білуі қажет.

Арнайы құзыреттердің санатына АКТ құзыреті де жатады. АКТ құзыреті деп шетел тілін оқыту және оқытылатын тіл мәдениетімен таныстыру мақсатында Интернет-ресурстарын және ақпараттық- коммуникативтік технологияларды қолдана білу қабілетін айтамыз. Бұл құзыреттің құрылымына келер болсақ, ол бес түрлі өзара байланысты компоненттерден тұрады:

1. Құндылықты-мотивациялық компонент шетел тілі мұғалімінің білім беру барысында АКТ меңгеру мен қолдануға деген құндылықты бағдары мен мотивациясының болуын анықтайды.

2. Когнитивтік компонент шетел тілі мұғалімінің бойында шетел тілін оқыту үдерісіне АКТ енгізуге қажетті білімнің (теориялық және практикалық) болуын айқындайды.

3. Операциялық компонент шетел тілін оқыту барысында АКТ-ны тәжірибе жүзінде қолдану қабілетінің даму деңгейін көрсетеді.

4. Коммуникативтік компоненттің құрамына мұғалімнің шетел тілін оқыту барысында АКТ-ны қолдану қажеттілігі туралы пікірін айқын әрі дәйекті білдіріп, әріптестерін және басқа да адамдарды сендіре білу қабілеті енеді.

5. Рефлексивтік компонент мұғалімге АКТ қолдану арқылы шетел тілін оқытуды ұйымдастыру нәтижелерін бағалауға, өз кәсіби қызметін талдауға мүмкіндік береді.

Маманның кәсіби құзыреттілігі – күрделі де көпқырлы категория. Бұл – философияда, психологияда, педагогикада, әлеуметтануда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесінде, акмеологияда, андрагогикада, еңбек психологиясында т.б. гуманитарлық ғылымдарда әр қырынан қарастырылып зерттелуде. Біздің зерттеу жұмысымыз жаһандану жағдайында еңбек ететін болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттіліктері болғандықтан, әрі қарай осы мәселеге тереңірек тоқталамыз.

Қай саланың маманы болмасын адам кәсібилігінің қажетті құрамдас бөлігі кәсіби құзыреттілік болып табылады. Кәсіби құзыреттіліктің заманауи бағыттары және түсіндірмелері тіптен әртүрлі. Қазіргі кезде шетел әдебиеттерінде бар кәсіби құзыреттілік анықтамалары, яғни ана тілімізге «терең білім», «тапсырманы барабар, сәйкесінше орындау күйі», «қызметті сапалы орындау қабілеттері» деп аударылып қолданылуда. Алайда олар да басқа да қолданыстағы түсініктер бұл ұғымның мазмұнын толық нақты түсіндіре алып

отырған жоқ дейміз.

Кәсіби құзыреттілік маманның дайындық сапасының сипаттамасы, еңбек қызметінің тиімділік әлеуеті ретінде қарастырылады. Педагогикада бұл категория «жалпы мәдени құзыреттіліктен» туындаған өнімді компонент ретінде немесе «маманның білімділік деңгейі» ретінде қарастырылады [6]. Егер кәсіби шеберлік деңгейлер жүйесінде құзыреттілік орнын анықтайтын болсақ, онда ол орындаушылық пен кемелдену арасында орналасқан.

Кәсіби құзыреттілік маманның кәсіби білімдері, білік-дағдыларының, қарым-қатынас қабілеттерінің жиынтығы болғандықтан, болашақ шет тілі мұғалімдерінің жаһандану жағдайында кәсіби құзыреттіліктерін көпбағытты құрылым ретінде қарастыруды жөн деп есептедік.

Жаңа дәуірдегі шет тілі мұғалімнің қазіргі уақытта әмбебап маман болуының жоғары орынға қойылып жатуы-мұның басты себебі деуге болады. Осыған орай оның бойында:

1) *өзі оқытатын пәніне қатысты ғаламдық мәселелерге бағыттап алуға негіз болатын білімдері;*

2) *оқушыларын көпмәдениетті ортада өмір сүруге дайындау біліктері;*

3) *оқушыларды әлемдік ақпараттарды, әртүрлі көзқарастарды талдауға үйрететін педагогикалық біліктері;*

4) *жастардың бойында өзінің, отбасының, айналасының, жалпы қоғамның алдындағы жауапкершілікті қалыптастыруға қабілеттілігі қалыптасқан болуы керек* деп санаймыз.

Білім беру реформасын жүзеге асырудағы негізгі тұлға педагог болып табылады. Мемлекеттің педагог мамандарға бағдарланған әлеуметтік тапсырысы ең алдымен, жоғары оқу орнын, балабақша, мектеп таңдау жағдайында өз бетімен жауапты шешім қабылдай алатын, ынтымақтастыққа икемді, ел тағдырына жанашырлықпен қарайтын жоғары құзіретті мамандарды қалыптастыруды көздейді. Кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі бағыттары білім беру мазмұнын жаңартудың және қазақстандық білім беру жүйесін өзгертудің негізгі бөлігі болып табылады. Алайда білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыруды жүзеге асыруда қазіргі педагог мамандардың қолынан келер мүмкіндіктерінің арасындағы қарама-қайшылықтың сақталып отырғанын атап айту керек. Осы қайшылықтарды жоюда білім беру саясатындағы басым бағыттардың бірі – білім беру үдерісін құзіретті тәсілге бағдарлай отырып, оны жүзеге асырудың жолдарын қамтамасыз ететін төмендегідей маңызды міндеттерді шешу қажет:

- педагогтарды білім берудің жаңа технологияларын меңгеруден, кәсіби рөлдерді (кеңесші, топтық талдауды ұйымдастырушы, фасилитатор, тьютор) сәйкесінше игеруден тұратын құзіретті тәсілдері аясындағы жұмыстарға даярлау;

- педагогтарды баланың және өзінің денсаулығын сақтау технологиясымен қамтамасыз ету;

- білім беру үдерісін барынша дараландыру жағдайындағы іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру [7].

Болашақ мамандардың негізгі құзіреттіліктерінің қалыптасу деңгейін бағалау белгіленген міндеттерді іске асыра алуымен тікелей байланысты. Педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру жаңа білім беру стандартының төмендегідей талаптарына сәйкес болуы шарт:

жаңа білім беру стандартының мазмұны мен әдіснамасын қабылдауға;

білім беру үдерісін бағдарламалық және әдістемелік тұрғыдан өзгертуге;

- педагог қызметінің мақсаттары мен тәсілдерінің өзгеруіне;

- білім берудің дәстүрлі және тың нәтижелерін бағалауға мүмкіндік беретін бағалау әрекетінің жаңа тәсілдерін қолдануға даярлануы керек. Мұнда білім беру жүйесін ақпараттандыру мәселесіне көңіл бөлу де болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Ақпараттық-коммуникативтік технологияның білім беру үдерісінің ресурсына айналуы болашақ мамандардың өзіндік жұмысқа арналған тапсырмалар жүйесін пайдалануына және түрлі педагогикалық жағдаяттар арқылы ақпараттық-коммуникативтік технологияның (АКТ) мүмкіндіктерін қолдануға бағдарлау қабілетіне тікелей байланысты. Ол АКТ озық қолданыс деңгейінде игеруін және ақпараттық ортада болашақ мамандардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру әдістері мен дидактикалық тәсілдерін меңгеруі маңызды [8].

Кәсіби педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіруде: жоғары және орта кәсіби педагогикалық білім беру жүйесіндегі жаңарту бағыттарының ортасынан ең алдымен, педагогикалық мамандар даярлаудағы ресурстарға қойылатын талаптарды бөліп алуға болады:

- күзiреттiлiк-бағдарлы бiлiм беруге көшу негiзгi кәсiби күзiреттiлiктердi қалыптастыру;
- тар мамандандырудан түлектiң кәсiби белсендiлiгiнiң базасын құратын кең профилдi даярлыққа өту;
- кәсiби бiлiм беру мен еңбек нарығы арасындағы байланысты күшейту.

Бiлiм беру жүйесiн жаңарту жағдайында кәсiби қызметтiң жаңа тәсiлдерiн, педагогикалық үдерiске қатысушылар арасындағы жаңа қатынас құрылымын игерген маман даярлануы қажет. Кәсiби күзiреттердiң бiлiм берудi ақпараттандыруға байланысты талаптарға сәйкестiгi – педагогикалық оқу орындарының түлектерi соңғы уақыттарда бастапқы қолдану дағдыларын игергенiн көрсетiп жүр. Бiлiктiлiктi арттыру жүйесi мен түрлi серiктестiктер жобалары жалпы алғанда қызметкерлердiң компьютерлiк сауаттылығын қамтамасыз ету мiндеттерiн орындауға көңiл бөлгендiгiмен, болашақ мамандар ақпараттық ортадағы өзiндiк жұмысты ұйымдастыруға жеткiлiктi дәрежеде дайын болуы керек [9].

Жоғарыда айтылған пікірлерді сараптай отырып, «құзырет» «кәсіби құзыреттілік» жөнінде келесі тұжырымдарға келуге болады: кәсіби құзыреттілік дегеніміз ең алдымен болашақ маманның функционалдық сауаттылығы мен кез-келген мәселені дұрыс шеше білу қасиеті. Болашақ маман қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол, т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі кәсіби және жеке сапалардан құралады. Кәсіби құзыретті маман деп өзінің педагогикалық әрекетін жоғары дәрежеде жүргізе алатын, қарым-қатынасқа әрдайым дайын, педагогикалық үдерісте үнемі оң нәтижелерге қол жеткізіп отыратын маманды атауға болады. Ойымызды қорытындалай келе, шет тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптатсырудың барлық құрылымдық-құрамдас бөліктері болашақ мамандардың білім беру ұйымдарындағы қызметіне, атап айтқанда, нақты педагогикалық жағдайларды шеше алу шеберлігіне бағытталған. Шет тілі мұғалімдерінің кәсіби даярлығы, яғни оның білім беру қызметі барысында иеленген білімі, тәжірибесі, жеке және әлеуметтік қасиеттері мен құндылықтарын жұмылдыру қабілеті оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырып, біліктілігін арттаруды құрайды және оны өз тәжірибесінде тиімді пайдалана алуымен өлшенеді [10].

Ал, білім беру парадигмаларының таңдалуында қоғамның тапсырысы ретіндегі жеке тұлға мен кәсіби дайындыққа қойылатын талаптар маңызды рөл ойнайды. Білім беру парадигмаларын таңдауда оның түрлері жалаң таза күйінде қолданылмайды. Онда негізгі идея басты болуы мүмкін, дегенмен барлық білім беру үлгілерінің элементтері қоса тұтастықта қарастырылады. Қорыта айтқанда, мұғалімнің құзыреттілігі қызметінің барысында айқындалып, оның әр түрлі қызметтік орталарда игерілген құзыреттерді іске асыра білу қабілетін көрсетеді. Шетел тілі мұғалімінің құзыреттілігі — кәсіби шеберліктің шыңына жету кепілі, демек, құзырет пен құзыреттілік ұғымдары оқу-тәрбие үдерісінде негізгі акмеологиялық категориялар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 14 желтоқсан, 2018.
- 2 Абдықадырова Ж. Компетенттік әдіс қазіргі шеттілдік білім берудегі педагогикалық теория ретінде // Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. 2014.
- 3 Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж. Педагогика. А., 2017.
- 4 Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М., 2002.
- 5 Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. М., 1998.
- 6 A.Krupchenko, K.Inozemtzeva, E.Prilipko. Professional Development of a Foreign-Language Tertiary Teacher: Competence-Based Approach// Mediterranean Journal of Social

Sciences https://www.researchgate.net/publication/290995408_Professional_Development_of_a_Foreign-Language_Tertiary_Teacher_Compentence-Based_Approach

7 Коменский Я.А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения. Т 1. М., 1982. – 356 с.

8 Тутушкина М.К. Практическая психология для преподавателей. М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1997. – 382 с.

9 Валицкая А.П. Философские основания современной парадигмы образования // Педагогика. – 2001– №3. – С. 15-19.

10 Омарова Л.Т. Кредиттік оқыту жүйесінде студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Караганды. 2008.

НОВЫЕ ПАРАДИГМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

К.Т. Кунесбаева

магистрант 1 курса специальности «6М011900- Иностранный язык: два иностранных языка»
Казахский государственный женский педагогический университет,
email: sabakunya@mail.ru

В статье рассмотрены цели и основные стратегические ориентиры современного высшего образования - формирование грамотного профессионала, духовно богатой творческой личности развитого конкурентоспособного государства. Представлены новые парадигмы в образовании, необходимость формирования профессиональной компетентности учителя иностранного языка, замены содержательной компетенции, ориентированной на знания, на содержание образования, то есть ориентированного на результат. Основным принципом является подготовка учителей иностранного языка для улучшения результатов обучения через внешние компоненты рассматриваемой системы образования. Проблема преподавания иностранных языков в образовательных учреждениях считается главной задачей сегодняшнего дня. В целом, компетентный специалист по иностранному языку критически оценивает свои действия, повышает профессиональную компетентность и строит хорошие отношения со студентами.

Ключевые слова: компетентность, парадигма, функциональная грамотность, развитие личности, ориентированное на результат действие, концептуальная идея

NEW PARADIGMS OF EDUCATION IMPROVEMENT: BASED ON FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

К.Т. Kunesbayeva

Master student of 1st course “6M011900- Foreign language: two foreign languages”
Kazakh State Women's Teacher Training University,
email: sabakunya@mail.ru

This article discusses the goals and main strategic guidelines of modern higher education in the education system in order to form a competent, professionally-comprehensive, spiritually rich creative personality of a developed competitive state. New paradigms in education are presented, the need to form the professional competence of a foreign language teacher, the replacement of substantive competence, focused on knowledge, by the content of education, i.e. result oriented. The basic principle is the training of foreign language teachers to improve learning outcomes through the external components of the educational system under consideration. At the same time, the problem of teaching foreign languages in educational institutions is considered to be the main task of today. In general, a competent foreign language expert critically assesses his actions, enhances professional competence and builds good relations with students.

Key words: competence, paradigm, functional literacy, personal development, action-oriented action, conceptual idea

Редакцияға 03.12.2018 қабылданды.

ГТАХР 14.35.09

ПӘН МЕН ТІЛДІ БІРІКТІРІП ОҚЫТУ ТӘСІЛІН ЖОҒАРЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Б.Г. Ташмухамбетов¹, У.М. Кельдибекова²

¹PhD докторы, доцент м.а.

² биология магистрі, оқытушы

^{1,2} Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы, Қазақстан, Шымкент қ.,
e-mail: ulbala.keldibekova@mail.ru

Бұл мақалада жоғары медициналық білім берудегі пәндік тілдік интеграцияланған оқыту талқыланады. Блум таксономиясын қолдану жоғары кәсіби білім беруді жетілдіруге мүмкіндік береді, яғни конференциялар мен жобаларға қатысуға, ал білім алушылар мен жоғары оқу орындарының оқытушыларына шет елдердің жоғары оқу орындарымен академиялық білім алмасуларға қосымша мүмкіндіктер ашады. Мұндай мүмкіндіктерді іске асыру үшін шет тілінің құзыреттіліктерін дамыту қажет. Күнделікті шет тілін қолданудың практикалық дағдыларын дамыту, жалпы лингвистикалық, білім беру және кәсіби коммуникативтік құзыреттіліктерін меңгеру жүзеге асады. CLIL білім алушыларға жоғары оқу орынның пәндерін оқу үдерісінде шет тілін білуді үйренуге мүмкіндік береді. Үйренуге деген осы көзқарас оқыту дағдыларын дамытқан кезде оқыту мазмұнын біріктіреді және тиімді мотивациялық оқытуға ықпал етеді. Осылайша, шет тілін білуге деген сенімін арттырады, қарым-қатынаста тілдік кедергілерді жояды және шет тіліндегі құзыреттерді игерудегі деңгейінің өсуіне ықпал етеді. Медицина саласының білім алушыларының ағылшын тілінде белгілі бір деңгейге ие болу қажеттілігін және игерілген дағдыларды жетілдіру жолдары қарастырады.

Түйін сөздер: медициналық ағылшын, кәсіби тіл, оқу бағдарламасы, оқыту тәсілі, Блум таксономиясы

Бүгінгі күні ағылшын тілі әлемде ақпарат алмасуда *лингва-франкаға* айналғаны ешкімге жаңалық емес. Сонымен бірге ағылшын тілінің әлемдік ғылыми тіл ретінде қолдану аумағы кеңейуде. Медициналық ұғымдарды ана тілінде түсіну және қолдану мүмкіндігімен қатар, болашақ дәрігерлерге ағылшын тілін меңгеру міндеттелуде.

Интернационалдандыру уақытында жоғары білім орындары уақыт талабына сәйкес бейімделіп, білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін дамытуы тиіс. Мәселен, оқыту жүйесінде тек ағылшын тілінде білім беретін жоғары оқу орындарының саны артуда. Дегенмен әлемдік білім рейтингінде Қазақстанның білім беру сапасының беделін сақтап қалу мақсатында қазіргі жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларын толықтырып жаңарту міндетке айналды.

Соңғы бірнеше онжылдық бойы ағылшын тілдері біртіндеп ғылыми байланыстың тілі болды. Бұл даму ғылыми қарым-қатынасқа да әсерін тигізді: ағылшын тілі ғылымның әмбебап тілі және көптеген ғылыми журналдар, ғылыми зерттеулер мен медицина секторындағы кәсіби шығарылымдар ең алдымен ағылшын тілінде жарияланады. Бұл жарияланымдар, мысалы, клиникалық зерттеулер, инновациялық әдіснамалар және емдеу бағдарламаларын қамтиды. Ағылшын тілін қолдана отырып, бүкіл әлем бойынша ғалымдар ақпаратқа үлкен көлемде қол жеткізе алады және басқа мамандармен қарым-қатынас жасайды [1].

«CLIL» терминін 1994 жылы ғылыми айналысқан Дэвид Марш оқыту жағдайларын белгілеу үшін пәндер немесе жеке бөлімдері «қосымша» тілде жүргізілуі үшін енгізген болатын. Мұндай оқытудың мақсаты бір уақытта оқытылатын пән мен тілді оқыту болып табылады, яғни мұнда тіл оқу объектісі ретінде емес, басқа пәндерді білу құралы ретінде қарастырылады. «CLIL» терминін 1994 жылы ғылыми айналысқан Дэвид Марш оқыту жағдайларын белгілеу үшін пәндер немесе жеке бөлімдері «қосымша» тілде жүргізілуі үшін енгізген болатын. Мұндай оқытудың мақсаты бір уақытта оқытылатын пән мен тілді оқыту болып табылады, яғни мұнда тіл оқу объектісі ретінде емес, басқа пәндерді білу құралы ретінде қарастырылады.

Еуропада CLIL термині кеңінен қолдануда және ең көбі шет тілі арқылы мазмұнды пәндерді оқытуға қолданылатын термин болып табылады. Eurydice баяндамасында CLIL оқулықтардың кейбір пәндерін өздерінің тілдік сабақтарынан бөлек оқып үйрену үшін пайдаланылатынын айтады. CLIL термині Дэвид Маршпен жазылған болатын: «CLIL субъектілердің немесе пәндердің бір бөлігін шет тілі арқылы екі мақсатқа бағытталған

мақсаттармен үйретеді, атап айтқанда, мазмұнды үйрену және бір уақытта шет тілі» [2]. Шет тілінде оқыту идеясы ежелгі тәжірибе болса да, элиталық біліммен шектелмейді. Оның орнына, CLIL қазір «жалпы білім беруде жатыр» 2012 жылы Еуропалық Комиссияда: «CLIL орын алып отырады және білім берудің барлық секторларында ересек және жоғары білім деңгейінен бастап тиімді деп танылды [3].

CLIL тұжырымдамасы мен әдістемесі сипаттамасы білім беру шеңберінде ретінде пайдаланылуы мүмкін CLIL матрица толық сипаттамасы болып табылады. Осылайша, тарау CLIL-ді мазмұнды және ағылшын тілін үйренуге ықпал ететін басқа тәсілдермен ерекшеленеді және бұл әдіс әкелетін кейбір артықшылықтар мен проблемаларды анықтайды. Тек содан кейін ол жоғары білім медицина бағдарламаларына CLIL тәсілдің жүзеге асыруды ұсынуға болады.

Пән мен тілді біріктіріп оқыту (Content and Language Integrated Learning) – пәндерді шет тілінде оқыту тәсілі. Бұл тәсіл тілді тиімді үйренуге септігін тигізеді, себебі ол - кәсіби тілдік дағдыларын меңгертіп қана қоймай, білімге қызығушылығын да арттырады. CLIL пәндік білім мен лингвистикалық дағдыларды дамытуға ғана емес, сонымен бірге ол көпқырлы және күрделі оқыту тәсілі болып табылады. Мәселен, CLIL-де бір жағынан ұлттаралық мәдениеттік білім мен жалпы лингвистикалық хабардарлыққа ықпал етсе, екінші жағынан когнитивтік даму мен оқуды меңгеруде жеңілдік туғызады [4].

Кіріктіріп оқыту (CLIL, Content and Language Integrated Learning) дегенде ең алдымен сабақтарда пәнаралық байланыстарды қалыптастыруды қарастыру маңызды екені ескеріледі, яғни CLIL технологиясы шетел тілін басқа пәндерді оқытудың қажетті құралы ретінде қарастырылады. Егер дәстүрлі сабақ білім алушыларды біліммен қаруландыруға және негізінен түсіндіру-көрнекілік жұмыстарын жүргізу арқылы құрылатын жалпы білім беру міндеттерін шешуге бағытталған болса, ал кіріктірілген сабақтар оқытудың түрлі әдістерінің және құралдарының үйлесуі негізінде құрылып, сонымен қатар ғылыми-жаратылыстану бағыты пәндері мен ағылшын тілі пәнінің көптеген міндеттерін шешуге ықпал етеді. Кіріктіру барысында түсіндіру-көрнекілік, іздеу, зерттеу әдістері, пікірталас, білімнің түрлі дереккөздері, теледидар бағдарламалары, кино үзінділері, мультимедиа курстары, интернет-технологиялары, оқыту мен бақылаудың басқада техникалық құралдары қолданылады. Сонымен қатар жеке, топтық, жұптық, ұжымдық жұмыс түрлері кеңінен қолданылады. Бұндай сабақтарда танымдық міндеттер жүзеге асырылып, оқушылардың шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға көп мүмкіндік беріліп, жағдай жасалады [5].

Тіл мен пәнді кіріктіріп оқытудың тағы бір ұтымды тұсы — тілдік іс-әрекеттің төрт түрін де (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) меңгеруге бағытталған. Ғылыми-жаратылыстану бағытындағы пәндерді оқыту контекстінде Қазақстандағы мақсатты тіл – ағылшын тілі болып саналатынын ескере келсек, кіріктіріп оқытуда негізгі орынды ағылшын тілі сабақтары алады, яғни қандай пәндерді болмасын кіріктіре оқыту барысында ағылшын тілі маңызды болып саналады. Тілді үйрену кез келген пән саласы арқылы жүргізіледі деген ұғымды ескерсек, CLIL шетел тілі сабағы емес, шетел тілінде өтетін пән сабағы, яғни кәсіби бағытталған шетел тілі/ағылшын тілі. Жалпы, тіл мен пәнді үйлестіре отырып, пәнаралық байланысты жүзеге асырып оқыту когнитивтік дамуды жүзеге асыруға көп жағдай жасайды. Ал үйренушінің білімді меңгеруге ұмтылудың алғашқы қадамы танымдық қабілетін қалыптастырудан бастау алады. Оқыту үрдісіне кіріктіре оқытуды енгізу — ең алдымен, оқушының сабақ үстінде дамуы мен оның психологиялық жағдайын ескере отырып, оқытуды нығайту мүмкіншіліктеріне бағытталған. Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндермен кіріктіріп оқыту арқылы оқушыларды білім алуға қызығушылықтарын арттыруға, оларды ғылыми тіл дағдыларын дамытуға, терминдерді ана тілінде ғана емес, ағылшын тіліндегі баламасын қолдануға және олардың ағылшын тілінде сауатты түрде «Үштілділік» ұлттық жоба аясында білімін дамытуға болады. Сонымен бұл әдіс оқушылардың тіларалық қарым-қатынас қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ана тілінде ойлануларына жағдай жасап қана қоймай, бір мезгілде екі пәнді бірдей оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Білім алушы берілген білім ақпаратын жақсы түсіну үшін сөйлеу, жазу, тыңдау мен оқу дағдыларын игеруі қажет. Аталған дағдыларды қалыптастыруда CLIL тәсілі Блум таксономиясының таным мен ойлау деңгейлеріне сүйенеді. Блум таксономиясы – 1956 жылы ұсынылған әртүрлі білім беру орталарында қолдануға болатын, білім берудің мақсаттарын сипаттау үшін енгізілген оқытудың дәлелді теориясы болып табылады. Негіздемелік құрылымда сабақ жоспарларын жазу барысында оқытудың мақсаттарын айқындау мен ойлау процестері

бейнеленген. Блум таксономиясы алты санатты қамтиды: «Білу, түсіну, қолдану, талдау, синтездеу және бағалау». Әрбір санаттағы когнитивтік процестерді дәлірек сипаттау үшін, 2001 жылы таксономия қайта зерттеліп, «еске түсіру, түсіну, қолдану, талдау, бағалау және жасау» ұғымдары ұсынылды [6].

Оқу процесінде тілді үйрену барысында тілдік қабілетті сипаттауда жалпы еуропалық тіл құзыреттілігін бағалау жүйесі, *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)* кеңінен қолданылуда. CEFR - де оқу бөлімдерін жоспарлау және құзыреттілікті анықтауда, түрлі әдістерді біріктіру арқылы қажетті дағдыларды теңгерімді түрде дамытуға көмектеседі [7].

CLIL-дің негізгі аспектілерінің бірі - Cummins (1979) ұсынған когнитивті академиялық тілді меңгеру (CALP, *Cognitive Academic Language Proficiency*) мен негізгі тұлғаралық коммуникативті дағдылар (BICS, *Basic Interpersonal Communication Skills*) арасындағы айырмашылық. BICS-бұл тілдік әңгімелесуді еркін меңгеру, күнделікті әңгіме, әрекеттер мен бейресми қарым-қатынасқа қатысу мүмкіндігі. [8]. CALP-бұл академиялық тілді ауқымды қолдануына, яғни, білім беру мазмұнын түсіну мен өз ой-пікірін еркін жеткізе алу мүмкіндігі.

CLIL тәсілін қолданудың әртүрлі жолдары бар болғанымен, басқа тәсілдерден айырмашылығын ажырата білу керек [9], атап айтқанда, тілдік білім беру, тілдік ортаға ену, мазмұнды білім беру, т.б.

Еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болу - кәсіби дағдылар мен құзыреттілікті жетілдіруге байланысты. Жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін тақырыптық мазмұн мен тілдік біріктірулер сабақтастығын орнату керек. Ұлттық және халықаралық жоғары сапа стандарттарына сай болу үшін оқу жоспарына қосымша тәжірибе мен тәжірибелік жаттығулар енгізу қажет [9]. Жоғары білім дидактикасы теория мен зерттеулерді, практика мен кәсіптің арақатынасын ескере отырып, білім алушыларға әртүрлі салаларда тәжірибе жинақтау мен оны қолдануына мүмкіндік жасау маңызды.

CLIL сабақтарына дайындық кезінде оқытушылар кеңейтілген CLIL матрицасын, яғни 4C құрылымын, Блумның таксономиясын, CEFR және ойлау дағдыларын ескеру керек. Осылайша құзыреттілікті, оқу мақсаттарын және бағалау жүйесін реформалау арқылы еуропалық оқыту стандарттарына сәйкес білім беру үрдісін ұйымдастыру мүмкіндігі туады [3].

CLIL-мен оқытуда оқытушының кәсіби шыңдалуы Дейл мен Таннердің айтуынша, үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезең - тілдік дағдыларды дамыту. Оқытушы ағылшын тілін жетік меңгермесе, сабақ барысында өз тіліне орала беруі мүмкін. Мұндай жағдайда білім алушыларды белсенді болуға ынталандырып отыруы тиіс. Екінші кезеңде - оқытушының сенімділігінің артуы, оның білім алушылармен қарым-қатынасы кезіндегі және оқытудың мазмұнын меңгертуіне қажетті сөздік қорының артуы. Үшінші кезең - білім алушылардың білімі мен меңгерген тілінің үйлесімді түрде қолдануына әр білім алушының ынтасы мен талаптың болуы шарт. Сондықтан оқытушы білім беру процесінде білім сапасын арттыруға бағытталған білім алушының әртүрлі дағдыларын дамытуға арналған тәсілдерді қолдана білуі тиіс. Көбіне оқытушы білім беруші емес, бағыт-бағдар беруші ретінде танылып, барлық іс-әрекетті білім алушылардың өзара жасауына, яғни күтілетін немесе болуы мүмкін проблемалар жолдарын анықтап, өз бетінше шешуге мүмкіндік берілуі қажет. Сонымен бірге, оқыту процесінде білім алушылардан кері байланыс орындалуына көбірек мән берген жөн. Мақсаты - негізгі тұлғаралық дағдыларды жетілдіру және білім алушыларға академиялық тіл дағдыларын үйренуге көмектесу.

Оқу үрдісінің анық және түсінікті ету үшін, бағалаудың түрі түсінікті және сабақтың басында мазмұндық шолуды көрсету керек. Сонымен қатар, жаңа лексиканы және мазмұнды, мысалы, глоссарийлерді, көрнекілік және графикалық материалдарды пайдалану оқу процесін жеңілдетеді. Білім алушыларға жаңа тақырып үйрету барысында барынша сөйлеу жылдамдығын баяулату оң нәтиже береді. Сабақты жоспарлағанда алынған білімнің қайталануына және жалпылануына ерекше назар аудару қажет.

Ағымдағы медициналық оқыту бағдарламаларын талдау барысында университеттердің қазақстандық білім алушыларға медицина контекстінде ағылшын тілін үйрену мүмкіндігінің өте аз екендігі анықталды. Сондықтан осы мақалада CLIL тәсілімен оқу клиникалық сатысында енгізу ұсынылады. Оқудың осы сатысында білім алушылар көбінесе халықаралық шығарылымдармен, мәселелермен және кең түсініктермен байланысады, әрбір пәннің нақты тақырыптары толығырақ қарастырылады. Бұдан басқа, BICS және CALP-ті қолдану аса маңызды болып табылады. Білім алушылар тапсырмаларды жазу, құжаттарды сақтау, пациенттермен жұмыс істеу және әріптестерімен өзара қарым-қатынас орнату тәжірибесінен өту керек.

Клиникалық оқу кезеңінде білім алушылар халықаралық ақпаратпен алмасып, халықаралық медициналық лицензиялау емтихандарына дайындала алады. Сонымен қатар, шетел білім алушылармен бірге әртүрлі клиникалық бейнелеу нұсқаларын, емдеу түрлерін немесе мемлекетаралық денсаулық сақтау жүйелеріндегі айырмашылықтарын талқылауға болады. Осылайша, мәдениетаралық білім мен түсіністік өзара әрекеттесу арқылы да көтермеленеді.

CLIL тәсілін енгізу кезінде, ағылшын тілін меңгеру дағдыларын және лингвистикалық білім деңгейін бағалау үшін сауалнама және жазбаша тестілеуден тұратын талдау жүргізу керек. Осылайша, сабақ беретін қызметкерлерге қандай көмек көрсету керек және сабақтың мақсаттарына жету үшін қандай тәсілдер ұсыну қажеттігі айқындалады. Сабақтың құрылымы мен мақсаттарын анықтау үшін оқытушылар қажеттіліктерді талдау нәтижелерін ескеру керек. Сонымен қатар, CLIL оқу жоспарына біріктірілген кезде, қандай пререквизиттер мен постреквизиттер болатынын анықтап алған жөн. Медицина оқу үрдісінің алғашқы екі жылдық кезеңінде қарастырылған негізгі ұғымдар клиникалық дайындық сатысында күрделі түрде өтуге болады.

CLIL оқытудың клиникалық сатысында коммуникацияға, медициналық ұғымдарға және күнделікті өмірдің терминологиясына, сонымен қатар жазу және оқу дағдыларына көңіл аудару керек. CLIL-де ұсынылатын параметрлер академиялық ортада орындалатындықтан, білім алушылардың тіл білу қабілеттерін ескеру керек. CLIL-мен оқытуда презентациялар, конференциялар немесе жазбаша шығарылымдар қолдану өте маңызды. Медицина білім алушылары ағылшын тілінде ақпаратты (қабылдау кезінде) тіркеуге, нұсқаулар беруге (дәрі-дәрмектерге), серіктестік жасауға, науқастың ауру тарихын толтырып, пациенттерді өздерінің сезімін немесе ауырсыну деңгейін сұрастыру мүмкіндігін алады.

Жаңа оқу бағдарламасын әзірлеу үшін келесі қадамдар ұсынылады: білім алушының қажеттіліктерін анықтау және талдау, мақсаттарды қою, құрал-жабдықтарды анықтау және таңдау, мазмұнды егжей-тегжейлі сипаттау. CLIL-мен оқу бағдарламаларын әзірлеу үшін ағылшын тілінде оқытудың жалпы нақты қажеттіліктерін есепке алып қана қоймай, сонымен бірге білім алушылардың болашақ мамандықтарында сауатты жұмыс істей алу үшін пәндердің мазмұнына қойылатын талаптар есепке алынғаны жөн.

Әртүрлі тақырыптардан үйрену барысында тек қана терминді меңгерумен шектелмей анықталған сөздік тіркестерін, сөздік қорын үйренуге мүмкіндік береді, сондай-ақ оны кейіннен зерделеу және қолдану білім алушылардың жаңа білімдері мен түсіндірілуін жетілдіреді. Әлемдік жаңалықтар ең алдымен шетел басылымдарына шет тілінде жариялануына байланысты жаңалықтармен хабардар болуда шет тілін білудің маңызы зор. Шет тілін меңгеру арқылы білім алушылар медицина саласы бойынша әлемдік жаңалықтарды, яғни жарияланымдарды уақыт оздырмай меңгеру арқылы өз білім деңгейін жаңартып, қолдану арқылы шеберліктерін дамыта алады.

Уақыт ағымының талабы бойынша ағылшын тілін меңгеру мен оқыту ең алдымен оқытушылардың, сонан соң білімді ағылшын тілінде түсіну мен қолдану білім алушылардың міндетіне жүктеледі. Ағылшын тілін білу жаңа мүмкіндіктер ашады, оларды жүзеге асыру тек өзімізге байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Drubin, David G., Kellogg, Doug R. (2012): “English as the universal language of science: opportunities and challenges.” In: *Molecular Biology of the Cell* 23 (8), 1399.
2. Wolff, Dieter (2009): “Content and language integrated learning.” In: Knapp, Karlfried, Seidlhofer, Barbara (eds.): *Handbook of Foreign Language Communication and Learning*. Berlin: Walter de Gruyter, 545–572.
3. Dalton-Puffer, Christiane, Nikula, Tarja, Smit, Ute (eds.) (2010): *Language Use and Language Learning in CLIL Classrooms*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. (Applied Linguistics Series 7).
4. Gavrilova, Elena, Trostina, Kira (2014): “Teaching English for Professional Purposes (EPP) vs Content and Language Integrated Learning (CLIL): The Case of Plekhanov Russian University of Economics (PRUE).” In: *European Scientific Journal* (2), 7–17. Online available at: <http://ejournal.org/index.php/esj/article/viewFile/3686/3485> [Last accessed on 12.02.2019].

5. Асанова Г.С. Білім беру жүйесінде пәндерді кіріктіре оқыту технологиясын пайдалану-заман талабы. <http://orleuastana.kz/2017/11/29/bilim-beru-zh-jesinde-p-nderdi-kirik-tire-o-y-tu-tehnologiyasy-n-pajdalanu-zaman-talaby/>
6. Armstrong, Patricia (2009): Bloom's Taxonomy. Issued by: Center for Teaching - Vanderbilt University, Nashville. Online available at: <http://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/blooms-taxonomy/> [Last accessed on 12.02.2019].
7. Inglin, Oswald (2013): CLIL's little helpers: Tipps and Materialien für den immersiven Geschichtsunterricht. Bern: Hep Verlag.
8. Dale, Liz, van der Es, Wibo, Tanner, Rosie (2010): CLIL Skills. Online available at: http://externalaffairs.ucoz.com/_ld/0/2_CLIL_Skills-def.pdf [Last accessed 12.02.2019].
9. Krummbein, Reitz (2014): „Praxisorientierung in der sozialwissenschaftlichen Hochschulbildung.“ In: Rodrian-Pfennig, Margit: Reflexive Lehrforschung an der Hochschule: Partizipations-, Forschungs-.

ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОЕ ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В ВЫСШЕМ МЕДИЦИНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Б.Г.Ташмухамбетов¹, У.М.Кельдибекова²

¹PhD, и.о. доцента

² магистр биологии, преподаватель

^{1,2} Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент, Казахстан,
e-mail: ulbala.keldibekova@mail.ru

В данной статье рассматриваются вопросы предметно-языкового интегрированного обучения в высшем медицинском образовании. Присоединение к процессу таксономии Блума даёт право модернизации высшего профессионального образования, открывает дополнительные возможности участвовать в конференциях, проектах, а студентам и преподавателям высших учебных заведений в академических обменах с университетами зарубежных стран. Методика CLIL позволяет реализовать основную цель изучения иностранного языка в высшей школе. Развить практические навыки использования иностранного языка в ситуациях повседневного общения овладеть общей языковой, учебной и профессиональной коммуникативными компетенциями. CLIL предоставляет обучаемым возможность использовать знания иностранного языка в процессе изучения вузовских предметов. Этот подход к обучению интегрирует учебный контент, одновременно развивая языковые навыки и способствует эффективному мотивационному обучению. тем самым повышает их уверенность в знаниях иностранного языка, снимает языковой барьер в общении и способствует росту мотивации в овладении иноязычными компетенциями. Изучается необходимость для студентов медиков обладать определенным уровнем владения английским языком и поддерживая приобретенный уровень, улучшать приобретенные навыки.

Ключевые слова: медицинский английский, профессиональный язык, образовательная программа, метод обучения, таксономия Блума

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED TRAINING IN HIGHER MEDICAL EDUCATION

B.G. Tashmukhambetov¹, U.M. Keldibekova²

¹PhD doctor, acting assoc. professor

² Master of biology, teacher

South Kazakhstan Medical Academy, Kazakhstan, Shymkent,
e-mail: ulbala.keldibekova@mail.ru

This article discusses the content and language integrated learning in higher medical education. Joining the Bloom taxonomy process gives the right to modernize higher professional education, opens up additional opportunities to participate in conferences, projects, and students and teachers of higher education institutions in academic exchanges with universities in foreign countries. CLIL technique allows to realize the main goal of learning a foreign language in higher education. It helps to develop practical skills of using a foreign language in everyday communication situations to master General language, educational and professional communicative competences. CLIL provides students with the opportunity to use their knowledge of a foreign language in the process of studying University subjects. This approach to learning integrates learning content while developing language skills and contributing to effective motivational learning. thus, it increases their confidence in the

knowledge of a foreign language, removes the language barrier in communication and contributes to the growth of motivation in mastering foreign language competencies. We study the need for medical students to have a certain level of English and maintaining the acquired level, to improve the acquired skills.

Key words: *medical English, professional language, educational program, teaching method, Bloom taxonomy*

Редакцияға 27.11.2018 қабылданды.

**ТАРИХ
ЭКОНОМИКА
ҚҰҚЫҚ**

**ИСТОРИЯ
ЭКОНОМИКА
ПРАВО**

**HISTORY
ECONOMICS
LAW**

МРНТИ 03.20

СТРАНОВЕДЧЕСКАЯ БИБЛИОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА ДОСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (ПО РУССКИМ ИСТОЧНИКАМ)

Ж.Ж. Шалғынбай¹, Ж.Т.Салтакова²

¹ к.ф.н., в.н.с.

² PhD докторант

¹ Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан

² Казахский национальный университет им. аль-Фараби

email: stkok-su@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы, связанные с историей библиографирования источников по досоветской истории и культуры Казахстана. Отмечена роль российских ученых, тюркологов, востоковедов и библиографов в создании указателей по Казахстану. Дана характеристика некоторым из опубликованных в России указателей по истории и этнографии, природным ресурсам, археологии Казахстана. Приведен практически полный перечень библиографических указателей досоветского периода краеведного содержания. Аннотируется современная библиография по изучению культуры нашей страны, которая входит в энциклопедическое издание.

Ключевые слова: *Казахстан, библиография, биобиблиография, культура, русские библиографы, указатели, энциклопедии, краеведение*

Первые историко-географические сведения о Казахской степи, простирающейся от берегов Седого Каспия до верховьев Иртыша с Востока на Запад, предгорий Тянь-Шаня до Тобольска-Тюмени - с Юга на Север, появились еще в раннем средневековье – это были труды китайских и арабских путешественников, ученых, дипломатов. Но наивысшего расцвета история изучения региона относится к периоду XV-XIX веков – и это заслуга европейцев. Полтысячелетия об этой неведомой и загадочной для европейцев земле публиковались различные сведения и материалы. Результатом разносторонних интересов стали тысячи научных книг и статей, очерков и дневников путешествий, опубликованных в период трех предыдущих столетий. Постепенно, с накоплением публикаций в России, стали появляться различные библиографические указатели, посвященные центрально-азиатскому региону и Казахстану в частности.

Библиография о Казахстане появилась в России в первой половине XIX века (начало становления русской библиографии) в русских научных периодических изданиях. К числу первых попыток создания сводной за шесть веков библиографии литературы о крае относится труд И. Жуковского «Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных хронологически с 1246 по 1832 год». Работа была опубликована отдельной книгой в Оренбурге в 1832 году (76 с.); второе издание вышло в 1880 году объемом в 103 с. с приложениями и дополнениями Н.А. Гурвича, Р.Г. Игнатьева, М.В. Ласиевского и Н.И. Кудрина. В течение двух лет - 1853-1854 гг., на страницах Оренбургских губернских ведомостей публикуются библиографические материалы, собранные В. Завьяловым «Об источниках и пособиях для изучения Оренбургского края и соседственных земель». В 4-м томе Трудов Восточного Отделения Русского Археологического общества (1859, 235 с.) печатается библиография литературы по археологии, собранная В.П. Васильевым «История и древности восточной части Средней Азии от 10 до 13 в.» с приложением перевода китайских известий о киданях, джурджитах и монголо-татарах. В Справочной книжке Оренбургского края на 1872 год (Оренбург, 1871) публикуется «Библиографический указатель сочинений и статей, помещенных в разных периодических изданиях и касающихся нынешней Оренбургской губернии». Оренбургский губернский статистический комитет печатает «Библиографический указатель сочинений и статей, касающихся нынешней Оренбургской губернии» в сериальном издании Материалы по статистике, географии, истории и этнографии Оренбургской губернии (Вып. 1. - Оренбург, 1877. - С.51-89). Специалистам известна библиография Пенкиной З.М. «Закаспийский край. 1865-1885. / Систематический сборник библиографических указаний книг и статей о Закаспийском крае и сопредельных странах. - СПб., 1888. IV+123 с. Отд. 2. - "Киргизы и киргизская степь".

Наиболее значительные библиографические труды о Казахстане и Средней Азии принадлежат известному русскому библиографу Межову В.И. На протяжении десяти лет издается его многотомный «Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности, составляемый по поручению К.П. Кауфмана В.И. Межовым» / Систематический и азбучный указатели сочинений и статей на русском и иностранных языках к "Туркестанскому сборнику". - Т. 1-3. - СПб., 1878-1888. Возобновление издания «Туркестанского сборника» было осуществлено в 1907 году, когда эту миссию взял на себя Н. В. Дмитриевский, а после его смерти в 1910 году, - А. А. Семенов (до 1916). Всего издание содержит 594 тома, вместе с тремя, дополнительно включёнными в сборник [Е. К. Бетгером] в 1939 году. «Библиография Азии / Указатель книг и статей об Азии на русском языке и одних только книг на иностранных языках, касающихся отношений России к Азиатским государствам». - Т. 1-3. - СПб., 1891-1894; «Сибирская библиография / Указатель книг и статей о Сибири на русском языке и одних только книг на иностранных языках». - Т. 1-3. - СПб., 1891-1894 гг. и другие.

В начале XX века выходит широко известный библиографический труд А.Е. Алекторова «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» (Казань, 1900. - 970+12+VI с.). Это, пожалуй, единственное издание более или менее доступное современным исследователям, поскольку сохранилось в единичном экземпляре в фондах ряда библиотек Казахстана.

К числу тематических библиографических указателей относится работа Е.И. Якушкина «Обычное право русских инородцев. Материалы для библиографии обычного права», опубликованная самостоятельным томом в продолжающемся издании Чтения Общества Истории и древностей в 1899 г. Его аннотированная библиография составила 1197 названий на 366 страницах, и автором были собраны исключительно публикации по обычному праву тюркских народов России. Из самостоятельных изданий следует отметить также «Библиографию Туркестана» В.Д. Городецкого (Ташкент, 1913).

Внутрикнижная библиография по истории, этнографии и археологии Казахстана богато представлена в русской научной периодике. Дмитриевский Н.В. составил «Библиографический указатель сочинений о Средней Азии, напечатанных в России на русском языке, с 1692 (по 1870 г.)», который вышел в серии «Материалы для статистики Туркестанского края» (СПб., 1874). В указателе имеется раздел "Оренбургская и Сибирская киргизские степи и кочевые их жители". На страницах «Этнографического обозрения» этнограф и антрополог А.Н. Харузин печатает «Библиографический указатель книг и статей, касающихся этнографии киргиз и кара-киргизов с 1734 по 1891 год» (1891. -Кн. 9. - № 2). Позднее указатель выходит отдельным оттиском. Дополнение к Указателю Харузина там же публикует востоковед Н.И. Веселовский «Дополнение к указателю литературы о киргизах» (1891). Работу продолжил Крахалев А.И., опубликовавший через год «Дополнение к указателю литературы о киргизах» (1892). Библиографический указатель книг и статей о Семиреченской области помещен в Памятной книжке Семиреченской области на 1898 год. В Записках Восточного Отделения РГО выходит «Библиография Золотой Орды» (1912). Седелников А.Н. опубликовал «Указатель главнейших источников и пособий по Киргизскому краю» в 18 томе (Киргизский край. СПб., 1903) многотомного издания «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», выходившего под редакцией П.П.Семенова-Тянь-Шанского (библиография по археологии и истории - 88 названий). В 19-м томе - «Туркестанский край» (СПб., 1913) этого же издания, В. Масальский опубликовал «Указатель главнейших источников и пособий по Туркестанскому краю под названием «Исторические судьбы Туркестана и культурные его успехи» (раздел археологии и истории - 119 названий).

В научной периодике досоветского и советского периода регулярно публиковались библиографические материалы по археологии и этнографии среднеазиатского региона общего и специального характера. Например, в Известиях Туркестанского отдела ИРГО А.В. Панков печатает двухгодичный «Библиографический указатель книг и статей по Туркестановедению. С 1-го октября 1912 г. по 1-е января 1914 г. Продолжением библиографии Панковых А.В. и В.П. и Бетгера Е.К. стал «Библиографический перечень статей и книг по Туркестановедению с 1 января 1914 г. до 1 января 1915 г.».

Из наиболее значимых библиографических работ советского периода необходимо отметить последовательно по мере выхода изданий, следующие: Буров Н.А. и Гаррицкий А.А.

Краткий библиографический указатель литературы по Туркестану (Ташкент, 1924. - 116 с.); Виткинд Н.Я. Библиография по Средней Азии. / Под ред. А.Б. Шестакова. (М., 1929. -165 с.); Дроздов Г.Н. Библиография Уральского округа (Указатель печатных работ за 1770-1929 гг. Библиография 1774 названия) (Уральск, 1930. - С.49-214). К числу тематических указателей, включающих свод литературы по антропологии и этнографии казахов, относится работа Е.А.Вознесенского и А.Б.Пиотровского «Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казакстана и среднеазиатских республик» (Л., 1927). Редкостью является библиографическое издание академика А.Н. Самойловича «Казахстан в изданиях Академии наук. 1734-1935». (М., 1936), охватывающий свод краеведческой литературы о Казахстане за два с половиной столетия.

К новейшим библиографическим изданиям, посвященных этнографии казахов и других народов тюркской группы, относится капитальный труд Карской Л.Н., выпущенный РАН в 2000 году: «Аннотированная библиография отечественных работ по арабистике, иранистике и тюркологии 1818-1917 гг.» (Научная периодика).

В XX в. в СССР изучению историографии Казахстанского региона были посвящены многочисленные труды советских ученых, существуют также работы досоветского прошлого. Наибольшее признание получили труды известных русских ученых-востоковедов. Кроме того были изданы капитальные историографии востоковедного содержания: "Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов /Дооктябрьский период». (1974; 1989) под редакцией А.Н.Кононова, "Биобиблиографический словарь советских востоковедов" (1975).

Достоинством советской исторической науки являются издания собраний сочинений выдающихся востоковедов В.В.Радлова, В.В.Бартольда, Е.Э.Бертельса, В.А.Гордлевского, И.Ю.Крачковского и других. Большой научный интерес представляют научные биографии М.С.Андреева, В.В.Бартольда, Н.В.Ханыкова и ряда других исследователей, в которых имеется ценный источниковедческий материал, касающийся казахов и истории Казахстана. Издавались также библиографические указатели по востоковедению: "Востоковедение в изданиях Академии наук. 1726-1917. Библиография" (1966), "Аннотированная библиография трудов В.В.Бартольда" (1976), библиографии отдельных стран Востока.

В странах Центральной Азии, в том числе Казахстане, были изданы работы по истории дореволюционного и советского востоковедения применительно к данному региону. Вышли из печати известные труды: "Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане" (1958), "Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность" (1962), "Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении" (1965). Были изданы научные и научно-популярные книги: "Очерки истории этнографического изучения казахского народа" Э.А.Масанова (1966), "Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. 1715-1886 гг». О.В.Масловой (В 4 ч.; 1955-1971), "Атакты географтар" Н.Баяндина (1958); работы А.Бейсембаевой, К.Есмагамбетова и др. Очерки о многих востоковедах, чья научная и практическая деятельность тесно связана с Центральной Азией, содержатся в "Историографии общественных наук в Узбекистане /Биобиблиографические очерки" (1974). В 90-е гг. XX в. определенный вклад в дело изучения историографии страны внесли ученые Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова Национальной Академии наук, в том числе М.К.Козыбаев, И.В.Ерофеева и другие. Институт, совместно с Музеем книги Казахстана, подготовил полное научное издание сочинений А.И.Левшина «Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей», труды других российских ученых дооктябрьского периода.

Относительно содержания и существа опубликованных работ историческо-политического характера о Казахстане следует отметить, что в советской востоковедной науке, наряду с объективным изложением исторических фактов и научным освещением событий досоветского периода, часто встречаются материалы субъективного характера, которые искажают, вуалируют многие вопросы истории Казахстана. Истинные цели и задачи русской дореволюционной востоковедной науки в отношении центральноазиатского региона нередко замалчивались. Советская историческая наука, в том числе и востоковедная, зачастую избегала давать оценку самодержавной политике России, использовавшей в своих экспансионистских интересах всю мощнейшую российскую науку того времени - труд огромной армии ученых и практиков, а также весь чиновно-административный аппарат. В этом прослеживается некая преемственность: советская власть, ее тоталитарный режим, в еще большей степени подчинил науку, диктуя ей и используя ее результаты в интересах обслуживания своих идеологических интересов. Наука была

загнана в так называемое «прокрустово ложе» и могла развиваться только при условии признания догматов и постулатов коммунистической партии и пропаганды идей марксизма-ленинизма. В особенности это воздействие тлетворно отразилось в области гуманитарных наук, в частности, исторических. Исключением являются работы С.Асфендиярова, а также известный труд В.В.Бартольда "История изучения Востока в Европе и России /Лекции, читанные в университете и в Ленинградском институте живых восточных языков». (Л., 1925), в котором он прямо пишет: «С изучением Сибири было тесно связано изучение Средней Азии, особенно киргизских степей. Иртышская линия, наравне с Оренбургской, была исходным пунктом целого ряда посольств, научных экспедиций и военных походов для исследования степей и для подчинения их русской власти».

Фридрих Энгельс в работе «Внешняя политика русского царизма» называет имперский дипломатический корпус «шайкой авантюристов» и «иезуитским орденом», комментируя имперскую экспансию в выражениях вроде: «Любой захват территории, любое насилие, любое угнетение царизм осуществлял не иначе, как под предлогом просвещения, либерализма, освобождения народов» и «Никогда ещё Россия не достигала такого могущественного положения. Но она сделала также ещё один шаг за пределы своих естественных границ. Если в отношении завоеваний Екатерины у русского шовинизма были ещё некоторые извиняющие - я не хочу сказать оправдывающие - предлоги, то относительно завоеваний Александра об этом не может быть и речи. Финляндия населена финнами и шведами, Бессарабия - румынами, Конгрессовая Польша - поляками. Здесь уж и говорить не приходится о воссоединении рассеянных родственных племен, носящих русское имя, тут мы имеем дело с неприкрытым насильственным завоеванием чужой территории, с простым грабежом» и «когда читаешь русские газеты, можно подумать, что вся Россия увлечена царской завоевательной политикой; повсюду - сплошной шовинизм и панславизм, призывы к освобождению христиан от турецкого ига, а славян — от немецко-мадьярского» [1 Энгельс Ф.]

В 2015-2017 гг. по грантовому проекту «Казахская культура, литература и фольклор: персонифицированный взгляд (архивные, музейные и библиотечные источники РК, РФ и РУзб: Средневековье - XVIII – начало XX вв). Энциклопедия ученых» была подготовлена и издана объемная энциклопедия [2, титл.л.]. Энциклопедия включает в себя обширный персонифицированный материал об исследователях и путешественниках дореволюционного периода, оставивших в разное время многочисленные и разнообразные сведения о Казахстане. Выпущенные отдельными книгами, а также вошедшие во всевозможные сборники, монографии, труды, журналы, бюллетени и газеты, они и сегодня представляют огромный интерес для ученых и простых читателей.

В книгу включено свыше 200 персоналий с биографическими данными, характеристикой научной деятельности и библиографией трудов каждого из них. Ряд библиографических описаний аннотированы. В работе предпринята попытка, насколько это было возможно, выявить и представить максимально полно все имеющиеся источники, вне зависимости от того, каким был вклад в дело изучения нашей страны кого-то из исследователей – будь то известные ученые и путешественники, или же чиновники, торговцы и т.д. В книге использованы многочисленные источники - архивные материалы, труды русских историографов и библиографов А.Е.Алекторова, С.А.Венгерова, Г.Н.Геннади, В.В.Бартольда, В.И.Липского и др.; энциклопедии, словари, монографии известных ученых РАН, а также труды различных научных обществ. Кроме того, использована обширная литература советского периода, в том числе энциклопедии, словари, сборники, монографии и другие издания, в которых отложились бесчисленные материалы по историографии Казахстана. Среди них - труды А.Н.Кононова, Б.В.Лунина, Э.А.Масанова, О.В.Масловой.

Энциклопедия является первым сводным тематическим справочником по дореволюционному краеведению Казахстана. Материал справочника расположен в алфавите персоналий. Каждая персоналия сопровождается биографической справкой, библиографией сочинений и литературой об исследователе. Библиография сочинений отражает в основном труды, касающиеся Казахстана. Материал в библиографии каждой персоналии расположен в хронологическом порядке. Географические и топографические названия даны в том виде, в каком употреблены авторами сочинений. В библиографических описаниях сохранена стилистика и орфография подлинников. Также следует иметь в виду, что в русской и западноевропейской

науке самоназвание "Казак" ("Казак") неправильно и преднамеренно заменялось этнонимами "киргиз", "киргиз-кайсақ", "киргиз-казак" и т.п.

В конце библиографии сочинений автора, дана литература о нем, которая приводится в алфавитном порядке; приводятся также отрывки из наиболее интересных сочинений, касающиеся характеристики казахов и Казахстана. Справочный аппарат состоит из Указателя персоналий, Именного указателя, а также Списка сокращений, принятого в данном справочнике. В Библиографии сочинений, изданных на иностранных языках, описания в большинстве случаев даны на языке оригинала, в тех случаях, когда первоисточники были недоступны, даны переводы заглавий сочинений. В ряде случаев, в силу недоступности необходимых материалов или их отсутствия, даны скудные биографические сведения и характеристика творческой деятельности некоторых персоналий, однако в любом случае они имеют какое-либо отношение к истории изучения Казахстана.

Список литературы

1 Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма. Часть II.
http://rummuseum.ru/lib_e/vnesh_pol3.php

2 Казахстанская культура: средневековье - XVII - начало XX вв.: энциклопедия ученых / Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан; [руководитель проекта: Ж. Шалгынбай редколлегия: Калижанов У. и др.]. - Алматы: Гылым ордасы, 2017. - 685 с.: ил., портр., карт., факс., цв. ил., портр., карт., факс.; 26 см. - Библиогр. в тексте и в конце ст. - Указ. персоналий: с. 680-684.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢЕС ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ӨЛКЕТАНУ БИБЛИОГРАФИЯСЫ (ОРЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Ж.Ж. Шалгынбай¹, Ж.Т. Салтақова²

¹Филология ғылымдарының кандидаты, ² PhD докторант

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
ҚР Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті, Алматы, Қазақстан
²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
email: stkok-su@mail.ru

Мақалада Қазақстанның бұрынғы кеңестік кезеңіндегі тарих көздерінің әдебиеттерінің тарихына қатысты мәселелер қарастырылады. Орыс ғалымдарының, түркітанушылардың, шығыстанушылар мен библиографтардың Қазақстандағы көрсеткіштерді қалыптастырудағы рөлі атап өтілді. Ресейдің Қазақстан тарихында жарияланған кейбір индекстердің сипаттамасы беріледі. Қазақстан тарихының кеңестік дәуіріне арналған библиографиялық көрсеткіштер тізбесі келтірілген. Энциклопедиялық басылымға енетін біздің еліміздің мәдениетін зерттеуге арналған аннотирленген заманауи био-библиография.

Түйін сөздер: Қазақстан, библиография, биобиблиография, мәдениет, орыс библиографтары, көрсеткіштер, энциклопедиялар, аймақтық география

COUNTRY BIBLIOGRAPHY OF KAZAKHSTAN OF THE PRE-SOVIET PERIOD (BY RUSSIAN SOURCES)

Zh. Zh. Shalgynbay¹, Zh. T. Saltakova²

¹Leading Researcher, Candidate of Philology, ² PhD student

¹Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov
Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
2 al-Farabi Kazakh National University
email: stkok-su@mail.ru

The article deals with issues related to the history of bibliography of sources on the pre-Soviet history of Kazakhstan. The role of Russian scientists, turkologists, orientalists and bibliographers in creating pointers on Kazakhstan is noted. The characteristic is given to some of the indexes published in Russia on local history of Kazakhstan. A list of bibliographic indexes for the pre-Soviet period of the history of Kazakhstan is given. Annotated modern bio-bibliography to study the culture of our country, which is included in the encyclopedic publication.

Key words: Kazakhstan, bibliography, biobibliography, culture, Russian bibliographers, pointers, encyclopedia, regional geography

Поступило в редакцию 26.02.2019.

ҒТАХР 03.20

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫ

Л.А. Бисембаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Алматы қ., Қазақстан
email: lyazzatamandykovna@gmail.com

Мақалада 1916 жылғы Түркістан генерал-губернаторлығының Жетісу облысы аймағында болған ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі тұрғындардың күнделікті өмірі мәселесі қарастырылады. Әсіресе, көтеріліс кезінде көп зардап шегіп, ақырында патша үкіметінің қарулы жасағына төтеп бере алмай, елден қашып, Қытай асуға мәжбүр болған қазақ және қырғыз халықтарының өмір сүру амал-әрекеттеріне мән беріледі. Көтеріліс кезіндегі қалыптасқан төтенше жағдайдың жергілікті тұрғындардың (ересектермен бірге жас балалардың да) күнделікті өміріне әсері ресми деректерді, қолжазба қорының материалдарын, тарихи және әдеби еңбектер мен куәгерлердің естеліктерін салыстыра отырып жазылды. Мақалада төтенше жағдайда қалыптасқан өзгерістердің тұрғындардың жан-дүниесіне әсері, оның күнделікті тұрмыстағы көрінісі, сонымен қатар патша үкіметінің отаршылдық саясатының қазақ және қырғыз халықтарының өміріне тигізген зардабы баяндалады.

Түйін сөздер: Жетісу облысы, отарлық саясат, 1916 жылғы көтеріліс, салық, тыңшылық, қара жұмыс, күнделікті өмір

Кіріспе

Мақала 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі Жетісу облысы тұрғындарының күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Бұл жұмыста көтеріліс кезеңіндегі биліктің ұстанымын халықтың қалай қабылдағаны, оның тұрғындардың өміріне қалай және қаншалықты әсер еткені, халықтың төтенше жағдайдағы өмір сүру амал-әрекеттері туралы баяндалады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін халқымыздың өткен тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарастыруға мүмкіндік туды. Өткен тарихтың объективті бейнесін қалпына келтіру – халықтың санасын жаңғыртып, ұлттық бірегейлікті сақтаудың және жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің бірден-бір маңызды факторы болып табылады. Н.Ә.Назарбаев: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырларынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1; 1-2] деген болатын. Қазіргі кезде еліміздің бүгінге дейінгі жүріп өткен жолындағы өзекті мәселелер тарихшы ғалымдарымыздың тарапынан жан-жақты талдауға алынып, объективті тұжырымдар жасалуда. Дегенмен, біздің ойымызша, әлі де болса өз зерттеушілерін күтіп жатқан түйінді мәселелер баршылық. Солардың бірі – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі жергілікті халықтардың күнделікті өмірі мәселесі. 1916 жылғы көтеріліс тақырыбы, соның ішінде көтерілістің негізгі ошақтарының бірі болған Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс, кеңестік кезеңнен бастап бүгінге дейін біршама зерттелді. Әр заманның талабына сай тұжырымдар жасалды, әлі де жасалуда. Дегенмен, Жетісу облысындағы тұрғындардың 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі күнделікті өмірі мәселесі алғаш рет талдауға алынып отыр.

Сондықтан аталған уақыттағы Жетісу облысы тұрғындарының өмірін күнделіктілік тұрғысынан ашып көрсету негізгі мақсат етіп алынды. Ол үшін алдымен 1916 жылғы көтерілістің негізгі себептерін анықтап, жергілікті халықтың отаршылдық кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасау; патша жарлығына халықтың қарсылық көрсетуінің негізгі себебі; патша үкіметінің жергілікті халыққа қатысты ұстанған саясатын тұрғындардың қалай қабылдағаны, оның олардың күнделікті өміріне, көңіл-күйіне әсері; тұрғындардың соған орай қайтарған жауабы сияқты, т.б. бірқатар мәселелерді анықтау қажеттігі туындайды.

Материалдар және методологиясы

Жұмысты жазу барысында ҚР Орталық мемлекеттік архивінің, «Ғылым Ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорының материалдары, сонымен бірге арнайы тарихи еңбектер, әдеби-тарихи шығармалар, естеліктер қолданылды. Мақаланы жазу барысында тарихи және жалпы ғылыми-зерттеу әдістерімен бірге ғылыми танымның жаңа бағыттарының бірі – күнделіктілік әдісі қолданылды.

Талдау

Тақырыпты жазып шығуда 1916 жылғы Жетісу көтерілісі туралы мол мағлұмат беретін мұрағат және қолжазба қорларының дереккөздері, кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі ғылыми еңбектер қолданылды. Мысалы, Ив. Чеканинский [2], Б.С. Сүлейменов, В.Я. Басин [3] сияқты кеңестік кезең авторларының еңбектерінен патша жарлығына байланысты Жетісу облысында орын алған көтерілістер, патша әскерлерінің жазықсыз халыққа жасаған озбырлығы туралы нақты мәліметтер алуға болады. Сонымен қатар тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген келесі зерттеулер мен естеліктер жинағы [4], [5], [6] мәселені ұлттық ұстаным тұрғысынан талдауға алған құнды еңбектер болып табылды. Ал, П. Кокайсл, А. Усмановтың [7] еңбегі 1916 жылғы Жетісу көтерілісі кезіндегі қырғыз халқының күнделікті өмірі туралы құнды ақпараттар берді.

Ал, Жапон тарихшысы Akira Ueda 1916 жылы Түркістан өлкесін қамтыған көтерілісінің негізінде патша үкіметінің жер саясаты жатқандығына тоқталып, 25 маусымдағы жарлықтың көтеріліске түрткі болғанын географиялық ақпараттық жүйе арқылы жан-жақты ашып көрсетеді [8; 33-44].

Зерттеу нәтижесі. 1916 жыл Жетісу облысының тұрғындары үшін патша билігі орнағаннан бергі өте ауыр жылдардың бірі болды. Ресей империясының бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуына байланысты халыққа салынатын салықтардың түрі мен көлемі өсіп, облыс тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі қиындай түсті.

1915 жылдың 1 қаңтарынан бастап әскерден босатылғандар әскери салық төлеулері тиіс болды. Сонымен бірге империяның кейбір шет аймақтарында бұрынғы салыққа қосымша, әскери қызметті алмастыратын ерекше салық түрі енгізілді. Бұл ерекше әскери салық 1911-1914 жж. әскерге шақырылмағандарға салынды, ал егер шақырыла қалса немесе жасы 43-ке толған азамат болса, онда салықтан босатылатын болды [5; 24].

Түркістан өлкесінен майдан қажеттіліктері үшін өте көп мөлшерде азық-түлік өнімдері, мал, тұрмыстық бұйымдар алынды. Мысалы, 1914-1916 жж. 474 мың пұт балық, 299 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 13 мыңдай түйе, 38 мың шаршы кез киіз, 441 киіз үй және т.б. алынған. Ал, 1914 ж. бір ғана Жетісу облысынан алынған мал мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің құны 34 млн. сомға тең болды. Бұл көрсеткіш 1916 жылы бірнеше есеге өсіп, елде билікке қарсы халық наразылығының өршуіне түрткі болды [4; 6].

Елдегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтар жергілікті қазақ-қырғыздарға ғана емес, орыс тұрғындарына да ауыр тиді. Мысалы, күйеулері соғысқа кеткен, елдегі қымбатшылықтан күнделікті тұрмыс-тіршілігі қиындаған Жаркент уезінің Вишняковск селосының әйелдері 1916 ж. көктемде әкімшіліктен мануфактуралық өнімдерге, аяқ киім, т.б. бағаны реттеуді талап етеді [8; 13].

Жері мен малынан айырылып, патша үкіметінің салық саясатынан әбден зардап шеккен жергілікті халықтардың көзіне патша шенеуніктерімен бірге қазақ-қырғыздың болыстары, орыс әкімшілігінде қызмет істейтін тілмаштары, хатшылары және шенеуніктерді ел аралатып, ат-көлікпен қамтамасыз етуге міндеттелген қазақ-қырғыз жігіттері де, сарт, татар, армян саудагерлері де қанаушылар болып көрінді [6; 8].

Халық әлеуметтік-экономикалық жағынан қыспаққа ұшырап, күйзелісті жағдайда тұрғанда 1916 жылы 25 маусымда патша жарлығы шығады. «Маусым жарлығы» бойынша Жетісу облысынан майданның қара жұмысына 87 мың адам алу жоспарланды [4; 7].

Жарлықты естіген ел ішінде дүрбелең орын алды. Ол туралы хабар Жетісу облысына шілденің алғашқы күндері келіп жетті. Облыстың әскери губернаторы тез арада Верныйға жақын мандағы болыстықтардың басқармаларын шақыртып алып, оларды шұғыл түрде осы хабармен таныстыра бастайды. Сонымен бірге уезд басқармаларына да телеграфпен өкім жіберіп, жергілікті тұрғындардың ішіндегі беделді, ықпалды адамдармен сөйлесіп, патша жарлығын түсіндіруді және оның сөзсіз орындалуын талап етеді [10; 60].

Майданның қара жұмысына адам алу туралы хабар халыққа да, олардың басшыларына да мүлдем күтпеген жағдай еді. Қарқара көтерілісінің куәгері, көтеріліс қарсаңында тілмаш қызметін атқарған Әубәкір Жүнісовтың айтуы бойынша, майданның қара жұмысына адам беру керектігі туралы жарлықты естіген болыстардың өңі құп-қу болып кетіп, «біз елсіз ешнәрсе жасай алмаймыз» деп тарқай бастаған [11; 158-167].

Жарлық шілденің 4-5 күндері тараншылар мекендейтін Ақкент болыстығында және казак болыстықтарында, 11 шілдеде Иванов, Әлжан болыстықтарында жарияланады. Халық барлық жерде бірауыздан наразылық танытып, жарлықты орындаудан бас тартады [3; 83-84].

Шілденің 5 күні Верный уезінің Жайылмыс болыстығының қазақтары да Үшқоңырда бас қосып, майдан жұмысына адам бермеске бітім жасасады.

Қазақтардың наразы көңіл-күйін, өшпенділігін байқаған билік қарулы казак әскерін жасақтап дайын отырды. Қазақтар да өздеріне қарсы күш қолданылатын болса, қаруы жоқтығына қарамастан, орақ, шалғы, әртүрлі темір, пышақ, т.б. қолдарына түскен құралдармен қарсы тұрмақ болды [10; 41-42].

10 шілдеде Ұзынағаш болыстығының Үлкенсаз деген жерінде облыстың 11 болыстығынан 5 000 адам қатысқан жиын болып, олар да қара жұмысқа адам бермейміз деп бәтуаласады [4; 8].

Қарқара аймағына патша жарлығы шілденің 7 күні белгілі болған. Болыстық басқармаларын жарлықпен таныстырған Нарынқол-Шарын бөлімшесінің бақылаушысы А.А.Подварков (қазақтар оны бас киімінің артына желкесін жауып тұратын ақ шүберек қыстырып алатын болғандықтан «Ақжелке» деп атаған) уақыттың тығыз екенін айтып, үш күннің ішінде қара жұмысқа алынатындардың тізімін дайындауды тапсырады. Бірақ өзі, үш күнді күтпей, 9 шілде күні күдікті деген жерлерге өзінің адамдарын және әскер жіберіп, елдің үрейін ұшыра бастайды [11; 158-167]. Онымен де қоймай, 10 шілдеде «Қарқара жәрменкесінде саудагерлердің 50 шақты ірі қарасы жоғалды, оны ұрлаған қазақтар. Сондықтан әр болыстыққа бөліп алып, шығынды төлендер» - деп халықты қыспаққа ала бастайды. Халық оған наразылық танытады [12; 170-177].

Шілденің 11 күні Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Тұрлықожа, Айтбай сынды албанның белсенділері Қарқара алқабына қалың халықты бастап келіп, жарлыққа байланысты бірауыздан «бала бермейміз» деген шешімдерін айтады. Халықтың патшаның бала сұрағанына ашынғаны сондай, куәгердің мәлімдеуінше, осы жиынға өгіз мініп келген бір ақсақал пышағын суырып алып, «бала берем дегендеріңді жарып өлтірем» - деп айқай салған [11; 158-167].

Оқиға куәгерлерінің бірі Алдаберген Қойшыбекұлы өзінің осы жиналыстан кейін тілмаштың қолындағы тізімді алып, жыртып тастағанын айтады. Оған өкпелеген тілмаш «ел қарсы шығып жатыр» деп хаттама жазуға ыңғайланған. Бірақ ауыл старшындары әрқайсысы бір-бір қозыдан сегіз қозы және үстіне ақша қосып беретін болып, оның ашуын басып, райынан қайтарған [13; 167-169].

Кейін 11 шілдедегі жиында белсенділік танытқандардың бәрі тұтқынға алынады. Куәгер Әубәкір Сұлтанбекұлының айтуынша, ізінше саудагерлердің жоғалған малын төлеп бермесе, тұтқындалғандарды өлтіреді деген сыбыс тарала бастайды. Қорыққан ел Подварковқа 30 000 сом ақша жинап береді. Оған қоса, халықтан бала сұрап отырғаны аздай, майдан қажеттілігі үшін деп 1000 сом тағы жинап алады [12; 170-177].

Патша жарлығы ел ішін аласапыран күйге түсірді. Халықтың көңілі ала-құла болып, ертеңгі күніне алаңдай бастады. Шаруаға қолдары бармай, жылт еткен жаңалыққа құлақ түріп, елендеумен күн өтіп жатты. Бұл мәліметтерді ресми деректер де айғақтай түседі. 1916 ж. шілде айының басында Верный уезінің Шапырашты, Қарғалы, Үлкен Алматы, Жайылмыс, Шамалған, Ботбай, Мойынқұм, Сарытауқұм болыстықтарының бәрінде бірдей халықтың көңілі толқулы, алаңдаулы болған. Жарлыққа байланысты осы өңірлердегі халықтың көңіл-күйін, ел ішіндегі ахуалды бақылау үшін жіберілген тілмаш: «Ел ішінде алып-қашпа, өсек сөз көп, дала толқып тұр. Барлық жерден еңіреп жылаған әйелдерді кездестіресің. Мен оларға: «сендерді соғысқа алмайды, соғыс алыста, сендерді жұмысшы ретінде ғана алады. Ешқандай қауіп жоқ» десем, сенбеді» деген мәлімет береді [10; 31].

Жергілікті тұрғындардың көңіл-күйі мен іс-әрекеттері билік орындарына тыңшылар арқылы мәлім болып отырған. Патша үкіметі отар аймақтарындағы тұрғындардың өздеріне іші жылымайтынын сезіп, оларды үнемі бақылауда ұстап отыру үшін тыңшылардың қызметін пайдаланған. Жетісу облысында да Түркістан аймақтық күзет бөлімінің 10 шақты қызметкері тыңшылықпен айналысқан [14; 14].

Ел ішіндегі алып-қашпа, өсек сөздер күн санап өршіп, халықтың қорқынышы мен күдігін ұлғайта түсті. Оның соңы көп жерлерде өшпенділікке де ұласып кетіп отырды. Мысалы, майданның қара жұмысына шақырылғандарына болыстар кінәлі деп сенген Қорам болыстығының 68 тұрғыны шілденің 12 күні болыстық басшысы А.Абдурасуловты өлтіріп, қара тізімді жойып жібереді. Сонымен бірге болыстың үйінен табылған 20.000 рубльді иеленіп кетеді

[4; 9]. Сондай-ақ Қарасу және Жоғарғы Түрген болыстығының қазақтары да Батыс Талғар болыстығының қазағы Мырқасым Сүлейменовтің: «қалада бастапқыда түземдіктерді қара жұмысқа алу қажет болмаған, бірақ Жалилов пен Сағапаев «халық қара жұмысқа баруға келісті» деген. Сосын губернатор түземдіктер қара жұмысқа алынады дегенде ол екеуі қатты қуанған» деген сөзіне сенеді. Қара жұмысқа шақырылып жатқанына сол екеуі кінәлі деп сенген халық ашуға булығып, Жалилов (Қарасу болыстығының болысы) пен Сағапаевты (Жоғарғы Түрген болыстығының болысы) өлтіруге бел буады [10; 31].

Осылайша, патша жарлығы халықтың тегеурінді қарсылығына тап болады.

Фольбаум көтеріліс басталмай тұрып алдын-ала облыстағы барлық әскерді есепке алып, көтеріліс қаупі бар аудандарға жіберу үшін дайындап қойған болатын. Көтеріліс болуы мүмкін деген жерлерді жобалап, көтерілісшілердің қашатын жолдарын, тау қияларын зерттеп, соғыс жоспарын жасаған. Осылайша, қашар жер, шығар жол қалдырмай, көтерілісшілерді қырып тастамақ болған [6;183].

Ел ішіндегі жағдайды жіті бақылауға алған әскери губернатор тұрғындар арасында беделі бар, ықпалды адамдардың үстінен бақылау орнатып, олардың соңына тыңшыларды салып қойды. Ондай бақылау жоғарыда аты аталған көтеріліс ұйымдастырушыларымен бірге патша жарлығын Верный уезіне барып, беделді адамдармен бірге талқыламақ болған Қапал уезінің қазағы Кахакан Бабаев пен Жаркент уезінің тараншысы, көпес Уәли Юлдашовтың ұлы Жалаш Юлдашовтың үстінен де орнатылған [10; 30]

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов сынды қазақ зиялылары «Қазақ» газеті арқылы «Алаштың азаматына» атты үндеу жариялайды. Онда халықтың патшаға қарсылық көрсетуінің соңы қазақ үшін қырғынмен аяқталатынын, әрі оны үкімет заңға сәйкес жүзеге асыратынын ескертіп, майдан жұмысына баруға үндейді. Сонымен бірге болыстар мен ауылнайларға тізім жасағанда елді бай-кедей деп алалаудың тек қана зиян әкелетінін ескертеді [15; 25-27].

Алғашқы кезде қара жұмысқа жіберілетіндердің тізімін жасауға асықпаған би-болыстар, биліктің халыққа қарсы ұстанымын байқаған соң, елді қырғыннан аман алып қалу үшін тізім жасау қамына кіріскен. Бірақ тізімдеу барысында орын алған әділетсіздіктер, халықтың қайғымұңын одан әрі ауырлатып жіберді. Өз балаларының орнына әке-шешесі жоқ қорғансыз балалар мен бір үйдің жалғыздарын жазып жіберген.

Қапал уезінің тұрғыны, екі көзі су қараңғы Дәметкен кемпірдің жалғыз баласы Далабай «қара тізімге» ілінеді. Сонда баласын құшақтап тұрып, зарын айтып жылағанда естіп тұрған ел шыдап тұра алмаған [16; 83].

Тізім жасау барысындағы әділетсіздіктердің келесі бір құрбаны – Юсуп Бабаев. Ол 1916 жылы Пугасовтың Верныйдағы шарап зауытында жұмыс істеп жүрген, қара тізімге бай Назар Ханаевтың баласының орнына жазылып кеткен [17; 229].

Ал, 1916 жылы қырғын болған аймақтардың бірі – Лепсі уезінің Мақаншы-Садыр, Мәмбетбай-Қысқаш болыстықтары. Бұл жердегі қырғынның орын алуына ел ішіндегі билердің өресіздігі себеп болған. «Елім қарсы шығып жатыр» деп өздері әскер әкеліп, халықты қанға бөктірген [18; 286] Мақаншы-Садыр болыстығындағы 1916 жылғы осы жағдайға байланысты куәгер Мырзаханов Нұрмұхамбет: «Ел атқа қонғаннан бері «елім көтеріліп жатыр» деп қаладан шықпай солдат ертіп келіпті дегенді естіген ел «Жақамбайдың Қасымы залым болыс қой, қанша елдің қанын төкті» деп, Қасымға лағнет айтты» [19; 436-444] - деген ақпарат береді. Осыдан кейін Лепсі уезіне қарасты Алакөл және Шарбақты болыстықтары мен Бахты аймағының Барлық, Емел болыстықтарының қазақтары Қытайға, Жоңғар Алатауының аңғарларына, келесі бір тобы Балқаш құмдарына қаша бастайды. Қарулы жасақ Мақаншы-Садыр болыстығына көмекке келген Мақаншы-Шілікті және Мақаншы-Қысқаш болыстығының №4 ауылының молда Мұхамед қажы бастаған көтерілісшілерін оқтың астына алып, қолға түскен 200-дей адамды азаптап, қылышпен шапқылап өлтіреді. Қалғандары Лепсінің қарсы бетіне қашып кетіп, орыс отрядының талауына ұшырайды. Орыстар бұлардың 5000-ға жуық қой, сиыр, түйе, жылқыларын тартып алып, 92 адамын тұтқындаған [2; 82-83]. Оның ішінде көтеріліс басшыларымен бірге ауыл старшындары, билер, елубасылар болған. Осыдан оқиғадан соң Лепсі уезіндегі халық көтерілісі тоқтатылып, қыркүйектің соңына қарай Қытайға өтіп кеткендерінен басқа барлық болыстықтар қара жұмысқа адам бере бастаған [20; 191].

Тамызда Пішпек, Пржевальск, Жаркент уездерінде халық наразылығы күшейіп, көтерілісшілер Тоқмақтан Пішпекке баратын жолдың бәрін басып алған. Пржевальскімен

телеграф байланысын үзіп, орыс селоларына шабуыл жасай бастаған. Орыстардың елді-мекендерін өртеп, мал-мүлкін тонап, адамдарын тұтқынға алған [21; 15-16].

1916 жылғы қырғыз көтерілісінің куәгері Түркістан өлкесінде миссионерлік қызметпен айналысқан, меннонит протестант сектасының өкілі, ұлты неміс – Герман Янтцен. Ол естелігінде көтеріліс кезінде қырғыздардың өзіне «соғыста немістер орыстардың бәрін қырып тастаған, сондықтан олар бізді әскерге алмақшы. Біз мешіттерде немістердің жеңіске жетуіне дұға қыламыз. Орыстар біз сияқты сендерді де жек көреді. Кек қайтаратын уақыт келді» деп, үгіт жүргізгенін айтады. Сонымен бірге «орыс селоларында тек әйелдер мен егде адамдар, балалар ғана қалған болатын. 17-45 аралығындағы ер адамдардың бәрі әскер қатарында. Қырғыздар орыстарды өлтіріп, үйлерін, егістіктерін өртеді, адамдарын тұтқындап алып кетті. Көптеген орыстар қыздарын селодан басқа жаққа жіберді. Мен де қорқып, қызым Аннаны Самараға туыстарыма аттандырдым. Ол сол жақта бір жыл тұрды. Көп ұзамай, қатарында тонауға түскен орыстардың әскердегі ұлдары мен әкелері бар, қарулы әскер шығып, қырғызбын дегендердің бәрін қырып-жойды. Бұлардың кек қайтаруы қырғыздардың әрекетінен де қорқынышты болды. Әскер тау арасына дейін еніп, көзіне көрінген қырғыздың бәрін өлтірді» [7; 76] - деген ақпарат береді.

Майдан жұмысына адам берген аймақтар қанды қырғыннан аман қалса, тегеурінді қарсылық көрсеткен Жетісу облысының Қарқара, Пржевальск аймағы қанға бөгіп, тұрғындар патшаның қарулы әскеріне төтеп бере алмай, елден үдере қашуға мәжбүр болады. Қарқара көтерілісінің куәгері Сыбантай Баянтаев: «Жәрмеңкеге кіре берісте бір жерде сегіз адам жатыр. Барлығын да қылышпен шапқылап өлтірген. Әсіресе, бір жүкті әйелді қолтығының астынан шауып, ішіндегі баласын ақтарып тастапты. Бұл жердегі өлгендер 30 адам екен: 10 әйел, 20 еркек. Дүкеннің бәріне өрт қойған. Осы қырылған адамдарды көріп, қорықтық. Тарап кеттік. Қашайық деген ой келді» [22; 201-203]-дейді.

Патша үкіметі жарлыққа қарсылық көрсеткен аймақтардағы бейбіт халықты қырғынға ұшыратып, көтеріліс басшыларына өлім жазасын кесті. Олардың кейбірін түрмеге барар жолда сотсыз-тергеусіз атып тастаса, Бекболат Әшекеевті 14 серігімен бірге дарға асып, бірнеше күн бойы асылған күйінше қалдырған [14; 18]. Сол арқылы патшаға қарсы шығудың өтеуі қандай болатынын көрсетіп, облыстың басқа аймақтарын жарлыққа мойынсұнуға мәжбүр етті. Ал, қанды қырғынды көзбен көріп, шошынған шекара бойының тұрғындары елден безуге мәжбүр болды. Зәре-құты қалмаған халық Қытайға қашты. Қарулы әскер қашқан елді соңынан қуа отырып, шекарадан өткенше оқтың астына алды.

Жетісудағы көтеріліс барысында орыс тұрғындарынан хабарсыз кеткендер саны – 1384 адам. Өлгендер саны: Верный уезінен-16, Жаркент уезінен-32, Пішпек уезінен-98, Пржевальск уезінен-2179 адам болған. Ал, қазақ пен қырғыздың шығыны одан әлдеқайда көп болды. Патша үкіметі көтерілісті басып тастау үшін 3 дружина, 7 атқыштар ротасын, 14 зеңбірекпен қаруландырылған 5 казак жүздігін, Сібір казактарының 9 полкін жұмылдырған. Нәтижесінде қазақ пен қырғыздың 94 ауылы қырғынға ұшырады. 5373 үйі өртеліп, 1905 адамы өлген. 684 адам жараланып, 1105 адам тұтқынға түскен [14; 18-19]. Бұған осы қырғын салдарынан елден безіп, жат жерде ажал құшқандарды қоссақ, шығын саны арта түсері хақ.

М.Тынышбаевтың дерегі бойынша Жетісу облысында, адам шығыны азырақ болған жерлерді есептегенде, көтерілістің негізгі ошақтары 44 болыстықты қамтыған. Оны уездерге бөліп көрсетер болсақ: Пішпек уезінде-5 болыстық; Пржевальск уезінде-24; Жаркент уезінде-14; Верный уезінде-1 болыстық. Бұл жерлердегі тұрғындар жаппай қырғынға ұшыратылып, елден қуылды. Көтеріліс қарсаңында аталған аймақтарды 238 795 адам (47 759 түтін) мекендеген болса, қуғын-сүргін барысында 201 250 адам (ол 40 250 түтін) Қытайға қашып, оның тең жартысына жуығы, яғни 95 200 жан өлім құшқан [15; 81-82].

Қытайға пана іздеп барған елдің жағдайы мәз болмаған. Қытай мен қалмақ шекарадан өтерде оқ жаудырып, адамын өлтіріп, мал-мүлкін талап алған. Аштық пен суықтан да көп адам өлген. Қыздары мен әйелдерін кез-келген қашқарлық сарттар, дүнгендер мен қытайлар тартып алып, ойына келгенін істеген. Соңынан оларды өзара қолдан-қолға 50-100 сом аралығында мал сияқты сатып отырған. Қытай мен қалмақ әр нәрсені сылтау қылып, босқындарды ұрып-соғып жәбірлеуді әдет қылған. Осылайша, қазақ-қырғыз ХХ ғасырда Қытайда да зорлық-зомбылық көріп, құлдыққа ұшырады. Елге қайтып келгеннен кейін де үйсіз-күйсіз, аш-жалаңаш қазақ-қырғыз орыс мұжығына жалданып, қайыршылықта өмір сүрді [15; 78-79.].

Дегенмен, орыстардың арасында көтеріліс кезінде төніп тұрған қауіпті алдын-ала ескертіп, қазақтарды жазадан аман алып қалуға себеп болғандары, Қытайдан оралған елге түсіністік танытып, тату тұруға тырысқандары да, көтеріліс кезінде шығын келтіргіндер деп, қайтып келген елден ақы талап еткендері де болды [4; 155-203]. Сонымен бірге көтеріліс кезінде жетім қалған қырғыз балаларын асырап-баққан, кейін отбасылы болып кетуіне де көмек көрсеткен орыстар, орыс қожайынын халықтың көтерілісінен сақтандырып, аман қалуына септігі тиген жергілікті халық өкілдері болғанын да жоққа шығара алмаймыз [23; 485-496].

Қорытынды

1916 жылы Жетісу облысының қазақ-қырғыздарының күнделікті өмірі толықтай құқықсыз, әрі төтенше жағдайда өрбіді. Әлеуметтік жағдайдың қиындығы, жергілікті әкімшіліктің халықпен тіл табыса жұмыс істей алмауы, шенділердің білімсіздігі – осының бәрі елде көтерілістің басталып, халықтың қырғынға ұшырауына алып келді. Аласапыран басталып, халықтың болашағы бұлыңғыр тартты. 1916 жылғы күнделікті тіршілікке ертеңгі күнге деген алаңдаушылық, сенімсіздік, уайым-қайғы, қорқыныш, үрей тән болды. Тұрғындардың 1916 жылғы тұрмыс-тіршілігі – патша үкіметінің Жетісудағы отарлық саясатының көрсеткіші болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан. №70 (29051) 12 сәуір 2017ж.

2 Чеканинский Ив. Восстание киргиз-казаков и кара-киргизов в Джетысуйском (Семиреченском) крае в июле-сентябре 1916 г. (К материалам по истории этого восстания). Издание Общества Изучения Казакстана. Кызыл-Орда, 1926.

3 Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы) –Алма-Ата, Издательство «Наука» Казахской ССР, 1977. -165с.

4 Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

5 Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии (Сб. Документов и материалов). –М.:Марджани, 2016. -468 с.

6 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). – Грозный 1916 год: (Сборник документов и материалов). –Алматы: Қазақстан, 1998. Т.2. -247б.

7 Кокайсл П., Усманов А. История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX в.)./ Петр Кокайсл (Petr Kokaisl), Амирбек Усманов (Amirbek Usmanov). -Praha: Nostalgie, 2012. -280с.

8 Akira Ueda. How did the Nomads Act during the 1916 Revolt in Russian Turkistan?//Journal of Asian Network for GIS-based Historical Studies Vol.1 (Nov. 2013) 33-44.

9 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 108. 64 бөлім.

10 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. I бөлім.

11 Жүнісов Ә. Қарқарадағы көтеріліс./Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

12 Сұлтанбекұлы Ә. 1916 жылы бастан кешкен оқиғалар/Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

13 Қойшыбекұлы А. Қарқара қырғыны./Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

14 Тлеубаев Ш.Б. Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010. -30б.

15 Тілеубаев Ш.Б. 1916: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес. Хрестоматия. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2016. -160 б.

16 ҒО. Сирек қолжазба қоры. 1020 бума. 1916 жылы болған оқиғалар туралы халық ақындарының өлеңдер жинағы (Құсайын. Дәметкеннің зары).

17 Шарипов С. Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г. /Сборник воспоминаний и материалов. – Алма-Ате: Казгосиздат, 1937. -316 с.

18 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). –Грозный 1916 год: (Сборник документов и материалов). –Алматы: Қазақстан, 1998. Т.1. -423б.

19 Мырзаханов Н. 1916 жылғы уәқыйғада менің көргенім /ҒО. Сирек қолжазба қоры. 1019 бума. 1916 жылғы қазақ халқының көтерілісі жайындағы материалдар.

20 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 18./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. ІО бөлім.

21 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 18./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. 9 бөлім.

22 Баянтаев С. Сұрапыл сәттер. /Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

23 Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (К 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.) Коллективная монография. / ред.-сост.: Т.В.Котюкова. –Москва, Русский импульс, 2017. -528 с. 8 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 108. 64 бөлім.

ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА И ЖИТЕЛИ ЖЕТЫСУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Л.А. Бисембаева

магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель

Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

email: lyazzatamandykovna@gmail.com

В статье рассматривается повседневная жизнь жителей в период национально-освободительного восстания в Жетысуйском регионе Туркестанского генерал-губернаторства 1916 года. Особое внимание уделено казахам и кыргызам, которые во время восстания страдали больше всех. Не имея возможности противостоять царским вооруженным войскам, они были вынуждены бежать из страны. Влияние чрезвычайных ситуаций, сложившихся во время восстания, на повседневную жизнь коренных жителей (включая взрослых и детей) сравнивается с официальными данными, рукописями, историческими и литературными произведениями, воспоминаниями свидетелей. В статье также описывается влияние новых изменений, сформировавшихся в экстремальных ситуациях, на настроение жителей и их повседневный быт, последствия колониальной политики царизма в жизни казахского и кыргызского народа.

Ключевые слова: Жетысуйская область, колониальная политика, восстание 1916 года, налог, шпионаж, тыл, повседневная жизнь

THE UPRISING OF 1916 AND THE RESIDENTS OF ZHETYSU REGION

L.A. Bissembayeva

Master of humanitarian sciences, senior teacher

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: lyazzatamandykovna@gmail.com

The article discusses the daily lives of residents during the period of the national liberation uprising in Zhetysu region of the Turkestan general governorship of 1916. Special attention was paid to the Kazakhs and Kyrgyz, who suffered most during the uprising. They are not able to resist the royal armed troops were forced to flee the country. The impact of emergencies during the uprising on the daily life of indigenous people (including adults and children) is compared with official data, manuscripts, historical and literary works, memories of witnesses. The article also describes the impact of new changes in extreme situations on the mood of residents and its phenomenon in everyday life, the consequences of the colonial policy of tsarism in the life of the Kazakh and Kyrgyz people.

Key words: colonial policy, tax, decree, espionage, rear, rebellion, daily life

Редакцияға 15.03.2019 қабылданды.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGYKA
AND PSYCHOLOGY**

МРНТИ 14.35.01

МАКРОСТРУКТУРНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СУБЪЕКТНОСТИ СТУДЕНТА

А.Д. Кариев¹, Т.Б. Байназарова²

¹аспирант, Факультет педагогики и психологии - центр педагогического образования, Приамурский государственный университет имени Шолом-Алейхем, г. Биробиджан, Россия,

²к.п.н, и.о. доцента,

Казахский национальный женский педагогический университет

email: adlet.kari@mail.ru

В статье на основе теоретического анализа рассмотрена макроструктура субъектности студента. Предложен состав этой макроструктуры. При этом компоненты макроструктуры субъектности студента были разделены на два вида: структурное представление субъектности студента, функциональное представление субъектности студента. К структурному представлению субъектности студента были отнесены мотивационно-ценностный, эмоционально-волевой, когнитивно-компетентностный, рефлексивно-регулятивный компоненты. В содержание функционального представления субъектности студента включены личностно-творческий, деятельностно-прогностический, организационно-коммуникативный компоненты.

Ключевые слова: субъектность, субъектность студента, макроструктура, компоненты

Современные условия развития казахстанского общества диктуют новые требования к подготовке выпускников педагогических вузов. Педагогическое образование должно стать инновационным, ориентированным на формирование выпускников, способных работать в постоянно изменяющихся условиях, способных генерировать и внедрять новые идеи в будущую педагогическую деятельность. В Казахстане идет процесс внедрения обновленного содержания образования в школах, основной целью которого является совершенствование педагогического мастерства учителей и внедрение системы критериального оценивания. В послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана (2018 г.) говорится, что «Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний». В связи с этим особую актуальность приобретают задачи по становлению субъектности студента, потому как становление данного качества личности аккумулирует в себе способности к целеполаганию и рефлексии, ответственности, активности, свободе выбора.

Феномен субъектности является одним из наиболее изучаемых во всех человековедческих науках. Проблема субъектности является предметом философских, психологических, педагогических, акмеологических исследований. Представления о субъекте сформировались уже в древности и были развиты в современной философии (Аристотель, И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, К. Маркс, Н.Н. Бердяев, М.С. Каган, А.М. Коршунов, В.П. Тугаринов, А.С. Арсеньев и др.).

В психологической науке проблема субъектности наиболее глубоко разработана в трудах С.Л. Рубинштейна, Д.Н. Узнадзе, Б.Г. Ананьева и некоторых представителей гуманистической психологии. Сейчас она раскрывается в исследованиях К.А. Абульхановой, А.В. Брушлинского, Д.А. Леонтьева, А.К. Осницкого, В.А.Петровского, В.И. Слободчикова и др.

В педагогике значительное внимание уделяется разработке средств и методов формирования субъектности (Г.И. Аксёнова, В.В. Горшкова, М.Г. Ермолаева, Н.К. Сергеев, Р.К. Серёжникова и др.).

В акмеологии проблема субъекта и субъектности изучается в связи с проблемами развития личностно-профессионального потенциала, профессионального самосознания и профессиональной компетентности, личностного и профессионального становления (А.А.Деркач, И.Н.Дроздов, А.В.Жаринов, Д.М.Логунцова, В.Н.Маркин, А.Р.Никифоров, А.С.Огнев и др.).

Несмотря на существующую научно-методологическую базу по вопросу становления субъектности студентов в ВУЗе, которая представлена в различных психолого-педагогических научных работах отечественных и зарубежных ученых, этот вопрос все еще требует дальнейшего изучения. Очевидно, в педагогической науке нет однозначного ответа на вопрос о

педагогических условиях становления субъектности студента, а также не имеются исследования по изучению макроструктуры субъектности студента.

Для детального анализа объекта нашего научного исследования, то есть макроструктуры субъектности студента, необходимо выделить компоненты субъектности студента. Выделенные компоненты должны обеспечивать весь комплекс задач, связанных с анализом и оценкой педагогических явлений в пределах исследования.

Исходя из актуальности и недостаточной разработанности теоретических основ субъектности студента, **цель статьи** заключается в рассмотрении макроструктуры субъектности студента и выделении её компонентов.

В литературе встречаются разные определения субъектности студента. Так, С.С. Кашлев субъектность студента понимает как личностное и профессиональное развитие студента, выражающееся в его способности успешно адаптироваться в постоянно изменяющуюся образовательную, социокультурную ситуацию, его потребности в проявлении активности, самостоятельности в организации взаимодействия с преподавателем, продуктивного педагогического взаимодействия, в осознании им ответственности за создание условий своего развития [1].

Некоторые исследователи (Ф.Г. Мухаметзянова, Р.А. Зайнутдинов) рассматривают субъектность студента как человеческое качество, в котором реализуется важнейшая интенция личности студента быть субъектом деятельности, т.е. стремление к проявлению и реализации себя как в различных пространствах [2]. Студент, обладающий данным качеством, способен к развитию своей учебной деятельности, умению использовать свои психические, личностные, профессиональные компетенции, опыт в решении учебных задач. Личность такого студента включает в себя активность, самостоятельность, ответственность, инициативность, саморегуляцию и волевые свойства личности, саморазвитие, мотивацию к учебной деятельности. Высокое развитие субъектности студента предполагает, что студент умеет видеть конечную цель профессиональной деятельности и самостоятельно находить рациональные пути для достижения и реализации поставленной цели. Он способен строить индивидуальную траекторию, способствующую управлять собственной жизнью и адекватно сравнивать результаты своей деятельности в учебном процессе, при этом самостоятельно вносить коррективы на своем жизненном пути.

Характеризуя уровень становления субъектности студента в учебной деятельности, обычно имеют в виду степень проявления активности и стремления студента к самосознанию, самосовершенствованию и самореализации своего внутреннего профессионального потенциала, то есть студент должен превратить свои внутренние потенциальные возможности и стремление в педагогическую реальность.

Анализ литературы показывает, что большинство исследователей выделяют три основных структурных компонента субъектности студента (А.М. Тырзыу [3; 24], Г.П. Скамницкая, О.П. Чозгян [4] и др.).

1. Мотивационно-ценностный компонент. Характеризуется интересом и осознанностью к деятельности, устойчивостью взглядов, убеждений, мотивов, смыслов, а также опора на определенную систему ценностей.

2. Когнитивно-деятельностный (креативно-деятельностный) компонент. Представляет собой систему знаний, необходимых для решения учебных задач.

3. Рефлексивно-регуляционный компонент. Определяется профессиональной рефлексией, предполагающей обоснованную оценку получаемых профессиональных знаний, а также обладание умениями самоконтроля, самокоррекции, саморазвития и адаптируемости.

В целом, «субъектность как личностная характеристика будущего специалиста характеризуется активностью, осознанностью действий студентов, направленных на реализацию их личностных функций и личностного роста» (С.Б. Гришина [5; 6]). В структуре субъектности студента С.Б. Гришина выделяет следующие основные функциональные компоненты: мотивационно-потребностный (источник активности субъекта), ориентировочный (целеобразование, т.е. планирование субъектом своего поведения, связанное с использованием совокупности условий, на которые он реально опирается при выполнении действия); исполнительский (реализация способов достижения цели через соответствующий инструментарий), контрольный (оценка степени преобразований, условий существования

субъекта после получения результатов деятельности, причем как промежуточных, так и итогового, и соответствие этих преобразований его исходным потребностям) [5; 5].

А.Б. Ваньков, добавляя интенционально-деятельностный и креативно-операциональный компоненты, представляет структуру исследуемого понятия следующим образом [6; 43].

1. Мотивационно-ценностный компонент (мотивы и цели профессионального педагогического образования являются смысла и целеобразующими в мотивационно-потребностной сфере будущего педагога);

2. Интенционально-деятельностный компонент (сформирована учебно-профессиональная деятельность в единстве ее структурных компонентов: учебной задачи, учебных действий, действий контроля, действий оценки; способность к сотрудничеству и взаимопомощи, видению уникальности другого человека, активность в установлении контактов);

3. Рефлексивно-регуляционный компонент (профессиональная рефлексия, предполагает критическую оценку получаемых профессиональных знаний в их соотношении с реальной профессиональной деятельностью педагога);

4. Креативно-операциональный компонент (возможность профессионального саморазвития и самосовершенствования).

Рассматривая интегративно-дифференциальный подход к развитию субъектности студентов, А.В. Гвоздева отмечает наличие в структуре такой субъектности когнитивного, деятельностного и личностного компонентов, а также включает в нее такие виды субъектности, как учебную, организационную, познавательную, поисково-творческую, самоаналитическую, эмоционально-ценностную, индивидуально-личностную и профессионально-деятельностную [7; 50].

Анализ существующих исследований компонентов субъектности студента дает основания для вывода, что представленные работы не в полной мере раскрывают макроструктуру субъектности студента. Очевидно, что компоненты должны, с одной стороны, отражать интегративное личностное качество студента, а с другой - определять уровень становления субъектности студента. Нами было учтено это, при разработке компонентов субъектности студента.

В соответствии с целью исследования были разработаны компоненты субъектности студента, исходя из того, что уровень субъектности студента определяется уровнем сформированности макроструктурных составляющих субъектности как личностного качества студента. Разработанные компоненты отражают макроструктуру субъектности студента, в результате чего компоненты были разделены на два вида: структурное представление субъектности студента и функциональное представление субъектности студента.

Структурное представление субъектности студента включает ряд компонентов, характеризующих личностно-профессиональные качества студента:

- ✓ Мотивационно-ценностный компонент;
- ✓ Эмоционально-волевой компонент;
- ✓ Когнитивно-компетентностный компонент;
- ✓ Рефлексивно-регулятивный компонент.

Функциональное представление субъектности студента характеризуется компонентами, которые отражают развитие личностного потенциала студента в деятельности:

- ✓ Личностно-творческий компонент;
- ✓ Деятельностно-прогностический компонент;
- ✓ Организационно-коммуникативный компонент.

Рассмотрим более детально компоненты, относящиеся к структурному представлению субъектности студента.

Мотивационно-ценностный компонент – состоит в глубоком понимании студентом человеческих ценностей; пробуждении у студентов интереса к освоению своей профессии; отражает систему мотивов, ценностных ориентаций и смысловых установок специалиста, которые определяют общую направленность делового общения, характер и успешность взаимодействия с людьми.

Эмоционально-волевой компонент – заключается в умении студентов проявлять выдержку, регулировать свои отношения и общения с людьми, способность к самоконтролю, чувство ответственности за результаты своей деятельности.

Когнитивно-компетентностный компонент - предполагает глубокое осознание студентом значимости профессионального саморазвития, стремление к получению знаний и их применения в профессиональной деятельности, уровень знаний по вопросу профессионального взаимодействия, потребность в познании нового.

Рефлексивно-регулятивный компонент - предусматривает соотнесение студентом своего опыта с опытом других людей, осознание положительных и отрицательных сторон собственной деятельности, оценку и самооценку, выделения качеств, способствующих овладению будущей профессией.

Теперь охарактеризуем компоненты, относящиеся к функциональному представлению субъектности студента.

Личностно-творческий компонент - отражает личностные и профессионально-значимые качества, а также способностями личности, влияющие на результат его деятельности.

Деятельностно-прогностический компонент - характеризуется умением планировать профессионально-педагогическую деятельность, овладением педагогическими технологиями и педагогическим менеджментом.

Организационно-коммуникативный компонент - представляет собой совокупность умений, обеспечивающих благоприятное взаимодействие с людьми.

Очевидно, что разработанные компоненты и показатели отражают, с одной стороны, его личностные свойства, а с другой - характеристику учебно-профессиональной деятельности студента.

Таким образом, макроструктура субъектности студента состоит из мотивационно-ценностного, эмоционально-волевого, когнитивно-компетентностного, рефлексивно-регулятивного, личностно-творческого, деятельностно-прогностического, организационно-коммуникативного компонентов. Субъектность студента представляет собой интегративное личностное качество студента, которое характеризуется активностью студента, прежде всего, внутренней направленностью на себя, то есть определение целей, задач, формирование мотивов деятельности и др., а также направленностью на внешний мир, которая определяется в готовности принимать правильные решения в нестандартных жизненных ситуациях.

Следующим этапом исследования вопроса субъектности студента является определение показателей, критериев, уровней сформированности субъектности студента и разработка диагностического инструментария.

Список литературы

- 1 Кашлев С.С. Педагогические условия развития субъектности студента в педагогическом процессе вуза // Материалы второй республиканской научно-практической конференции «Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному обучению» (Минск, 1-3 марта 2001 г.). Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. - Минск: ПроPILE, 2002. - С. 95-102.
- 2 Мухаметзянова Ф.Г., Зайнутдинов Р.А. Субъектность студента как условие подготовки компетентного педагога-психолога в негосударственном вузе // Казанский педагогический журнал. - 2007. - №3. - С. 49-57.
- 3 Тырзыу А.М. Педагогические условия формирования субъектности студента музыкального колледжа в музыкально-образовательной деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Воронеж, 2008. - 190 с.
- 4 Скамницкая Г.П. Мониторинг и оценка формирования субъектной профессиональной позиции у студентов педагогического колледжа. / Г.П. Скамницкая, О.П. Чозгиян // Среднее профессиональное образование. - 2014. - № 2. - С. 24-30.
- 5 Гришина С.Б. Формирование субъектности студентов на начальном этапе профессиональной подготовки (на примере обучению иностранному языку): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. - Волгоград, 2005. - 26 с.
- 6 Ваньков А.Б. Психолого-педагогические условия развития субъектности будущего педагога: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. - Тула, 2006. - С. 211.
- 7 Гвоздева А.В. Интегративно-дифференциальный подход к развитию субъектности студентов вуза в процессе обучения французскому языку: автореф. дис. ... д-р. пед. наук: 13.00.01. - Курск, 2009. - 54 с.

СТУДЕНТ СУБЪЕКТИЛІГІНІҢ МАКРОҚҰРЫЛЫМДЫҚ КӨРІНІСІ

А.Д. Кариев¹, Т.Б. Байназарова²

¹ аспирант, Педагогика және психология факультеті - Педагогикалық білім беру орталығы, Шолом-Алейхем атындағы Приамурье мемлекеттік университеті, Биробиджан қ., Ресей

² п.ғ.к., қауым.проф. м.а.

² Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: adlet.kari@mail.ru

Бұл мақалада теориялық талдау негізінде студенттің субъектілік макроқұрылымы қарастырылған. Макроқұрылымның құрамы ұсынылған. Студенттің субъектілік макроқұрылымның компоненттері екі түрге бөлінген: студенттің субъективтілігінің құрылымдық көрінісі, студенттің субъективтілігінің функционалдық көрінісі. Студенттің субъективтілігінің құрылымдық көрінісіне мотивациялық-құндылық, эмоционалдық-еріктілік, когнитивті -құзыреттілік, рефлексивті-реттеушілік компоненттер жатқызылады. Студенттің субъективтілігінің функционалдық көрінісі мазмұнына жеке-шығармашылық, іс-әрекет-болжамдық, ұйымдастырушылық-коммуникативтік компоненттер енгізілген.

Түйін сөздер: субъектілік, студенттің субъектілігі, макроқұрылым, компоненттер

MACROSTRUCTURAL REPRESENTATION OF THE STUDENT SUBJECTIVITY

A.D. Kariyev¹, T.B. Bainazarova²

¹ postgraduate student, faculty of pedagogy and psychology - center for pedagogical education, Sholom-Aleichem Priamursky State University, Birobidzhan, Russia

² Cand. Sci. (Pedagogy), acting Associate Professor

² Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: adlet.kari@mail.ru

In this article, on the basis of theoretical analysis, the macrostructure of the student's subjectivity is considered. The composition of this macrostructure is proposed. At the same time, the components of the macrostructure of the student's subjectivity were divided into two types: the structural representation of the student's subjectivity and the functional representation of the student's subjectivity. The motivational-value, emotional-volitional, cognitive-competence, reflexive-regulatory components were referred to the structural representation of the student's subjectivity. The content of the functional representation of the student's subjectivity includes personality-creative, activity-prognostic, organizational-communicative components.

Key words: subjectivity, student subjectivity, macrostructure, components

МРНТИ 14.01.75

РЕАЛИЗАЦИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАК УСЛОВИЕ УСПЕШНОСТИ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

Л.А. Шкутина¹, А.Н. Санхаева²

¹доктор педагогических наук, профессор

²докторант специальности 6D010300 – Педагогика и психология

^{1,2}Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, г.Караганда, e-mail: aliya_s08@mail.ru

В статье представлено исследование по проблеме совершенствования менеджмента образования через реализацию корпоративного управления и подготовку будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования. Целью статьи является проанализировать и обосновать роль корпоративного управления в системе образования. Раскрывается сущность корпоративного управления как важная часть системы образования, а также обобщается содержание Типовых учебных планов и Типовых учебных программ с точки зрения подготовки будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования. Авторы приходят к выводу о недостаточном освещении проблемы корпоративного управления в системе образования в научно-исследовательской литературе, данная проблема больше рассматривается в сфере экономики. Также указывают на необходимость подготовки будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования.

Ключевые слова: корпоративное управление образованием, менеджмент в образовании, образование, подготовка педагогов, стейкхолдеры, попечительские советы

Введение

Социально-экономические изменения в обществе, переход к рыночным отношениям обуславливает тенденции развития всех сфер жизнедеятельности человека при ведущей роли интеллектуального труда, что повышает значение образования, как важного фактора формирования нового качества казахстанского общества.

В Послании Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» отмечается, что новые технологии, роботизация и автоматизация усложняют требования к трудовым ресурсам и качеству человеческого капитала. Сегодня глобальные и локальные проблемы переплетаются. В этих условиях ответом на вызовы и залогом успешности государства становится развитие главного богатства – человека [1].

Воспитание подрастающего поколения во все времена являлась важной частью развития общества. И те изменения, происходящие в современном обществе, оказывают непосредственное влияние и на систему образования. Развитие образовательной сферы в значительной степени определяется эффективностью управления всеми ее звеньями.

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» [2] одним из принципов государственной политики в области образования отмечается демократический характер управления образованием, прозрачность деятельности системы образования. Вторая глава этого документа посвящена управлению системой образования, где в 44 статье указывается, что управление организациями образования осуществляется в соответствии с законодательством Республики Казахстан, на принципах единоначалия и коллегиальности. Формами коллегиального управления организацией образования могут быть совет (ученый совет) организации образования, попечительский совет, педагогический, методический (учебно-методический, научно-методический) советы и другие формы, типовые правила организации работы которых, включая порядок их избрания, утверждаются уполномоченным органом в области образования.

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы одной из программных задач выделяет усовершенствование менеджмента образования [3].

Из выше сказанного можно отметить, что государственная политика Казахстана в сфере образования представляет собой комплекс мероприятий, включающих также систему управления образованием.

Образовательные учреждения стали полноправными участниками рыночных отношений,

что меняет подходы к их управлению. Актуальными становятся наличие стратегического мышления, эффективность функционирования на рынке образовательных услуг, освоение современных технологий, внедрение передовых методик управления человеческими ресурсами, а также эффективное взаимодействие со всеми заинтересованными сторонами образовательного процесса.

Совершенствование менеджмента системы образования предполагает создание в организациях образования коллегиальных органов управления, что подчеркивает необходимость внедрения принципов корпоративного управления: коллегиальность в управлении, самостоятельность в осуществлении деятельности, подотчетность по результатам деятельности, прозрачность деятельности, ответственность. Готовность педагогов и администрации образовательного учреждения к реализации корпоративного управления становится условием успешности развития образовательной системы Казахстана.

Следовательно, в XXI в. двигателем экономического развития становится корпоративное управление. Это непрерывно совершенствующийся синтез теории и практики, анализа и интуиции, функциональных знаний и умения руководить подчиненными [4; 12]. Таким образом, способность плодотворно вести работу с коллегами, учениками, родителями и другими образовательными учреждениями, а также поддерживать заинтересованность педагогического коллектива в достижении общих целей, является неотъемлемой частью системы образования.

По мнению Б.С.Гершунского особенность управления образованием в современных условиях – это решение проблем образования не только на уровне образовательной системы, но и на общегосударственном уровне, формируя глобальный характер управленческого взаимодействия [5; 39].

Проблемами формирования и развития корпоративного управления занимались в таких международных научных центрах, как Колумбийский университет (США), Высшая школа экономики (Великобритания). Они рассматривались в специальных программах и проектах ООН, Всемирного банка, ОЭСР, Европейского союза и др. Многоаспектная проблематика корпоративного управления нашла отражение в научных трудах таких авторов и исследователей, как: М.С.Јensen [6], Дж.Джонсона [7], М.П.Афанасьева [8], А.В.Бандурина [9], Д.Васильева [10]. В казахстанской литературе проблемы корпоративного управления рассматриваются в работах Е.Е.Балгарина [11], А.Т.Баяхметовой [12], Т.А.Есиркепова [13] и др.

Следует отметить, что выше перечисленные авторы рассматривали проблему корпоративного управления с точки зрения экономической науки. Теоретическая база корпоративного управления в системе образования разработана недостаточно полно, но в последнее время появляются исследования, направленные на изучение корпоративного управления в системе образования. Отдельные проблемы корпоративного управления в области образования раскрыты в трудах казахстанских ученых: А.А.Алтайбек, Д.Н.Билялов, Е.В.Колос, А.К.Омарбекова, М.К.Орунханов, А.М.Рахимжанов; российских ученых: О.И.Горбатько, О.А.Глущенко.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью научно обосновать подход к разрешению противоречия, проявляющегося в процессе подготовки студентов педагогических специальностей, между достаточно высоким уровнем теоретических знаний в области теории менеджмента образования и недостаточной подготовкой будущих педагогов к корпоративному управлению, т.к. вопросы корпоративного управления в системе образования еще недостаточно широко изучены.

Методология и методы исследования

При организации исследования мы использовали теоретические методы: анализ, синтез и обобщение законодательных и нормативных документов Республики Казахстан, справочных пособий и учебной литературы, научно-исследовательских работ отечественных и зарубежных ученых по проблеме подготовки будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования. Осуществлялся сравнительный анализ Типовых учебных планов педагогических специальностей и содержание типовых учебных программ по дисциплине «Менеджмент в образовании»; методы математической обработки данных.

Обзор литературы

Процессы, происходящие в рыночной экономике, определяются правом каждого субъекта

собственности на свободу деятельности. Рынок сталкивает интересы представителей системы образования, вынуждая последних постоянно рисковать, пересматривать даже самые удачные ранее принятые решения. В этих условиях образовательные учреждения вынуждены прогнозировать и своевременно производить изменения в структуре своей организации, чтобы выстоять в жесткой конкурентной борьбе. В связи с тем, что успех на рынке определяется потребителем, производитель заинтересован в производстве такой продукции, которая была бы конкурентоспособной.

В условиях рыночной экономики появилась необходимость в совершенно новых организационных формах и методах управления системой образования. Требования рынка к качеству не просто возросли, а совершенно изменили характер системы образования и управления им.

По мнению Н. Altrichter, в течение последних 20 лет, многие европейские системы образования имели значительные изменения, в том числе и в управленческой деятельности [14; 25].

В Казахстане долгое время понятие «управление» интерпретировалось как административная деятельность, ограниченная предписаниями, директивами, приказами. В сфере управления образованием был аналогичный подход. Управленческий персонал образовательных учреждений рассматривал педагогов только как исполнителей управленческих решений.

Исследования, касающиеся вопросов управления, в том числе и в сфере образования, представлены достаточно широко как в мировой научной литературе, так и в отечественной. По мнению авторов, управлять – значит анализировать, принимать эффективные решения, организовывать их выполнение, контролировать и стимулировать труд больших и малых коллективов, занятых выполнением намеченных целей.

Появление в переходной экономике хозяйствующих субъектов типа интегрированных корпоративных структур вызывает необходимость теоретического осмысления их сущности и места в образовательной системе, формирующемся в условиях трансформации административно-командной экономики в рыночную.

Теория и практика корпоративного управления начали формироваться в 80-е гг. XX в. Проанализировав особенности современной эпохи и двух предшествующих, можно сделать вывод, что в XIX в. двигателем экономического развития было предпринимательство, в XX – менеджмент, а в XXI – корпоративное управление.

До настоящего времени в казахстанском законодательстве отсутствует такая организационно-правовая форма как «корпорация», и поэтому не существует однозначного определения термина «корпоративное управление».

В апреле 1999 г. Организацией экономического сотрудничества и развития (объединяющей 29 стран с развитой рыночной экономикой) было сформулировано следующее определение: «Корпоративное управление относится к внутренним средствам обеспечения деятельности корпораций и контроля над ними... Одним из ключевых элементов для повышения экономической эффективности является корпоративное управление, включающее комплекс отношений между правлением (менеджментом, администрацией) компании, ее советом директоров (наблюдательным советом), акционерами и другими заинтересованными лицами (стейкхолдерами)» [4; 12].

Под корпоративным управлением в современной экономической науке предлагается понимать систему отношений между органами управления и должностными лицами эмитентов, владельцами ценных бумаг таких эмитентов (акционерами, обладателями облигаций и иных ценных бумаг), а также другими заинтересованными лицами, так или иначе вовлеченными в управление эмитентом как юридическим лицом... [15; 7].

По мнению Р.А.Жасаровой система корпоративного управления представляет собой «сборник правил», на основе которых осуществляется внутреннее управление деятельностью компании и внешний контроль со стороны ее правления [16; 15].

Эти правила могут быть использованы и в системе образования для эффективного корпоративного управления, призванные защитить интересы акционеров (родителей, государства), которые могут находиться далеко от образовательного учреждения и не иметь прямого участия в управлении школой. Современные корпорации должны действовать в демократической гласной манере, позволяющей их владельцам принимать информированные решения относительно своих инвестиций. Именно в решении этой задачи и заключается суть

системы корпоративного управления.

Таким образом, проанализировав понятие «корпоративное управление», можно отметить, что корпоративное управление образованием – это система взаимоотношений между менеджерами учебного заведения и государством, а также другими заинтересованными сторонами, по вопросам, связанным с обеспечением эффективности деятельности учебного заведения и обеспечением интересов государства и других заинтересованных сторон.

Понятие «заинтересованные стороны» впервые упоминалось еще в 1963 году в докладе Р.Стюарта, Н.Адлена и М.Дошер, они стали использовать старый шотландский термин «стейкхолдер» в значении «законный претендент на что-либо обладающее ценностью» [17].

Корпоративное взаимодействие в системе образования – это определенные отношения заинтересованных сторон образовательной сферы, с помощью чего каждый из заинтересованных лиц направляет свои усилия на осуществление своих интересов в системе корпоративного управления посредством объединения индивидуальных и общественных целей. Внедрение попечительских советов – позволяет повысить контроль над использованием ресурсного обеспечения, что способствует снижению инвестиционных рисков при инвестировании в образовательную сферу. Попечительские советы включают в свой состав представителей общественности, органов власти и бизнес-сообщества, региональные и районные советы родительской общественности.

Almudena Barrientos Báez, Alberto Javier Báez-García, Francisco Flores-Muñoz, Josué Gutiérrez-Barroso в своем исследовании изучают статус гендерного разнообразия в корпоративном управлении и его последствия для корпоративной деятельности и эмоционального интеллекта [18].

Несмотря на многообразие и вариативность, все существующие системы корпоративного управления строятся на четырех принципах: справедливость, подотчетность, ответственность и гласность. Конкретные формы реализации этих принципов зависят от структуры отношений собственности в корпоративном секторе. За основу нами были взяты соответствия принципов и положений корпоративного законодательства, разработанные Р.А. Жасаровой [16]. (Таблица 1)

Таблица 1. Основные принципы функционирования корпоративного управления в системе образования

Принцип	Положения нормативных и рекомендательных актов
Ответственность	- Структура корпоративного управления должна защищать права родителей и государства. - Структура корпоративного управления должна признавать предусмотренные законом права третьих лиц и сотрудничать с ними на благо развития системы образования.
Справедливость	- Равное отношение ко всем заинтересованным лицам, включая учеников и родителей.
Гласность	- Раскрытие существенной информации о деятельности и гласность.
Подотчетность	- Структура корпоративного управления должна обеспечить стратегическое управление учреждением образования, эффективный контроль за администрацией со стороны государства и отчетность перед учреждением образования, родителями и государством.

Корпоративное управление в современный период все больше начинает использоваться педагогическим сообществом. Это связано с тем, что в условиях рыночных отношений значительная часть социальных и профессиональных объединений строит свою деятельность на основе корпоративных отношений, следовательно, система образования также должна идти в ногу со временем и выстраивать в коллективе отношения направленные на достижение корпоративных целей, корпоративных интересов. Сами образовательные учреждения, получившие немалые права и относительную экономическую самостоятельность, являются субъектами конкуренции, т.е. вынуждены отстаивать свои «частные» интересы на рынке образовательных услуг. Поэтому образовательные учреждения не должны оставаться вне поля гражданских отношений, когда общество строит свои структуры по принципу корпоративных интересов. Таким образом, подготовка будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования должна начинаться осуществляться еще в вузе.

Молодые специалисты, окончившие бакалавриат, часто сталкиваются с трудностями формирования команды (коллектива), построения своей работы с ориентацией на получение конечного результата, организацией привлекательной образовательной среды, использованием

мотивов поведения учащихся, что приводит к потере интереса к обучению у значительной части подрастающего поколения. Современный педагог является менеджером образовательного процесса. Он всегда выступает как субъект или объект управления. Однако у педагогов недостаточный уровень корпоративной культуры, отсутствует понимание своей меры ответственности в управлении системой образования.

Подготовка будущих педагогов требует современных подходов. Исследование подготовки педагогов через внедрение инноваций, ориентированных на изменение содержания учебной программы отражены в работах А. Neghavati [19], А.Е. Berikkhanova, Zh.A. Zhussupova, G.Ye. Berikkhanova [20], J. Hodaňová, J. Laitochová [21].

Т.Г. Везиров, Е.А. Костина [22] теоретически обосновывают и демонстрируют практическую реализацию образовательных технологий при подготовке бакалавров и магистров педагогического образования в условиях информационно-коммуникационной предметной среды вуза.

Также изучением подходов к реализации образовательных технологий при подготовке будущих педагогов занимаются И.И. Шульга, Г.А. Муратбаева, Е.В. Андриенко [23].

Р.С. Наговицын, Ю.Г. Максимов, А.А. Мирошниченко, С.Ю. Сенатор [24] разработали дидактическую модель подготовки будущих педагогов к новаторству на основе определения основных компонентов (мотивационный, когнитивный, рефлексивный и оперативный). Экспериментальным путем доказали эффективность реализации образовательно-воспитательного процесса с применением специальной подготовки студентов к новаторской деятельности.

Результаты и обсуждение

Реализация корпоративного управления в современный период является важным условием успешности развития образовательной системы Казахстана. Следовательно, подготовку к корпоративному управлению будущих педагогов необходимо начинать еще в вузе. Это повлияло на необходимость проанализировать наличие дисциплины «Менеджмент в образовании» в учебных планах педагогических специальностей высших учебных заведений, а также содержание дисциплины на рассмотрение вопроса корпоративного управления в системе образования.

Корпоративное управление, являясь составной частью педагогического менеджмента, может рассматриваться в рамках дисциплин, изучающих управленческую деятельность в системе образования. Подготовка будущих педагогов к управленческой деятельности в разные годы осуществлялась по-разному. Например, в вузах Казахстана с 2006 года на педагогических специальностях изучалась дисциплина «Педагогический менеджмент и управление в современной школе», с 2009 года – «Педагогический менеджмент», с 2012 года дисциплины, направленные на изучение управленческой деятельности в системе образования, не входили в обязательный компонент учебного плана, но они могли быть включены как компонент по выбору на усмотрение кафедры, с 2016 года в обязательный компонент ряда Типовых учебных планов [25] направления «Образования» вошла дисциплина «Менеджмент в образовании».

С целью изучения подготовки будущих педагогов к корпоративному управлению в системе образования нами были проанализированы Типовые учебные планы на наличие дисциплины «Менеджмент в образовании» (Таблица 2).

Таблица 2. Показатели наличия дисциплины «Менеджмент в образовании» в Типовых учебных планах Республики Казахстан по педагогическим специальностям

Количество специальностей бакалавриата по направлению «Образование»	Наличие дисциплины «Менеджмент в образовании»	Наличие дисциплины «Менеджмент в образовании» с другим названием	Отсутствует дисциплина «Менеджмент в образовании»
29 (100%)	22 (75,9%)	3 (10,3%)	4 (13,8%)

Таким образом, из таблицы 1 видно, что из 29 специальностей направления «Образования» у 22 (75,9%) специальностей дисциплина «Менеджмент в образовании» включена в Типовой учебный план в базовые дисциплины обязательного компонента.

3 (10,3%) специальности также имеют данную дисциплину в Типовом учебном плане в

базовых дисциплинах обязательного компонента, но с другим названием, что не влияет на потерю качества содержания данной дисциплины, а именно:

- 5B010100 – «Дошкольное обучение и воспитание» - Менеджмент в дошкольном образовании;

- 5B010800 – «Физическая культура и спорт» - Менеджмент физической культуры и спорта;

- 5B012000 – «Профессиональное обучение» - Педагогический менеджмент в системе профессионального обучения.

Так же стоит отметить, что на 4 (13,8%) специальностях направления «Образования» дисциплина «Менеджмент в образовании» не изучается, а именно: 5B010400 – «Начальная военная подготовка», 5B010600 – «Музыкальное образование», 5B011900 – «Иностранный язык: два иностранных языка», 5B012300 – «Социальная педагогика и самопознание». Такое положение говорит о необходимости включения данной дисциплины в учебный план компонента по выбору.

Выявив наличие данной дисциплины у 25 (86,2%) специальностей направления «Образования», мы проанализировали содержание предмета с учетом Типовой учебной программы [26].

Целью дисциплины «Менеджмент в образовании» является формирование профессиональной компетентности будущего учителя по управлению целостным педагогическим процессом школы и осуществлением практической деятельности по управлению образовательными учреждениями.

Задачи курса направлены на обеспечение студентов знаниями теоретико-методологических основ менеджмента в образовании, а также на формирование умений и навыков управления образовательным учреждением с позиций целостного педагогического процесса как объекта деятельности менеджера.

В данной Типовой учебной программе дисциплина «Менеджмент в образовании» рассматривается со следующих позиций: управление образовательным процессом, управление коллективом образовательного учреждения (педагогическим и детским), образовательный процесс и коллектив образовательного учреждения как управляемые системы.

Однако среди формируемых компетенций отсутствуют корпоративные компетенции, которые направлены на достижение стратегической цели организации образования и необходимы современному педагогу.

Содержание дисциплины включает темы по изучению теоретико-методологических основ менеджмента в образовании, управления целостным педагогическим процессом школы, управления педагогическим коллективом школы. Данные темы направлены на формирование компетенций менеджера системы образования, управленческих компетенций будущих педагогов как организаторов деятельности ученического коллектива, но недостаточно внимания уделяется коллективному характеру труда, коллективной ответственности, формированию сотрудничества и целесообразных отношений между всеми заинтересованными лицами образовательного пространства.

Заключение

Таким образом, изучив и проанализировав проблему корпоративного управления в системе образования Республики Казахстан, можно сделать следующие выводы:

- государственная политика Казахстана в сфере образования направлена на совершенствование менеджмента образования;

- сущность корпоративного управления образованием определяется целями стейкхолдеров, а именно: государства, социума, работодателей, родителей и др., т.е. теми субъектами, чьи интересы пересекаются в сфере образования;

- возникает необходимость привлечения к управлению образованием различных социальных институтов: бизнеса, семьи для усиления корпоративной составляющей управления, а также пересмотра роли образовательных организаций и самих обучающихся в управлении процессом образования;

- из 29 специальностей направления «Образования» 25 (86,2%) специальностей изучают менеджмент в образовании, т.к. эта дисциплина включена в Типовой учебный план в базовые дисциплины обязательного компонента;

- в Типовой учебной программе дисциплина «Менеджмент в образовании» не раскрывает

содержание корпоративного управления, что указывает на необходимость изучения данного вопроса в рамках данной дисциплины или разработки спецкурса по изучению основ корпоративного управления в системе образования.

Таким образом, организациям образования необходимо идти в ногу со временем и удовлетворять образовательные запросы личности, государства и общества в целом. Корпоративное управление сможет помочь системе образования и выстроить гармоничную систему взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса, включая администрацию, обучающихся, родителей, учителей, а также других заинтересованных лиц, с помощью, которой реализуются их права и распределяются обязанности. Следовательно, подготовку к реализации корпоративного управления необходимо начинать еще в вузе, что будет способствовать обеспечению учебных заведений не только современными управленческими кадрами, но и педагогами способными осознать современные проблемы и перспективы реформирования системы образования, успешно решать профессиональные проблемы в интересах образовательной организации и участников образовательного процесса с учетом текущих и перспективных потребностей государства.

Список литературы

1. Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 года. – URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (дата обращения: 13.10.2018).
2. Закон РК «Об образовании» от 27.07.2007г. образовании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.12.2015 г.). – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747#pos=0;0 (дата обращения: 17.10.2018).
3. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32372771#pos=28;-94 (дата обращения: 17.10.2018).
4. Корпоративное управление в системе железнодорожного транспорта Республики Казахстан: проблемы и пути их решения: автореферат дис. ... д-ра экон. Наук: 08.00.05: защищена 31.10.2008/ Баяхметова А.Т.; Каз. Академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева. – Алматы, 2008. – 46 с.
5. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века/ Б.С. Гершунский. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
6. Jensen M.C., Ruback R.S. The Market for Corporate Control: the scientific evidence// Journal of Financial Economics. – 1983. – Vol. 11. – P. 5-50.
7. Джонсон Дж. Корпоративная стратегия/ Джерри Джонсон, Кивен Шоулз, Ричард Уиттингтон; пер. с англ. и ред. А.Ю. Заякина. – М.: Вильямс, 2007. - 789 с.
8. Афанасьев М.П. Корпоративное управление на российских предприятиях. – М.: Интерэксперт, 2000. – 446 с.
9. Бандурин А.В., Дроздов С.А., Кушаков С.Н. Проблемы управления корпоративной собственностью. – М.: «БУКВИЦА», 2000. – 160 с.
10. Васильев Д. Корпоративное управление в России: есть ли шанс для улучшений?// Инвестиционный климат и экономическая стратегия России. – М.: ГУ – ВШЭ, 2000. – С. 169.
11. Балгарин Е.Е. Корпоративное управление в Казахстане: все только начинается// National Business. – 2005. - №5. – С. 54-55.
12. Корпоративное управление в системе железнодорожного транспорта Республики Казахстан: проблемы и пути их решения: автореферат дисс. ... д-ра экон. наук: 08.00.05: защищена 31.10.2008/ Баяхметова А.Т. - Алматы, 2008. - 46 с.
13. Стратегические объекты экономики Казахстана: состояние, проблемы и перспективы: монография/ Т.А. Есиркепов, Л.И. Мерғалиева. – Алматы: Экономика, 2010. – 82 с.
14. Altrichter H. Theory and Evidence on Governance: Conceptual and Empirical Strategies of Research on Governance in Education// [Governance von Bildung im Wandel](#). – 2015. - Vol. 28. – P. 25-43.
15. Формирование и развитие системы корпоративного управления крупным промышленным комплексом: проблемы и принципы совершенствования (на примере ОАО

«Казцинк»): автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 - Защищена 27.09.03/ Жасарова Р.А. - Караганда, 2003. - 30с.

16. Формирование и развитие системы корпоративного управления крупным промышленным комплексом: проблемы и принципы совершенствования (на примере ОАО «Казцинк»): дис... канд. экон. наук: 08.00.05 - Защищена 27.09.03/ Жасарова Р.А. - Караганда, 2003. - 154 с.

17. Патрахин А. И. Стейкхолдер-менеджмент современной образовательной организации// Молодой ученый. - 2016. - №22. - С. 184-186. - URL <https://moluch.ru/archive/126/34951/> (дата обращения: 17.10.2018).

18. Almudena Barrientos Báez, Alberto Javier Báez-García, Francisco Flores-Muñoz, Josué Gutiérrez-Barroso. Gender diversity, corporate governance and firm behavior: The challenge of emotional management// European Research on Management and Business Economics. - 2018. - Vol. 24, Issue 3. - P. 121-129.

19. Neghavati A. Core Skills Training in a Teacher Training Programme// Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2016. - Vol. 232. - P. 617-622.

20. Berikkhanova A. E., Zhussupova Zh. A., Berikkhanova G. Ye. Developing Creative Potential of Future Teachers: Research and Results// Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2015. - Vol. 171. - P. 1142-1146.

21. Hodaňová J., Laitochová J. Phenomenon of Excellence at Future Teachers Training// Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2015. - Vol. 174. - P. 3750-3756.

22. Везиров Т.Г., Костина Е.А. Образовательные web-технологии в подготовке бакалавров и магистров педагогического образования// Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. - 2016. - №4. - С. 39-49.

23. Шульга И.И., Муратбаева Г.А., Андриенко Е.В. Реализация образовательных технологий в профессиональной подготовке студентов вуза как изменение знаковых систем// Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. - 2015. - №6. - С. 88-100.

24. Наговицын Р.С., Максимов Ю.Г., Мирошниченко А.А., Сенатор С.Ю. Реализация дидактической модели подготовки студентов к новаторству в процессе непрерывного образования будущего учителя// Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. - 2017. - №5. - С.7-24.

25. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 июля 2016 года № 425 О внесении изменений в приказ исполняющего обязанности Министра образования и науки Республики Казахстан от 16 августа 2013 года № 343 «Об утверждении типовых учебных планов по специальностям высшего и послевузовского образования». - URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35922749#pos=0;127 (дата обращения: 17.10.2018).

26. Типовая учебная программа. Бакалавриат. МО 2204 Менеджмент в образовании. - Алматы: РУМС МОН РК при КазНПУ имени Абая, 2016. - 106 с.

КОРПОРАТИВТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖЕМІСТІ ДАМУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Л.А. Шкутина¹, А.Н. Санхаева²

¹ педагогика ғылымдарының докторы, профессор

² 6D010300 – Педагогика және психология мамандығының докторанты

^{1,2} академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қазақстан, Қарағанды қ., email: aliya_s08@mail.ru

Мақалада болашақ педагогтарды білім беру жүйесіндегі корпоративтік басқаруға даярлау және корпоративтік басқару арқылы білім беру менеджментін жүзеге асыру мәселесін зерттеу барысы қарастырылған. Мақала жазудағы мақсат – білім беру жүйесіндегі корпоративтік басқару ролін негіздеу және оған талдау жасау. Авторлар корпоративтік басқару мәнін білім берудің маңызды бөлігі деп қарастырады, сондай-ақ, оқытудың типтік жоспары мен оқытудың типтік бағдарламасы мазмұнын болашақ педагогтарды білім беру жүйесіндегі корпоративтік басқаруға дайындау көзқарасын ұстана отырып жалпылайды. Жоғарыда келтірілген мәселелерді ғылыми тұрғыдан талдай келе авторлар білім беру саласындағы корпоративтік басқару мәселесінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында жеткілікті деңгейде

зерттелмегендігін сөзге тиек етіп, аталмыш ұғымның экономика саласында ғана көтеріліп жүргендігін айтады. Сонымен бірге болашақ педагогдары білім берудегі корпоративтік басқаруға даярлау қажеттілігін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: білім беруді корпоративтік басқару, білім берудегі менеджмент, білім беру, педагогтар даярлау, стейкхолдерлер, қамқорлық кеңесі

IMPLEMENTATION OF CORPORATE GOVERNANCE AS A CONDITION FOR THE SUCCESS OF THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL SYSTEM OF KAZAKHSTAN

L.A. Shkutina¹, A.N. Sankhayeva²

¹Dr. Sci. (Pedagogy), Full Professor,

²PhD student of specialty Pedagogy and Psychology

^{1,2}Academician E.A. Buketov Karaganda State University,

Kazakhstan, Karaganda, e-mail: aliya_s08@mail.ru

The article presents a study on the problem of improving education management through the implementation of corporate governance and the preparation of future teachers for corporate governance in the education system. The purpose of the article is to analyze and substantiate the role of corporate governance in the education system. The authors reveal the essence of corporate governance as an important part of the education system, and also generalize the content of the Standard curriculum and the Standard academic program in terms of preparing future teachers for corporate governance in the education system. The authors come to the conclusion that insufficient coverage of the problem of corporate governance in the education system in the research literature, this problem more considered in the field of economics. They also point to the need to train future teachers for corporate governance in the education system.

Key words: corporate governance of education, management in education, education, teacher training, stakeholders, board of trustees

МРНТИ 14.35

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В СОДЕРЖАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Б.Ш. Турганбаева

к.п.н., декан историко-педагогического факультета
Государственного университета имени Шакарима, г. Семей, Казахстан,
e-mail: beibitgul.7@mail.ru

В статье рассматриваются особенности подготовки будущих педагогов к осуществлению педагогического менеджмента, а также выявлена его роль в профессиональном становлении специалистов. На основе анализа трудов зарубежных и казахстанских ученых проанализированы педагогические подходы к содержанию образования: когнитивный, культурологический, личностно-ориентированный, компетентностный и др. выделена содержательная структура различных аспектов педагогического менеджмента, а именно: когнитивно-содержательный, деятельностный, рефлексивный и ценностно-мотивационный.

Ключевые слова: менеджмент, педагогический менеджмент, будущий педагог, содержание образования, педагогические подходы

Развитие и совершенствование работы в современной школе основывается на методах и технологиях, которые может использовать руководитель для организации плодотворной работы учреждения. В педагогической практике до сих пор нередко встречаются такие понятия как «целенаправленное воздействие», «внедрение», «руководство» и др. Однако современное управление образовательным учреждением требует ориентации на взаимодействие, сотрудничество и рефлексивное управление. Соответственно в содержании профессиональной педагогической подготовки большое значение имеет формирование управленческой компетентности будущих педагогов.

Результаты анализа современных научных исследований свидетельствуют об актуальности проблемы формирования управленческой компетентности будущих педагогов в процессе их профессиональной подготовки в высших учебных заведениях. В работах Т.М. Баймолдаева, С.К.Исламгуловой, К.Ж.Аганиной, З.А.Исаевой, Ж.Б.Умирбековой и др. раскрыты вопросы формирования управленческой компетентности будущих педагогов.

Различные аспекты профессиональной подготовки будущих педагогов раскрыты в трудах казахстанских ученых Б.А.Тургынбаевой, Б.Т. Кенжебекова, Г.Ж.Менлибековой, К.С. Кудайбергеновой, К.М.Беркимбаева и др.

Несмотря на большое количество публикаций, заслуживает внимания проблема исследования особенностей подготовки будущих педагогов к осуществлению педагогического менеджмента в профессиональной деятельности.

Целью статьи является анализ содержания профессиональной подготовки будущих педагогов и определение основных направлений его совершенствования в контексте изучения основ педагогического менеджмента.

Профессиональная подготовка будущих педагогов предусматривает формирование высококвалифицированных специалистов нового поколения, способных к научному поиску, практической инновационной деятельности, быстрого и научно-обоснованного решения профессиональных проблем, саморазвития и самосовершенствования. Тем самым растут и требования к качеству профессиональной подготовки будущих педагогов. И.А. Зимняя отмечает, что «педагог должен обладать необходимыми профессиональными качествами, такими как: сила, уравновешенность, высокая мобильность нервной системы, высокий уровень интеллектуального развития, высокий уровень способности воображения и представления» [1, с. 85]. Для достижения такого результата необходимо обновление содержания образования, который является одним из определяющих компонентов профессиональной подготовки будущих педагогов. Содержание образования обеспечивает соответствие профессиональной подготовки специалистов в высших учебных заведениях современным тенденциям социально-экономического и культурного развития общества.

Содержание образования в высшей школе - это научная информация, необходимая для изучения, которая является педагогически обоснованной, логично оформленной, отраженной в

учебной документации, регулирующей процесс обучения в любом вузе [2]. В педагогической науке существуют многочисленные подходы к трактовке понятия содержание образования. Существует следующие педагогические подходы: когнитивный, культурологический, личностно-ориентированный, компетентностный и др.

Представители когнитивного подхода (Ю.К. Бабанский, В.П. Беспалько, В. В. Давыдов и др.) понимают содержание образования как совокупность знаний об окружающем мире, умений и навыков, обеспечивающих разностороннее развитие личности, готовность молодежи к жизни в обществе

Культурологический подход (И.А. Зязюн, С.А. Сысоева, В.А. Сластенин и др.) представляет собой педагогически адаптированную систему знаний, умений и навыков, опыта творческой деятельности и эмоционально-ценностного отношения к миру с обеспечением единства общечеловеческого, национального и личностно-культурного компонента

Личностно ориентированный подход (А.Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич, Т.В. Лаврикова, И.С. Якиманская и др.) обеспечивается положением о том, что в центре учебно-воспитательного процесса является личность, ее самобытность и самооценность, личный опыт. Соответственно, содержание образования, методики и образовательные технологии соотносятся с субъектным опытом и закономерностями профессионального становления личности [3]. В образовательном пространстве современной высшей школы получил распространение компетентностный подход (И.А. Зимняя, Г.К.Селевко, Ю.Г. Татур). Содержание учебно-воспитательного процесса усиливает практическую ориентацию образования, ориентированный на результативный компонент, который реализуется в приобретенных личностью компетентностях (ключевых и профессиональных).

Результаты анализа и обобщения рассмотренных подходов свидетельствуют о том, что в основе содержания профессиональной подготовки будущих педагогов должны быть научно обоснованные, актуальные, профессионально значимые знания, а также практические умения и навыки, которые обеспечивают готовность специалиста определенной отрасли к выполнению профессиональных функций. При этом весомым аспектом содержания образования является его влияние на формирование таких личностных качеств будущих педагогов, как: креативность, способность принимать решения и быстро действовать в непредвиденных ситуациях, открытость к инновациям, способность к педагогической рефлексии и самосовершенствования, а также сформированность ценностных ориентиров, внутренней мотивации личности.

Так, профессиональную подготовку педагогов целесообразно рассматривать как систему педагогически упорядоченных учебно-воспитательных мероприятий, направленную на овладение студентом совокупности необходимых компетенций, которые будут определять его готовность к выполнению профессиональных обязанностей в соответствии со статусом педагога и профессионального самосовершенствования в течение жизни.

В рыночных условиях развития общества для успешной самореализации будущих педагогов большое значение имеют знания о менеджменте в образовании, понимание экономических и психологических основ эффективного управления образовательными системами, педагогическим коллективом и самоуправлением. В контексте своего исследования К.Ж.Аганина обосновывает причины, побуждающие к включению в содержание профессиональной подготовки педагогов знаний и умений педагогического менеджмента [4]. А именно: необходимость поиска эффективных путей повышения образовательного уровня студентов, подготовки их к управленческой деятельности; отсутствие современного общепризнанного обоснования теоретико-методических основ осуществления подготовки будущих педагогов; необходимость совершенствования действующей системы принципов учебно-воспитательной деятельности бакалавриата в соответствии с требованиями современных педагогических технологий; разработка и внедрение в учебно-воспитательный процесс новых форм и личностно-ориентированных методик обучения; значительное расширение информационного пространства.

Современную трактовку понятия «менеджмент» можно рассматривать на основе наиболее переводных изданий в этой области. Один из ведущих теоретиков по проблемам управления Питер Друкер рассматривает менеджмент как особый институт - «ведущий класс руководителей», «особый орган предприятия» и прикладную дисциплину, «эффективность которой измеряется достигнутыми результатами» [5].

В статье Пейдж Г. Терри «Master's Degrees in Education Management» указывается, что «область управления образованием относится к оперативному управлению учебными заведениями» [6].

Термин «educational administration» также применяется к теории и практике управления образовательными организациями, поэтому в большинстве англоязычных публикаций он используется в качестве синонима «education management».

Понятие «pedagogical management» переводится на русский язык как «педагогическое менеджмент». Данный термин используется в зарубежных публикациях, описывающих различные приемы и методы обучения и воспитания. По своему смысловому значению это понятие близко к русскому термину «методика обучения», который определяется «как описание конкретных приемов, способов, техник педагогической деятельности в отдельных образовательных процессах» [7].

В статье «Teachers' pedagogical management and instrumental performance in students of an artistic higher education school» [8] рассматриваются вопросы педагогического менеджмента и инструментального образования студентов художественной высшей школы. Работа «Pedagogical management of learning activities of students in the electronic educational environment of the university: A Differentiated Approach» [9] описывает вопросы педагогического управления в учебной деятельности студентов в электронной образовательной среде вуза. В публикации «Features of pedagogical management in the information society conditions» [10] рассматриваются особенности педагогического менеджмента в условиях информатизации, которые влияют на содержание и культуру управления образованием.

По мнению Ж.Б. Умирбековой, что педагогический менеджмент в образовании – это совокупность принципов, методов, средств и форм управления организацией образования для достижения качества образования (развития содержания, учащихся, учителей и системы распределения ресурсов) [11].

Таким образом, педагогический менеджмент – это специфический вид интеллектуальной деятельности, реализуется через систему действий личности и воздействия на объект управления путем научно обоснованного анализа, прогнозирования, планирования, организации, контроля и оценки качества их функционирования с целью достижения высокой эффективности социально-значимых образовательно-воспитательных результатов.

Рассмотрим содержательное наполнение перечисленных аспектов подготовки в контексте изучения дисциплины «Педагогический менеджмент». Содержание данной дисциплины определяется совокупностью следующих аспектов:

- *Когнитивно-содержательный аспект* обеспечивается системой научных знаний о сущности основных категорий, особенности управления современными образовательными учреждениями, законодательное обеспечение и полномочия органов управления учебных заведений, направления обновления общего среднего образования, функции, методы и технологии менеджмента в образовании, социально психологические механизмы управленческой деятельности.

- *Деятельностный аспект* предусматривает формирование у будущих педагогов способности использовать педагогически и экономически целесообразные методы управления образовательным процессом, реализовывать на практике функции педагогического менеджмента (целеполагание, планирование, организация, контроль), создавать положительный имидж учебного заведения, благоприятный психологический климат в педагогическом коллективе. Также обращаем внимание на формирование навыков самоменеджмента, самомаркетинга, эффективного построения деловой карьеры.

- *Рефлексивный аспект* реализуется через самопознание и осмысление студентом собственных действий и состояний, межличностных отношений и общения с другими. В контексте педагогического менеджмента будущий специалист познает свои возможности по осуществлению управленческой деятельности, уровень развития лидерских, коммуникативных качеств, анализирует особенности, которые могут препятствовать самореализации. Согласно личности может спроектировать собственную траекторию саморазвития и самосовершенствования.

- *Ценностно-мотивационный аспект* обеспечивается осознанием магистрантами значимости основ педагогического менеджмента для профессиональной самореализации, учетом гуманистических принципов управления образовательным процессом учебного заведения

(внимания и доверия к человеку, сотрудничества, социальной справедливости, индивидуального подхода в управлении, обогащение педагогической деятельности, личностного стимулирования, коллективного принятия решений, горизонтальных связей, автономизации управления, постоянного обновления), а также ценностными ориентирами личности. Также все чаще ученые обращают внимание на социально-психологическую составляющую управленческой деятельности, коммуникативные навыки руководителя, способность к восприятию и реализации инноваций, мобильность личности и умение рационально использовать личностные ресурсы.

В ведущую составляющую педагогического менеджмента – его основных элементов и системообразующих понятий – входят следующие базовые определения:

Управление - комплекс принципов, методов организации, форм и технологий, приемов управления образовательным и учебно-воспитательным процессом, направленные на повышение его эффективности.

Образовательный процесс – целенаправленная деятельность по обучению, воспитанию и развитию личности, путем организованного учебно-воспитательного и учебно-познавательного процесса в единстве с самообразованием личности, обеспечивающие усвоение знаний, умений и навыков на уровне не ниже государственного образовательного стандарта.

Менеджер учебно-познавательного процесса – это педагог, выступающий в качестве субъекта системы управления.

Менеджер познавательного процесса – руководитель учебного заведения (директор, его заместитель), выступающий в качестве субъекта управления учебно-воспитательной деятельностью педагогических работников [4].

Для реализации выделенных аспектов содержания необходимо использовать соответствующие технологии, формы и методы обучения. В современной системе подготовки будущих специалистов к педагогическому менеджменту, как указано в ряде научных работ (А. Жунисбекова, К.Б.Аданов, М.М.Книсарина, Ж.Б. Умирбекова и др.), актуальным является инновационный подход. Наряду с традиционными методами обучения предлагается обновление и совершенствование образовательных технологий, научно-методических разработок, средств.

Согласны с мнением А. Жунусбековой о том, что «... система активных методов обучения соответствует критериям инновационности и способствует активному развитию личности в условиях обучения в ВУЗе, формирует у будущих педагогов способность проектировать и организовывать свою деятельность»[12, с.55]

Использование активных методов и технологий в процессе изучения педагогического менеджмента способствует формированию у студентов критического мышления, умение моделировать и анализировать педагогические ситуации, навыков взаимодействия и организации работы в группе. Так, традиционную систему обучения целесообразно дополнять такими активными методами, как дебаты: «аквариум», «мозговой штурм», «метод проектов», «проблемный метод», составление портфолио, «микрофон» и др. При этом важно подбирать профессионально значимый учебный материал, близкий к реальным условиям будущей профессиональной деятельности будущих педагогов.

Таким образом, результатом изучения предмета «Педагогический менеджмент» должна быть совокупность знаний, умений, навыков, профессиональных ценностей, личностной мотивации студентов, которые являются основой для формирования их управленческой компетентности. Одним из условий эффективной профессиональной подготовки специалистов в высшем учебном заведении считаем обоснованное сочетание традиционных и инновационных методов и технологий обучения.

Перспективу дальнейших исследований видим в детальном анализе современных технологий формирования управленческой компетентности будущих педагогов в высшем учебном заведении, использование принципов педагогического менеджмента при организации производственной практики студентов.

Список литературы

- 1 Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. М. : Логос, 2004. – 480 с
- 2 Буланова-Топоркова М.В. (ред.). Педагогика и психология высшей школы. Учебное пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2002. — 544 с.
- 3 Ситаров В.А. Дидактика: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А.Ситаров, под ред. В.А.Сластенина.- М.: Академия, 2002. - 368 с.

- 4 Аганина К. Ж. Инновационные подходы к подготовке менеджеров образования / К. Ж. Аганина, М. М. Книсарина // Білім әлемінде=В мире образования . - 2015. - № 4. - С. 10-14
- 5 Друкер П.Ф. Практика менеджмента / пер. с англ. И. Веригина. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2015. - 873 с.
- 6 Page G. Terry. International Dictionary of Education. London: Kogan Page; New York: Nichols Pub. Co., 1977. 224 p.
- 7 Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. М.: Академия. 2003.-173 с.
- 8 Edwin De La Cruz Bautista «Teachers' Pedagogical Management and Instrumental Performance in Students of an Artistic Higher Education School»// Propósitos y Representaciones Jul.-Dic. 2017, Vol. 5, N° 2: pp. 321 - 357 http://www.scielo.org.pe/pdf/pyr/v5n2/en_a08v5n2.pdf
- 9 Toktarova V.I. Pedagogical Management of Learning Activities of Students in the Electronic Educational Environment of the University: A Differentiated Approach. International Education Studies. Vol. 8, No. 5; 2015 / <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1060925.pdf>
- 10 Olkhovaya T.A. Features of Pedagogical Management In The Information Society Conditions. Modern Journal of Language Teaching Methods, 8 (7), 38-46/ http://mjltm.org/files/site1/user_files_a9608a/admin-A-10-1-64-8781678.pdf
- 11 Особенности современного этапа и развитие управления персоналом / Ж.Б. Умирбекова // Білім берудегі менеджмент=Менеджмент в образовании. - 2004. - № 4. - С. 49-51.
- 12 Жунусбекова А. Подготовка будущих учителей начальных классов к управленческой деятельности: дис. ...док. филос. (PhD). Алматы, 2015.- 161 с.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ

Б.Ш. Тұрғанбаева

п.ғ.к, тарих-педагогика факультетінің деканы,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Қазақстан,
email: Beibitgul.7@mail.ru

Мақалада болашақ мұғалімдерді педагогикалық менеджментті жүзеге асыруға үйрету ерекшеліктері, сондай-ақ мамандардың кәсіби дамуындағы рөлі айқындалды. Шетелдік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерін талдау негізінде білім мазмұнын педагогикалық көзқарастары қарастырылып когнитивтік, мәдени, тұлғалыққа бағдарландырылған, құзыреттілікке бағдарланған және т.б. тәсілдер талданды. Педагогикалық менеджменттің әр түрлі аспектілерінің мазмұндық негіздемелері анықталды, олар: когнитивті-ақпараттылық, іс – әрекеттілік, рефлексиялық және құндылық - мотивациялық.

Түйін сөздер: менеджмент, педагогикалық менеджмент, болашақ мұғалім, білім беру мазмұны, педагогикалық тәсілдер

PEDAGOGICAL MANAGEMENT IN THE CONTENT OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

B. Sh. Turganbayeva

Cand. Sci. (Pedagogy), dean of the Historical and Pedagogical Faculty,
Shakarim State University, Semey, Kazakhstan, email: beibitgul.7@mail.ru

The article discusses the features of training the future teachers to the implementation of pedagogical management, their role in the professional development of specialists. On the basis of the works of foreign and Kazakh researchers, pedagogical, cognitive, cultural, personal-centered, competence-oriented approaches to the content of education are described. The substantive structure of various aspects of pedagogical management is highlighted, namely: cognitive-informative, activity-based, reflective, and value-based – motivational aspects.

Key words: management, pedagogical management, future teacher, educational content, pedagogical approaches

Поступило в редакцию 19.01.2019.

МРНТИ 14.01.11

КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІК: МӘНІ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ

Г.К. Накыпова

6D010300 - «Педагогика және психология» мамандығының PhD докторанты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан, e-mail: gulnur_8220@mail.ru

Кәсіби құзіреттілік теориясы мәселесі елдің экономикалық және әлеуметтік даму шарттарын қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады. Кәсіби құзіреттілік бұл нақты ахуалдарда бұдан бұрын өткен тәжірибелер негізінде кәсіби шешім қабылдау қабілеті саналады. Берілген мақалада кәсіби құзіреттілік түсінігінің мәні мен негізгі қағидалары зерттелген. Зерттеу жұмысында педагогика және психология ғылымдарында қалыптасқан тұжырымдамалар қарастырылады. Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы мынада: кәсіби құзіреттілік түсінігі құрылымданды және жүйеленді, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық тұжырымдарға ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: кәсіби құзіреттілік, тұлға, маман, білім, шеберлік

Технологиялық инновациялар және еңбекті ұйымдастырудың жаңа түрлерінің енуі, нарықтағы тұрақсыздық барысында туындаған өзгерістер кәсіби құзіреттілік түсінігіне мән беруді талап етіп отыр. Қазіргі шарттарда өз кәсібінің нағыз иегерін қалыптастыру білім, қабілет пен дағдылар жүйесі, кәсіби құзіреттілік, маманның дара қасиетін айқындаумен байланысты. Еліміздің еуропалық ғылыми және білім беру кеңістігіне енуі жоғары білім жүйесінде көптеген өзгерістерге әкелді. Сондықтан кәсіби құзіреттілік түсінігі қазіргі замандағы жетекші педагогикалық теорияға айналды.

Бүгінгі таңда кәсіби құзіреттілік ұғымына бүкіл қоғам ерекше назар аударып отыр. Бұл кәсіби даярлық бойынша ескі жүйенің қазіргі заман талабына сай өзектілігін жоғалтуына байланысты деп ойлаймыз. Заманауи шарттарда әрбір ел үшін еңбек ресурстарының кәсіби деңгейі бойынша көрсеткіштер маңызды мәселеге айналды. Барлық ғылым салаларында кәсіби құзіреттілік ұғымын кешенді түрде талдауға ұмтылыстар жасалуда. Дегенмен, қазіргі ғылымда кәсіби құзіреттілік түсінігіне байланысты нақты анықтамалардың қалыптаспағандығын да айта кеткеніміз жөн. Сондықтан берілген мәселенің мәні мен негізгі қағидаларын талдау басымдығы мол міндет болып табылады.

Жалпы кәсіби құзіреттілік түсінігі бойынша зерттеулерге Ресей ғалымдары көп назар аударғандығы байқалады. Тақырып бойынша зерттеулер ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап кеңінен таралғаны көрініп тұр.

А.К. Маркова кәсіби құзіреттіліктің төрт түрін көрсетеді:

- арнайы немесе қызметтік кәсіби құзіреттілік қызметті жоғары кәсіби деңгейде игеруді сипаттайды және арнайы білімнің болуымен қатар, оны тәжірибеде қолдану шеберлігін қамтиды;
- әлеуметтік кәсіби құзіреттілік кәсіби байланыс барысындағы қауымдастықта қабылданған бірлескен кәсіби қызмет пен ынтымақтастық тәсілдерін игеруді сипаттайды;
- жеке кәсіби құзіреттілік өз болмысын көрсету және өздігінен даму тәсілдері, кәсіби өзгерістерге қарсылық таныту құралдарын игеруді сипаттайды. Мұнда маманның өз кәсіби қызметін жоспарлау, шешімді жеке қабылдау, мәселені көру қабілеті де жатады;
- дербес кәсіби құзіреттілік өзін-өзі реттеу, кәсіби өсуге даярлық, кәсіби тозуға ұшырамау, тұрақты кәсіби ынталану тәсілдерін игерумен сипатталады [1; 34].

С.А. Дружиловтың [2; 33] ойынша, кәсіби табыстылыққа жету кәсіби құзіреттілікті қажетті деңгейде қалыптастырумен байланысты. Кәсіби оқыту алдағы уақыттағы кәсіби құзіреттілік негіздерін қалыптастыру ретінде қарастырылады. Ол жаңа материалдармен алғашқы танысу (кәсіби білім, тұжырымдамалар, дағдылар) кезеңінен бастап қалыптасқан кәсіби құзіреттілікпен аяқталатын кәсіби оқыту үрдісін сипаттайтын төрт кезеңді атап көрсетеді.

Бірінші кезең: *ойланбайтын біліксіздік* – адамда қажетті білім, шеберлік, дағдылардың жоқтығы және ол табысты қызметке қажетті талаптарды білмейді. Бұл кезең келесі кәсіби өзін-өзі бағалаумен сипатталады: «Мен білмейтінімді білмеймін». Адам атқарып отырған қызметіне қажетті білімі, шеберлігі, дағдылардың кемшіліктерін білген жағдайда екінші кезеңге өтеді.

Екінші кезең: *саналы біліксіздік* – адам кәсіби білімі, шеберлігі, дағдылардың жетіспеушілігін сезінеді. Мұнда екі нәтиже шығуы мүмкін: конструктивтік (тұлғалық және кәсіби белсенділіктің көрінісі), деструктивтік (әлеуметтік селқостықтың түрі).

Конструктивтік жол субъектінің өз кәсіби біліксіздігін сезіну арқылы жетіспейтін кәсіби білім, шеберлік, дағдыларды иелену бойынша ынталандыруды арттыруды қамтиды. Деструктивтік нәтиже алдағы уақыттағы кәсіби оқытуға кедергі келтіретін өз күшіне сенімсіздік, психологиялық жайсыздық, мазасыздықтың артуы секілді сезімдердің пайда болуына әкеледі. Екінші кезең үшін «Мен білмейтінімді білемін» түсінігі тән.

Үшінші кезең: *саналы құзіреттілік* – адам өз кәсіби білімі, икемділігі мен дағдылары құрылымға енетітін және осы қасиеттерді тиімді пайдалана алатынын біледі. Үшінші кезең үшін кәсіби өзін-өзі бағалаудың мына түрі сәйкес келеді: «Мен білетінімді білемін».

Төртінші кезең: *ойланбайтын құзіреттілік* – кәсіби дағыдалар толықтай бірігіп, мінез-құлыққа орныққан; кәсіпқойлық тұлғаның бөлігі болып табылады. Құзіреттіліктің бұл түрі шеберліктің деңгейін көрсетеді. Дегенмен, осы кезеңде кәсіби өзгерістің орын алу қауіптілігі жоғары.

А.С. Роботова редакциялығында жазылған еңбекте кәсіби құзіреттілік кәсіби қызметті жүзеге асырудағы маманның теориялық және тәжірибелік даярлығының бірлігімен сипатталады [3; 66].

А. Дорофеев [4; 31-32] кәсіби құзіреттіліктің төмендегідей қырларына мән береді:

1. Біліктіліктің өзектілігі (кәсіби саладағы білім, шеберлік пен дағдылар, кәсіби қызметті жүзеге асыруға қажетті және жеткілікті заманауи компьютерлік технологияларды игеру қабілеті).

2. Когнитивтік даярлық (әрекет деңгейінде жаңа білім, жаңа құралдар, жаңа ақпараттық және компьютерлік технологияларды игеру шеберлігі, ақпараттық тапшылықты айқындау, қажетті және жеткілікті ғылыми ақпараттарды іздеу мен игеру қабілеті, үйрену және өзгені үйрету шеберлігі).

3. Коммуникативтік даярлық: ана тілі мен шетел тілін білу, базалық және сабақтас ғылымдар мен салалардың түсініктік аппараты мен лексикасын қолдану қабілеті, байланыс техникасы мен технологияларын игеру, патент, авторлық құқық алу негіздері, еңбек қатынастарының құқықтық саласы, кәсіби қатынастардың іскерлік этикасы мен ұжымды басқаруды білу, демократиялық және авторитарлық басқаруды үйлесімді түрде қолдану шеберлігі, пікірталас жүргізу, өз шешімін вербальды, бейнелік түрде ынталандыру және қорғау.

4. Өндірісті оңтайландыру мен ізгілендіру мақсатында техникалық-экономикалық, экологиялық-бағдарлық талдау әдістерін иелену.

5. Креативтік даярлық – белгілі міндеттерді шешуде жаңа тәсілдер ізденісінің қабілеті немесе кәсіби және сабақтас салаларда жаңа міндеттерді қою және шешу.

6. Рухани, саяси, әлеуметтік және экономикалық үрдістерге сәйкес кәсіби сала мен техносфераның даму қағидалары мен негізгі бағыттарын түсіну.

7. Кәсіби жетілу мұқтаждығы, ұмтылысы мен даярлығы, корпоративті өзін-өзі тану мен жағдай жасау.

8. Жоғары өзін-өзі бағалау барысындағы жауапкершілік, мақсаттылық, табандылық, төзімділік, талапшылдық және өзіне сын көзбен қараушылық секілді кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттер.

В.И. Волынкиннің пайымдауынша, кәсіби құзіреттілік бұл психикалық және тұлғалық (кісілік) қасиеттердің үйлесімі, мұндай психикалық және тұлғалық (сезімталдық) күй өздігінен және жауапкершілікпен әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл нақты еңбек қызметін орындаудың қабілеттілігі мен шеберлігі [5; 232].

Е.А. Гнатышина маманның кәсіби құзіреттілігі ұғымын кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру қабілеті және бұл үрдісте үздіксіз өзін-өзі дамытуға даярлығы ретінде айқындайды [6; 62]. Аталмыш еңбекте ол түсінікке мынадай анықтама береді: «когнитивті, операциялы-технологиялық, мотивациялық-еріктік және коммуникативтік құрамдастар жиынтығын, кәсіби қызметті тиімді орындау қабілеті деңгейін көрсететін, қозғалыс, кәсіби еңбектің ғылымды

қажетсіну деңгейінің артуы мен оның нәтижесі үшін жеке жауапкершілігінің өсуін құрайтын полиаспектілі сипаттама» [6; 68].

Р. Гурина [7; 82-83] өз еңбегінде кәсіби құзіреттіліктің шектік сипаттамалық белгілерін көрсетеді:

Кәсіптік бейімделу. Кез келген қызметке бейімделу тұлғаның танымдық, мотивациялық-құндылықтық және эмоционалды-еріктік салаларын қайта құруға бағытталып, оның жылдамдығы және нәтижелерімен айқындалады. Құзіреттіліктің негізін осы салалардың құрылымдық компоненттері құрайтындықтан бейімделу кәсіби құзіреттіліктің шектік сипаттамасынң негізі ретінде көрініс табады. Демек, жас маманның кәсіпорын шарттарына бейімделуі оның кәсіби құзіреттілігінің шектік сипаттамасы болып табылады. Бұл тұста бейімделу құзіреттіліктің барлық құрылымдық компоненттерін қамтиды.

Үмітті жүзеге асыру. Құндылықтарға сүйенген үмітті жүзеге асыру құзіреттіліктің мотивациялық-құндылықтық компонентін көрсетеді. Мұның мынадай дәлелдері бар:

1. Ортаға тұлғаның әлеуметтік-кәсіби бейімділігі тұлғаның сұранысы мен белгілі бір қызметтің талаптары арасындағы сәйкестілікті көздейді. Тұлға өзінің әлеуметтік қажеттіліктері мен үмітін толықтай қанағаттандырады. Демек, жаңа шарттарда тұлғаның бейімделуі мен үмітті жүзеге асыру арасында өзара байланыстар бар.

2. Маманның құзіреттілігі еңбек қызметі процесіндегі үмітті жүзеге асыру дәрежесімен бағалануы ықтимал.

3. Бір мамандықтың өкілдері жұмыс, кәсіби қызмет қатынасында ортақ құндылықтар мен үміт құндылықтарын иеленеді. Сондықтан бітірушілердің үмітін жүзеге асыру олардың кәсіби құзіреттілігінің көрсеткіші саналады.

Өндірістік үрдісте мәселелердің болуы кәсіби құзіреттіліктің үшінші шектік сипаттамалық белгісі болып табылады. Ол кәсіби қызметте қиындықтарды жеңу мінез-құлық дағдылары мен тәжірибелерінің болуы немесе жоқтығын айқындайды.

Еңбек нарығындағы бітірушінің бәсекеге қабілеттілігі білім беру мекемесі түлегінің кәсіби құзіреттілігінің қосымша шектік сипаттамалық белгісі болуы мүмкін. Бәсекеге қабілеттіліктің сапалық көрсеткіші ретінде білім беру мекемесі бітірушісінің жұмысқа қабылдануы саналады. Көп жағдайда жұмысқа қабылдау әңгімелесу және конкурстық іріктеу арқылы жүргізіліп, алдына қойылған мақсатқа жетуді айғақтайтын құзіреттіліктің эмоционалды-еріктік құрамдасын көрсетеді.

И.М. Карицкая [8; 57-58] әлеуметтік-кәсіби құзіреттілік терминін қолданады. Ол әлеуметтік-кәсіби құзіреттілікті төрт бөлімге бөледі:

Базалық:

- зияткерлік-қамтамасыз етуші (даму нормалары деңгейіндегі негізгі ойлау операциялары). Осы блокқа сәйкес дамудың нормасы ретінде ЖОО бітірушісі анализ және синтез; салыстыру; жүйелендіру; шешім қабылдау; болжау; ұсынылған мақсатқа сәйкес қимылдар нәтижелерінің қатыстылығы секілді ойлау әрекеттерін иеленуі керек.

Тұлғалық шеңберіндегі адамға тән жауаптылық, жинақылық, мақсаттылық секілді тұлғалық ерекшеліктер.

Әлеуметтік:

- адамның әлеуметтік қамсыздандырудағы өмір-салты мен өзге адамдар, топтар, ұжыммен өзара қимылдардың баламалылығы. Осы блокқа сәйкес бітіруші мынадай қабілеттерді иеленуі керек:

- өз өмірін салауатты өмір салты әлеуметтік маңызы бар ұсыныстарға сай ұйымдастыру;
- жатақханада азаматтың құқықтары мен міндеттерін басшылыққа алу;
- өз мінез-құлқында болмыс (өмір), мәдениет, әлеуметтік өзара қимылдар құндылықтарын басшылыққа алу;

- өзін-өзі дамытудың (өзін-өзі кемелдендіру) келешек ізденістерін құру және жүзеге асыру;

- иелену үрдісінде білімді біріктіру және әлеуметтік-кәсіби міндеттерді шешу барысында қолдану;

- адамдармен ынтымақтастықта болу, басқару және бағыну;
- ана тілі мен шет тілінде ауызша және жазбаша түрде араласу;
- қалыпсыз ахуалдарда шешімді табу;
- әлеуметтік және кәсіби міндеттерді шығармашылық тұрғыда шешуді табу;
- ақпаратты қабылдау, сақтау, өңдеу, тарату және қайта құру (кітапхана каталогтары, ақпараттық жүйелер, Интернет, электронды пошта және т.б.).

Кәсіби:

- кәсіби қызметті орындаудың баламалығын қамтамасыз етеді. Осы блокқа сәйкес бітіруші мамандық, бағытталу бойынша кәсіби міндеттерді шеше алуы керек.

Е.В. Василевская [9; 98] ғылымда құзіреттілік және кәсіби құзіреттілік түсініктерін алты бағытта қарастырылып жатқандығын дәйектейді:

1) «кәсіби құзіреттілік» категориясы «мәдениет» категориясына ара қатыстылығы басым және тұлғаның дамуы, оның білімділігі мен тәрбиелілігінің нәтижесі ретінде қарастырылады (Е.В. Бондаревская, Б.С. Гершунский, А.И. Пискунов, Е.В. Попова, Н. Розов және т.б.);

2) кәсіби құзіреттілік сапа, шеберлік жүйесі ретінде түсіндіріледі (Т.Г. Браже, Н.И. Запрудский және т.б.);

3) кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру мақсатындағы кәсіби даярлық пен қайта даярлықты ұйымдастырудың мәселесі (Е.М. Павлютенков, А.И. Пискунов және т.б.);

4) «кәсіби құзіреттілік» пен «кәсіби қызметке даярлық» категорияларының байланысы;

5) психологияда тұлғаның қасиеті, сипаттамасы мен оның мазмұнындағы нәтижелі компонентке кіріспе;

6) кәсіби құзіреттілікті түсіндірудегі әрекеттік тәсіл ұстанымы бойынша маман білімділігінің деңгейі ретінде (Б.С.Гершунский, А.Д.Щекатунова және т.б.).

Бүгінгі таңда отандық ғалымдар кәсіби құзіреттілік түсінігіне қызығушылық танытып келеді. Құзырлықты педагогикалық категория ретінде дамуын теориялық-әдіснамалық тұрғыда негіздеген ғылыми еңбекте К.С. Кудайбергенова [10] кәсіби құзіреттілік ұғымына ерекше мән береді. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х.Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т.Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), М.В.Семёнова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру) т.б. ғалымдар зерттеді. Соңғы жылдары кәсіби құзіреттілік мәселелеріне арналған докторлық диссертациялардың [11, 12, 13] қорғалғандығы баршамызды қуантатындығы анық.

Ф.Н.Жұмабекованың [14; 73] пікірінше: «кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың барлық құрылымдық құрамдас бөліктері болашақ мамандардың білім беру ұйымдарындағы қызметіне, атап айтқанда, нақты педагогикалық жағдайларды шеше алу шеберлігіне бағытталған. Мамандардың кәсіби даярлығы, яғни оның білім беру қызметі барысында иеленген білімі, тәжірибесі, жеке және әлеуметтік қасиеттері мен құндылықтарын жұмылдыру қабілеті оның кәсіби құзіреттілігін қалыптастырып, біліктілігін арттыруды құрайды және оны өз тәжірибесінде тиімді пайдалана алуымен өлшенеді».

Г.М.Касымова [15] өз еңбегінде студенттерді кәсіби даярлаудағы кейс әдісінің кәсіби құзіреттілікті арттырудағы маңыздылығы туралы айтады. Ғалым әдісті студенттерді кәсібилендіруге ықпал ететіндігі және олардың есеюге деген қызығушылығы мен оң мотивациясын қалыптастыратындығын дәйектейді. Ал. Н.У.Сайбекова [16] өз зерттеуінде «құзірет», «құзіреттілік» және «кәсіби құзіреттілік» ұғымдарына талдау жасайды.

Қорыта айтқанда, кәсіби құзіреттіліктің мәні мен негізгі қағидаларын түсіну арқылы болашақ мамандардың еңбек нарығына даярлығын айқындай аламыз. Жалпы зерттеу жұмысында ұсынылған материалдарды талдау негізінде кәсіби құзіреттілікті дамытудың маңызды белгілері мынада деп ойлаймыз:

1. Кәсіби дербестік берілген талаптарды орындау қабілеті, өз қызметін жоспарлау, ұйымдастыру, реттеу мен бақылау, бастамалар көтерудің қабілетімен байланысты.

2. Маманның ойлау үрдістеріндегі логикалық, жылдамдылық пен креативтілік кәсіби міндеттерді жылдам шешу шеберлігі және осы шешімдердің бірегейлігі мен бейқалыптылығымен өлшенеді.

3. Кәсіби жұмылу оңтайлы жылдам шешім қабылдау, ахуалдар өзгерістеріне даярлық қабілетінен байқалады.

4. Коммуникативтілік тұлғаның қарым-қатынастарға бейімділігі, адамдармен байланысқа түсу қызығушылығы мен төзімділігін көрсетеді.

5. Өз шешімі мен қызметі барысында орын алған нәтижелерге жауапкершілік.

6. Денсаулық физикалық және психикалық қызметтерді сақтау мен дамытудың, тиімді еңбекке қабілеттілік пен әлеуметтік белсенділіктің негізі болып табылады.

Бір мақала шеңберінде кәсіби құзіреттілік туралы ғылымдардағы барлық түсініктерді талдау мүмкін емес екендігі анық. Мәселені талдау мақсатында жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру алдағы уақыттың еншісінде. Зерттеу көрсетіп отырғандай, кәсіби құзіреттілік өмірлік және кәсіптік міндеттер бойынша тиімді шешімдер қабылдаумен тығыз байланысты. Кәсіби құзіреттілікті зерттеу кәсіби әрекеттердегі нәтижелерге жетуге бағытталған тұлғаның тәжірибе, білім, шеберлік пен қатынастар бойынша өзара байланыстарды талдау кешенін құрайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.

2 Дружилов С.А. Обучение и стадии профессиональной компетентности // «Непрерывное образование как условие развития творческой личности»: Сборник по материалам Фестиваля педагогического творчества. – Новокузнецк: ИПК, 2001. – 174 с.

3 Введение в педагогическую деятельность / Под ред. А.С. Роботовой. 2-е изд., стереотип. - М.: Академия, 2004. – 208 с.

4 Дорофеев А. Профессиональная компетентность как показатель качества образования // Высшее образование в России. – 2005. - №4. – С. 30-33.

5 Волынкин В.И. Педагогика в схемах. - Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 283 с.

6 Гнатышина Е. А. Компетентностно-ориентированное управление подготовкой педагогов профессионального обучения. - СПб: Книжный Дом, 2008. - 424 с.

7 Гурина Р. Как измерить профессиональную компетентность? // Высшее образование в России. – 2008. - №10. – С. 82-89.

8 Карицкая И.М. Социально-профессиональная компетентность как основа успешной профессиональной деятельности // Омский научный вестник. – 2009. - №1 (75). – С. 54-58.

9 Василевская Е.В. Общациональная система профессионального роста учителей: профессиональные компетентность и компетенции // Всероссийская конференция по анализу хода внедрения национальной системы учительского роста. – М., 2017. – С. 94-103.

10 Кудайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері. - Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 13.00.01 – Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика. - Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы, 2010. – 236 б.

11 Жорабекова А.Н. Формирование профессиональных компетенций будущего учителя на основе полилингвального подхода. - Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD). – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, 2015. – 203 с.

12 Джандильдинов М.К. Студенттердің кәсіби-тұлғалық құзіреттіліктерін дамытудың педагогикалық шарттары. – Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2015. – 151 б.

13 Оразбаева К.О. Жаһандану жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру. - Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2016. – 163 б.

14 Жұмабекова Ф.Н. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың басым бағыттары // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2015. - №3 (46). – 69-74 бб.

15 Касымова Г.М. О кейс-методе в профессиональном обучении студентов // Вестник Казахского государственного женского педагогического университета. – 2016. - №1 (61). - С. 147-153.

16 Сайбекова Н.У. «Құзірет», «құзіреттілік» және «кәсіби құзіреттілік» ұғымдары // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. - 2016. - №2 (62). - 139-143 бб.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: СУЩНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ

Г.К. Накыпова

PhD докторант специальности 6D010300 - «Педагогика и психология»
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
г. Кызылорда, Казахстан, email: gulnur_8220@mail.ru

Проблема теории профессиональной компетентности является значимым фактором формирующий условия для экономического и социального развития страны. Профессиональная компетентность - это способность основывать профессиональные решения на предшествующих опытах с конкретными ситуациями. В данной статье исследуется сущность и основные принципы профессиональной компетентности. В исследовательской работе были рассмотрены сформированные концепции в педагогической и психологической науке. Практическая значимость работы в следующем: были структурированы и систематизированы понятия профессиональной компетентности, особое внимание были направлены на педагогические и социально-психологические концепции.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, личность, специалист, знание, умение

PROFESSIONAL COMPETENCE: ESSENCE AND BASIC PRINCIPLES

G.K. Nakypova

PhD student 6D010300 - Pedagogy and Psychology
Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan, email: gulnur_8220@mail.ru

The problem of the theory of professional competence is a significant factor shaping the conditions for the economic and social development of the country. Professional competence is the ability to base professional decisions on previous experiences with specific situations. In this article researched the essence and basic principles of professional competence. In the research work considered the formed concepts in pedagogical and psychological science. Practical significance of the work was as follows: structured and systematized the concepts of professional competence, special attention was directed to pedagogical and socio-psychological concepts.

Key words: professional competence, personality, specialist, knowledge, skill

Редакцияға 31.01.2019 қабылданды.

МРНТИ 14.25.01

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Л.Е. Агеева

к.п.н., и.о. ассоциированного профессора
Казахский государственный женский педагогический университет
г.Алматы, Казахстан, email: ageevale_1971@mail.ru

В статье рассматривается актуальная проблема формирования коммуникативной компетентности младших школьников. Автор раскрывает актуальность, методологические основы и эксперимент по формированию коммуникативной компетентности учащихся начальной школы. Раскрыта сущность и рассмотрено содержание понятия «коммуникативная компетентность». Представлены качественные критерии и уровни сформированности коммуникативной компетентности младших школьников. Описана апробированная система работы в начальной школе по формированию коммуникативных навыков.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, младший школьник, целостный педагогический процесс, общение, формы сотрудничества

Ученые, педагоги-практики констатируют, что, в большинстве случаев, для современного школьника характерна слабая мотивация к обучению, снижение познавательной активности и обучаемости, гиперактивность, инфантильность личности и другое. Поэтому в первую очередь необходимо формировать интерес к учебной деятельности, умения учиться. Осуществить это возможно только опираясь на современные достижения психолого-педагогических исследований, используя активные методы обучения на основе коммуникации.

Преимущество использования коммуникативного подхода в учебном процессе в том, что формирование коммуникативной компетентности способствует повышению мотивации учащихся, содействует установлению межпредметных связей, развитию познавательной активности, самодисциплины, навыков совместной деятельности и многому другому [1]. Рассматривая коммуникативную компетентность с позиции мышления, А.Б. Добрович писал, человек мыслит и это означает, что он живет в режиме ситуации в соответствии со своими интуитивными ожиданиями, а также с ожиданиями своего партнера. В.А.Кан-Калик, Н.Д.Никандров рассматривали общение как основу формирования коммуникативной компетентности, как неотъемлемую часть всех видов человеческой деятельности на протяжении всей жизни [2]. В.А.Кан-Калик отмечал, что человек «постоянно осуществляет многократную коммуникативную деятельность. Вот почему ... важную роль приобретает обучение основам... общения...» [3, 14]. Не все люди представляют себе, каким образом могут быть реализованы те или иные коммуникативные акты, так как не определены методы и средства их осуществления [3].

Понятие коммуникации как общее понимание связей индивидуальных действий относительно коллективного продукта и последующая реализация этих связей в структуре нового совместного действия, обеспечивающее опосредствование субъект - объектные отношения за счет возникающих субъектов-субъектных отношений рассматривает А.Н.Перре-Клемон [4].

И.Н.Горелов, В.Р.Житников, Л.А.Шкатова раскрывают коммуникативную компетентность как акт общения (или коммуникативный акт), который включает в себя следующие компоненты:

- 1) коммуниканты (общающиеся);
- 2) действие, которое подразумевает под собой общение (говорение, жестикулирование, мимика и т.п.);
- 3) содержание сообщения, характеризующееся какой-либо формой и смыслом;
- 4) канал связи (органы речи, слуха, зрительный, визуально-вербальный);
- 5) мотивы коммуникантов (цели, намерения, побуждения).

Ученые и практики подчеркивают необходимость формирования коммуникативной компетентности у школьников. О значении коммуникативной компетентности и ее возможности указывала Г.М.Димитрова. Степень сформированности коммуникативных способностей у

учеников сказывается соответствующим образом как на содержании и объеме воспринимаемой информации, так и возможности выбора при ее интериоризации. Общение детей дает им возможность для социального утверждения путем непрерывного расширения из индивидуального опыта и коммуникативной культуры. Успех их реализации в значительной степени зависит от степени усвоенных умений и готовности к полноценному функциональному и эмоциональному общению [5; 54-57].

Проблема формирования коммуникативных навыков чрезвычайно актуальна в контексте современных социальных и культурных трансформаций, указывает В. Либ. Само определение коммуникативной компетенции сложно и неоднозначно, поскольку отождествляется с навыками вербального и невербального общения. Сформированный навык общения есть ключ к получению, обработке и передаче информации [6, 32-35].

О важности формирования коммуникативных навыков у ребенка еще до начала обучения в школе рассматривает Д.Столинска, говоря о данном образовании как о факторе, влияющем на успешность дальнейшего образования школьника. Развитие коммуникативных компетенций позволяет ребенку тесно связывать полученную информацию с их практическим опытом и найти свой путь в конкретной ситуации [7, 240-246].

Только через общение в учебной деятельности возможно реализовать процесс формирования коммуникативных навыков. Во многих работах отечественных и зарубежных ученых-исследователей рассмотрены аспекты групповой и парной работ на уроках, раскрыто их значение. При групповой работе барьеры в общении исчезают. Во время взаимодействия у учеников появляется уверенность в своих силах, появляется чувство поддержки со стороны одноклассников, чувство защищенности, исчезает чувство скованности и боязни. Школьники расширяют свой кругозор и получают предметные знания, у них развивается интеллект, психические процессы, связанные с мышлением, которые в дальнейшем помогут ребенку социализироваться в обществе.

Работа учеников в группе способствует установлению коммуникативных связей между ними. Данный вид деятельности помогает ученикам достичь наилучших результатов. Абсолютно все ученики, обладающие разными способностями в обучении, чувствуют себя уверенно и все они приобретают прочные знания, благодаря взаимодействию.

Коллективная деятельность является неотъемлемой частью всех видов деятельности младшего школьника, именно поэтому ее нельзя отделять из системы деятельности ученика начальной школы. Коллективная деятельность в жизни каждого ребенка происходит тождественно учебно-познавательной. Немаловажное место в коллективной деятельности является роль учителя, ведь он является организатором и направляющим в данном виде деятельности. Коллективная познавательная деятельность создает условия для достижения цели в учебном процессе, происходит активное взаимодействие участников педагогического процесса (М.Д.Виноградова, И.Б.Первин, В.А.Караковский, М.Е.Кульпединова, Х.Й.Лийметс, М.М.Поташник, Н.Д.Хмель, Н.Н.Хан, Л.Е.Агеева и другие). Н.Н.Хан отмечает, что «использование элементов коллективной учебной деятельности сказывается не только на овладении школьниками учебно-познавательными умениями, но и на его самооценке, статусном положении в классном коллективе, состоянии тревожности ...» [8, 151]. Продолжая идею, Л.Е. Агеева подчеркивает, что «результат деятельности учащихся находится в зависимости от межличностного положения в коллективе. ... благоприятное положение ученика в классе, общительность, уверенность в своих силах, в себе, адекватная самооценка, оценка других сказывается на целостном развитии личности. При успешной совместной деятельности устанавливается контакт между ее участниками, что способствует формированию адекватной оценки. Создаются благоприятные условия для саморегуляции» [9, 66]. Благодаря коллективной деятельности создаются такие условия, при которых ученики совместно идут к поставленной перед ними цели в групповой работе. А для того, чтобы цель была достигнута всеми участниками данного процесса, необходимо, чтобы работа была целенаправленной. Во время коллективной работы в классе каждый ученик может ощутить себя в роли учителя, дети могут помогать друг другу. Данная форма работы формирует у учеников интерес в выполнении общего задания, порождает такие качества, как ответственность, взаимопомощь, внимательность, отзывчивость.

В типовой учебной программе для начальной школы отмечено, что развитие личностных качеств в органическом единстве с навыками широкого спектра являются основой для привития

обучающимся базовых ценностей образования: «казахстанский патриотизм и гражданская ответственность», «уважение», «сотрудничество», «труд и творчество», «открытость», «образование в течение всей жизни». Эти ценности призваны стать устойчивыми личностными ориентирами обучающегося, мотивирующими его поведение и повседневную деятельность [10].

Всё вышеизложенное является основанием для проведения исследования с целью выявления уровней сформированности коммуникативной компетентности младших школьников. Экспериментальная работа проводилась на базе КГУ «Гимназия №15» города Алматы во 2-ых классах (2017 – 2018 учебный год).

Нами были определены критерии (умение выслушать сверстников, умение налаживать контакт с учениками, выстраивать беседу и уважать мнение собеседника) и уровни (высокий, средний, низкий); проведена диагностика уровней сформированности коммуникативной компетентности; разработана и реализована система по формированию коммуникативной компетентности младших школьников посредством коллективной деятельности; проведен анализ результатов экспериментальной работы.

Таблица 1 - Уровни сформированности коммуникативной компетентности младших школьников

Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень
<p>Учащиеся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знают и понимают значение слова «сотрудничество»; • умеют работать в коллективе (группе, паре); • отстаивают свое мнение в корректной форме; • нуждаются в общении и в коммуникации со своими сверстниками; • во время общения идут на контакт со своими сверстниками, не проявляя агрессию; • во время урока активно вступают в процесс сотрудничества, прислушиваются к мнению своих товарищей и тактично высказывают свою точку зрения. 	<p>Учащиеся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знают и понимают значение слова «сотрудничество», но вступают в контакт в том случае, если им это выгодно (получить отметку, похвалу); • не всегда могут в корректной форме отстаивать свое мнение, иногда создавая конфликтную ситуацию; часто не желают вступать в контакт со своими сверстниками, при этом объясняя данную ситуацию определенной причиной; • во время урока ученики не активно вступают в рабочий процесс и при этом могут себя вести агрессивно; • стараются прислушиваться к мнению товарищей, но высказывает свою точку зрения не тактично по отношению к другим. 	<p>Учащиеся:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знают, но не понимают значение слова «сотрудничество» и не могут объяснить его; • не хотят и не умеют работать в группе, в паре; • у учеников не получается отстаивать свое мнение в корректной форме; • замкнуты и живут в своем мире; • во время урока не вступают в процесс сотрудничества и ведут себя агрессивно; • не прислушиваются к мнению товарищей и не умеют тактично общаться в диалоге.

Нами выявлены уровни сформированности коммуникативной компетентности на основе следующих методов диагностики: изучение и анализ продуктов деятельности учеников, беседы, опрос (методика В.Ф.Петренко «Незаконченные предложения»), наблюдения (методика Г.А.Цукермана под названием «Рукавички», «Левая и правая сторона»), упражнения («Дерево», «Цветок), анкетирование (методика Рене Жилия «Изучение приспособленности учеников к окружающей среде, его взаимоотношения со сверстниками и определение его поведенческих характеристик при групповой работе», О.Б.Логиновой «Почему я участвую в делах класса»), тестирование (методика В.Ф. Ряховского «Оценка уровня общительности»).

Для детей низкого уровня характерно следующее: школьник чувствует себя скованно в новых условиях, предпочитает проводить время наедине с собой или наблюдая за деятельностью сверстников, ограничивает свое общение, испытывает трудности в установлении контактов с детьми. Низкий уровень в экспериментальном классе характерен для 11 человек - 39%, в контрольном классе- для 11 человек - 42%.

Учащиеся, отнесенные к среднему уровню, отличаются стремлением к контакту со сверстниками, отстаивают свое мнение, при помощи взрослого планируют собственную

деятельность. Они достаточно быстро знакомятся, помогают одноклассникам, проявляют инициативу в общении, с удовольствием принимают участие в организации диалога, общественных мероприятий. Однако потенциал этих склонностей не отличается высокой устойчивостью. Все перечисленное ребенок делает, если ему выгодно или он в хорошем настроении. Средний уровень в экспериментальном классе характерен для 9 человек – 32%, а в контрольном классе – для 9 человек - 35%.

Учащиеся, отнесенные к высокому уровню, обладают стремлением к организаторской и коммуникативной деятельности, они испытывают в ней потребность. Быстро ориентируются в новых условиях, непринужденно ведут себя в новом коллективе, могут внести оживление в незнакомый коллектив, любят организовывать различные игры, настойчивы в деятельности, которая их привлекает. Сами ищут такие дела, которые удовлетворяли бы их потребности в коммуникативной и организаторской деятельности. Высокий уровень в экспериментальном классе характерен для 8 человек – 29%, а в контрольном классе - 6 чел. - 23%.

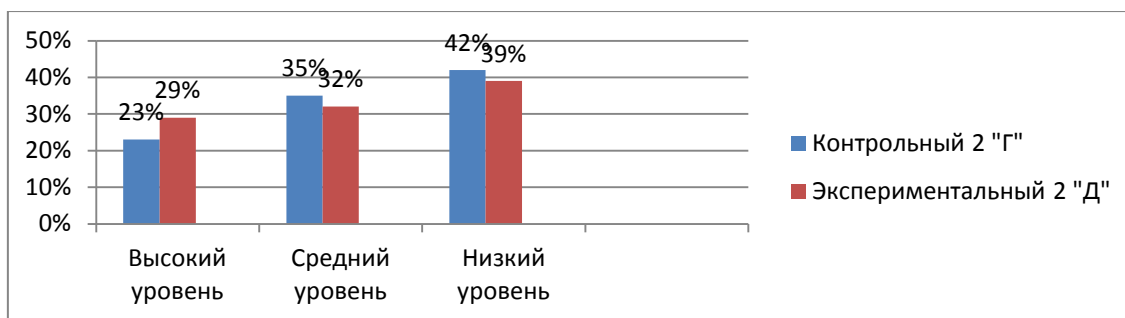


Рисунок 1 – Уровни сформированности коммуникативной компетентности на констатирующем этапе эксперимента во 2 «Д» экспериментальном классе и во 2 «Г» контрольном классе.

На основании полученных результатов выявлено, что у учеников недостаточно сформирован уровень коммуникативной компетентности, поэтому нами разработана и внедрена система формирования коммуникативных навыков.

На уроках мы выделили несколько форм организации обучения: парная, групповая, работа ассистентов, консультантов и помощников учителя (ассистенты на уроке могли проверить правильность выполнения работы и на основании ключа оценить работу; консультанты по домашнему заданию проверяли наличие и правильность домашней работы по ключу и давали отчет на уроке; помощник раздавал необходимый материал к уроку).

Нами был составлен план работы по формированию коммуникативной компетентности у учеников 2 «Д» экспериментального класса посредством коллективной деятельности: создание постера (групповая работа); «Умники и умницы» (групповая игра); работа с описанием предмета; составление кластера; составление рассказа по картинкам; работа в группе с применением приема «Корзина идей»; экскурсия в школьный двор (групповая работа); экспериментальная групповая работа на уроке; краткосрочный проект (групповая работа); парная работа на этапе рефлексии «Ситуации взаимопроверки»; метод групповой и межгрупповой работы «Зигзаг»; метод парной работы «Охота за сокровищами». Мы составили план таким образом, чтобы каждый вид работы в экспериментальном классе был направлен на формирование коммуникативной компетентности младших школьников не только на уроках, но и во время внеклассных занятий.

Систематическое включение разнообразных способов организации обучения учит школьников быть общительными, приобретать знания при совместной деятельности, умению выслушать сверстников, наладить контакт с учениками, правильно выстроить беседу и уважать мнение других, выбрать нужный стиль с учетом ситуации общения. Опишем некоторые из них.

С целью формирования умения вступать в процесс сотрудничества, прислушиваться к мнению своих товарищей, тактично высказывать свою точку зрения, овладения навыками работы в группе на уроках мы использовали прием создания постеров (например, тема: «Я и другие люди. Вежливость»). Групповые опыты на уроках активизировали познавательную деятельность школьников. При их проведении ученики не получали готовые знания от педагога,

а сами добывали знания в группе при определённой логической последовательности (групповая работа по теме «Органы растений и их значение. Корень»). Во время применения метода «Охота за сокровищами», ученики принимали активную позицию и, благодаря этому, у них развивались следующие коммуникативные умения: умение работать в паре, договариваться между собой, распределять обязанности, искать пути для решения общей задачи и выработать умение сотрудничать. Для организации данного вида работы были использованы приемы игровой технологии. «Ситуации взаимопроверки» были направлены на развитие у учеников умения выслушать сверстников и наладить контакт, правильно выстроить беседу, выработать умение вступать в процесс сотрудничества, ребята учились взаимооценивать ответы друг друга и тактично указывать на определенные пробелы, т.е. анализировали качество полученных знаний. Проектная групповая деятельность (краткосрочный проект), проведенная по теме «Птицы наши друзья» была направлена на развитие таких умений, как: умение вступать в процесс сотрудничества, применять первоначальные способы поиска информации (спросить у взрослого, одноклассника; работа с книгой в библиотеке; работа с интернет-источниками). Данная работа проводилась в течение одной недели. В этой работе принимали активное участие и родители учеников, так как сотрудничество с родителями способствует взаимопониманию между учителями, родителями, детьми и созданию успеха в сотрудничестве.

После окончания формирующего этапа эксперимента мы провели диагностики уровней сформированности коммуникативной компетентности. Так, при сравнении результатов констатирующего и контрольного этапов в экспериментальном 2«Д» классе наблюдаются значительные изменения: высокий уровень повысился на 14% (4 человека), средний уровень повысился на 14% (4 человек), а низкий уровень снизился на 28% (8 человек).

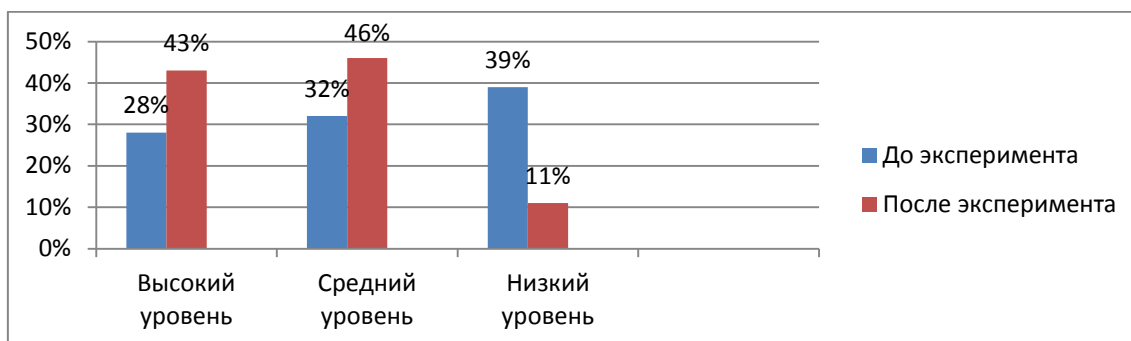


Рисунок 2 - Уровень сформированности коммуникативной компетентности в экспериментальном 2 «Д» классе на констатирующем и контрольном этапе эксперимента

Результаты диагностики во 2«Г» контрольном классе показывают, что у учеников наблюдаются незначительные изменения уровней сформированности коммуникативной компетентности: высокий уровень повысился на 4% (1 человек), средний уровень повысился на 7% (2 человека), а низкий понизился на 11% (3 человека), так как в данном классе не проводилась систематическая работа по формированию коммуникативной компетентности.

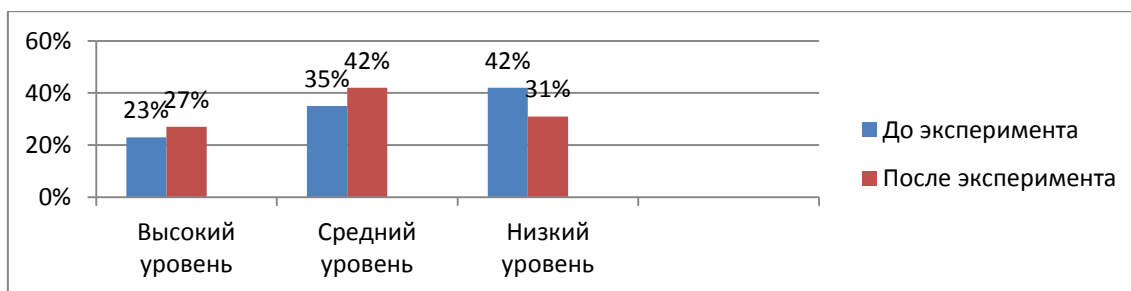


Рисунок 3 – Уровень сформированности коммуникативной компетентности в контрольном 2«Г» классе на констатирующем и контрольном этапе эксперимента

На рисунке 4 представлена динамика результатов исследования в экспериментальном 2«Д» и в контрольном 2«Г» классах на контрольном этапе эксперимента.

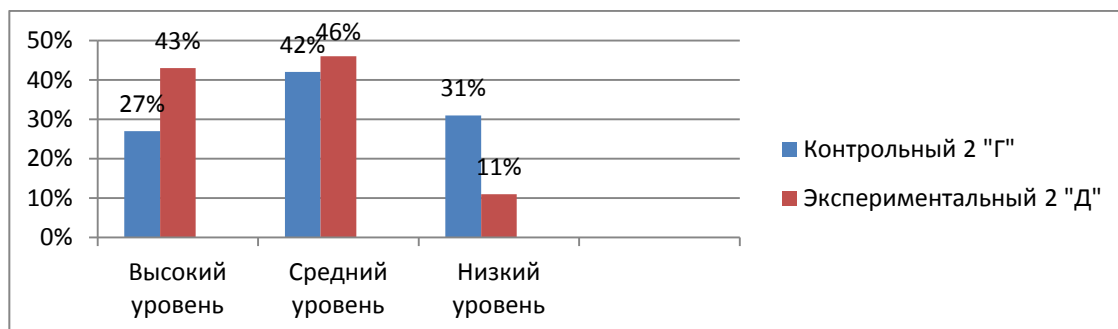


Рисунок 4 - Динамика результатов исследования в экспериментальном 2«Д» и в контрольном 2«Г» классах

Итак, разница в показателях между контрольным и экспериментальным классом составляет: высокий уровень - 16% (5 человек), средний уровень - 4% (2 человек), низкий уровень - 20% (5 человек).

Эксперимент показал, что процесс формирования коммуникативной компетенции управляем, если работа будет целенаправленной и систематической. Отметим огромный интерес учеников в участии разнообразных форм сотрудничества. Важно, чтобы учебный процесс строился на основе диалога через осознание учебной цели урока, формулировку проблемных вопросов, выдвижения, обоснования и проверки гипотезы, нахождения нужной информации в различных источниках. Школьники в совместной деятельности становятся активными исследователями, где учебная деятельность становится творческим процессом. Процесс формирования коммуникативной компетентности будет качественным, если взаимодействие всех участников педагогического процесса будет строиться на общении.

Список литературы

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Издательство: Питер, 2002. - 720 с.
2. Никандров Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетий. - Махачкала: Юпитер, 2000. - 229 с.
3. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Учителю о педагогическом общении URL: <http://pedsovet.org/content/view>.
4. Перре-Клермон А.Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей. - Москва: Педагогика, 1991. - 245 с.
5. Димитрова Г. Формирование коммуникативной способности у учеников начальных классов// Начальное образование, 1994. - С. 54 - 57.
6. Waldemar L. Communication skills of primary school pupils in the scope of general technical and information technology concepts. Media, culture and public relations, 6, 2015, 1.
7. Dominika P. Stolinská et al. Communication Competencies of the Child before Starting Compulsory Education as a Factor Affecting the Readiness for School. Procedia - Social and Behavioral Sciences/ Volume 233, 17 October 2016.
8. Хан Н.Н. Сотрудничество в педагогическом процессе. – Алматы: Ғылым, 1997. - 212 с.
9. Агеева Л.Е. Социальное сотрудничество младших школьников в образовательном процессе. Монография. Издательство «Полиграф сервис и К», Алматы: 2018. - 260 с.
10. Приложение 8 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 10 мая 2018 года № 199 Приложение 182 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 <https://online.zakon.kz>

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Л.Е. Агеева

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан, email: ageevale_1971@mail.ru

Мақалада кіші мектеп жасындағы оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру жөніндегі өзекті мәселелер қарастырылған. Автор бастауыш мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың өзектілігін, әдіснамалық негіздерін және оны тәжірибе жүзінде дәлелдей білген. «Коммуникативті құзыреттілік» ұғымының мазмұнымен маңыздылығын аша білген. Кіші мектеп жасындағы балалардың құзыреттілігін қалыптастыру деңгейі және оның сапалық критерийлерін бере білген. Бастауыш мектептегі коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру жұмыстарының апробациядан өткен жүйесі берілген.

Түйін сөздер: *коммуникативті құзыреттілік, кіші жастағы оқушы, тұтас педагогикалық процесс, қарым-қатынас, бірлескен жұмыс түрлері*

TO THE ISSUE OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF JUNIOR SCHOOL CHILDREN

L.E. Ageeva

PhD, acting Associate Professor
Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: ageevale_1971@mail.ru

The article dealt with the actual problem of the formation of communicative competence of junior school children. The author reveals the relevance of the methodological foundation and the experiment on formation of communicative competence of primary school children. The essence is revealed and the scope of the term “communicative competence” is dealt with. Qualitative criteria and levels of communication competence of junior schoolchildren are provided. Time-tested system of work in the primary school on the formation of communication skills is described.

Key words: *communicative competence, junior schoolchild, holistic pedagogical process, communication, forms of cooperation*

Поступило в редакцию 01.02.2019.

ГТАХР 14.25.05

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.А. Нұржанова¹, Г.И. Салгараева²

¹ п.ғ.к., аға оқытушы,

² 6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының
1-курс PhD докторанты,

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, email: salgaraeva78@mail.ru

Мақалада жеке тұлғада әлеуметтік ұнамды қасиеттердің болуы, қоғамдық мәселелерді шеше алуы, белсенді, шығармашыл болуы қазіргі қоғам сұранысы екендігі айтылады. Бұл - болашақта бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеудің басты міндеттерінің бірі. Сондықтан жастайынан баланың әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге назар аударған жөн. Қоғамның мұндай әлеуметтік тапсырысы жеке тұлғаның өзін көрсете білудің, өздігінен кемелденудің, табысты әлеуметтенудің негізі ретінде бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын қалыптастыру және оны дамыту мәселесіне аса көңіл бөлу керектігі қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдылар мен шығармашылық белсенділігін дамыту арқылы қоршаған ортамен өзара іс-әрекеттік үдерісіне, әлеуметке және қоғам сұранысына сай тұлғаны тәрбиелейміз. Әлеуметтік дағдысы жоғары дамыған шығармашыл тұлға дағдарыс кезеңінде, құндылықтарды қайта бағдарлау кезеңінде төтеп беруге және өзінің мінез-құлқын жеке және қоғам игілігіне бағдарлауына мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жеке тұлға, әлеуметтену, дағды, әлеуметтік дағды, бейімделу, әлеуметтік бейімделу, мінез-құлық, қарым-қатынас

Бүгінгі таңдағы әлемдік білім беру жүйесі өзінің жылдам өзгеруімен, жаңашылдығымен ерекшеленеді. Ал білім беру жүйесіндегі жаңалықтың негізі – әрбір білім алушыны жеке тұлға ретінде қабылдай отырып, оның тұлғалық ерекшеліктерін ескеріп, оларды болашақ өмірдегі бәсекеге қабілетті тұлға етіп тәрбиелеу. Өз жұмысын және өзін-өзі ұйымдастыра алатын, бастамашылық таныта алатын және қиындықтарды өз бетінше жеңе алатын белсенді ерікті тұлғалар жиі талап етіледі. Осыған байланысты сол қажет тұлғаны қалыптастыру үшін ең алдымен баланың әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге назар аудару қажет.

Қоғамның және өзінің жеке мәселелерін шеше алатын, өзіндік қабілеттері айқын бейнеленген белсенді, дербес, көшбасшы, шығармашыл тұлға - бұл бүгінгі қоғам сұранысы. Бұндай әлеуметтік тапсырыс жеке тұлғаның өзін көрсете білудің, өздігінен кемелденудің, табысты әлеуметтенудің негізі ретінде бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын қалыптастыру және оны дамыту мәселесіне аса көңіл бөлуді талап етеді.

Баланың әлеуметтік дағдыларын дамыту мәселесіне Елбасы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында ерекше назар аударды [1]. Сондықтан оқушы тұлғасын әлеуметтендіру мәселесі тәрбие мен әлеуметтендіру үдерістерінің арақатынасы қажеттілігінен туындайды. Бастауыш сынып оқушысының тұлғасын әлеуметтендіру негізі ретінде сыныптың тәрбие жүйесін құрудың өзектілігі «Жаңартылған оқу бағдарламасының» мазмұндық ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген «Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының» компонентінде айқын көрініс табады, олардың бірі «Әлеумет» білім беру саласы қоғамда өзін ұстаудың адамгершілік нормаларын, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды меңгеруді, баланың ересектермен және құрбыларымен қарым-қатынас жасай білуін; дербес болуын, өзінің қылықтарына жауап беруін, өзінің қимылдарының мақсаттылығы мен реттеуді; адамгершілік қасиеттерін: елгезектікті, жанашырлықты, өзінің туыстары мен жақындарына құрметпен қарауды, өзінің отбасын жақсы көруін дамытуды; салт-дәстүрлерді сақтауды, тарихты, қазақ халқының тұрмысын білуді және құрметтеуді; Қазақстан біздің ортақ үйіміз екені туралы түсініктерін кеңейтуді, сондай-ақ басқа халықтардың мәдениетін, дәстүрлерін құрметтеуді; еңбек пен шығармашылықтың әртүрлі түрлеріне қызығушылықтарын қалыптастыруды; тұрмыста, қоғамда және табиғатта қауіпсіз мінез-құлық негіздерін тәрбиелеуді қамтиды» - деп көрсетілген [2].

Осындай жеке адами сапалар сол адамның болашақта араласатын қатынастар өрісіне, әр түрлі әлеуметтік өмір аймағында қызмет ете алу қабілетіне жол ашады. Сонымен қатар өзінің

тікелей қоршаған әлеумет шеңберінде қалып қоймай, одан да ауқымды қоғам аймағына ұмтылыс жасайды. Мұндай адамның бойында өзі жасаған қауымның, тіпті бүкіл қоғамның болашақ өркениеті көрініс тауып, ол өз дәуірінің сапалық деңгейінен көш ілгері жүреді. Жеке адамның өз дербестігіне ие болуы - оның тұйық әлеуметтік топқа бағынышты еместігін көрсетумен бірге, сол адамның жоғарғы деңгейде кемелденгенінің дәлелі. Жеке тұлғаның дамуы, яғни оның әлеуметтік ұнамды қасиеттерінің қалыптасуы белгілі қоғамдық қолдау мен әлеуметтік қажетсінуді керек етеді.

В. Мардахавтың «Әлеуметтік педагогика бойынша сөздігінде» әлеуметтенудің мынадай анықтамасын береді: «Әлеуметтену – бұл тұлғаның қалыптасу үдерісі. Мұндай қалыптасу процесінде индивидтің тілді, әлеуметтік құндылықтар мен тәжірибені (нормаларды, қағидаларды, мінез-құлқық үлгілерін), осы қоғамға тән мәдениетті, әлеуметтік қауымдастықты, топтарды меңгеруі және олардың әлеуметтік байланыстары мен әлеуметтік тәжірибесін жаңғыртуы орын алады. Әлеуметтену үдеріс ретінде және нәтиже ретінде қарастырылады» [3].

Әлеуметтендіру дегеніміз жеке тұлғаның әлеуметтік топқа, қоғам өміріне араласуы және бейімделуі, жекеленуі болып табылады. Адамды әлеуметтендіру әрбір қоғам мен әлеуметтенушінің жасы үшін ерекше құралдардың кең жиынтығымен жүзеге асырылады. Біз кіші мектеп оқушыларын әлеуметтендіруде әлеуметтік дағдылар мен шығармашылық белсенділікті дамыту арқылы қоршаған ортамен өзара іс-әрекеттік үдерісі ерекше орын алады деп ойлаймыз. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдылар жүйесін дамыту үшін білім негізінде құндылық-мағыналық бағдарды қалыптастыруды, жеке тұлғаны дамытудағы рефлексивті компонентті, сонымен қатар педагогпен және құрдастарымен бірлескен нәтижелі іс-әрекетті ұйымдастыруды, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі әдістерін, тәсілдері мен үлгілерін қолданудың көптеген аспектілі іс-әрекеттеріне психологиялық-педагогикалық жағдайдың қолайлы кезінде мән береміз.

Тұлғаның әлеуметтенуі топтық тәжірибенің негізінде іске асады. Шағын және ірі әлеуметтік топтардағы адамдардың әлеуметтік өзара әрекетінің нәтижесінде адам қоғамда жинақталған білім мен тәжірибені, ол қалыптастырған құндылықтар мен нормаларды меңгереді. Адам өмірінің әр түрлі кезеңдерінде әлеуметтендірудің өзіне тән ерекшеліктері болады. Осыған байланысты әлеуметтендіру үдерісінің ерекшелігі бірнеше сатыдан тұрады: балалық, жасөспірім, есейген, қартайған шақ. Әлеуметтендіру процесі балалық және жастық шақта пәрменді әрі қарқынды жүреді. Әлеуметтендірудің бастапқы сатысында балаларды ересектер әлеміндегі өмірге бейімдеу іске асырылады. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтену процесі - заманауи педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі. Бұл ерекшеліктер жеке тұлғаның қалыптасу процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. «Адамның табысты әлеуметтенуі оның өзін-өзі танытудағы белсенділік жағдайына байланысты. Белсенділіктің көрінуі көбінесе оның ортада қандай дәрежеде бейімделгенін немесе бейімделмегендігін және өзін қолайлы немесе қолайсыз сезінуімен анықталады. Адам социумда өзін неғұрлым жайлы (бейімделген) сезінсе, соғұрлым ол өзін-өзі танытуға, әлеуметтік дамуға бейім келеді» [4].

Осы орайда «адаптация» деген түсінікті қарастырып кетсек, *adaptatio* – «бейімделу», «ыңғайлану» деген ұғымды білдіреді. Анықтамалық әдебиеттерде «бейімделу – бұл өмір сүрудің өзгермелі жағдайларына ұзақ эволюциялық даму үдерісінде тірі ағзаның бейімделген реакцияларының жиынтығы...және жеке даму барысында түрлендіруге, жетілдіруге қабілеті. Бейімделу - ағзаның мақсатты жүйелі реакциясы, оның қарқындылығы тепе-теңдікті бұзуды тудыратын факторлардың әсер етуі кезінде өмір сүру мүмкіндігін және әлеуметтік қызметтің барлық түрлерін қамтамасыз етеді. Бейімделусіз қалыпты өмір сүру және сыртқы ортаның түрлі факторларына бейімдеу мүмкін емес еді» - деген түсінік берілген [5].

Ғылыми зерттеулерде бейімделу көрініс ретінде, үдеріс ретінде және үдерістің нәтижесі ретінде қарастырылады. Бейімделу көрініс ретінде қоршаған орта жағдайына байланысты қарапайым адамның бейімделуінің көрінісі болып табылады. «Адамның бейімделу дәрежесі оның мінез-құлқында көрінеді. Тәжірибе көрсеткендей, тәрбиеші баланың ортада (отбасында, балабақшада, мектепте, көшеде, құрдастарымен ынтымақтастықта) әдеттен тыс мінез-құлқын көбіне анықтай алмайды. Мұны уақытында анықтау үшін баланы жақсы танып, оның түрлі жағдайларда өзін қалай ұстайтындығын көре білу керек» [6].

Педагог педагогикалық қолдау үдерісінде ыждағаттықпен көңіл бөліп, баланың әрекетіндегі әдеттен тыс көріністерін ерте кезеңінен анықтағанда ғана, оның жайсыз әрекетіне уақытында жауап бере алады. Оқушыдағы мұндай жағдайдың себептерін іздеу және оны зерттеу

- аса маңызды міндеттердің бірі, сондықтан туындаған қайшылықтарды еңсеруде оған нәтижелі қолдау көрсету керек. Бұл міндеттер нәтижелі шешілсе оқушының табысты бейімделуіне ықпал етеді, нәтижесінде әлеуметтік даму үдерісінің барлық іс-әрекет түрлеріндегі мүмкіндіктері мен қабілеттері іске асырылады. Бейімделу процесс ретінде «өмір сүру ортасының әртүрлі жағдайларына немесе белгілі бір жағдайларға (мысалы, балабақшада, сыныпта, топта, өндірісте, демалыста және т.б.) адамның бейімделу мүмкіндіктерінің табиғи түрде дамуын» білдіреді. Ол адамға өзінің табиғи түрде өзін-өзі жетілдіруін, әлеуметтендіруін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді» [7]. Табиғи деп отырғанымыз бала үшін ол отбасы, бала-бақша, мектеп, үйірме немесе қосымша білім беру мекемелері болуы мүмкін. Бейімделу нәтиже ретінде (балалар үшін оның интерпретациясы) өмір сүру ортасында бала өзін қаншалықты жайлы сезінетінін және оның іс-әрекеті осы ортада қабылданған нормалар мен ережелерге қаншалықты сәйкес келетіндігін айқындайды.

Бала бейімделуінің мұндай түрі – «оның әлеуметтік дамуы мен тәрбиесінің құрдастарының негізгі массасымен салыстырғанда даму дәрежесінің сәйкес келуін немесе келмеуінің көрсеткіші. Басқаша айтқанда, бұл баланың әлеуметтік дамуының жасына сәйкестігін (сәйкессіздігін) бағалауды білдіреді. Ең алдымен оның мінез-құлқы, балалармен және ересектермен қарым-қатынасы, басқалардан айырмашылығының жоқтығы, ойын ойнаудағы табиғилығы мен оқуының нәтижелілігі. Бұл көрсеткіштер оның әлеуметтенуі мен тәрбиесінің нәтижесі болып табылады» [5].

Әлеуметтік бейімделу - адамның әлеуметтік орта жағдайына (өмір сүру ортасына) белсенді бейімделу үдерісі, осы ортамен барынша нәтижелі және қауіпсіз қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, бұл тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасауы. М.А.Галагузова «баланың әлеуметтік бейімделуі – бұл оны әлеуметтік орта жағдайына белсенді бейімдеу үдерісі; баланың әлеуметтік ортамен өзара іс-әрекет жасау түрі» - дейді [8], яғни бейімделу үдерісінің белсенділігі көп жағдайда әлеуметтік ортамен қарым-қатынас дағдысын қаншалықты меңгергендігімен анықталады.

«Дағды» ұғымы жалпы «қайталау жолымен қалыптасқандығымен, игерудің жоғары дәрежесімен және санадан тыс реттеу мен бақылаумен сипатталатын әрекет» ретінде анықталады [5]. Немесе, қарапайым түрде айтқанда, дағды – бұл алынған білімді тәжірибеде қолдана білу. «Дағдыны іс-әрекеттің жетілу деңгейі мен оның сапасы деп те айтуға болады. Сондықтан да дағдыны қалыптастыру педагогикалық ғылымның ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады» [9]. Дағдыны қалыптастыру үдерісі автоматтандыруға қол жеткізуге және олардың іс-әрекет дайындығының жоғары деңгейде болуына мүмкіндік беретін компоненттер мен оларды меңгерудің операцияларын анықтауды қамтиды.

Әлеуметтік бейімделу дағдысы - бұл адамның әлеуметтік орта жағдайларына (өмір сүру ортасына) бейімделудің автоматтандырылған қабілеті, «соның арқасында өзін-өзі тануы мен табиғи меңгеруі, мақсат құруы, құндылықтары, қоғамда қабылданған мінез-құлық нормалары мен стилі үшін ең қолайлы жағдайлар жасалады». Әлеуметтік бейімделу дағдыларының қалыптасуы адамның қоршаған ортасына және өзіне зиян келтірмей, социумда өзін-өзі табысты басқаруына мүмкіндік береді.

Әлеуметтік дағды — адам қоғамда өмір сүру үшін қолданылданатын өмір жолында меңгеретін өзара іс-қимыл мен әлеуметтік тәсілдердің жиынтығы деп айтуға болады. Әлеуметтік дағдылар – адамдарға деген дұрыс қарым-қатынас. Әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру мен оны біртіндеп дамыту үшін кіші мектеп жасы ең қолайлы жас болып табылады.

Әлеуметтік дағдылар күрделі ұғым ретінде келесі компоненттерді қамтиды:

- когнитивті (мінез-құлық нормалары мен ережелері туралы білім);
- эмоциялық (мінез-құлық нормалары мен ережелерін қабылдау, өзіне және басқаларға жағымды қарым-қатынас);
- мінез-құлық (басқалардың мүдделері мен сезімдерін ескере отырып, сәтсіздіктеріне үңіле білу және басқалардың табыстарына қуану білуінен көрінетін мінез-құлық нормалары мен ережелерін меңгеру).

Оқушылардың әлеуметтік дағдыларын зерттеу қажеттілігі оқушылармен жұмыс істеу тәжірибесінің мәселелерінен, яғни ересектердің талаптарына бағынбауынан, құрдастарымен тіл табыса алмауынан, өзімшілдіктен, қазіргі заманғы балалардың жоғары агрессивтілігінен, оқшауланудан, жанжалдарды шеше алмауынан туындаған.

А.Д. Сыздықбаева өз зерттеулерінде «Әлеуметтік дағдылар мен шеберліктерді қалыптастыруды ерте және мектепке дейінгі жастағы кезеңнен бастау қажет. Бұл, ең алдымен,

генетикалық белгілі бір жас ерекшеліктері негізінде одан әрі кез келген функционалдық білім, дағды алу және әртүрлі іс-әрекет түрлері мен қарым-қатынас нормаларын меңгеру үшін іргетас болып табылатын жалпы дамуды қамтамасыз етеді. Яғни бұл үдеріс баланы қоғам өміріне ерте қосу ғана емес, ересектермен өзара әрекеттестік пен өзіндік құндылықты бағдарларының көмегімен де қалыптасуға ықпалын тигізеді» - деген [10]. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында да «2019 жылдың 1 қыркүйегіне қарай мектепке дейінгі білім беру ісінде балалардың ерте дамуы үшін өз бетінше оқу машығы мен әлеуметтік дағдысын дамытуды ерекше атап өтті», себебі мектеп табалдырығын аттағанға дейін балада әлеуметтік дағдының іргетасы қалануы қажет. Мектепке дейінгі жастан бастап баланың алғашқы қарапайым әлеуметтік дағдылары қалыптаса бастайды. Мектепке келген баланың сол алғашқы қалыптасқан қарапайым әлеуметтік дағдыларын одан әрі дамытып қоғамдағы маңызды іс-әрекетіне бастау алады.

Мектепке келу бала үшін өміріндегі ең жауапты сәт болып табылады, себебі ол айналасындағылармен, яғни өз құрдастарымен, сондай-ақ ересектермен жаңа қарым-қатынасқа көшеді. Мектеп оқушысының мәртебесі, ең алдымен, оның білім алуы қоғамдағы маңызды іс-әрекет болып табылатындығымен ерекшеленеді. Ол сол үшін өзін жауапты сезініп, оқушыларға міндетті жалпы ережелер жүйесіне бағынады. «Ең бастысы, баланың өзара қарым-қатынасының өзгеруі – ол өзі және отбасы үшін ғана емес, қоғам үшін де маңызды жаңа міндеттерге байланысты оған қойылатын талаптардың жаңа жүйесі. Оны азаматтық жетілуге апаратын баспалдақтың бірінші сатысына келген адам ретінде қарастыра бастайды» [11].

Мектепке келу барысында, бала жаңа міндеттермен бірге жаңа құқықтарды да алады. Олар мыналардан тұрады: бала «өзінің оқу еңбегіне ересек ретінде маңызды қарым-қатынасқа түсе алады; ол сабақтары үшін қажетті уақыттың, тыныштықтың болуына, өзінің жұмыс орнының болуына құқығы бар; оның демалуға және бос уақыттарының болуына құқығы бар. Өз еңбегі үшін жақсы баға ала отырып, ол айналасындағылардың мақұлдауына құқылы, олардан өзіне және өз сабақтарына құрмет көрсетуді талап ете алады» [11].

Бұл жаста мінез-құлықтың ерікті формаларының дамуы үлкен мәнге ие, бұл жерде балада тұрақты міндеттердің пайда болуы маңызды болып табылады. "Еріктілікті дамыту екі бағыт бойынша жүргізілуде:

1) ересектер қойып берген мақсаттарға баланың басшылық ете алу қабілеті қалыптасады.

2) өзінің мақсат қоя білуі мен соған сәйкес іс-әрекетін өз бетінше бақылай білу қабілеті қалыптасады» [11].

Жеке даму тұрғысынан алғанда 7-8 жас сензитивті кезең болып табылады – (лат. sensus-сезім, сезім) – «онтогенетикалық даму кезеңі, оның ішінде организм сыртқы ортаның белгілі бір түріне жоғары сезімталдыққа ие және физиологиялық және психологиялық жағынан да, мінез-құлық пен білімнің жаңа түрлерін меңгеруге дайын» [5].

Неміс ғалымы Адольф Дистерверг өз зерттеулерінде бастауыш сыныпта дағдыларды үйретуге баса назар аудару керектігін айтты. Баланың ақыл-ой күші мен қабілеттерін дамытуға, өз бетінше жұмыс істей білу мен оқу материалын меңгеруге үйретуде осы кезең маңызды рөлге ие [12].

М.В. Осорина [13] мен В.В. Абраменкова [14] психологиялық зерттеулерінде әлеуметтік дағдыны қалыптастыруды балалар субкультурасы тұрғысынан қарастырады. Дәстүрлі ойындар, санауыштар, қорқынышты көріністер, коллекцияларды жинау және құрастырушылық, лақап ат ойлап табу балалар субкультурасында әлеуметтік дағдыларды қалыптастырудың негізгі құралдары болып табылады. Әрбір жаңа буында балалар қауымдастығы дәстүрлерінің жаңғыруы үлкен әлем кеңістіктерін бірлесіп зерттеу үшін балаларды біріктірудің арқасында жүзеге асады.

Отбасында бала әлеуметтік-бағдарлы мінез-құлық пен қарым-қатынастың алғашқы, қарапайым дағдыларын алады; одан кейін бірте-бірте өзінің, әлеуметтік-коммуникативтік «дербестендірілген» қоры жинақталады. Ол өз жолында кездесетін өмірлік проблемаларды эмоционалды түрде қабылдайды, оларды шешудің өзіндік тәжірибесіне ие болады; оның алғашқы әлеуметтік артықшылығы өмірдің мағыналық бағдарларының кейбір жүйесінде қалыптасады. Жалпы, бала бірте-бірте, әр қадам жасаған сайын әлеуметтік-бағдарлы мінез-құлықтың жеке басына қолайлы стратегиясы мен тактикасын меңгереді

Баланың қарқынды өсуі мен оның белсенді әлеуметтенуі кезеңінде, бұрын алынған әлеуметтік маңызды дағдылары мен іскерліктері не дамып жетілдіріледі, не болмаса ішінара жойылады. Қазіргі ғылыми-әдістемелік әдебиетте бар көптеген деректерге сәйкес, әлеуметтік

маңызы бар дағдылардың ішінен аса маңызды емес кейбір бөлігінің өзі, есейіп келе жатқан оқушыларды жоғары сапалы деңгейге апарды [15].

Ресей педагогикасында баланың әлеуметтенуі барысында қалыптасатын мінез-құлық дағдыларына ерекше көңіл бөлінеді [11]. Өмірлік маңызы бар әлеуметтік дағдылар - бұл баланың әлеуметтік адекватты мінез-құлқын дамытуды қамтамасыз ететін, оған қоршаған адамдармен нәтижелі қарым-қатынас жасауға және күнделікті өмірде туындаған мәселелерді табысты шешуге мүмкіндік беретін сыртқа бағытталған дағдыларды айтамыз.

Баланың әлеуметтік-бағдарлы дағдыларын қалыптастыру ерекшелігі мәдениеттің әлеуметтік түрлерінің алуан түрлілігімен алдын ала анықталған. Қазіргі қоғамда бар мәдениеттің түрлі типтері өзара тығыз байланысып жанасу үстінде; осындай жанасудың аяғы түрлі мәдени стереотиптерді тасымалдаушылардың тұлғааралық өзара іс-әрекетіне алып келді, бұл ретте бүгінгі күні осындай қпараттық ағынның (легі) қарама-қайшылығы күшейе түсуде. Дәл осы жалпы мәдени әлеуметтік-бағдарлы стереотиптер баланың жеке өмірлік траекториясын құру үшін аса маңызды басым міндеттер контекстінде қарастыру қажет әлеуметтік-педагогикалық феномендердің ерекше түрі болып табылады.

Біз балалардың дағдыларын қалыптастыруды дамудың әрекеттік моделі ретінде түсінеміз, онда белгілі бір жағдайда саналы және шебер қырын көрсете алатын балалардың білімі мен тәжірибесіне баса назар аударылады, ал ол баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасына қалай әсер ететінін анықтай алады.

Әлеуметтік дағдыларын дамытуда адам өз тәжірибесі, басқа адамдар мен қоғамдық-тарихи тәжірибе негізінде, өзі мен басқалар жайлы бірқатар психологиялық білімінің негізінде қандай да бір психологиялық міндетті тиімді шеше алады деп болжайды. Жоғары деңгейлі әлеуметтік дағдылардың болуы бұл басқа адамның тәжірибесін тікелей көшіру, белгілі бір нұсқау, стереотиптер мен ережелерді ұстануды ғана білдірмеуді, ол әртүрлі жағдайда білім мен біліктілікті дұрыс пайдалануды білдіреді. Сондықтан, өмір өте күрделі және әр түрлі екенін түсіне отырып, біз баланы қоршаған ортасына, әлеуметке және қоғам сұранысына үйретуіміз тиіс, өйткені ол үйренген мінез-құлық үлгілерін жай ғана көшіріп алмай, оны белгілі бір болған жағдайларда үлгі ретінде алып, үнемі өз мінез-құлқын қайта түзетіп отыруы керек. Дәл осындай әлеуметтік шығармашылық адамға «дағдарыс кезеңінде, құндылықтарды қайта бағдарлау кезеңінде төтеп беруге және өзінің мінез-құлқын жеке және қоғам игілігіне бағдарлауына мүмкіндік береді. Мұндай міндеттерді түрлі моральдық ұғымдар арқылы шеше алмаймыз. Оқушыларды әртүрлі еңбек түрлеріне тартқанда ғана олар қарым-қатынастың белгілі бір моральдық әрекеттік тәжірибесіне ие бола алады.

Бастауыш сынып оқушылардың қоғамдық қарым-қатынас тәжірибесі мен әлеуметтік дағдыларын дамытудағы маңызды кезең болып табылады. Іс-әрекетті бастауда жеңілдететін, керісінше қиындататын немесе ол туралы мықты шарттар мен тәсілдер туралы білімнің жоқтығы, - бұл өзіндік құндылықтары мен өмірлік ұстанымдарын іске асыру жолындағы мықты кедергі. Мықты тәсілді білу - бұл әдет немесе жақсы меңгерілген іс-әрекет, өз кезегінде оны дағды деп атауға болады. Зердесі жоғары адам болмаса әлеуметтік дағды кенеттен немесе қарапайым еліктеуден қалыптаспайды. Олай болса оқушылардың әлеуметтік дағдысы оның қоршаған ортамен белсенді қарым-қатынасының нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік дағдыны меңгеру деп - білім мен белгілі бір үлгіні меңгеруін ғана емес, сонымен қатар оның басты нәтижесі болып өзінің жеке-дара тәжірибесін, өзіндік жеке мәні бар құндылықты-бағдарлы мазмұнмен байытылған іс-әрекет пен қарым-қатынас тәсілдерін үйренуін айтамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы.
2. ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 15 тамыздағы № 484 қаулысымен бекітілген Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты
3. Мардахәев, Л. Словарь по социальной педагогике: учеб. - М.: Academia, 2002.
4. Шилова Т.А. Диагностика психолого-социальной дезадаптации детей и подростков. - М.: Айрис-пресс, 2006. - 112 с. 29. Энциклопедический социологический словарь /Под ред. Г.В. Осипова. -М.:РАН, 1995. - 939 с.

5. Психофизиология. Словарь. – Электронный ресурс: wiki.myword.ru. Дата доступа 31.01.2019
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика/ Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с. Лекция №1. – Электронный ресурс: lib100.com/pedagogics/sotcialnaya_pedagogika/html/ Дата доступа 31.01.2019
7. Теоретические основы социальной адаптации в младшем подростковом возрасте. – Электронный ресурс: studwood.ru/1749224/pedagogika/teoreticheskie_osnovy_adaptatsii_mladshem_podrostkovom_vozraste Дата доступа 13.02.2019
8. Галагузова М.А. Социальная педагогика. – М.: Владос, 2006. – 416 с.
9. Гончарова Н.Л. Функционирование триады «Знания-Умения-Навыки» в современной дидактике. – Электронный ресурс: avkrasn.ru/article-212.html
10. Сыздыкбаева А.Д. Некоторые вопросы значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 4 (76), 2018. Сс.159-162
11. Младший школьный возраст (7-10 лет) – Электронный ресурс revolution.allbest.ru/pedagogics/00679091_0.html. Дата доступа 13.02.2019
12. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. — М.: Учпедгиз, 1956. padaread.com/?book=119795 Дата доступа 13.02.2019
13. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб.: Питер, 2017.304с.
14. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: учебное пособие. М.: ПЕР СЭ, 2008. - 431 с.
15. Социализация личности воспитанника в системе дополнительного образования детей: научно-методический сборник / под ред. Т. Н. Егоровой, В. П. Ушачева. Магнитогорск: Изд-во МаГУ, 2012. 91 с.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

С.А. Нуржанова¹, Г.И. Салгараева²

¹ к.п.н., ст. преподаватель,

² докторант 1 курса специальности «БД010200 – Педагогика и методика начального обучения»,

^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан, email: salgaraeva78@mail.ru

Наличие у личности социально положительных характеристик, активность, творческое мышление, способности к решения общественных задач диктуется запросами современного общества Это одно из основных задач воспитания будущей конкурентоспособной личности. Поэтому следует обратить внимание на становление характера ребенка в социальных условиях. Такой социальный запрос общества ведет к уделению особого внимания к самореализации личности, самостоятельному взрослению, формированию и развитию социальных навыков учащихся начальных классов как основы результативной социализации. Через развитие социальных навыков и творческой активности учащихся начальных классов воспитываем личность, соответствующую запросам общества и процессу взаимодействия с окружающей средой. Творческая личность с высокоразвитыми социальными навыками может дать отпор в период кризиса и в период переосмысления ценностей и направить свое поведение для блага собственных и общественных ценностей.

Ключевые слова: личность, социализация, навык, социальный навык, адаптация, социальная адаптация, поведение, общение

PROBLEMS OF FORMATION OF SOCIAL SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

S.A. Nurzhanova¹, G.I. Salgaraeva²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy), Senior Lecturer,

² PhD student of the specialty 6D010200 – Pedagogy and methods of primary education,

^{1,2} Kazakh National Pedagogical University named after Abay,

Almaty, Kazakhstan, email: salgaraeva78@mail.ru

The presence of a person's socially positive characteristics, activity, creative thinking, ability to solve social problems are dictated by the demands of modern society. This is one of the main tasks of educating a future competitive personality. Therefore, you should pay attention to the formation of the nature of the child in social conditions. Such a social demand of society leads to giving special attention to the self-realization of the individual, independent maturing, the formation and development of the social skills of primary school students as the basis for effective socialization. Through the development of social skills and creative activity of primary school students, we bring up an individual who meets the needs of society and the process of interaction with the environment. A creative person with highly developed social skills can fight back in times of crisis and in the period of rethinking values and direct their behavior for the benefit of their own and social values.

Key words: *personality, socialization, skill, social skill, adaptation, social adaptation, behaviors, communication*

Редакцияға 06.02.2019 қабылданды.

ГТАХР 14.25.05

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАСЫН ДАМУДА ЖАС ЖӘНЕ ДЕРБЕС ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ЕСЕПКЕ АЛУ

Р.К. Қарсыбаева¹, А.М. Текесбаева²

^{1,2} п.ғ.к., ¹ қауымдастырылған профессор м.а., ² қауымдастырылған профессор
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
email: tekesbaeva_anar@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу-тәрбие процесінде жас және дербес ерекшеліктерін ескерудің маңызы туралы айтылады. Оқушының жас және дербес ерекшеліктерін есепке алу оның тұлғасын дамытудың негізгі факторлардың бірі болып табылады. Автор бастауыш сынып оқушысының психофизиологиялық дамуына тоқталып, белгілі отандық, шетел психологтардың, педагогтардың еңбектеріне талдау жасайды. Сондай-ақ, оқу-тәрбие процесінде оқушылардың жас ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығы туралы қазақ ғалымдарымыздың Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Қ.Жарықбаевтың еңбектеріндегі құнды ой-тұжырымдарға тоқталған.

Түйін сөздер: жас ерекшелік, дербес ерекшелік, даму, оқу процесі, бастауыш мектеп

Бастауыш сынып оқушы тұлғасының қалыптасып дамуы едәуір дәрежеде оның жас ерекшеліктерін есепке алуға байланысты болмақ. Бүгінгі таңда психология мен педагогика ғылымдары бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін, психологиялық мүмкіндіктерін зерттеуде белгілі бір табыстарға ие болып отыр.

Жас ерекшеліктер дамумен тығыз байланысты. Даму үрдісін дұрыс басқару үшін ғалымдар ежелден бері адам өмірін кезеңдерге бөлуге талпынған. Атақты ғалымдар Я.А. Коменский, Н.Д.Левитов, Д.Б.Эльконин, К.Гетчинсон, У.Л.Штерн, П.П.Блонский т.б. дамуды кезеңдерге бөлудің бірқатар түрлерін ұсынады.

Кезеңдерге бөлу жас ерекшеліктің бөлінуіне негізделеді. Жас ерекшеліктер, оның мәні жайында көптеген ғалымдар құнды пікірлер айтқан. Мәселен, И.П. Подласый жас ерекшеліктерге: “Жас ерекшеліктер деп өмірдің белгілі бір кезеңіне тән анатомо-физиологиялық және психикалық қасиеттерді айтамыз”- деген анықтама береді [1; 100]

Белгілі ғалым Ш.А.Амонашвили төменгі сынып оқушыларының психологиялық,- педагогикалық ерекшеліктерін: “дүниені диалектика заңдылығына сай түсінудің генетикалық алғашқы пайым жасауға талпынуы”, - деп түсіндіреді [2].

В.В.Давыдов: “... бала мен жасөспірім жас аралығында құпия әлемнен сатылып шығып, ата-ана ықпалынан арылып, жора-жолдастарымен араласып қарым-қатынас жасау, оқу және ойын іс-әрекеттерімен айналысу, оның басты дамуының белгілі құралы”, - [3] деп тұжырымдайды.

Оқыту барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру керектігі жөнінде Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, А.Дистерверг, И.Г.Песталоцци, И.П. Подласый, И.Ф.Лихачев, Ф.Харламов, М.Жұмабаев, Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев, С.А.Қалиев, еңбектерінде айтылған. Жас ерекшеліктерді ескеру - негізгі педагогикалық принциптердің бірі. Я.А.Коменский оқу-тәрбие процесінде жас ерекшеліктерді қатал ескеруді алғаш талап еткен ғалым. Ол өзінің оқыту мен тәрбие дамудың жас ерекшелік кезеңдеріне сай келетін табиғатқа сәйкестілік принципін дәлелдеп, ұсынды. Табиғаттағы әр нәрсе өз уақытында болатыны тәрізді тәрбиеде де барлығы мерзімінде, жүйелі түрде өз ретімен жүруі керек. Тек сонда ғана адамға адамгершілік қасиеттерін табиғи түрде сіңіруге, ақиқатты жас шамасына лайықты толық меңгеруге талпынуға болады. Я.А. Коменский: “Меңгеруге жататындардың барлығын әрбір жаста қабылдауға жеңіл болу үшін жас сатыларына сай сұрыптау керек” – деп ой-тұжырым жасайды [4]. Я.А.Коменский балаға оқу материалын негізгі жағдайлар, нақты жүйе түрінде айтып бергенді маңызды деп есептеді. Ол: фактілерден қорытындыларға, мысалдардан ережелерге, дерекіден дерексізге, жеңілден ауырға, жекеден жалпыға өту принципін ұсынды [5]. Ал К.Д.Ушинский болса: “Тек жүйе ... біздің білімдеріміздің үстінен толық билік береді”- деп жазады.

Оқу-тәрбие процесінде оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру – негізгі педагогикалық принциптердің бірі болып табылатыны бәрімізге мәлім.

Жас ерекшеліктер әрбір пәнде, оқу материалдарын жүйелі орналасуын көздейді. Сонымен қоса, оқу-тәрбие жұмысының түрлері мен формаларын таңдауды ескертеді.

Оқу-тәрбие процесінде оқушылардың жас ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығы туралы қазақ ғалымдарымыздың да айтқан құнды пікірлері баршылық. Бұл орайда Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Қ.Жарықбаевтың еңбектеріндегі ой-тұжырымдарды айтуымызға болады.

Ж.Аймауытовтың “Тәрбиеге жетекші” атты елеулі еңбегінде мектеп ісі мен білім беру жүйесін, өмір тәжірибесін өзара байланыста, бірлікте қарастырып, баланың жас және дербес ерекшеліктерін есепке алу туралы ойларын ғылыми тұрғыдан негіздеді.

А.Байтұрсыновтың ғалым-теоретик, эстетик-сыншы тұлғасын айқындап беретін күрделі, толымды, туындысы Ташкентте 1926 жылы басылған – “Әдебиет танытқыш” еңбегі. Онда біздің сезініп жүрген нәрселеріміздің барлығы табиғат заттары екенін айта келіп, табиғат дүниелері және адам ісінен шыққан жасанды нәрселер болатынын, жасанды нәрселерді істеуге жұмсалатын адамның өнері, білімі, күші екенін айтады. Сөз өнері сананың үш негізіне: ақыл, қиял, көңілге сүенеді. “Ақыл-ісі – аңдау (байқау), яғни нәрсенің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлану. Қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселердің тұрпатына бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау. Көңіл ісі – түйю, толғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйюін түйгенше айтуға жарау”- дейді [6].

Қазақтың қаламгер ұлы ақыны М.Жұмабаев еңбектерінің педагогикалық, психологиялық қағидалары қазақ балаларының тұлға ретінде дамуын жүзеге асырудың негізін құрайды. М.Жұмабаевтің “Бастауыш мектептегі ана тілі” (1928), “Сауатты бол” (1926), “Педагогика” (1922) еңбектері оқушыларды тәрбиелеуде күні бүгінге дейін мұғалімдер үшін, жалпы қазақ оқырмандары үшін баға жетпес шығармалар болып табылады. Әсіресе “Педагогика” [7] атты еңбегі қазақ мектебі үшін таптырмайтын үлгі деп білеміз. М.Жұмабаев “Педагогикада” тәрбиенің мақсатын тәрбиенің төрт бөлімдері – дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі және құлық тәрбиесі туралы, әрбір баланы ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуді айтса, психологиялық еңбегінде сыртқы дүние заттары мен көріністері сезім мүшелері арқылы білінетінін айтады. Автор әрбір сезім мүшелеріне жеке-жеке тоқталып, олардың ішінен көру сезімі жан үшін ең қымбат екенін дәлелдейді: “Жанымызда болатын барлық әсерленулердің екінші түрлі айтқанда, біз барлық білімнің төрттен үшін осы көру сезімі арқылы аламыз. Басқа сезімдер арқылы алатын білімдерді, әсерленулерді көру арқылы анықтауға ұмтыламыз”- деп тұжырымдайды ақын [7; 65]. Сол сияқты есту сезімі адамдарды сыртқы жаратылыспен таныстыратынын, оның көру сезіміне көмек көрсететінін айтады [7, 69]. Баланы заттар мен көріністерді таныстыруда оқушы абайлы болмаса, ештеңе ұқпайды, сондықтан оны тәрбиелеу керек деген ой түйеді [7; 74]. Тәрбиелеудің бірден бір жолы - әсердің күшті болуы, яғни әр нәрседен әсер алуға баланың көп сыртқы сезімдерін қатыстыруға тырысу керек. “... баланы бір затпен таныстырмақшы болсаң, сол зат туралы сөйлеп қана қоймай, алып келіп көрсет, көрсетіп қана қоймай, сол заттың суретін салдыр; суретпен ғана қанағаттанба, балаға балшықтан сол затты жасат. Әсердің күшті болып, абайды көп тартуының бір шарты осы” – деген ғылыми тұжырым жасайды ұлы ақын [7, 74-75]. Автор әсердің күшті болуына сыртқы сезімдер неғұрлым көп қатынасу керектігін, әсер жеке және әсер жаңа болуын, жаңа алынатын біліммен ескі білімнің қатынасы болуын айтып, балаға білім бергенде жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керектігін айтады. Жағрапияны оқытқанда, туған ауылдан бастау керектігін ескертеді [7; 74,75,76].

Аталмыш ғалымдардың еңбектерін талдау барысында Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев өз еңбектерінде оқушылардың жас және дербес ерекшеліктері туралы, оқу-тәрбие процесінде табиғатқа сәйкестілік, мәдениетке сәйкестілік принципін басшылыққа алуды жан-жақты қарастырғанын аңғартты.

М.Жұмабаев ой шығарудың - дедукция, индукция, аналогия жолдарынан талдап жан көріністерінің ең қымбаты ойды айтады. Сонымен қоса тілдің адам және ұлт өмірінде алатын орны жайлы айта келе, әрбір ұлттың тілі сол ұлттың жері мен тарихын, тұрмысын, мінезін көрсетіп тұратынын, қазақ тілінің бай, оралымды, терең екенін тұжырымдайды. “Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең. Тілі бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды терең тіл жоқ”, - деген пікір айтады [7; 114-115].

Сондай-ақ кемеңгер педагог баланың ішкі сезімдері, олардың жасалауы мен бөлінуін сипаттап, баланың ішкі сезімдерінің ұшқыр болатынын, күшті, құйындай екпінді, тұрақсыз, құбылымпаз, құйындай тез басылатындығын айтып, мысалдармен дәлелдеген [7; 120-121]. Ашу, қорқу, ұялу, достық, сұлулық (эстетика), құлық сезімдері, оларды тәрбиелеу жолдарына ерекше тоқталады [7; 123-141].

М.Жұмабаев баланың жаратылысы ересек адамның жаратылысынан басқа екенін жан-жақты талдап, дәлелдеп, тәрбиешінің негізгі ұстанатын жолдарын белгілейді. Мұнда әрбір ұстаз балаға сенімділікпен қарауға, балаларды сұлулықтан ләззат алуға үйрету керектігін, оларға ылғи пайдалы іс беру қажеттігін, тәрбиені жас шамасына, жаратылысына сай етіп беруді талап етеді [7; 153-154].

Сөзімізді қорыта келе, М.Жұмабаев ұсынған педагогикалық, психологиялық пікірлерді мектеп жұмысын, мұғалімдер тәжірибесін жетілдіруге басшылыққа алынуға болатын құнды пікірлер деп есептейміз.

М. Дулатовтың көрнекті үлгілі жұмыстарының бірі – балаларды оқыту ісіне тікелей араласуы, жәрдемсуі. Ол 1924 жылы “Оқу құралы” атты кітап шығарады. Оның сыртқы бетінде: “Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы” деген ескертпесі бар. Бұл оқулық қызықты, құнды және үлкен білімдарлықпен істелген дүние. Аталған оқулық мазмұнына енген материалдар кез-келген қазақ баласы үшін тартымды, әрі түсінікті. Ондағы ертегілер, жүйрік тұлпарлардың, ақылды аңдардың қимылдары мен үндеріне, қылықтарына қанығасыз. Оқулықтағы жаңылтпаш, жұмбақтар, өтірік өлеңдер оқушылардың жас ерекшеліктеріне, олардың ұлттық психологиясына сай жазылған.

Оқушылардың жас ерекшеліктері, олардың психологиясы туралы сөз еткенде Х.Досмұхамедовтың еңбектерінің де мағызы зор. Х.Досмұхамедовтың зерттеулерінде ұлттық психологияның қалыптасуына көп көңіл бөлген. Ол психология, физиология пәндеріне байланысты көптеген терминдік атауларды төл тіліміздің сөздік қорына 20 жылдардың өзінде – ақ іріктеп алып, енгізді.

Аталған қазақ ғалымдарының еңбектеріне жасаған талдау, оқушылардың тұлғасын дамытуда олардың жас және дербес ерекшелігімен санасу керектігін айқындады.

Біз сөз ететін бала дамуындағы негізгі кезеңдерінен кіші мектеп жас шамасы мәселесі. Мұнда ең алдымен оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерін жақсы білу қажет.

Бала дамуындағы әрбір жас кезеңі өзінің дара сипатымен ерекшеленеді. Жас ерекшелік кезеңдерін мынадай факторлар анықтайды: мектепте және отбасында бала жағдайының өзгеруі, оның әрекетінің жаңа формалары; тәрбие формасының өзгеруі; бала организмнің жетілуінің кейбір ерекшеліктері.

Бастауыш мектепте оқу процесінде оқушылардың таным мүдделері едәуір түрде дамиды. Мектепте оқу процесінде оқу мотиві қалыптасып, өзгеріп отырады.

Жалпы алтыжасар баланы өмірде үлкен өзгеріс күтеді. Өйткені мектеп жасына өтуі оның негізгі ойын әрекетінен оқу әрекетіне ауысуымен, адамдармен қарым-қатынасының өзгеруі, жаңа міндеттердің пайда болуымен ерекшеленеді.

Биологиялық жақтан төменгі мектеп жасында оқушылардың дене бітімі едәуір жетіле түседі. Атап айтсақ, жүйке жүйесі жетіліп, үлкен ми сыңарының қызметі қарқынды дамиды, аналитикалық және синтетикалық қызметтері күшейеді. Бала психикасы тез дамиды. Кіші мектеп оқушыларының танымдық әрекеті көбінесе оқыту процесінде өтеді. Бастауыш мектеп оқушыларының қабылдауы тұрақсыздығымен және жинақы еместігімен ерекшеленеді. Бірінші және екінші сынып оқушылары қоршаған ортаны көбінесе заттар мен құбылыстардың жеңіл-желпі қасиеттерін, көзге түсетінін жеке тұрақсыз белгілерді ұғыну негізінде қабылдайды.

Балалардың жасын түрлі кезеңдерге бөлуде олардың іс-әрекетінің түрлі сатылардан өтуіне, анатомиялық-физиологиялық және психологиялық дамудың өзгешіліктерін бір-бірінен ажыратпай бәрін бірге алып қарастыру керек.

Кіші мектеп оқушыларының зейіні көлем жағынан шектелген болады. Олар тез алаңдайды, естігендерін тез ұмытады, өз жұмыстарында қатені көп жібереді, оны орындап отырған кезде кенеттен басқа іске алаңдауы кездеседі.

Бастауыш сынып оқушыларының таным әрекеті оқу процесінде өтеді. Бастауыш мектеп балаларының ойлауы оның даму және таным әрекетінің даму процесінде біртіндеп қалыптасады. Олардың ойлауы эмоционалды-бейнеліден, абстракты-логикалыққа қарай дамиды. Бастауыш сатының міндеті – бала ақыл-ойын себеп-салдар байланысын түсіну деңгейіне дейін дамыту.

Оқушылардың таным әрекетінде ес үлкен роль атқарады. Есте сақтаудың табиғаты мен механизмін білуге адамдар ерте кезден-ақ талпынған. Көне грек философы Аристотель естің жұмысы туралы арнайы еңбек жазған. Есте сақтаудың бала өмірінде, жалпы адам өмірінде маңызы зор. Ол белгілі бір білім, тәжірибе жинап, оны байытуға ғана емес, сонымен қоса адамның ақыл-ой қызметін жақсарту үшін де қажет. Есте сақтаусыз балалардың елестете алуы мүмкін емес, қиялдай білу мен шығармашылығы дамымайды.

Қорыта келгенде, белгілі отандық және шетелдік психологтардың, педагогтардың, қазақ ағартушыларының еңбектерін зерделей келе, оқу-тәрбие процесінде оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерін ескеру - тұлғаны дамытудың жетекші факторы деген ой тұжырым жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Подласый И.П. Педагогика Новый курс. М., 2000 г. - 576с.
2. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! М., 1983. – 60 с.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении педагогики. М., Просвещение, 1972. – 194 с.
4. Коменский Я.А. Великая дидактика. Изб. Пед. Соч. – М., 1982 Т.1. – 329с.
5. Коменский Я.А. Великая дидактика. Изб. Пед-ка М., 1955.
6. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - 141 б.
7. Жұмабаев М. Педагогика. А.: “Ана тілі” 1992, -160 б.

УЧЕТ ВОЗРАСТНЫХ И ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Р.К. Қарсыбаева¹, А.М. Текесбаева²

^{1,2} к.п.н., ¹и.о.ассоциированного профессора, ² ассоциированный профессор
^{1,2} Казахский Государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
email: tekesbaeva_anar@mail.ru

В статье говорится о значении учета возрастных и индивидуальных особенностей учащихся начальных классов в учебно-воспитательном процессе. Одним из основных факторов развития личности является учет возрастных и индивидуальных особенностей учащегося. Авторы раскрывает психофизиологическое развитие учащихся начальных классов, анализируя труды известных отечественных и зарубежных психологов, педагогов. Отмечается, что важность учета возрастных и индивидуальных особенностей младших учеников в учебном процессе была отражена в работах таких казахских ученых, как Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жумабаев, Ш.Кудайбердиев, М. Дулатов, К. Жаркынбаев.

Ключевые слова: *возрастная особенность, индивидуальная особенность, развитие, учебный процесс, начальная школа*

ACCOUNTING THE AGE AND INDIVIDUAL FEATURES OF PRIMARY SCHOOL PUPILS IN THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY

R.K. Karsybayeva¹, A.M. Tekesbayeva²

^{1,2} Cand.Sci. (Pedagogy), acting associate professor¹, associate professor²
^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: tekesbaeva_anar@mail.ru

In this article authors talks about the importance of accounting the age and individual feature characteristics of primary school students on educational process. One of the most important factors of personal development is the consideration of the age and individual features of pupil. Author reveal the psycho-physiological development of primary school pupils and analyze the works of famous teachers and psychologists of Kazakhstan and foreign countries. It is mentioned that the importance of taking into account the pupil's age and individual features on educational process was noted in the works of such Kazakh educators as Zh.Aymautov, A.Baitursynov, M.Zhumabaev, Sh. Kudaiberdiev, M.Dulatov, K. Zharykbaeyv.

Key words: *age features, individual features, development, educational process, primary school*

Редакцияға 31.01.2019 қабылданды.

МРНТИ 14.23.07

ФОРМИРОВАНИЕ У ДЕТЕЙ 5-6 ЛЕТ НАВЫКОВ ПРАВИЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

Т.А. Левченко¹, Ю.Б. Иминова²

¹к.п.н., профессор

² магистрант 1-го курса специальности 6М010100 - Дошкольное обучение и воспитание
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: iminova.yulduza@mail.ru

Авторами рассматривается проблема формирования у детей старшего дошкольного возраста навыков правильного поведения в экстремальных ситуациях. Дана характеристика возрастных особенностей детей 5-6 лет, отмечается их любознательность и наивность мышления, желание всё узнать и попробовать. Отмечается необходимость организации специальных занятий по формированию у детей четких представлений об опасностях, встречающихся на улице, в условиях детского сада и дома. Раскрываются такие эффективные методы работы с детьми как: инсценировки сюжетно-ролевых игр, обсуждение ситуаций, чтение художественной литературы и другое.

Подчеркивается необходимость тесного сотрудничества детского сада и семьи по формированию у детей не просто суммы знаний, а навыков правильного поведения в различных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: старший дошкольник, безопасность, навыки безопасности жизнедеятельности, здоровье, экстремальные ситуации, правила поведения

В Стратегии развития страны «Казахстан-2050» одним из долгосрочных приоритетов Президент РК определил здоровье, образование и благополучие граждан. Важнейшим компонентом здоровья является предупреждение заболеваний и стимулирование здорового образа жизни. Во исполнение задач, вытекающих из данной стратегии, Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым издан указ «О первоочередных мерах по улучшению состояния здоровья граждан Республики Казахстан» [1].

Сегодня сохранение и укрепление здоровья детей - одна из стратегических задач развития страны. Не случайно, оно занимает ведущее место в Государственном общеобязательном стандарте дошкольного воспитания и обучения РК [2]. В Типовой учебной программе по дошкольному воспитанию и обучению образовательная область «Здоровье» представлена как ведущая, основной целью которой является воспитание в детях понимания того, что здоровье – главная ценность, дарованная человеку природой. Здоровье - это не только отсутствие болезней, это состояние оптимальной работоспособности, эмоционального тонуса - создание фундамента будущего благополучия личности. Решение всех этих задач можно достигнуть путем создания целостной системы по сохранению физического, психического и социального благополучия ребенка [3].

В связи с чем, воспитанию детей представлений о здоровом образе жизни педагогам дошкольной организации и родителям необходимо уделить особое внимание. Так, в своем произведении «Книга слов. Поэмы» великий казахский просветитель Абай Кунанбаев говорил: «Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя всё на ошупь и на вкус, оно начинает понимать разницу между хорошим и плохим» [4; 176], и это действительно так, только через собственный опыт ребенок познает мир, который в свою очередь наполнен большим количеством опасностей.

Проблема безопасности жизнедеятельности признается во всем мире, и считается одной из наиболее важных проблем требующих решения. Каждый человек, и взрослый, и ребенок в любой момент может оказаться в чрезвычайной ситуации, столкнуться с опасностью (природные явления, транспортное движение на дорогах, дома, на территории детского сада и так далее).

Значительные трудности в жизни и деятельности человека связаны с экстремальными природными явлениями. Под которыми подразумеваются неожиданные, тяжелые по своим последствиям нарушения нормального хода природного процесса. Негативные воздействия факторов природной среды проявляются главным образом в чрезвычайных ситуациях природного характера. Эти ситуации могут быть как следствием природных, стихийных бедствий, так и производственной деятельности человека.

Для Республики Казахстан характерны такие природные явления как гроза, снегопад, гололед, землетрясение, селевые потоки в горных районах, сильные морозы, паводки, ураганные

ветры и другие. Каждый из этих природных явлений несет в себе потенциально опасные воздействия на нормальную жизнедеятельность человека[5].

Под «безопасностью жизнедеятельности» понимается область знания и научно-практическая деятельность, направленные на формирование безопасности и предупреждения опасности путем изучения общих закономерностей возникновения опасностей, их свойств, последствий их влияния на организм человека, основ защиты здоровья, жизни человека и среды его проживания от опасностей [6].

Формирование ответственного отношения человека к своей безопасности должно проходить на всех этапах его жизни, а начинать ее необходимо именно с дошкольного возраста. Дошкольный возраст - важнейший период, когда формируется человеческая личность, и закладываются прочные основы опыта жизнедеятельности и здорового образа жизни в целом. Ведь безопасность – это не просто усвоенные знания, а умение правильно вести себя в различных ситуациях. Важно не только оберегать ребенка от опасности, но и готовить его к встрече с возможными трудностями, прививать ему навыки безопасного поведения.

Дошкольник активно познает окружающий его мир, хочет разобраться, понять наблюдаемые явления, события. При правильной организации педагогической работы в дошкольной организации и семье дети овладевают понятиями, приобретают способность к умозаключениям, обобщениям.

Такие особенности дошкольника, как доверчивость, внушаемость, открытость в общении и любознательность, обуславливают поведение в опасной ситуации и способствуют его наибольшей уязвимости, поэтому то, что для взрослого не является проблемной ситуацией, для ребенка может стать таковой, так как ребенок по своим физиологическим особенностям не может самостоятельно определить всю меру опасности.

В связи с этим, каждому взрослому необходимо иметь определенный запас сведений и знаний об экстремальных природных явлениях, которые могут активно рассматриваться в процессе организованной учебной деятельности с детьми 5-6 летнего возраста, поскольку именно начиная с данного возраста, ребенок постепенно осознает необходимость в безопасности, заботиться о здоровье.

Одним из первейших и фундаментальных результатов дошкольной ступени образовательной системы должен быть здоровый и счастливый ребенок, открытый миру и людям, новым ступеням развития, новым формам активности. Достижение высокого качества работы образовательной организации невозможно представить без его первостепенной ориентации на физически и психически здоровую личность, как основной результат педагогической деятельности.

Чтобы ребенок усвоил правила безопасного поведения и правильного обращения с окружающими его предметами, ему необходимы доступные, элементарные знания о свойствах этих предметов. Очень важно приучить ребенка к осторожности, которая отсутствует у детей дошкольного возраста, сформировать у него определенные установки, которые помогли бы сознательно избежать травмоопасной ситуации. Появление этих качеств обуславливается соответствующей воспитательной работой в детском саду и в семье, постоянным руководством и контролем со стороны воспитателей. В дальнейшем действия детей приобретают все более осмысленный характер. Дети должны своевременно овладевать навыками самообслуживания.

В соответствии с вышесказанным, важно у детей старшего дошкольного возраста формировать не просто сумму знаний о правилах безопасности, а умение правильно себя вести в разных ситуациях. Кроме того, дети могут оказаться в непредсказуемой ситуации на улице и дома, на природе, поэтому главной задачей взрослых является стимулирование развития у них самостоятельности, ответственности, осторожности. Больше внимания следует уделять, организации различных видов деятельности, направленных на приобретение детьми определенного навыка поведения во время экстремальных ситуаций природного характера. Необходимо подготовить ребенка к встрече с возможными трудностями, формировать представление о наиболее опасных ситуациях, о необходимости соблюдения мер предосторожности, прививать ему навыки самосохранения.

В воспитании ребенка многое строится на формировании положительных привычек, навыков поведения, рациональных способов деятельности. Поэтому в содержание работы дошкольных организаций необходимо включить формирование у детей представлений о безопасности жизнедеятельности. Всё это возможно, если все воспитывающие ребенка взрослые

будут работать согласовано, применять эффективные методы воздействия, способы воспитания и обучения. Психолого-педагогическое просвещение родителей должно охватывать вопросы охраны жизни, укрепления здоровья ребенка, создание условий для правильного физического здоровья ребенка. Успех сотрудничества педагогов дошкольной организации и семьи во многом зависит от взаимных установок. Наиболее оптимально они складываются, если обе стороны осознают, необходимость целенаправленного воздействия на ребенка доверяют друг другу [7].

Следует отметить, что в возрасте 5-6 лет складывается первичная картина мира, из-за этого познание действительности происходит не в понятийном, а в наглядно-образной форме. Именно усвоение форм образного познания подводит ребенка к пониманию объективных законов логики, способствует развитию понятийного мышления.

Другое важнейшее направление в развитии мышления дошкольника 5-6 лет связано с изменением соотношения между практическим и умственным действием. В практической деятельности ребенок начинает не только выделять, но и использовать связи и отношения между предметами и явлениями, действиями. От выделения простых связей он переходит к более сложным, отражающим взаимосвязи причины и следствия. Ребенок проводит простейшие опыты, экспериментирует, например, что делать, если пошел сильный дождик, как быть? Или ты остался один и случилась беда, как поступать тогда? Кому обратиться? И какие навыки безопасности знает ребенок? Что делать если на улице гололедица, и многое другое. Такие опыты подводят ребенка к выводам, обобщенным представлениям. Сначала ребенок еще не может действовать в уме, а решает задачи с помощью манипуляций с предметами. Экспериментирование является способом, помогающим ребенку понять скрытые связи и отношения, применить имеющиеся знания, пробовать свои силы, то есть можно проводить во время организованной учебной деятельности «Учебные тренировки: что делать при землетрясении»: необходимо познакомить ребенка с правилами действий в такой ситуации, к примеру, «Куда спрятаться? Что делать, если почувствовали первые толчки? Как быть, если мы услышали сирену оповещающей о чрезвычайной ситуации?» и многое другое. Благодаря этому, у дошкольника в возрасте 5-6 лет складываются предпосылки таких качеств ума, как самостоятельность, гибкость, пылливость.

Воспитание навыков безопасного поведения у детей в ДОО осуществляется в процессе всей активной деятельности: в играх, посильном труде, разнообразных занятиях, процессе ознакомления с доступными пониманию детей событиями и явлениями общественной жизни, с родной природой.

Во всех видах деятельности, особенно во время организованной учебной деятельности по ознакомлению с окружающим миром, в процессе конструирования, в играх, на участке, дети не только овладевают навыками работы, но и познают правила безопасного обращения с различными предметами, учатся применять свои знания в различных жизненных ситуациях. Для формирования у детей 5-6 лет навыков правильного поведения во время чрезвычайных ситуаций природного характера организованная учебная деятельность по основам безопасного поведения целесообразно использовать следующие методы и приемы:

- наблюдение;
- беседа;
- рассматривание иллюстраций по теме;
- анализ и обсуждение ситуаций;
- подвижные и дидактические игры;
- создание комиксов и плакатов;
- интерактивные технологии;
- учебные тренировки;
- экскурсии;
- театрализованные представления.
- метод сравнения (помогает детям выполнять задания на группировку и классификацию);
- метод моделирования ситуаций (дает ребенку практические умения применить полученные знания на деле и развивает мышление, воображение и готовит ребенка к умению выбраться из экстремальных ситуаций в жизни);
- метод повторения (приводит к появлению обобщений, способствует самостоятельному формулированию выводов, повышает познавательную активность);

-экспериментирование и опыты (даёт ребёнку возможность самостоятельно находить решение, подтверждение или опровержение собственных представлений).

Детям в процессе организованной учебной деятельности, на прогулке, в разнообразных видах деятельности, в доступной для них форме (игровая, конструктивная, изобразительная и т.д.) объяснить, что играть со спичками, огнём, электрическими приборами, открывать краны газовой плиты строго запрещено. В процессе игровой деятельности воспитатели формируют у воспитанников навыки соблюдения элементарных правил поведения - уступить, пропустить, предупредить и т. д.

Следует отметить, что виды работ с дошкольниками могут быть самыми разнообразными: организованная образовательная деятельность в группе с использованием наглядного материала, беседы воспитателя, экскурсии, прогулки по городу и т.д.

С детьми 5-6 лет целесообразно применять следующие виды работ:

-занятия познавательного цикла: «На игровой площадке», «Азбука безопасности»;

-беседа с детьми «Позаботься о своей безопасности!», «Один дома»;

-деловая игра с детьми «О правилах поведения в чрезвычайных ситуациях»;

-упражнение: «Как избежать опасных ситуаций».

Эффективность позитивного воздействия на здоровье детей различных оздоровительных мероприятий, составляющих здоровьесберегающую технологию, определяется качеством каждого из этих приемов и методов, их грамотной «встроенностью» в общую систему, направленную на благо здоровья детей и педагогов и отвечающую единству целей и задач.

В соответствии с вышесказанным, одним из аспектов укрепления здоровья участников педагогического процесса ДОО выступает создание здоровьесберегающей среды, в основу разработки концептуальных направлений здоровьесберегающей среды заложены следующие задачи:

-формирование здоровья детей на основе комплексного и системного использования доступных для конкретной дошкольной организации средств физического воспитания, оптимизация двигательной деятельности на свежем воздухе;

-использование в образовательной деятельности дошкольной организации духовно-нравственного и культурного потенциала города, микрорайона, ближайшего окружения, воспитание детей;

-конструктивное партнерство семьи, педагогического коллектива и самих детей в укреплении их здоровья, развитии творческого потенциала;

-обеспечение активной позиции детей в процессе получения знаний о здоровом образе жизни.

Таким образом, обращая внимание на то, что в последние годы проблема формирования основ безопасного поведения становится более актуальной, и это не случайно, потому что, наиболее уязвимой и подверженной различным опасностям категорией, являются дети. Ребенок дошкольного возраста в силу своих физиологических возможностей, не способен оценить и самостоятельно определить меру опасности, но при этом именно дошкольники открыты новому опыту, восприимчивы к воздействиям, позволяющим формировать у них основы безопасного поведения при экстремальных ситуациях природного характера, поэтому особая роль в организации педагогического процесса освоения ребенком основ безопасного поведения принадлежит окружающим его взрослым. В соответствии с этим, особое внимание следует уделять профилактическим мероприятиям, которые направлены на предупреждение и снижение детского травматизма, в дошкольных организациях, дома, на улице, в природе.

Проблемно-ориентированный анализ сформированности у детей 5-6 лет навыков правильного поведения во время опасных для жизни природных условий показал необходимость осуществления ряда мероприятий:

-теоретическое и практическое оснащение воспитательно-образовательного процесса по данной проблеме;

-подготовка информационной базы: научной, методической литературы, программ, научно-практических рекомендаций;

-оснащение дошкольных организаций методическими пособиями помогающих педагогам формировать у детей навыки правильного поведения с использованием активных методов обучения.

Список литературы

- 1 Стратегия «Казахстан-2050». Здоровье нации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://strategy2050.kz/ru/book/post/id/55>
- 2 Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения РК, образовательная область «Здоровье», раздел «Основы безопасного поведения». Астана, 2016.
- 3 Типовая учебная программа по дошкольному воспитанию и обучению. Астана, 2016.
- 4 Абай. Книга слов. Поэмы. Алматы 1993.
- 5 Приходько Н.Г. Безопасность жизнедеятельности: курс лекций, Алматы, 2006. – 366 с.
- 6 Авдеева Н.Н., Князева О.Л., Стеркина Р.Б. Безопасность: Учебное пособие по основам безопасности жизнедеятельности детей старшего дошкольного возраста. - СПб: «ДЕТСТВО-ПРЕСС», 2009. - 144 с.
- 7 Basic Tips Child Care Providers Can Use to Guide Children's Behavior, p.3-4. British Columbia. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www2.gov.bc.ca/assets/gov/health/about-bc-s-health-care-system/child-day-care/guiding_childrens_behaviour_april_2017.pdf (дата обращения: 28.02.2019)

5-6 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАРДА ДҰРЫС ЖҮРІС - ТҰРЫС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Т.А. Левченко¹, Ю.Б. Иминова²

¹ п.ғ.к., профессор

²М010100- «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 1– курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы қ., email: iminova.yulduza@mail.ru

Автор мектеп жасына дейінгі ересек балалардың төтенше жағдайларда дұрыс жүріс-тұрыс дағдыларын қалыптастыру мәселесін қарастырады. 5-6 жастағы балалардың жас ерекшелігіне сипаттама беріліп, олардың білім алулары мен ойлау қабілеттіліктеріне, бәрін білуге және істеп көруге қызуғышылығы байқалады. Балабақша мен үй жағдайындағы және көшеде кездесетін қауіп қатер туралы балалардың нақты түсініктерін қалыптастыру бойынша арнайы сабақтар ұйымдастыру қажеттілігі байқалады. Балалармен жұмыс жасаудың мынадай тиімді әдістері анықталады: сюжеттік-рөлдік ойындарды сахналау, жағдайларды талқылау, көркем әдебиетті оқу және т.б.

Балабақша мен отбасының балалардың білім алуын ғана емес, әр түрлі өмірлік жағдайларда дұрыс мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру бойынша тығыз қарым-қатынас жасау қажеттілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: мектеп жасына дейінгі балалар, қауіпсіздік, өмір қауіпсіздік негіздері, денсаулық, экстремалды жағдайлар, мінез-құлық ережелері

FORMATION OF THE SKILLS OF CORRECT BEHAVIOR IN EXTREME SITUATIONS OF 5-6 YEARS OLD CHILDREN

T.A. Levchenko¹, Yu.B. Iminova²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy), Professor

² MA student of the 1st year of study, M010100 – Preschool education and upbringing,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: iminova.yulduza@mail.ru

The authors consider the problem of formation of skills of correct behavior in extreme situations in preschool children. The characteristic of age features of 5-6 years old children is given, their curiosity and naivety of thinking, desire to learn and try everything is noted. There is a need to organize special classes for the formation of children's clear understanding of the dangers encountered on the street, in kindergarten and at home. Such effective methods of work with children as dramatizations of plot and role-playing games, discussion of situations, reading of fiction and other are revealed.

The necessity of close cooperation between the kindergarten and the family is emphasized, and not just the amount of knowledge, but using the skills of correct behavior in various life situations is important.

Key words: *senior preschooler, safety, life safety skills, health, extreme situations, rules of behavior*

Поступило в редакцию 08.12.2018.

МРНТИ 14.07.03

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Ф.Б.Асылбаева¹, Р.К.Қарсыбаева²

^{1,2} п. ғ.к, қауым.проф.м.а.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: asylbaeva.f@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекеті мен оқушыларды бастауыш сыныптан бастап зерттеуге үйретудің тиімділігі баяндалады. Себебі, осы жаста олардың жаңа нәрсені танып білуге деген құлшынысы ерекше болады. Бастауыш сыныпта зерттеу жұмысы мектеп бағдарламасының әрбір пәнінде жүзеге асырылады. Авторлар оқушылардың зерттеу жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін мұғалім жан-жақты, зерттеу біліктілігі жоғары дәрежеде болуы қажет деп есептейді. Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру барысында олардың бойындағы зерттеуге қажет біліктіліктер мен оларды дамытудың жолдарын қарастырып, бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың шарттарын анықтаған. Сондай-ақ, кіші мектеп жасынан қалыптасқан зерттеу дағдылары оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, өздеріне өмір бойы қызмет ететіндігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушылары, мотивация, шығармашылық, зерттеу іс-әрекеті, зерттеушілік дағдылар, педагогикалық шарттар, зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру

Тәуелсіз еліміздің болашағы – өзгермелі қоғамға жылдам бейімделіп кететін білімді ұрпақ. Әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатында жасалып жатқан білім беру жүйесіндегі реформа өскелең ұрпақты ХХІ ғасыр дағдыларын жетік меңгерген, бәсекеге қабілетті тұлға етіп тәрбиелеуге негіз болады. Осы орайда, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен жеке тұлға ретінде қалыптасуына ұстаздардың кәсіби шеберлігін ерекшелігі мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор.

Осы мақсатта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптың бірқатар пәндері бойынша педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру курсына қатысып (Астана қаласында өткен 26.03-13.04.2018 ж), бірқатар озық тәжірибені зерттеу нәтижесінде мектеп оқушыларының көпшілігі оқулықтағы тапсырмалармен ғана шектеліп, қосымша тапсырмаларды орындауға құлшынысы төмен екендігін байқатты. Себебі, қажетті ақпаратты өз бетінше ғаламтордан іздеп табу қиынға соғады, зерттеу жұмысы ұзаққа созылатындықтан шыдамдылық танытып, өзіндік идеяларын дәлелдеу, нәтижесін шығару оқушыларды жауапсыздыққа алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын жан-жақты қалыптастыру қажеттігі туындайды.

Кіші мектеп оқушыларының оқу әрекетін зерттеушілік іс-әрекетімен сабақтастыру - айналадағы ортаны танып білуге бағытталған шығармашылық іс-әрекетке ұласады. Ол оқушылардың зияткерлік және құндылық әлеуетінің өнімді дамуына мүмкіндік тудырып, олардың танымдық белсенділігін дамыту - оқылатын жаңа материалды игеруге деген қызығушылығын ояту мотивация тудырады, оқылатын материалдың аясын айтарлықтай кеңейтуге, тереңдетуге мүмкіндік береді, пәндік және тұлғалық біліктерін қалыптастырады. Белсенді оқытуда, оқушы тек оқу нысаны болып қалмай, тиімді оқытудың белсенді мүшесіне айналады. Мұндай тәсіл оларда табандылықпен шешім қабылдап, дербестікке, өз іс-әрекетіне жауапты болуын қалыптастырады, өзіне сенімділік, мақсатқа ұмтылушылық және басқа да маңызды жеке қасиеттерді қалыптастырады. Оқушылардың "зерттеуші" позициясына айналған осындай қызметі дамыта оқытудың заманауи жүйелерінен жетекші орын алады.

Оқушылардың зерттеушілік біліктіліктерін дамыту үшін алдына смарт-мақсат қоюды үйрену керек және сол смарт мақсатқа қол жеткізерліктей жағдайды жасаған абзал. Біздің ойымызша, оқушыларда аталған біліктіліктерді қалыптастыру үшін оқытудың интербелсенді технологияларын: ақпараттық-коммуникациялық, денсаулық сақтау, тұлғаға бағдарланған оқытуды қолдану қажет. Балалардың ерте жастан зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру мақсатында жаңартылған бастауыш білім мазмұны бойынша пропедевтикалық пән ретінде «Жаратылыстану» пәні енгізілген болатын.

«Жаратылыстану» білім саласының құрамына: география, физика, химия және биология пәндері кіреді. Оқу пәндері бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын таңдау оқу әдістемелік-нұсқау хат/2017-2018 оқу жылы 191 материалын оқытудың бірізділігі принципі негізінде жүзеге асырылған. Оқушылардың: – жаратылыстану ғылымының процестері мен құбылыстарын сипаттау, түсіндіру және болжау біліктілігін; – дәлелдер мен шешімдерді түсіндіру біліктілігін; – ғылыми әдістердің көмегімен шешілуі мүмкін сұрақтар мен мәселелерді анықтау біліктілігін дамытуға бағытталуы қажет.

Жалпы орта білім деңгейіндегі «Жаратылыстану» білім саласы бойынша химия, биология, физика және астрономия пәндерінен қарапайым түсініктерін қалыптастырудың мазмұны дүниетанымдық сипатымен ерекшеленеді, сонымен қатар оқушылардың бойында табиғат, жер және әлемнің ғылыми бейнесінің көрінісі ретінде жүйелі, әлеуметтікке бағытталған көзқарас қалыптастырылады. Кез-келген ғылым саласы сияқты жаратылыстану бағытындағы пәндер оқушының ғылыми дүниетанымын қалыптастырып, ғылыми білім жүйесіне негізделіп, танымның логикалық – саналы тәсілдеріне қарай, оқушыға берілетін теориялық біліммен сипатталып, ғылыми категориялар мен дәлелдерді кеңінен пайдалануға машықтандырады [1].

Жаратылыстану кіші мектеп жасындағы балаларға өте қызықты пән. Тек пәнді оқыту әдістемесі дұрыс ұйымдастырылғанда ғана пәндік мақсат жүзеге асады. Қазір елімізде көптеген мұғалімдер біліктілікті арттыру курсынан өтіп, пәнді жақсы игеріп жатыр. Сондықтан біздің елімізде аталмыш пәнді оқыту арқылы оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетіне тарту тиімді.

Бастауыш сыныптан бастап оқушының зерттеушілігіне ден қойылуы өте маңызды, себебі, оқушылар зерттеу жұмысына өте белсенді келеді. Сондықтан шығармашылық және өзіндік іс-әрекетінің нәтижелерін талдау, жинақтау және бағалау тәсілдерінің негізі қалануы тиіс. Шығармашылық іс-әрекетінде зерттеушіде жаңа идеялар туындайды. Ол жұмыстың табысты болуына үлкен мүмкіндік болады. Ал зерттеу іс-әрекетінің мотивациясы - бұл мәселені шешудің маңызды жолдарының бірі. Мотивация - әр үйренушінің білімге деген қажеттілігі мен мұқтаждығы, құлшынысы мен ұмтылысы, ынтасы мен көңілі, қызығушылығы мен құмартушылығы, оның білім процесінде алдына қойған мақсаттары мен мүдделері.

Зерттеу іс-әрекеті мотивацияның сенімді факторы болып табылады, себебі оқушыларды белсенді танымға ынталандырады, оқу процесіне оңай тартады, әрбір адам үшін болжалды зерттеуде, шығармашылық тапсырмада өз қызығушылығын табу мүмкіндігін ашады. Кіші мектеп оқушылары зерттеу жұмыстарына қатыса алуы үшін, ол өз бетінше ойлай білуі, жұмысты жоспарлап және нәтижелерін болжай білуі тиіс.

Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін кез-келген пәнді оқыту барысында шығармашылық тапсырмалар арқылы ұйымдастыруға болады. Оқытудың нәтижелеріне деген сұраныстардың өзгеруіне байланысты педагогика саласында және өзіндік шығармашылықта баланы зерттеу ізденісінде құрылған жаңа білім беру технологиялары әзірленді. Педагогика және әдістеме бойынша қазіргі әдебиетте "жоба" және "зерттеу" ұғымдары жиі кездеседі, бұл ретте екеуі де айқын анықтамалар сирек беріледі, сондықтан олар үнемі сараланып отырады. Олардың шынайы мағынасын түсіну теоретиктер үшін абстрактылы ғана емес, ең алдымен тәжірибедеқолданып көру өте маңызды рөл атқарады. Оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыру саласындағы жетекші педагог А.В. Леонтович [2], оқушылардың шығармашылық және зерттеу жұмыстарын төмендегіше жіктеді:

1) *проблемалық-реферативтік* - бірнеше әдеби көздер негізінде жазылған, әр түрлі дереккөздердің деректерін салыстыруды және осының негізінде қойылған проблеманы өз түсіндіруді болжайтын шығармашылық жұмыстар;

2) *эксперименттік* - ғылымда сипатталған және белгілі нәтижесі бар тәжірибе жүзінде іске асыра жазылған шығармашылық жұмыстар. Иллюстрациялық сипатқа ие, бастапқы жағдайлардың өзгеруіне байланысты нәтиженің ерекшеліктерін өз бетінше түсіндіруді болжайды;

3) *натуралистік* - қандай да бір құбылысты бақылауға және сапалы сипаттауға бағытталған шығармашылық жұмыстар. Ғылыми жаңалығы мүмкін;

4) *зерттеушілік* - шығармашылық идеядан туындаған жоба болуы мүмкін.

Зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру оқушыларға қажет біліктіліктерді (жоспарлау, жұмысты ұйымдастыру жағдайы, өзекті тақырып таңдау, жұмыстың алгоритмін құру, керекті ақпаратты іздей алу, түрлі дерек көздерден қажетті ақпаратты алу, ғылыми

мазмұндауаргументтер мен фактілерді келту, тұжырымдау, қорыту) дамытады. Мұғалім ең бастысы зерттеу жұмысын дұрыс ұйымдастыруы қажет.

Қазіргі заманғы мектептегі білім беру процесі оқушылардың, оның ішінде кіші оқушылардың білім деңгейіне жетуге бағытталуы тиіс, ол дүниетанымдық, теориялық немесе қолданбалы сипаттағы мәселелерді дербес шығармашылық шешу үшін жеткілікті болады. Осы мақсатқа жету үшін мұғалімдер зерттеу бағыты болуы үшін оқу қызметін ұйымдастыра білуі қажет. Әсіресе, бұл мәселе бастауыш сынып оқушылары үшін өзекті өйткені, дәл осы жаста оқу қызметі жетекші болып табылады, ал оның зерттеу бағыты танымдық белсенділікті қалыптастыруға, дамытуға және белсендіруге ықпал етеді. Бұл міндетті шешудегі маңызды бағыттардың бірі бастауыш сыныптарда толыққанды ақыл-ой дамуын қамтамасыз ететін жағдайларды жасау болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу жұмыстары сабақта және сабақтан тыс қызметте ұйымдастырылуы мүмкін. Бұл мұғалімге бұрын белгіленгендерден басқа, оны әр түрлі мақсаттарда барынша пайдалануға мүмкіндік береді. Осылайша, болашақ бастауыш сынып мұғалімін бастауыш сынып оқушыларының оқу-зерттеу қызметін ұйымдастыруға дайындау қажеттігінен тұратын қазіргі заманғы жоғары кәсіптік білім берудің түйінді мәселесін атап өтуге болады. Сондай-ақ, танымға стихиялық талпыныстан басқа, баланың жасы үшін жоғары деңгейде оқу-зерттеу қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бастауыш сынып оқушыларының белгілі бір біліктерін қалыптастырудың маңыздылығы туралы педагог О.В.Муромцева өзінің «Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың зерттеу белсенділігін ұйымдастырудың жолдары» атты мақаласында кеңінен ашып көрсеткен болатын [3].

Жоғарыда айтылған негіздерге сүйене отырып, жаратылыстану пәні арқылы бастауыш сынып оқушыларының жобалау-зерттеушілік, эксперименттік, сыныптан тыс іс-әрекеттер барысындағы қауіпсіздікті сақтап жұмыс істеу дағдылары қалыптасып, болашақ мамандығын өз бетінше таңдауға мол мүмкіндік береді, ол үшін алдын-ала қарастырылған педагогикалық шарттардың болуын қажет етеді деп тұжырымдаймыз.

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың шарттарының жіктелуіне байланысты (жағымды психологиялық климат құру, зерттеушілерге ізденуге деген мотивация тудыру, жас ерекшеліктерін ескеру, зерттеушілерді шығармашылыққа бағыттау т.с.с) Қазақстандық педагог Н.Т.Сартаева «Аталмыш педагогикалық шарттар орын алған жағдайда ғана оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үдерісін табысты жүзеге асыруға болады», - деп тұжырымдайды [4].

Бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыруда біздің ойымызша 2-сыныптан бастаған жөн. Мысалы, математика сабағы барысында тақырыпқа сәйкес өзекті мәселені тауып, жаттығуды бірлесе отырып шешу немесе өз бетінше орындау жоспарланады. Тіпті топқа бөле отырып мәселені шешу қызықтырақ болады. Шағын топта бақылау жүргізіледі. Оны жүзеге асыру үшін тәжірибе жасау ұсынылады. Ал нәтижелерді салыстырып одан қорытынды шығар жұмыстары жеке орындалады. Топтарда зерттеулер жасай отырып, балалар (күшті және әлсіз) көшбасшылық қасиеттерді дамытуға мүмкіндігі бар. Зерттеу жұмысына қатысу оқушылардың табысты оқуға мүмкіндік беретін өзіне деген сенімділікті арттырады.

Зерттелінген жұмыстың қорыту - презентация, ауызша баяндама, мақала түрінде болуы мүмкін. Кез-келген жұмыстың нәтижесін шығару үшін ең соңғы деңгейі бағалау жүйесінің дұрыс ұйымдастырылуы келесі зерттеулерді одан әрі тереңінен зерттеуге, ізденуге, жаңаны танып білуге деген ұмтылысты оятады. Сондықтан, оқушылардың жұмысын бағалауда бір нәсенің ара жігін ажыратып алу керек деп ойлаймыз. «Жоғары» баға - бұл қоғамның (сынып, зерттеу тобы мүшелері, ата-ана және т. б.) мойындауы, ал «жақсы» баға - кез-келген қол жеткен нәтижеге лайық екендігін ескеру. Ресей ғалымы Н.Ю.Румянцева өз зерттеулерінде бастауыш сынып оқушылардың мәселені көру, мақсат қоя білу, нәтижесін болжай білу, өзіндік тұжырымы, зерттеу барысындағы дербестік т.с.с қажетті біліктерінің қалыптасу деңгейін анықтау арқылы оларды жұмыс нәтижесін келесі критерийлермен бағалауды ұсынды:

- зерттеуді орындаудың түрлі кезеңінде өз бетінше әреке ету деңгейі;
- топтық жұмысқа қосқан жеке үлесі мен жүктелген жұмысты орындаудағы жауапкершілік деңгейі;
- пәндік және жалпы құзыреттілігін практикада қолдана алуы;

- қосымша жаңа ақпараттар саны мен сапасын;
- мәселені шешудегі идеяның бірегейлігі;
- презентацияны дайындауға шығармашылық тұрғыдан келуі;
- алынған нәтиженің қоғамдық және қолданбалы маңызының болуы [5].

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудың теориялық негізін талдай келе, бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыруға тиімді келесі шарттарды анықтаған болатынбыз:

- зерттеу мәселесін немесе тақырыбын оқушылармен бірлесе отырып бастаған абзал.

Себебі, оқушының қызығушылығын ескерілсе, жұмыстың нәтижелі жүріуінің табысты кепілі болып табылады.

- тақырыпты таңдамас бұрын кіші мектеп жасындағы балалардың психологиялық және

физиологиялық ерекшеліктерін ескеру керек; Кіші мектеп жасындағы балалар жұмысының тақырыптары оқу пәндерінің мазмұнынан не соған жақын мағынада алынуы тиіс. Баланы қызықтырған жоба не зерттеу жұмысының проблемасы оның танымдық қызығушылығы аясында және жақын даму аймағында болуы тиіс.

- жоба не бақылау-зерттеуді орындау уақытын мақсатты түрде сабақтық және сабақтан

тыс жұмыс түрінде нақты уақытпен шектелсе жұмыс жүйелі жүреді.

- әрбір зерттеу қажетті құралдармен: материалдық-техникалық және оқу-әдістемелік, ақпараттық және ақпараттық-технологиялық ресурстармен қамтылуы тиіс.

- тақырыппен жұмыс барысында топсаяхат, серуен-бақылау, әлеуметтік акциялар, түрлі

мәтіндік және электрондық ақпарат көздерімен жұмыс, практикалық маңызды өнім мен кең қоғамдық презентация дайындауды (ересектер, ата-аналарды, мұғалімдерді шақырып) да қосуға болады.

- рефлексиялық сипатта болуы тиіс. Өйткені, рефлексияға үйрету аса маңызды. Рефлексия кезінде оқушылар өзара және шағын топтарда зерттеу идеясына қатысты кері байланыстар беріп, соның нәтижесінде идеясын толықтырып, нәтижесін шығаруға үйренеді.

Австралиялық бастауыш сынып мұғалімі Кетлин Моррис Зерттеу жұмысын жүргізгенде мұғалім ең алдымен ғаламтордан іздеу жүйесін пайдаланады. Бірақ ол жерден балалар өздеріне қажетті нақты ақпаратты таба алмайды. Мұғалім әрқашанда ашылған парақшаның балалардың психикасына керісінше әсер етуінен қорғалғанына көзін жеткізіп алуы керек дейді. Өз тәжірибесінде Кетлин Моррис Kiddle, KidRex, KidzSearch – іздеу жүйелерін қолданады екен. Бұл сайттардың балалар үшін тиімді әрі танымдық қызығушылығын оятып, әр түрлі жарнамалардан, керексіз ақпараттардан қорғалғанын өз тәжірибесі арқылы көз жеткізгенін айтады [6].

Біздің елімізде де ешбір жарнамасыз тек балаларға арналған сайт www.bilimland.kz құрастырылды. Кез-келген оқушы сайтта тіркеліп, өзіне қажетті ақпараттарды ала алады. Дегенмен, сайт әлі де толықтыруды қажет етеді.

Бастауыш сынып оқушысы мектепке келгенде оқуға, мұғаліммен ынтымақтасуына мол мүмкіндік болады және мұғалімнің басшылығымен шағын топтарда өздігінен әрекет етуі күшейеді. Ал келесі деңгейде ең жоғарғы шектік мөлшерде өздігінен оқу әрекетін орындауға, білімін толықтыру бағытында мұғалімдермен әрекет құруға, жеке оқу белсенділігінің арту қабілеті байқалады. Соңғы деңгейде оқушы зерттеу позициясын игереді. Ғылыми-танымдық және публистикалық мәтіндерден, ғаламтордан өзіне қажетті мәліметтерді табуды және оны берілген үлгіге (кестеге, сызбаға т.б.) сай өңдеп, жүйелеуді, оқушылардың көпшілігінде оқу әрекетін орындаудағы зерттеушілік дағдысы мен өзіндік жеке стилі қалыптасады. Бұл стиль болашақта олардың функционалдық сауаттылығын дамытады [7].

Сонымен қатар, мұғалімнің қарастырып отырған ақпаратты зерттеуге және оны сүзуге арналған бес сатылы моделі біздің оқушыларымыздың зерттеу әрекетінің пайдалы нүктесі болуы мүмкін. Олар: нақтылау, іздеу, тереңіне үңілу, бағалау, дәйексөз (сілтеме беру). Әр қадаммен сауатты жұмыс жүргізгенде ғана зерттеу нәтижесі табысты болуы мүмкін екендігін айтады. Автордың бұл ойы шындыққа жанасады. Себебі, кіші мектеп оқушыларының зерттеушілік іс-

әрекеті мұғалімнің көзқарасы бойынша, бұл оқушылардың арнайы зерттеу біліктіліктері мен дағдыларын дамытатын интеллектуалдық даму, оқыту және тәрбиелеу құралы болып табылады.

Зерттеушілік іс-әрекетте мұғалім бағыттаушы, көмекші, кеңесші, бақылаушы рөлін атқарады. Дегенмен, оқушының рөлі жұмыстың әрбір кезеңдеріне қарай өзгеріп отырады. Бірақ, барлық кезеңде де ол танымдық әрекет субъектісі болып табылады. Сондықтан біздің ойымызша, дамыған елдердегідей балаларға арналған іздеу жүйесін құру қажет деп есептейміз.

Қорыта келе, «бұлақ көрсең, көзін аш» деген ұлағатты сөзге сүйеніп, бар мүмкіндікті пайдаланып, баланың қабілетін, таланты мен дарынын ашу және әрбір оқушының өз мүмкіндіктерін, өзіндік бірегейлігі мен икемділігін таныта білуіне жағдай жасау – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Кіші мектеп оқушыларын зерттеу жұмыстарына тарту олардың шығармашылық қабілеттерін ашып, танымдық белсенділігін арттырады және зерттеу мәселесінің өзектілігін анықтап, мазмұнын терең қарастыруға, нақты мақсаты мен міндеттерін белгілей білу біліктілігіне ие болып, өздігінен шешім қабылдай алуына ықпал етеді. Зерттеу барысында бақылауға, ақпаратты іздеуге қызығушылық білдірген оқушылар орта буын оқуына тез бейімделеді. Оқушылардың кіші мектеп жасындағы қалыптасқан зерттеу дағдылары олардың функционалдық сауаттылығын арттырып, өздеріне өмір бойы қызмет етеді.

Ендеше, бастауыш сыныптан оқушыны ізденушілікке баули отырып ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын табуда дұрыс шешім қабылдай алуына, ғылымға жетелеу арқылы өздерінің қабілеттерін ашуларына көмектесу ұстаздар қауымының басты қағидатына айналдыруымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әдістемелік-нұсқау хат/2018-2019 оқу жылы. Астана, 2018
2. Леонтович А.В. В чём отличие исследовательской деятельности от других видов творческой деятельности // Начальная школа плюс До и После – 2009
3. Муромцева О.В. Подготовка учителя начальных классов к организации учебно-исследовательской деятельности младших школьников//Современные науки и образования. – 2018. – № 4
4. Сартаева Н.Т. Бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекеттің жүргізілуі // Молодой ученый. — 2016. — №5.2. — С. 53-56.
5. Румянцева Н.Ю. Организация учебно-исследовательской деятельности младших школьников. — М.: Просвещение, 2001. — С. 34.
6. Kathleen Morris. Five tips for teaching students How to research and filter information. Posted on [February-23, 2018. http://www.kathleenamorris.com/2018/02/23/research-filter/](http://www.kathleenamorris.com/2018/02/23/research-filter/)
7. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру (бастауыш сыныптар) Әдістемелік құрал. – Астана: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.

References

1. General provisions Educational and methodical letter / 2018-2019 academic year. Astana, 2018
2. Leontovich A.V. What is the difference between research and other creative activities / / Primary school plus before and After-2009
3. Muromtseva O. V. Training primary school teachers to organization of educational and research activity of younger schoolchildren.//Modern problems of science and education. ISSN 2070-7428 – 2018. – № 4
4. Sartayeva N. Conducting research activities in primary school // Young scientist. - 2016. - №5.2. - P. 53-56.
5. Rumyantseva N. Organization of educational and research activities of primary school students. - Moscow: Education, 2001. - P. 34.
6. Kathleen Morris. Five tips for teaching students How to research and filter information// Published in February 23, 2018. <http://www.kathleenamorris.com/2018/02/23/research-filter/>
7. Formation of functional literacy of pupils (primary classes) Methodical manual. - Astana: National Academy of Education. I. Altynsarın, 2013. - 66 p.

ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Ф.Б. Асилбаева¹, Р.К. Карсыбаева²

^{1,2} к.п.н., и.о. ассоц. профессора

^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
email: asylbaeva.f@mail.ru

В статье раскрывается исследовательская деятельность учащихся начальных классов и эффективность обучения учащихся исследованию с начальных классов. В этом возрасте у них особый интерес к познанию нового. Исследовательская работа в начальных классах осуществляется по каждому предмету школьной программы. Авторы считают, что для правильной организации исследовательской работы учащихся учитель должен быть всесторонне, с высокой степенью исследовательской квалификации. При организации исследовательской деятельности учащихся, рассматривая пути их развития и умения, необходимые для их исследования, определяли условия формирования исследовательских навыков младших школьников. Кроме того, исследовательские навыки, сформированные с младшего школьного возраста, способствуют повышению функциональной грамотности учащихся и служат им на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: младший школьник, мотивация, творчество, исследовательская деятельность, исследовательские навыки, педагогические условия, организация исследовательской деятельности

THE POSSIBILITY OF ORGANIZING RESEARCH ACTIVITY OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

F.B. Assilbayeva¹, R.K. Karsybayeva²

^{1,2} Cand. Sci. (Pedagogy), acting Associate Professor

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: asylbaeva.f@mail.ru

The article reveals the research activity of primary school students and the effective of teaching research students from primary school. At this age, they have a special interest in learning new things. Research work in primary school is carried out in each subject of the school curriculum. The authors believe that for the proper organization of the research work of students the teacher should be comprehensive, with a high degree of research qualification. In the organization of research activities of students, considering the ways of their development and skills necessary for their research, determined the conditions for the formation of research skills of younger students. In addition, research skills developed from primary school age contribute to the functional literacy of students and serve them throughout their lives.

Key words: primary school students, motivation, creativity, research activities, research skills, pedagogical conditions, organization of research activities

МРНТИ 14.29.09, 14.25.09

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

С.Е. Агыбаева¹, Г.С. Оразаева²

¹ «Дефектология» мамандығының 1-курс докторанты,
² п.ғ.к., доцент, «Арнайы және әлеуметтік педагогика» кафедраның меңгерушісі
¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
² Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: agybaeva_saule@list.ru

Мақалада АҚШ, Ұлыбритания, Ресей мен Қазақстандағы инклюзивті білім берудің даму мәселері мен тенденциялары қарастырылады. Мақаланың негізгі бөлігінде инклюзивті білім беруді жүзеге асыру жағдайындағы ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау мәселесі көтеріледі. Авторлар инклюзивті білім беруді жүзеге асыру жағдайындағы ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау барысында назар аудару керек негізгі қағидаларды ашып көрсетеді. Мақалада қатаң мемлекеттік білім беру стандартының негізінде дұрыс бағалауды жүзеге асыру мүмкін емес екені көрсетіледі. Мақаланың негізгі қорытындылары ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау жүйесі бойынша оқу-әдістемелік нұсқаулықтарды кеңейті мен толықтыру қажеттігін қарастырады.

Түйін сөздер: білім берудің инклюзивтілігі, инклюзия, ерекше білім беруді қажет ететін балалар, мүмкіндігі шектеулілік, критериялы бағалау, оқу жетістіктері

Білім беру жүйесінде ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қалыпты қатарластардың ортасына енгізу – инклюзия үдерісі - уақыт талабы болып табылады және заңнамаға сәйкес балалардың білім алу құқықтарын жүзеге асыру үдерісі болып табылады.

Инклюзивті білім беру (фр. *Inclusif* – өзіне енгізуші, лат. *Include* – қамтимын, енгіземін) – барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысында, барлығы үшін білім берудің қолжетімділігін қамтитын жалпы білім беруді дамыту үдерісі, бұл өз кезегінде ерекше білім беруді қажет ететін балалардың білім алуына деген қолжетімділігін қамтамасыз етеді [1].

Инклюзия ерекше білім беруді қажет ететін балаларды жалпы білім беретін ұйымдарға тек қана «механикалық» енгізуді қамтымайды. Мұнда сөз аталған білім беру ұйымында ерекше баланы бейімдеу үшін қажетті алуан түрлі жағдайлардың кең ауқымын құру, балаларды оқыту және бейімдеу үшін қажетті техникалық және сәулеттік өзгерістерді енгізгенге дейін, психолог, дефектолог, логопед сияқты түзету бағытындағы мамандардың осындай баланы қажетті қолдауын қамтамасыз ету арқылы баланы қабылдау атмосферасын – кедергісіз органы құру туралы болады.

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды және қалыпты дамыған балаларды бірыңғай әлеуметтік және білім беру кеңістігінде біріктіру, бірқатар жалпы педагогикалық, әлеуметтік және гуманистік міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибе ерекше білім беруді қажет ететін балалардың балалық кезден бастап дені сау қатарластарының қауымдастығына түсіп, олармен бірге әлеуметтендірудің аса жоғары деңгейіне жететінін сенімді көрсетеді.

Интеграция әлеуметтік-педагогикалық феномен ретінде бірнеше ғасырларды қамтиды. Арнайы білім берудің тарихына көз жүгіртетін болсақ, дамуында ауытқуы бар балаларды және қалыпты балаларды бірлесіп оқыту идеясының осындай балалардың білім алу құқығының мойындалған кезінен басталғанын көрсетеді. Шет елдерде 1970 жылдардан бастап, мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал ететін нормативті актілер пакетін құрастыру және ендіру жүргізіліп келеді. АҚШ және Еуропаның заманауи білім беру саясатында бірнеше тұғырлар дамыған, атап айтсақ: мэйнстриминг, интеграция, инклюзия. Мэйнстриминг мүмкіндігі шектеулі оқушылардың өз қатарластарымен мерекелерде, әртүрлі қызықты бағдарламаларда қарым-қатынасқа түсетінін қамтиды. Интеграция психикалық және дене бұзылыстары бар балалардың қажеттіліктерін, олар үшін бейімделмеген, өзгермеген түрінде қалған білім беру жүйесімен сәйкестікке келтіруді білдіреді. Ендіру немесе инклюзия,

мектептерді реформалау және оқу бөлмелерін қайта жоспарлау, барлық балалардың қажеттіліктері мен мұқтаждықтарына жауап беруді, сәйкестендіруді білдіреді. 1990 жылдары АҚШ-да және Еуропа елдерінде мүгедек балалардың ата-аналарын өзіндік ұйымдастыру, инклюзивті білім беру идеяларын таратуға ықпал еткен ересек мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың және олардың құқықтарын қорғаушылардың қоғамдық белсенділігі мәселелеріне арналған бірқатар басылымдар жарық көрді.

Ұлыбританияда инклюзивті білім беруді енгізу барлық санаттағы мүмкіндігі шектеулі балаларға қарапайым жалпы мектептерде білім алу құқығын ұсынатын «Білім беру туралы Акт» шыққаннан кейін 1976 жылдан басталды. Сонда да болса, қазіргі кезде Англиядағы білім беру жүйесінде инклюзивті көпшілік мектептерден басқа, арнайы мектептер де бар. Арнайы мектептерде негізінен мүгедектіктің өте ауыр түрлеріне шалдыққан балалар оқиды. Англияның мектептері екі санатқа бөлінеді, бұл мектепке дейінгі білім беру мекемелерін және бастауыш мектепті біріктіретін, 4 жастан 12 жасқа дейінгі балалар оқитын бастауыш мектеп (Primary schools) болып саналады. Бастауыш мектептің жанында денсаулық, отбасылық мәселелер бойынша ата-аналарға кеңес беретін балалар орталықтарын өте жиі кездестіруге болады. 13 жастан 18 жасқа дейінгі ересек балалар жекеленген мектептерде білім алады (Senior Schools). Балалар орталықтарының, бастауыш және жоғары мектептің үйлесімі оқытудың сабақтастығына ықпал етеді және туылғаннан бастап мектеп бітіргенге дейін мүмкіндігі шектеулі балаларды бақылауға мүмкіндік береді.

Ағылшын мектептеріне ерекше білім беруді қажет ететін балаларды оқыту үшін қосымша қаржыландыру бөлінеді. Мұндай мектептерде білікті қызметкерлерді даярлау жүйесі жұмыс істейді. Қажеттілігіне қарай мүгедек оқушыларға ассистент бөлінеді, оқытудың жеке бағдарламасы құрастырылады.

Мүмкіндігі шектеулі балалар қарапайым сыныптарда барлығымен бірдей еңбек етеді. Англияның мектептерінде денсаулығы, ұлты немесе діни қатыстылығы бойынша балалар арасында айырмашылықты ажыратуға жол бермейтін атмосфера құрылған.

Инклюзивті білім берудің экономикалық тиімділігін анықтауға арналған 1980-1990 жылдарда жүргізілген зерттеулер, интеграциялық білім берудің басымдылығын келесі терминдер арқылы көрсетеді: пайда, тиімділік, жетістіктер.

Қазіргі кезде көптеген батыс елдерінде мүгедек балаларды интеграциялаудың маңыздылығына қатысты белгілі консенсус қалыптасты. Мемлекеттік, муниципалды мектептер ерекше білім беруді қажет ететін балаларға бюджеттік қаржыландыруға ие болады, соған сәйкес олар ресми түрде мүгедектер ретінде тіркелген оқушылар санының артуына қызығушылық танытады.

Инклюзивті білім беру туралы Қағидалар 2006 жылдың 13 желтоқсанында БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы қолдаған БҰҰ-ның «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенциясына енгізілген.

ТМД елдерінде интеграциялық (инклюзивті) оқыту жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды қолдау тәжірибесі келесі мәліметтерді қамтиды: Ресейде алғашқы инклюзивті білім беру мекемелері 1980-1990 жылдары пайда болды. Мәскеу қаласында 1991 жылы Емдік педагогика Орталығының және ата-аналардың қоғамдық ұйымының бастамасы бойынша, «Ковчег» (№1321) инклюзивті білім беру мектебі ашылды. 1992 жылдың күз айынан бастап Ресейде «Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды интеграциялау» жобасын жүзеге асыру басталды. Соның нәтижесінде 11 аймақта мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялап оқыту бойынша эксперименттік алаңдар құрылды. Эксперименттің нәтижесі бойынша екі халықаралық конференция өткізілді (1995, 1998). 2001 жылдың 31 қаңтарында Ресейдегі интеграциялық оқыту мәселелері бойынша Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына қатысушылар, денсаулық мүмкіндіктері шектелген тұлғаларға интеграциялық білім беру Тұжырымдамасын қабылдады. Денсаулық мүмкіндіктері шектелген балалармен жұмыс істеуге педагогтарды даярлау мақсатында, РФ-ның білім Министрлігі 1996 жылдың 1 қыркүйегінен бастап педагогикалық ЖОО-ның оқу жоспарларына «Арнайы (түзету) педагогиканың негіздері» және «Денсаулық мүмкіндіктері шектелген балалардың психологиясының ерекшеліктері» курстарын енгізу туралы шешім қабылдады. 2008-2009 жылдары инклюзивті білім беру моделі Ресей Федерациясының бірқатар облыстарында, әртүрлі типтегі білім беру мекемелерінде эксперимент ретінде белсенді енгізілді: Архангельск, Владимир, Ленинград, Мәскеу, Нижегород, Новгород, Самара, Томск және басқа облыстар [1].

Қазіргі кезде Қазақстанда инклюзивті тәжірибені жапы білім беретін мектептерде жетілдірудің белсенді үрдісі жүргізіліп келеді. Республикада инклюзивті білім беруді дамыту мақсатында, инклюзивті білім беруді дамытуды нормативті-құқықтық қамтамасыз ету жетілдірілуде. ҚР-ның «Білім туралы Заңында» «инклюзивті білім беру» ұғымы ерекше білім алу қажеттіліктерін және жеке мүмкіндіктерін ескеріп, барлық білім алушылардың білім алуға теңдей қолжетімділігін қамтамасыз ететін үрдіс ретінде нақтыланған (1 Бап). **«Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар (балалар)» жаңа ұғымы енгізілді. ҚР білім және ғылым Министрлігі Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудағы Тұжырымдамалық тұғырларын бекітті (ҚР БҒМ 2015 жылдың 1 маусымдағы №348 бұйрығы); 2015-2020 жылдарға арналған инклюзивті білім беру жүйесін әрі қарай дамыту бойынша іс-шаралар Кешені (ҚР БҒМ 2014жылдың 19 желтоқсанындағы №534 бұйрығы).**

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді жүзеге асыру, педагогтардың сыныптағы әрбір білім алушының жеке ерекшеліктеріне және мүмкіндіктеріне ерекше назар аударуды, білім беру үдерісін дараландыруды, білім беру үдерісінің аясында оқушылар арасындағы өнімді өзара әрекеттестікті қамтамасыз етуді, ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау үдерісін саналы қарастыруды талап етеді.

Оқыту мақсатында бағалау – бұл сенімді мәліметтерді іздеу және интерпретациялау үрдісі, оларды оқушылар мен мұғалімдер білім алушылардың оқыту барысында қайда болатынын шешу үшін, әрі қарай қалай әрекет ету қажеттілігін білу үшін қолданады [2].

Оқыту мақсатындағы бағалау келесі сипаттамаларға ие [3]: оқыту мен үйрету үрдістеріне кіріктірілген, олардың маңызды бөлігі болып табылады; мұғалімдер мен оқушылардың оқу мақсаттарын талқылауды және сәйкестендіруді қамтиды; оқушыларға оқыту мақсаттарын саналы ұғынуға көмек беруге бағытталған; оқушыларды өзін-өзі бағалауға немесе бір-бірін бағалауға баулиды; оқушылардың оқу барысында қандай қадам жасаудың қажеттілігін саналы ұғынуға көмек беретін кері байланысты қамтамасыз етеді; әрбір оқушының жақсы жетістіктерге жете алатынына деген сенімділіктерін нығайтады; мұғалімдер мен оқушыларды бағалау мәліметтерін қарастыру және рефлексиялау үрдістеріне тартады.

Білім беру ұйымдарында педагогтардың бағалаушы іс-әрекетін зерттеу, ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың іс-әрекетін суммативті және формативті бағалаудың, тарау бойынша суммативті бағалаудың, (ТСБ) және тоқсан бойынша суммативті бағалаудың бірқатар мәселелерді туындататынын көрсетті. Бақылау жұмыстары (срез) әрбір тараудың және әрбір тоқсанның қорытындысы бойынша өткізіледі. Нәтижесінде оқушылар тоқсан бойынша 3-4 рет сұрақтар, тест, бақылау жұмыстары түріндегі тарау бойынша суммативті бағалау және тоқсан бойынша суммативті бағалауды тапсырады. Тоқсандық және жылдық қорытынды баға арнайы формула бойынша шығарылады.

Педагогтардың бағалары негізінен констатациялық және ақпарат беруші функцияларды орындайды: оқушыларды академиялық білім күйінде бағдарлайды; оқу жағдайында олардың жетістігі немесе сәтсіздігі туралы белгі береді. Бағалаушы пайымдаулардың көп жағдайда дифференциалды емес сипаты болады, олар бағалаудың базалық өлшемдерінің тар диапазонына сүйенеді (әдетте бір - «білім және біліктердің қалыптасқан деңгейі»); әрбір базалық өлшем бойынша бағалаушы көрсеткіштердің тар диапазонын қолданады; әлеуметтік-нормативті эталондарға бағдарланған.

Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды бағалау бойынша іс-әрекет тиімділігі жеткіліксіз болып табылады, себебі ол оқу үрдісінде және оның нәтижелеріне маңызды әсер етпейді; компенсаторлық білім мен біліктерді қолдануды ынталандыратын арнайы жағдайларды құруға бағытталмаған; әсіресе инклюзивті білім беру жағдайындағы сабақ барысында әлеуметтік өзара әрекеттестік үрдістерін ынталандырмайды (сыныптағы позитивті эмоционалды тон, барлық балалардың психофизикалық дамуының мықты қырларына тірек жасау, әрбір білім алушының жетістік жағдаятын құру).

2015 жылы Ү. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы мүмкіндігі шектеулі балалардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін ендірудің әдіснамалық және оқу-әдістемелік негіздерін құрастырды.

Алайда, бағалаушы іс-әрекет мәселесі инклюзивті білім беру жүйесінде өзекті мәселе болып қалады. Қазіргі кезде қандай бағалау технологиялары сұранысқа ие? Оларды инклюзивті білім беру жағдайында қолдану мүмкін бе? Ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды бағалау жүйесін қандай қағидаларға сүйеніп құру қажет? Оқушыларды бақылау-бағалаушы іс-

әрекет тәсілдеріне қалай үйретуге болады? Бұл сұрақтардың барлығына білім берудің барлық сатыларындағы педагогтар жауап беруге тырысады. Біздің білім беру мекемесінің педагогтары да қазіргі кезде оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесін қайта мағыналау, жаңа бағалау технологияларын белсенді іздеу және апробациялау үрдісінде.

Инклюзивті сыныптағы нақты баланы оқыту нәтижелерін бағалаудың әдістері мен формаларын құрастыру, бейімделген оқу бағдарламасын жүзеге асыру саласындағы түйінді мәселелерді бірі болып табылады. Оқытушылар мен психологиялық-педагогикалық қолдау мамандарының жұмысының тиімділігінің аса маңызды көрсеткіштері, бала дамуының жағымды динамикасында көрініс табады. Белгілі уақыт аралығында баланың «қозғалысының» мазмұнын бағалау, жеке білім беру бағдарламасын құрастыруда мұғалімдер, ата-аналар және қолдау көрсету мамандары құрастырған міндеттермен тікелей байланысты. Инклюзивті білім беруде оқыту нәтижелерін бағалаудағы қиындықтарға жол бермеу үшін, мұғалімнің іс-әрекеті келесі принциптерге негізделуі қажет:

1. Бағалау білім беру тәжірибесіне кіріктірілген үздіксіз үрдіс болып табылады. Оқыту сатысына байланысты диагностикалық және бақылаушы (срез) бағалауды қолдануға жол беріледі. Сонымен бірге, қорытынды баға қыту мерзімінде жинақталған бағалардың жалпы нәтижесі ретінде құрылуы мүмкін.

2. Бағалау тек критериалды болуы мүмкін. Бағалаудың негізгі критерийлері ретінде, оқытудың жоспарланған нәтижелері алынады (жеке білім беру бағдарламасын құрастырған жағдайда (ЖББ) - бағдарламалық материалды бала деңгейіндегі жеке қабілеттерге сәйкес құрастыру міндеті). Сонымен бірге, бағалаудың ережелері мен критерийлері алдын ала тек мұғалімге белгілі болады.

Кейде жұмысты бағалаудың жалпы критерийлерін ұсақ және аймақтық деп ажырату қажет. Әрбір жағдайда, мұғалім жұмыстың қандай критерийлер бойынша бағаланатынын айтады, сонымен бірге осы критерийлер туралы тәлімгерге және ата-аналарға ақпарат береді. Жетекші критерий баланың нақты тапсырманы орындау формасына әсер етеді.

3. Бағаның көмегімен бағалауға оқушылардың іс-әрекеті және осы іс-әрекеттің нәтижелері ұшырауы мүмкін, бірақ баланың жеке сапаларын бағалауға түспейді. Бағалауға тек үйретілетін немесе оқытылатын нәрсе түседі.

4. Бағалау жүйесі оқушылардың өзін-өзі бағалау және өзара бағалау дағдылары мен әдеттерін меңгеріп, бақылау және бағалау бойынша іс-әрекетке енгізілетіндей жағдайда құрылуы қажет.

Критериалды бағалау оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал ететін, білім берудің мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, білім беру үрдісінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі, нақты анықталған критерийлермен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген үрдіс ретінде қарастырылады [4].

Отандық зерттеушілер және жаңашыл-педагогтар бағалау жүйесін жаңартудың негізгі бағыттары ретінде, мұғалімнен білім алушыларға бақылау-бағалау механизмдерін бірте-бірте беруді, констатациялық бақылаудан диагностикалық, процессуалды бақылауға өтуді, білім алушылардың жоспарланған нәтижелерді меңгеруі туралы алынған ақпарат негізінде білім беру сапасын басқаруды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тиімді кері байланысты қамтамасыз етуді атайды. Қазіргі кезде Ресейде бағалау технологияларының құрастырылған және апробациядан өткен тәжірибесі бар. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау тәжірибесін инклюзивті білім берудің талаптарына сәйкес тұғырда талдау, келесі тұжырым жасауға мүмкіндік береді: мүмкіндігі шектеулі оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау мәселесін критериалды бағалауды қалыптастыру арқылы шешуге болады [5].

Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университетінің арнайы педагогика Институтының оқытушылары Журавлева Ж.И., Кожекина Т.В. «Денсаулық мүмкіндігі шектелген баланың ерекше білім алу қажеттіліктерін есепке алу, бағалаудың арнайы және толыққанды шкаласын қолдануды қамтиды. Мұндай шкалалар жалпы білім беру стандартында көрсетілген бағдарларға жетуде білім алушылардың дамуында минималды қадамдарын анықтау үшін қажет, сонымен бірге, күтілетін және алынған нәтижелер арасындағы арақатынасты барынша дәл бағалау үшін қажет» - деп атап көрсетеді [6].

Осылайша, білім беру бағдарламасын меңгерудің пәндік, метапәндік және тұлғалық нәтижелерін объективті бағалау үшін қазіргі мұғалімдерге бағалау шкалаларының мазмұнын, икемділігін құрастыру, өлшеуші және жинақтаушы бағалау құралдарын қолдануды талап етеді.

Психофизикалық даму ерекшеліктері бар балалардың оқу-танымдық іс-әрекетін бағалаудың қосымша критерийлерін анықтау қажеттілігі туралы арнайы педагогиканың қағидаларын Н.А. Белякова, Н.М. Назарова, Е.Г. Речицкая [7] және т.б. құрастырды; кіріктірілген оқыту және тәрбиелеу сыныптарында бағалауға қойылатын спецификалық талаптарды жүзеге асыру туралы ғылыми-әдістемелік идеяларды А.М. Змушко, С.Ф. Левяш, Т.В. Лисовская, Т.Л. Лещинская, В.И. Олешкевич сипаттады [8].

Қазіргі кезде қолда бар оқу-әдістемелік материалдар білім беру үрдісіндегі психофизикалық даму ерекшеліктері бар балаларды бағалауды ұйымдастыруды қарастырады, алайда инклюзивті білім беру тәжірибесі үшін өзекті мәселелердің шешілуін қамтамасыз етпейді, яғни оқу-танымдық іс-әрекетті бағалаудағы жеке-дифференциалды тұғырды жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді, ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау үрдісін жеткіліксіз әдістемелік қамтамасыз етуде, мықты қырларға тірек жасауға мүмкіндік беретін бағалау құралдарын, көрсеткіштерін және критерийлерін нақтылауды талап етеді.

Инклюзивті үрдістерді білім беру тәжірибесінде белсенді дамыту, берілген мәселенің әрі қарай терең зерттелуін және білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау жүйесінің мазмұнын толықтыруды талап ететінін көрсетеді, бұл әрбір бала үшін жетістік жағдаятын құруда, оқу мотивациясын ынталандыруда және баланы қоғамда әлеуметтендіру нәтижесі ретінде қарастыруда көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Инклюзивное образование: результаты, опыт и перспективы: Сборник материалов III Международной научно-практической конференции / Под ред. С.В. Алехиной. – М.: МГППУ, 2015. – 528 с.

Типология и характеристика программ оценки учебных достижений школьников /Болотов В.А., Вальдман И.А //Интернет журнал «Проблемы современного образования» 2013, №5.

1. Assessment for learning: 10 principles, assessment reform group, 2002.

2. Система критериального оценивания учебных достижений учащихся. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И.Алтынсарина, 2013. –80 с.

3. Красноборова, А. А. Технология критериального оценивания в логике компетентного и личностно ориентированного подходов. [Текст] / А.А. Красноборова // Начальная школа плюс До и После. – 2010. №1. – С. 76 – 78.

4. Деятельность педагога, учителя-предметника, классного руководителя при включении обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов в образовательное пространство: методические материалы для педагогов, учителей-предметников, классных руководителей образовательных организаций (серия: «Инклюзивное образование детей-инвалидов, детей с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательных организациях») / О. Г. Приходько и др. – М.: ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. - 227 с.

5. Тупоногов, Б.К., Белякова, Н.А. оценка знаний, умений и навыков слепых и слабовидящих школьников / Б.К. Тупоногов, Н.А. Белякова // Дефектология. – 2009. - № 6. – С. 37-41.

6. Олешкевич, В.И. Интегрированное обучение: факторы успешности /В.И. Олешкевич // Дефектология. — 2006. - № 5. - С. 21-26.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОЦЕНИВАНИЯ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

С.Е. Агыбаева¹, Г.С. Оразаева²

¹ докторант I курса специальности «Дефектология»

² к.п.н., доцент, зав. кафедрой специальной и социальной педагогики

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан,

² Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,

email: agybaeva_saule@list.ru

В статье рассмотрены вопросы развития инклюзивного образования в США, Великобритании, России и Казахстане, проблемы и тенденции. В основной части статьи поднимаются вопросы оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями в условиях реализации инклюзивного образования. Авторами раскрываются основные принципы, которых должны придерживаться преподаватели при оценивании учебных достижений обучающихся в условиях инклюзивного образования. В статье предполагается, что правильность оценивания при наличии жесткого государственного образовательного стандарта невозможна. Основные выводы статьи предусматривают необходимость расширения и дополнения учебно-методических рекомендаций по системе оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивность образования, инклюзия, дети с особыми образовательными потребностями, ограниченные возможности, оценивание, критериальное оценивание, учебные достижения

MODERN ASSESSMENT OF LEARNING ACHIEVEMENTS OF STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN INCLUSIVE EDUCATION

*S.E. Agybaeva*¹, *G.S. Orazbaeva*²

¹ PhD student of the 1st course of the specialty "Defectology"

² Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor, head of the Special and Social Pedagogy Department

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

² Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: agybaeva_saule@list.ru

The article deals with the development of inclusive education in USA, Great Britain, Russia and Kazakhstan, its problems and trends. The main part of the article raises questions of a the educational assessment of students with special educational needs in the conditions of the implementation of inclusive education. The authors reveal the basic principles that teachers must adhere to when assessment students' learning achievements in an inclusive education environment. The article assumes that correct assessment in the presence of a rigid state educational standard is impossible. The main conclusions of the article provide for the need to expand and supplement educational and methodological recommendations on the system of assessing the educational achievements of students with special educational needs.

Key words: inclusive education, inclusion, children with special educational needs, limited opportunities, assessment, criterion assessment, learning achievements

Редакцияға 29.01.2019 қабылданды.

МРНТИ 14.29.01

ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Б.А. Дюсенбаева¹, А.Н. Саржанова²

докторант 1-курса¹, к.п.н.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

²Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан, email: bibigul-68-68@mail.ru

Смена образовательных парадигм, растущая вариативность образовательной среды, открытость образовательного пространства, приводящая к сосуществованию различных образовательных моделей и технологий, — все это достаточно резко меняет представление о том, какие же качества современного педагога стоит считать действительно значимыми. В статье рассмотрены различные подходы к подготовке специального педагога к работе в условиях инклюзивного образования. Одной из ключевых в этой связи является проблема кадрового обеспечения системы образования. Посредством подготовки педагогических кадров, обеспечивающих образовательный процесс, психолого-педагогическое сопровождение субъектов образования и социокультурную интеграцию лиц с особыми образовательными потребностями в современное общество. Согласно руководящим документам Министерства образования и науки цели современного образования сводятся не к подготовке узких специалистов для конкретной области деятельности, а к развитию личности каждого человека, повышению уровня его профессиональной подготовки. Авторами делается акцент на том, что первичным и важнейшим этапом подготовки специальных педагогов к реализации инклюзии является этап психологических и ценностных изменений и уровня профессиональных компетентностей ее специалистов.

Ключевые слова: инклюзивное образование, подготовка, подготовка специалиста, подготовка специального педагога, профессиональная компетентность педагога

Внедрение инклюзивного образования решается на уровне государственных задач, о чем свидетельствует анализ Законов Республики Казахстан и других нормативно-правовых актов. Основным документом социальной защиты и гарантией обеспечения прав людей с ограниченными физическими возможностями здоровья в области образования является Закон «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», статья 5 гласит «Доступности и равных прав инвалидов, наряду с другими гражданами, на охрану здоровья, образование и свободный выбор рода деятельности, в том числе трудовой» [1]. В «Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы» разработан план развития инклюзивного образования, в нем говорится вовлечение детей в образовательные организации. «Будет обеспечено сопровождение в инклюзивной среде детей с особыми образовательными потребностями; будет продолжена работа по созданию равных условий и безбарьерного доступа для детей и взрослых с особыми образовательными потребностями (пандусы, подъемники, лифты, а также обеспечение информационными и библиотечными ресурсами и другие). Это также предусматривает дальнейшее расширение технологий дистанционного образования, открытие массовых онлайн курсов, разработку специальных образовательных программ и учебно-методических материалов для работы с особыми образовательными потребностями» [2].

Подготовка специального педагога к работе в условиях инклюзивного образования может принести положительные результаты и помочь преодолеть многочисленные барьеры, возникающие у педагогов при работе с детьми данной категории. Например, ученики с особыми образовательными потребностями, как правило, эмоционально нестабильны, и они могут выражать раздражительность в классе. Другими трудностями являются физические недостатки, такие как паралич, неспособность контролировать дефекацию, отсутствие социализации в обществе. Если проблемы становятся более специфичными в отношении нарушений учащегося или возникают вопросы о том, как применять некоторые специальные методы лечения или методы в процессе обучения, то учитель сомневается в том, чтобы рассчитывать только на свой предыдущий опыт. Положительный результат учителя обычно ассоциировался способностью сосредоточиться на обучение, выражать свое мнение, писать и выполнять простую арифметику, побеждать на соревнованиях, олимпиадах, играх. Непосредственное взаимодействие помощников учителей с учениками также способствует их активному обучению.

Исследование Рейнольдса и Муйса [3] подтвердило, что те дети, которые, как считалось, не успевали в математике, улучшили свои навыки в период целенаправленного вмешательства со стороны помощников учителя.

Кроме того, поддержка помощников педагогов повышает навыки грамотности учащихся с выявленными трудностями в обучении. В связи с этим в Финляндии роль помощника преподавателя в инклюзивных и специальных классах становится все более важной [4].

К тому же в Англии изучались взгляды и чувства учащихся по поводу присутствия ассистента преподавателя в классе [5]. Результаты показали, что они чувствуют себя более открытыми и комфортными, когда они получают дополнительную поддержку в процессе обучения. Это особенно верно для учащихся в возрасте от 5 до 11 лет, которые выразили значительное положительное отношение к этому опыту. А именно, они воспринимают поддержку помощников преподавателя как ценную и весьма полезную.

В своем исследовании Уолтер-Томас, Брайант и Лэнд [5;258] обнаружили, что, когда обычная школа обеспечивает хорошую организацию услуг и сотрудничество между сверстниками, дети с особыми образовательными потребностями достигают более высокого академического успеха и имеют лучшую социальную интеграцию. Например, этот вид помощи используется в таких казахстанских школах, как ННГ и Хейлибери, и он оказался очень полезным не только для учащихся, но и для учителей, поскольку их практика стала более индивидуальной и инклюзивной. Поддержка помощников преподавателей также предоставляет учителям больше свободного времени, которое можно использовать для профессионального развития, например, посещать семинары по инклюзивному образованию. В этом случае у учителей возможность сосредоточиться на инклюзивном планировании урока, которое отвечало бы потребностям всех учащихся. Это очень важно для развития современного образования.

Проблема в работе с детьми с особыми образовательными потребностями - это умение справляться с ними, но для этого необходимы не только профессиональные знания (специальное содержание образование педагогика и психологии), подготовка на основании анализа общенаучных подходов по изучению подготовки педагогов учебно-воспитательной деятельности. Согласно данным исследованиям на следующие методологические подходы: личностно - деятельностный, аксиологический и другие подходы.

В личностно-деятельностном подходе подготовка педагога рассматривается как процесс развития личности педагога и улучшения его в профессиональной деятельности. В теоретическом исследовании В.А. Сластенина отмечает как совокупность знаний, умений, навыков и профессионально важных личностных качеств педагога. Согласно данным исследованиям подготовка не сводится лишь к знаниевой составляющей, а предполагает формирование качественных характеристик, следовательно, должна обеспечивать высокий уровень компетентности педагога и максимально благоприятные условия для развития его личности [6].

К.А. Абульханова-Славская раскрывая личностный уровень у педагогов, отмечает, что сейчас происходят изменения индивидуального характера и качества морально-психологического отношения к профессиональной деятельности [7].

Автор Л.А. Шипилина отмечает, что с позиции аксиологического подхода необходимо изменить в подготовке педагога его ценностные ориентации, перестраивать его личные установки [8].

Рассматривая компетентностный подход как результат подготовки, раскрывают как «... интегральную характеристику, определяющую способность специалиста решать профессиональные проблемы и типичные профессиональные задачи, возникающие в реальных ситуациях профессиональной деятельности, с использованием знаний, профессионального и жизненного опыта, ценностей и наклонностей» [9].

В диссертационном исследовании И.Н. Хафизуллина отмечает, что подготовка специальных педагогов к работе в условиях инклюзивного образования предполагает формирование у них «инклюзивной компетентности», которая является составляющей профессиональной компетентности и включая ключевые содержательные и функциональные компетентности [10].

Таким образом, каждый из перечисленных теоретических основ к подготовке педагогов, содержит рациональное зерно, требуя учета в работе со студентами.

Сейчас часто можно встретить детей с психической или физической недостаточностью. Родители также полагаются на то, что школы вовлекают ребенка-инвалида в нормальную жизнь в окружении тех, кто будет их учить. Быть учителем специального образования требует хорошей выдержки. Существуют различные виды инвалидности, которые дают право на получение специального образования.

«Педагоги специального образования должны быть терпеливыми, способными мотивировать учащихся, понимать особые потребности своих учащихся и обычный уровень учащихся. Педагоги также должны пройти специальную подготовку, чтобы стать инструктором по специальному образованию. Родители - это те, кто решают, в какие программы они хотели бы, чтобы их ребенок был вовлечен, чтобы подтвердить их способность нормально функционировать. [9].

Сейчас в учебных заведениях обучаются студенты из разных слоев населения. Причем число представителей уязвимых классов ежегодно растет. Учителя должны обучать этих детей эффективным методам обучения и поэтому должны иметь педагогические подходы, которые углубляют их культурное понимание.

Важная характеристика данного этапа развития инклюзивного образования – недостаточная подготовка специальных педагогов в образовательные организации, способных реализовать инклюзивный подход. Они нуждаются в специализированной комплексной помощи со стороны специалистов в области коррекционной педагогики, специальной и педагогической психологии, в понимании и реализации личностно-ориентированных подходов в обучении детей с особыми образовательными потребностями.

В настоящее время возникает необходимость изучения такого понятия, как «подготовка специального педагога к работе в условиях инклюзивного образования». Подготовка современного специального педагога, способного к реализации инклюзивного образования, оказывается чрезвычайно актуальной и сложной задачей для высшей образовательной организации. Речь идет о личностно-ориентированной, духовно-нравственной, профессиональной подготовке специального педагога, самостоятельно улучшать навыки использования информационных и коммуникационных технологии, необходимых для такой специфической работы. В настоящее время в теории и практике казахстанского образования универсального подхода к определению указанного понятия нет.

До сегодняшнего дня учителя-дефектологи получали профессиональную подготовку, не учитывающую особенностей коррекционно-педагогической работы в условиях интегрированного обучения. Педагоги же других специальностей, работающие в организациях образования, обычно не владеют профессиональными знаниями о детях с особенностями психофизического развития и детях с особыми образовательными потребностями. В связи с этим появилась необходимость изменения содержания профессиональной подготовки специальных педагогов.

Имеющиеся специальные педагогические умения и навыки являются недостаточными. Активное развитие инклюзивной практики требует новых дидактических моделей и иной организации профессиональной подготовки специальных педагогов.

В своих исследованиях Е.Н. Кутепова определила два блока по подготовке педагогов к инклюзивному образованию, а именно в профессиональной и психологической готовности. В профессиональной готовности автор выделяют следующие направления: «владение педагогическими технологиями, знание основ коррекционной педагогики и специальной психологии, информационную готовность, вариативность и гибкость педагогического мышления, учет индивидуальных различий детей, рефлексии профессионального опыта и результата, готовность к профессиональному взаимодействию. В направлении психологической готовности рассматривает: мотивационная готовность, состоящая из личностных установок (нравственные принципы педагога и сомнения в отношении инклюзии); эмоциональное принятие детей с различными нарушениями в развитии (принятие – отторжение); готовность включать таких детей в образовательную деятельность (включение – изоляция)» [11].

С.И. Сабельникова отмечает, что требования по подготовке педагогов к условиям инклюзивного образования, это обязательное базовое коррекционное образование и специальные компоненты профессиональной квалификации. Под ним понимается : включения в себя все навыки, необходимые преподавателю для интересной передачи единиц знаний, применения и отношения к ученику [12].

Обучение становится необходимым мостом между учителями и учениками с особыми потребностями. Обучение - это систематический и организованный процесс или акт повышения специальных знаний, отношений и навыков работника или не связанных с ним сотрудников для выполнения конкретной цели или работы. Необходимые людям, чтобы развивать их потенциал, жить работать. Для этого учителям необходимо развивать компетенции, которые включают в себя знания, навыки и расположение, чтобы преподавать справедливо и поощрять обучение всех учеников. Следовательно, подготовка учителей до и после обучения должны соответствовать подходам инклюзивного образования, с тем чтобы наращивать потенциал учителей.

Профессор Р. А. Сулейменова одна из первых в Республике Казахстан внедрила практику разработки нормативно-правовых основ инклюзивного образования [13]. Развитию данной идеи, рассмотрению вопросов подготовки педагогических кадров к работе в условиях инклюзивного образования способствовали исследования профессора З. А. Мовкебаевой [14].

Во «Всемирной декларации об образовании для всех» в статье 1: Удовлетворение базовых образовательных потребностей указано, что «Каждый человек - ребенок, молодежь и взрослый - должен иметь возможность пользоваться возможностями образования, разработанными для удовлетворения их базовых потребностей в обучении. Эти потребности включают в себя как жизненно важные инструменты обучения (такие как грамотность, устное выражение, умение считать и решение проблем), так и базовый учебный контент (такой как знания, навыки, ценности и отношения), необходимые людям, чтобы иметь возможность жить, развиваться их полный потенциал, чтобы жить и работать достойно, вносить полноценный вклад в развитие, улучшать качество своей жизни, принимать обоснованные решения и продолжать обучение» [15].

С этой целью необходимо расширить качественные базовые образовательные услуги для подготовки специальных педагогов. Для достижения этого профессиональные учителя жизненно необходимы для удовлетворения потребности в качественном образовании, а также в инклюзивном образовании, в которое будут включены дети с особыми образовательными потребностями и получающие образование вместе с другими детьми, не являющимися инвалидами.

Основополагающим для этого является то, что успех инклюзивного образования зависит от различных переменных; наиболее значимым из них является учитель. Характер их работы претерпел большие изменения после внедрения инклюзивного образования. Теперь они должны выполнять ряд дополнительных задач, чтобы удовлетворить потребности разных учащихся. Чтобы выполнять столь важную роль, учителям необходимо наращивать или развивать свои компетенции и повышать их качество, проводя обучение для повышения своих компетенций.

При анализе научных исследований по деятельности педагога инклюзивного образования можно выделить ряд проблем:

- недостаточное внимание к содержанию интегрированного обучения детей;
- недостаточная связь между некоторыми целями, содержанием и технологиями подготовки учителей в инклюзивном образовании;
- недостаток непрерывного научно-методического сопровождения учителей при возникновении трудностей в организации совместного обучения детей.

Таким образом, можно сделать вывод, что для успешного осуществления инклюзивного образования необходимо улучшить качество подготовки педагога в отношении требуемой квалификации и обучения, акцент должен быть сделан на разработку методик преподавания, на использование стратегий преподавания.

Современный специальный педагог инклюзивного образования – это педагог совершенно нового мышления, который может эффективно организовать педагогическое взаимодействие со всеми участниками образовательного процесса.

Список литературы

1 Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года №39-III ЗРК «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан».

2 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205.

3 Reynolds, D & Muijs, D, (2003). The effectiveness of the use of learning support assistants in improving the mathematics achievement of low achieving pupils in primary school, *Educational Research*, 45(3), 219–30

4 Takala, M. (2007). The work of classroom assistants in special and mainstream education in Finland. *British Journal of Special Education*, 34(1), 50-57.

5 Walther-Thomas, C., Bryant, M., & Land, S. (1996). Planning for Effective Co-Teaching: The Key to Successful Inclusion. *Journal for Special Educators*, 17(4), 255-264

6 Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 576 с.

7 Абульханова-Славская, К. А. Деятельность и личность. – М.: Наука, 1980. – 335 с.

8 Шипилина, Л. А. Методология психолого-педагогических исследований: учеб. пособие / - 6-е изд., стер. - М.: Наука, 2013. – 202 с.

9 Кузьмина О.С., Чекалева Н.В., Четверикова Т.Ю. Организация и содержание подготовки педагогов к деятельности в условиях инклюзивного образования: монография. Под общ.ред. Н.В. Чекалевой. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2014. – 242 с.

10 Хафизуллина И.Н. Модель процесса формирования у будущих учителей инклюзивной компетентности для работы в общеобразовательной школе. / И.Н. Хафизуллина // Материалы VIII Всероссийской заочной научно-практической конференции «Интеграция методической (научно-методической) работы и системы повышения квалификации кадров» – Челябинск, 2007. – 330 с. – С. 123-126.

11 Кутепова Е. Н. Готовность педагога к деятельности в условиях инклюзивной практики / Е.Н. Кутепова, Ж.Н. Черенкова // Инклюзивное образование: практика, исследования, методология: сборник материалов II Междунар.науч.-практ. конф. / отв. ред.: С.В. Алехина. – Москва, 2013. – С. 588-592.

12 Сабельникова С. И. Развитие инклюзивного образования. Справочник руководителя образовательного учреждения. – 2009. – № 1. – С. 42-51

13 Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями. Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002.

14 Мовкебаева З. А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – 2013. - №2. – С.6-11.

15 Всемирная декларация об образовании для всех // Всемирная конференция «Образование для всех». Таиланд. 1990.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.А. Дюсенбаева¹, А.Н. Саржанова²

¹докторлық 2 курс студенті, ²п.ғ.к,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Петропавл, Қазақстан
email: bibigul-68-68@mail.ru

Мақалада инклюзивті білім беруде арнайы мұғалімнің дайындығына түрлі тәсілдер қарастырылады; осы үдерістегі бар проблемаларды айқындады; «инклюзивті білім берудегі мұғалімдерді даярлау» тұжырымдамасы анықталды. Осыған байланысты білім беру жүйесін педагогикалық кадрларды даярлау, білім беру процесін қамтамасыз ету, білім беру субъектілерін психологиялық-педагогикалық қолдау және заманауи қоғамдағы арнайы білім беру қажеттіліктерімен әлеуметтік-мәдени интеграциялау арқылы шешілетін шешуші мәселе.

Түйін сөздер: инклюзивті білім, дайындау, маман даярлау, арнайы оқытушыларды дайындау, мұғалімнің кәсіби біліктілігі

THE PROBLEMS OF SPECIAL TEACHER TRAINING FOR WORK IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Б.А. Dyusenbaeva¹, А.Н. Sarzhanova²

¹PhD student of the 2nd year of study, ²Cand. Sci (Pedagogy)

¹ Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

² North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavl, Kazakhstan
email: bibigul-68-68@mail.ru

The article discusses various approaches to the preparation of a special teacher to work in an inclusive education; highlighted the existing problems in this process; the concept of “training teachers for work in an inclusive education” is revealed. One of the key in this regard is the problem of staffing the education system, which is solved through the training of teachers, providing the educational process, psychological and pedagogical support of subjects of education and the socio-cultural integration of individuals with special educational needs in modern society.

Key words: *inclusive education, training, training of specialist, training of special teacher, professional competence of the teacher*

Поступило в редакцию 08.02.2019.

МРНТИ14.29.29

СПЕЦИФИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МНЕМОТЕХНИКИ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ

Оразаева Г. С.¹, Қыдырәлі Г.М.²

¹к.п.н, доцент, зав. кафедрой специальной и социальной педагогики

²магистрант 2 курса специальности «6М010500 – Дефектология»,

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,
email: gulzhan69g@gmail.com

В статье освещается проблема развития связной речи детей с общим недоразвитием речи, которая в настоящее время является одной из важнейших задач специальной педагогики. Описаны особенности речи детей с речевыми нарушениями, специфика работы над связной речью у детей с общим недоразвитием речи. Особый акцент сделан на применение мнемотехники в логопедической практике, как один из методов оптимизации коррекционной работы с детьми с общим недоразвитием речи. Рассматривается определение понятия «мнемотехника» с позиции разных авторов и особенности использования данной методики в коррекционной работе. Достаточно подробно рассмотрены этапы работы с мнемотаблицами. На примере работы со стихотворением, описаны основные этапы и приемы работы с использованием мнемотаблиц с детьми с общим недоразвитием речи дошкольного и школьного возраста.

Ключевые слова: общие недоразвитие речи, инновационные технологии, связанная речь, мнемотехника, мнемотаблица, мнемоквадрат и мнемодорожки

Одной из главных задач образования в Республике Казахстан на сегодняшний день является улучшение качества образования, что отражено в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [1].

Приоритетной задачей определено предоставление доступного высококачественного образования для всех слоёв населения. Данное утверждение в полной мере относится к детям с особыми образовательными потребностями, что подтверждено Законом о социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями [2] и Законом об образовании [3].

На сегодняшний день в республике созданы благоприятные предпосылки оказания коррекционно-педагогической помощи детям с особыми образовательными потребностями и, в частности, детям с речевыми нарушениями.

Необходимым условием полноценного развития дошкольника как личности является воспитание речи, способность к речевому общению.

В связи с обновлением содержания образования в республике, значительно возросли требования к развитию речи детей старшего дошкольного возраста. К выпуску из детского сада дошкольник должен достичь определенного уровня развития речевой активности, словаря, грамматического строя речи и готовности к переходу от диалогической речи к связному высказыванию.

Развитая речь предполагает переработку большего объема материала и точное его воспроизведение в условиях решения различных задач. Одной из важнейших и приоритетных задач обучения и воспитания детей с общим недоразвитием является развитие связной речи и коммуникативных навыков.

Изучение научной литературы показало, что красиво оформленное, полноценное связное высказывание является задатком успешного обучения в школе. По мнению В.С. Мухиной, «формирование активной речи служит основой для всего психического развития ребенка» [4].

Богатая синонимами, дополнениями, образная речь у детей дошкольного возраста явление достаточно редкое. Кроме того, отмечается тенденция к утяжелению речевого дефекта (Е.М. Мастюкова, Т.Б. Филичева, Н.С. Жукова и другие) [5].

Как показывают исследования, развивать связную речь целесообразно с использованием наглядности. Наиболее интересным видом наглядности, на наш взгляд, является мнемотехника. Мнемотехника или мнемоника, в переводе с греческого- «искусство запоминания».

Мнемотехника первоначально возникла как неотъемлемая часть ораторского искусства и предназначалась для запоминания длинных речей.

Само понятие «мнемотехника» в педагогике трактуется с разных позиций: В.К. Воробьева называет эту методику сенсорно-графическими схемами, Т.А. Ткаченко - предметно-схематическими моделями, В.П. Глухов - блоками-квадратами, Т.В. Большева - коллажем, Л.Н. Ефименкова - схемами составления рассказа [6]. Козаренко В.А. понимает под мнемотехникой систему внутреннего письма, позволяющая последовательно записывать в мозг информацию, преобразованную в комбинацию зрительных образов [7].

Мнемотехника - это совокупность специальных методов и приемов, облегчающих запоминание нужной информации и воспроизведение информации с помощью образования ассоциаций.

Рассматривая возможности применения мнемотехники, можно отметить ее эффективное применение для обогащения словарного запаса, при обучении составлению рассказов, отгадывании загадок, заучивание стихов.

Применение методики мнемотехники расширяет не только словарный запас, но и знания об окружающем мире. С помощью мнемотехники ребенок понимает, что пересказывать совсем не трудно, и это становится мотивацией к учебе. Заучивание стихов превращается в игру, которая очень нравится детям. Например, чтобы запомнить цвета радуги, используется всем знакомая фраза: «Каждый Охотник Желает Знать Где Сидит Фазан».

Мнемоника - это инструмент, известный как помощь памяти, который поможет вспомнить идею или фразу. Мнемонические устройства включают в себя специальные рифмы и стихи, акронимы, изображения, песни, контуры и другие инструменты [8].

Мнемотехника является одним из эффективных способов развития речи и тонкой моторики рук дошкольников.

В мнемотехнике используется не только изображения предметов, но и придуманных символов во время кодирования текста. Символы должны быть приближены к речевому материалу, например, для обозначения домашних животных можно использовать дом, а для обозначение диких животных - лес.

Мнемотехника способствует оптимизации работы логопеда, поскольку открывает новые возможности ребенка. Использовать данную методику можно как индивидуально, так и на групповых занятиях.

Использование мнемотаблицы, мнемоквадратиков и мнемодорожек на занятиях по развитию речи позволяет детям эффективно воспринимать, перерабатывать, сохранять и воспроизводить зрительную информацию.

В младшем дошкольном возрасте рекомендуется давать цветные мнемотаблицы: в памяти у детей в данном возрасте быстрее остаются отдельные образы: солнышко - жёлтое, небо - синее, огурец - зелёный. В более старшем дошкольном возрасте можно давать детям чёрно-белые мнемотаблицы.

Для стимулирования фантазии и творческих речевых действий необходимо на начальном этапе работы сформировать у детей знаково-символические функции, в которых могут выступать символы разнообразного характера: геометрические фигуры; символические изображения предметов (условные обозначения, силуэты, контуры, пиктограммы); планы и условные обозначения; контрастные рамки и др.

Существуют два фактора применения мнемотаблиц, активно задействованные при формировании связной речи:

- наглядность - рассматривание предметов, картин помогает детям называть предметы и их характерные признаки, производимые с ними действия;

- создание плана высказывания, важность последовательного размещения в схеме всех конкретных элементов высказывания, а также то, что каждое звено высказывания должно вовремя сменяться последующим.

Мнемотаблицы бывают двух видов:

1. Обучающие - содержат познавательный материал.

2. Развивающие - содержат информацию, позволяющую развивать определенные навыки и умения.

Содержание мнемотаблицы - это графическое или частично графическое изображение персонажей сказки, явлений природы, некоторых действий и др. путем выделения главных

смысловых звеньев сюжета рассказа. Суть данного способа заключается в том, что ребенок должен придумать, изобразить наглядную схему так, чтобы нарисованное было понятно ему, тем самым облегчая запоминание.

Рекомендуется начинать работу с простейших мнемоквадратов, в дальнейшем переходить к мнемодорожкам, и позднее к мнемотаблицам.

В мнемоквадратах может изображаться как одно слово или словосочетание, так и его характеристики. Например, «яблоко сладкое».

Мнемодорожки, в свою очередь, состоят из четырёх картинок, по которым составляются небольшие рассказы. Например, последовательность, по которой дети собираются на улицу - «туфли», «брюки», «носки», «куртка». Мнемодорожка в данном случае может удлиняться в зависимости от времени года.

И, наконец, самая сложная структура - это мнемотаблицы. Мнемотаблица - это схема, которая несет информацию, связанную по смыслу о событии, или развернутую информацию о чем-то определенном, например, информацию о животном, птице и т.д.

Работа с мнемотаблицами строится в несколько этапов.

1 этап: рассматривание таблицы и разбор того, что на ней изображено.

2 этап: осуществляется перекодирование информации, т.е. преобразование из абстрактных символов в образцы.

3 этап: после перекодирования осуществляется пересказ сказки или рассказа по заданной теме. В младших группах это происходит с помощью воспитателя, в старших дети должны уметь самостоятельно пересказывать или составлять рассказ.

4 этап: делается графическая зарисовка мнемотаблицы.

5 этап: каждая таблица может быть воспроизведена ребёнком при её показе ему [9].

В таблице схематически возможно изображение персонажей сказки, явлений природы, некоторые действия, то есть можно изобразить всё то, что вы посчитаете нужным отобразить в таблице. Но изображать так, чтобы нарисованное было понятно детям.

Детям младшего дошкольного возраста трудно сразу уловить обучающую информацию через таблицу, поэтому с ними удобнее работать через мнемодорожку.

Мнемодорожка несёт познавательную информацию, но в небольшом количестве, что очень важно на первых порах обучения ребенка. Мнемодорожки можно построить на темы: о птицах, об игрушках, о насекомых, об одежде, об овощах и фруктах, о временах года и т.д.

Мнемотаблицы особенно эффективны при разучивании стихотворений. В дошкольном возрасте преобладает наглядно-образная память, и запоминание носит в основном произвольный характер. Зрительный же образ, сохранившийся у ребенка после прослушивания, сопровождающийся просмотром рисунков, позволяет значительно быстрее запомнить текст.

В качестве примера, приведем этапы работы над стихотворением с использованием мнемотаблиц:

1. Выразительное чтение стихотворения. Сообщение, что это стихотворение дети будут учить наизусть. Затем повторное чтение стихотворения с опорой на мнемотаблицу.

2. Вопросы по содержанию стихотворения, дающие возможность детям уяснить основную мысль. Выяснить, какие слова непонятны детям, объяснить их значение в доступной для них форме.

3. Чтение отдельно каждой строчки стихотворения. Дети повторяют ее с опорой на мнемотаблицу.

4. Дети рассказывают стихотворение с опорой на мнемотаблицу [10].

При помощи мнемодорожек можно использовать алгоритмы процессов умывания и одевания. Глядя на эти схемы, ребёнок воспроизводит полученную информацию, легко её запоминает. Работать с мнемодорожкой можно, используя приемы наложения и приложения. Мнемодорожку можно нарисовать самим или использовать для этого компьютерный графический редактор Paint.

Развивающие занятия с использованием мнемотаблиц способствуют обогащению и актуализации словаря, развитию лексико-грамматической стороны речи, а также носят комплексный характер взаимодействия. Они не только развивают связную речь, но и способствуют развитию высших психических функций (память, мышления, внимания). Соблюдая общие принципы построения сюжета, дети легко составляют сказки. Но надо

отметить, что дошкольники начинают испытывать некоторые сложности, так как им трудно следовать предложенному плану модели. Очень часто первые рассказы по моделям получаются очень схематичными. Чтобы этих сложностей было как можно меньше, в программное содержание каждой мнемотаблицы необходимо вводить задачи по активизации и обогащению словаря.

Применять модельные схемы можно и на других занятиях. Мнемотаблицами не ограничивается вся работа по развитию связной речи у детей. Это прежде всего начальная, наиболее значимая и эффективная работа, так как использование мнемотаблиц позволяет детям легче воспринимать и перерабатывать зрительную информацию, сохранять и воспроизводить её. Параллельно с этой работой необходимо вводить в занятие речевые игры, использовать настольно-печатные игры, которые помогают детям научиться классифицировать предметы, развивать речь, зрительное восприятие, образное и логическое мышление, внимание, наблюдательность, интерес к окружающему миру, навыки самопроверки.

Особенности работы с дошкольниками с общим недоразвитием речи включают, в первую очередь, учет индивидуальности каждого ребенка данной категории и удовлетворение его особых потребностей. Зачастую дети обладают скудным речевым запасом, некоторые совсем не говорят. Общение с окружающими в этом случае очень ограничено. Несмотря на достаточные возможности умственного развития, у таких детей возникает вторичное отставание психики. К сожалению, даже после пройденного курса коррекции и развития речи, у детей с хорошими диагностическими показателями остаются трудности, связанные со скоростью актуализации имеющихся знаний и собственного речевого высказывания, им требуется больше времени на обдумывание и формулирование ответа. Поэтому приходится искать новые методы и технологии для оптимизации коррекционной работы с детьми.

Таким образом, мнемотехника гармонично сочетает в себе элементы, которые способствуют не только развитию компонентов речевой системы, но и развитию высших психических функций. Мнемотехника гармонично сочетается с основными элементами образовательных систем и может эффективно оптимизировать работу логопеда. Следовательно, использование приёмов мнемотехники в работе по развитию речи детей, на наш взгляд, является наиболее актуальным. Приемы мнемотехники используют естественные механизмы памяти мозга и позволяют полностью контролировать процесс запоминания, сохранения и припоминания информации, способствуя развитию речи в процессе общения и обучения.

Список литературы

- 1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы, от 1 февраля 2010 г.
- 2 Закон РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» от 11 июля 2002 года.
- 3 Закон РК «Об образовании» от 27 июля 2007 года
- 4 Мухина В.С. Психологические особенности детей пре дошкольного и дошкольного возраста//Возрастная и педагогическая психология. Под ред. Петровского А.В. М., 1973
- 5 Логопедия. Под ред. Волковой Л. С., Шаховской С. Н. М.: Владос, 1999.
- 6 Сапожникова Н. Мнемотехника как средство развития связной речи дошкольников. Межд. образовательный портал Maam.ru. <https://www.maam.ru/detskijasad/mnemotehnika-kak-sredstvo-razvitija-svjaznoi-rechi-doshkolnikov.html>
- 7 Козаренко В.А. Учебник мнемотехники. Система запоминания "Джордано". М. 2002.
- 8 Khalid Khan. Mnemonics and Study Tips for Medical Students, 2nd edition. 2008
- 9 Козаренко В.А. Учебник мнемотехники. М.: 2007.

10 Морук Н. В., Архипова С. Н. Использование мнемотехники в развитии связной речи у учащихся младших классов с тяжелыми нарушениями речи // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 19. – С. 141–145.

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСТА МНЕМОТЕХНИКАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оразаева Г. С.¹, Қыдырәлі Г. М.²

¹ п.ғ.к., доцент, «Арнайы және әлеуметтік педагогика» кафедраның меңгерушісі

² «6М010500-Дефектология» мамандығының 2 курс магистранті,

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: gulzhan69g@gmail.com

Бұл мақалада қазіргі заманғы арнайы педагогтың бүгінгі күнгі маңызды тапсырмаларының бірі – байланыстырып сөйлеу тілін дамыту мәселесі сөз етіледі. Автор сөйлеу тілі бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктерін сипаттап, сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың байланыстырып сөйлеуін дамыту жұмысының ерекшелігіне тоқталған. Осының нәтижесінде, мнемотехника сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен жүргізілетін түзету жұмыстарын оңтайландырудың бір әдісі ретінде қарастырылады. Мақалада «мнемотехника» түсінігі әртүрлі әдебиет көздерінен қарастырылады және осы әдісті түзету жұмыстарында қолданудың ерекшеліктеріне сипаттама беріледі. Сонымен қоса, мнемокесте мен жұмыстың кезеңдері сипатталған. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен мнемокестелерді қолдану арқылы жүргізілетін жұмыстың негізгі кезеңдері мен әдістері тақпақпен жұмыс мысалы арқылы түсіндірілген.

Түйін сөздер: жалпы сөйлеудің дамымауы, инновациялық технологиялар, байланыстырып сөйлеу, мнемотехника, мнемокесте, мнемоквадрат және мнеможолақтар

THE SPECIFICITY OF THE USE OF MNEMONICS IN THE WORK WITH PRESCHOOL CHILDREN WITH GENERAL UNDERDEVELOPMENT OF SPEECH

G.S. Orazaeva¹, G.M. Kydyrali²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor, head of the Special and Social Pedagogy Department

² Master student of the specialty Defectology,

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: gulzhan69g@gmail.com

This article deals with the problem of the development of coherent speech of children with general speech underdevelopment, which is currently one of the most important tasks of the special education. The authors describe the features of speech of children with speech disorders, the specificity of working with the coherent speech of children with a general speech underdevelopment. Particular emphasis in the article is made on the use of mnemonics in speech therapy practice, as one of the methods for optimizing correctional work with children with general speech underdevelopment.

The article defines "mnemonics" from the perspective of different authors and features of this technique in the correctional work. The stages of work with mnemotables are described in details. By an example of working with a poem, described the main stages and methods of work using mnemonic tables with children with a general underdevelopment of speech of preschool and school age.

Key words: severe speech disorders, innovative technologies, coherent speech, mnemonics, mnemotables, mnemosquares and mnemotracks

Поступило в редакцию 30.01.2019.

МРНТИ 14.29.27

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА ПОСЛЕ КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИИ

А.Қ. Достай¹, Г.С. Оразаева²

¹Магистрант 1-го курса, сурдопедагог

Национального научно-практического центра коррекционной педагогики

²к.п.н., доцент, зав. кафедрой специальной и социальной педагогики

^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан
email: dostay9410@mail.ru

Раннее вмешательство в развитие детей с особыми образовательными потребностями является приоритетным во всем мире. Взаимообусловленность негативных факторов, связанных с нарушением психофизического развития, указывает на необходимость включения ребенка и родителей в программу ранней коррекционной помощи. Данное положение является актуальным в работе с детьми раннего возраста после кохлеарной имплантации. В настоящее время кохлеарная имплантация является наиболее эффективным методом слухоречевой реабилитации неслышащих детей. Успешность педагогической абилитации таких детей во многом определяется соблюдением двух основных условий: постоянным нахождением среди нормально слышащих и говорящих детей и взрослых, обеспечением систематического коррекционного обучения. В статье представлены этапы и методы слухоречевой работы на опыте зарубежной и отечественной коррекционной работы, а также возможности их реализации по отношению к детям с кохлеарным имплантом раннего возраста.

Ключевые слова: *ранний возраст, кохлеарная имплантация, абилитация, реабилитация, слухоречевая работа*

На современном этапе главной задачей в совершенствовании специального образования признается создание ранней коррекционной помощи ребенку с особыми образовательными потребностями.

Наличие системы раннего вмешательства в отечественной коррекционной педагогике позволяет более эффективно предупреждать, корректировать и компенсировать отклонения в психофизическом развитии ребенка. Особая роль и значимость раннего вмешательства описаны в методических работах зарубежных и отечественных авторов (Е.Р. Баенская, Н.Н. Малофеев, О.С. Никольская, Р.Ж. Мухамедрахимов, Ю.А. Разенкова, А.К. Жалмухамедова, Е.А. Стребелева, Н.Д. Шматко, Т.В. Пельмская и др.) [1].

Как показывает практика раннего вмешательства у западных исследователей (R.A. McWilliam, M.Guralnick, M.Pretis и др.), при условии правильно организованного с первых месяцев жизни коррекционного обучения, дети с особыми образовательными потребностями достигают более высокого уровня развития, чем при традиционном - более позднем начале обучения [2, 3, 4].

Развивается опыт внедрения практики ранней помощи детям от 0-3 лет с нарушениями слуха в сферах образования, социальной защиты населения и на базе негосударственных организаций и учреждений. Своевременное выявление детей с нарушением слуха и раннее начало оказания им медицинской (операция «кохлеарная имплантация» - КИ) и коррекционно-педагогической помощи (абилитации) будет способствовать не только формированию у них речи как основного средства общения, но и гармоничному развитию личности ребенка в целом.

Согласно научным исследованиям Тарасовой Н.В., стойкое нарушение слухового анализатора ведет к существенным отклонениям в речевом развитии ребенка, негативно отражается на его психическом статусе, влечет за собой ограничение возможности познания окружающего мира и препятствует полноценному словесному общению с окружающими людьми [5].

На основании вышеизложенного, предметом внимания исследователей становятся модели оказания ранней помощи детям с нарушениями слуха (Л.М. Кобрина, Э.И. Леонгард, Т.В. Пельмская, Н.Д. Шматко и др.).

В своих исследованиях Л.М. Кобрина указывала, что при организации и проведении абилитационных мероприятий необходимо сочетание психолого-педагогических и лечебных воздействий, разработанных с учетом специфики аномального развития, возрастных особенностей ребенка с нарушением слуха, что требует привлечения к абилитационной работе различных специалистов и семьи [6].

Э.И. Леонгард также отмечает особую важность раннего и адекватного слухопротезирования, именно оно при условии ранней коррекционной работы позволяет уже на 1-2 году жизни приблизить речевое и психическое развитие ребенка с нарушенным слухом к уровню развития слышащих сверстников. Развитие речевого слуха является главной целью системы «Формирование и развитие речевого слуха и общения у детей с нарушением слуха», основанной в 1960-х годах [7].

На современном этапе существуют методы речевой реабилитации, которые ориентированы на имплантированных детей раннего возраста. Вопросам речевой реабилитации и разработки современных методов обучения речи детей после кохлеарной имплантации посвящены работы Л. А. Головчиц, О. В. Зонтовой, И. В. Королевой, В. Е. Кузовкова, Т. И. Обуховой, В. И. Пудова, Н. Д. Шматко и др. По мнению ученых, после КИ формирование речи ребенка при условии сохранного интеллекта и при систематической коррекционно-развивающей работе – процесс длительный, он идет по этапам развития речи слышащих детей. Ребенок может планомерно накапливать активный и пассивный словарь, овладевать грамматическими навыками и навыками связной речи. Исследования Н.Д. Шматко и других ученых, а также практический опыт обучения таких детей показывают, что успешность процесса их речевого развития определяется следующими основными условиями: ребенок должен постоянно находиться в нормальной речевой среде и получать систематическую коррекционную помощь; целенаправленное обучение языку имплантированных учащихся необходимо осуществлять через деятельность, практику речевого общения на основе обязательного развития слухового восприятия и всех психических функций [8].

Исходя из описанного, можно утверждать, что оптимальными условиями и принципами успешной слухоречевой реабилитации детей с нарушенным слухом, в частности, детей после кохлеарной имплантации, является своевременная коррекционная работа с ведущими специалистами (сурдопедагог, логопед и др.), основанная на семейно-центрированном подходе и нахождение ребенка в речевой среде.

Активное внедрение кохлеарной имплантации в последние годы в Казахстане дало таким пациентам реальный шанс эффективной реабилитации и возвращения к активному образу жизни. На сегодняшний день в Казахстане с 2007 года проведено более 2000 операций по установлению кохлеарного импланта. По статистическим данным Республиканской психолого-медико-педагогической консультации, на начало 2019 года количество детей после кохлеарной имплантации по Республике Казахстан, обратившихся с целью получения коррекционно-педагогической помощи, составляет 1118 детей дошкольного возраста, из них 58 - дети раннего возраста от 0 до 3 лет [8].

Оказание сурдологической помощи и комплекс медицинских услуг пациентам, регламентирован Правилами оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан, утвержденными приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 12 мая 2015 года №338 "Об утверждении Правил оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан" (зарегистрирован в Реестре государственной регистрации нормативных правовых актов за № 11406), а также обеспечен мерами по совершенствованию оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан, утвержденными приказом исполняющего обязанности Министра здравоохранения Республики Казахстан от 15 апреля 2010 года № 263 "О мерах по совершенствованию оказания сурдологической помощи населению Республики Казахстан" (зарегистрирован в Реестре государственной регистрации нормативных правовых актов за № 6231) [9].

Слухоречевая работа и обучение детей раннего возраста с КИ строится на следующих основных принципах, которые предусматривают обучение ребенка пониманию и развитию речи.

Первый принцип связан с процессом обучения слушанию, речи и родному языку у ребенка (с нормальным слухом и с КИ) - это не столько обучение, сколько научение.

Второй принцип реализует процесс овладения речью ребенком в течение всего дня во время обычных ежедневных дел вместе со взрослым (во время кормления, умывания, одевания, совместной игры).

С учетом *третьего принципа* родители ребенка с нарушением слуха так же, как и родители нормально слышащего ребенка, являются основными учителями по развитию у него речи.

Четвертый принцип подразумевает, что главной задачей сурдопедагога является обучение родителей развитию у ребенка слуха, пониманию речи, двигательных навыков, умственной/познавательной деятельности при выполнении обычных ежедневных дел.

Пятый принцип основывается на семейно-центрированном подходе, где родитель должен не только обязательно присутствовать на занятии педагога с ребенком, но и быть равным партнером.

Основным направлением при реализации *шестого принципа* является обязательное проведение занятий в игровой форме.

Алгоритм оказания ранней коррекционной помощи детям после КИ описан многими авторами. Так, О.В. Зонтова в методических рекомендациях описывает три этапа слухоречевой реабилитации, при условии непрерывного получения сурдопедагогической помощи на протяжении двух лет. Задачей первого этапа она выделяет формирование слуховых представлений на базе новых слуховых возможностей с помощью кохлеарного импланта. На втором этапе создаются педагогические условия, способствующие овладению устной речью, что связано с тем, что слуховые представления детей после включения, первой и последующих настроек речевого процессора, становятся более точными, дети начинают слышать неречевые и речевые звуки различной частоты и громкости, что демонстрируют результаты коррекционно-педагогической помощи детям после ее первого этапа. На третьем этапе работа направлена на совершенствование использования устной речи как средства общения с окружающими.

С.Н. Феклистова, основываясь на зарубежном опыте использования «слухового» метода, разработала программу «Развитие слухового восприятия», которая предполагает реализацию содержания обучения в три этапа:

- нулевой этап (развитие слухового восприятия до операции имплантации);
- первый этап (формирование способности воспринимать и интерпретировать звуки окружающей среды с речевым процессором кохлеарного импланта);
- второй этап (формируются более точные слуховые образы и развитие слухового восприятия для развития речи).

Наиболее эффективным и практически обоснованным алгоритмом для детей раннего возраста после кохлеарной имплантации, используемым в нашей стране, является алгоритм, основанный на использовании слухового метода Королевой И.В., представленный в таблице №1 [11;12].

Таблица 3 – Алгоритм педагогической реабилитации детей с кохлеарными имплантами (по И.В. Королевой)

Этапы	Задачи	Продолжительность	Результаты
1 этап – начальный этап	- достижение параметров настройки процессора; - вызывание интереса к окружающим звукам, голосу человека, слушанию и анализу, действиям со звуками; - вызывание интереса к своему голосу, игре с голосом, мотивации пользования голосом для общения	3-12 недель	создание основы для спонтанного развития слухового восприятия
2 этап – основной этап	- достижение оптимальных и стабильных параметров настройки процессора; - развитие процессов анализа звуков и речи как звуковых сигналов;	6-18 месяцев	создание основы для спонтанного развития понимания речи и собственной устной

	- развитие у ребенка мотивации к речевому общению и его начальных навыков		речи
3 этап – языковой этап	- развитие слухоречевой памяти; - накопление пассивного словаря; - развитие грамматической системы; - развитие понимания устной речи на слухозрительной и слуховой основе; - накопление активного словаря; - развитие диалогической речи; - развитие связной речи; - контроль за голосом, звукопроизношением; - развитие навыков чтения и понимания прочитанного	более 5 лет	овладение ребенком основными компонентами языковой системы и устной речью как основным средством общения
4 этап – этап развития связной речи и понимания сложных текстов	- расширение общих представлений об окружающем мире; - увеличение словарного запаса; - дальнейшее развитие грамматической системы	пожизненно	достижение более высокого уровня овладения родным языком

Согласно алгоритму, ребенок должен последовательно пройти все этапы реабилитации. Он проходит текущий этап, если успешно завершит предыдущий.

Таким образом, ранний возраст является периодом наиболее интенсивного развития слуховой системы и речи ребенка. Детям с нарушения слуха до момента имплантации (слухопротезирования) и после восстановления слуховой функции необходимо обеспечить полноценный вербальный контакт с окружающими людьми. Процесс формирования речи у детей с КИ тесно связан с развитием многих других психических процессов, таких как внимание, способность к осознанному подражанию, восприятие, память, развитие мыслительных операций (анализ, синтез, сравнение, обобщение). Возможность общаться со слышащими детьми, быть социализированными в обществе – это, несомненно, тот итог, которого должны достичь все имплантированные дети при условии благоприятной речевой среды, как в условиях дошкольного учреждения, так и в семье.

Список литературы

1. Разенкова Ю.А. Система ранней помощи: поиск основных векторов развития. Москва: Карапуз, 2011
2. Халыкова Б.С., Кенжеева А.К. Проектирование индивидуально-развивающей программы для детей раннего возраста с ограниченными возможностями в развитии. Алматы: Национальный научно-практический центр коррекционной педагогики, 2014
3. McWilliam R.A. Assessing the resource needs of the families in the context of early intervention. In M.J. Guralnick (Ed.), *The Developmental Systems Approach to Early Intervention* (pp. 215–234). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co., 2005
4. Pretis., M. A developmental communications model within the Early Intervention System in Austria. In M.J. Guralnick (Ed.), *The Developmental Systems Approach to Early Intervention* (pp. 425–438). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co., 2005.
5. Тарасова Н.В. Комплексное сопровождение детей после кохлеарной имплантации в центре оториноларингологии: дисс. канд. пед. наук: 13.00.03 / Тарасова Наталья Валерьевна; Место защиты: Моск. гос. гуманитар. ун-т им. М.А. Шолохова; Москва, 2010.- 217 с.
6. Кобрин Л.М. Абилитационная работа с детьми раннего возраста с нарушениями слуха: учеб. пособие. – СПб.: Наука–Питер, 2005.
7. <http://www.otoskop.ru/rus/2011/10/metod-leongard-chast-2-sistema-formirovaniya-rechevogo-sluxa/>
8. Шматко, Н.Д. Особенности организации коррекционного обучения имплантированных дошкольников [Текст] / Н. Д. Шматко // Дефектология. – 2012. – № 3. – С. 45–51.
9. Данные отдела статистики Республиканской психолого-медико-педагогической консультации при ГУ ННПЦ КП, г.Алматы, Казахстан, 2019

10. Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 12 мая 2015 года № 338. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 19 июня 2015 года №11406.

11. Королева И.В. Прогноз эффективности слуховой реабилитации после кохлеарной имплантации у детей младшего возраста //Дефектология. – 2002. - №4. – С.28-39.

12. Королева И.В. Этапы развития слухоречевого восприятия и речи у ранооглохших детей с кохлеарным имплантом //Российская оториноларингология. – 2008. – №1(32). – С.11-20.

КОХЛЕАРЛЫ ИМЛАНТАЦИЯДАН KEЙІНГІ ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ТЕОРЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

А.Қ. Достай¹, Г.С. Оразаева²

¹ 1-курс магистранты, Түзету Педагогикасының Ұлттық ғылыми-практикалық орталығының сурдопедагогы; ² п.ғ.к., доцент, «Арнайы және әлеуметтік педагогика» кафедраның меңгерушісі

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: dostay9410@mail.ru

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды дамытуға ерте қолдау көрсету бүкіл әлемде басты мәселе болып табылады. Зиянды психофизикалық дамумен байланысты теріс факторлардың өзара тәуелділігі, баланы және ата-аналарды ерте түзету қызметі бағдарламасына қосу қажеттігін көрсетеді. Бұл ереже кохлеарлы имплантациядан кейінгі ерте жастағы балалармен жұмыс жасау барысында маңызды. Қазіргі уақытта кохлеарлы имплантация - есту қабілеті бұзылған балаларды оңалтудың тиімді әдісі. Мұндай балалардың педагогикалық адаптациясының жетістігі көбінесе екі негізгі шартты сақтау арқылы анықталады: қалыпты есту және сөйлеу қабілеті бар балалар мен ересектер арасында тұрақты қатысу және жүйелі түзетуді қамтамасыз ету. Мақалада есту және сөйлеу жұмысының негізгі кезеңдері мен әдістері, шетелдік және отандық түзету жұмыстарының тәжірибесі, сондай-ақ ерте жастағы кохлеарлы импланты бар балаларға қатысты, оларды жүзеге асыру мүмкіндіктері туралы баяндалады.

Түйін сөздер: ерте жастағы балалар, кохлеарлы имплантация, абилитация, оңалту, есту-сөйлеу жұмысы

THEORETICAL ASPECTS OF PEDAGOGICAL SUPPORT OF EARLY AGED CHILDREN AFTER COCHLEAR IMPLANTATION

A.K. Dostay¹, G.S. Orazava²

¹ Master student of the specialty Defectology, deaf-and-dumb pedagogue in the National scientific-practical center of correctional pedagogy

² Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor, head of the Special and Social Pedagogy Department

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University
email: dostay9410@mail.ru

Early intervention in the development of children with special educational needs is a priority worldwide. The interdependence of negative factors associated with impaired psychophysical development indicates the need to include the child and parents in the program of early correctional care. This provision is relevant in work with young children after cochlear implantation. Currently, cochlear implantation is the most effective method of hearing and speech rehabilitation of deaf children. The success of the pedagogical habilitation of such children is largely determined by the observance of two basic conditions: the constant presence of children and adults among normal hearing and speaking and the provision of systematic remedial education. The article presents the stages and methods of hearing speech on the experience of foreign and domestic remedial work, as well as the possibility of their implementation in relation to children with a cochlear implant of an early age.

Key words: early age, cochlear implantation, habilitation, rehabilitation, hearing and speech work

Поступило в редакцию 31.01.2019.

ГТАХР 14.35.05; 14.35.07.

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫ КӘСІБИ СӘЙКЕСТЕНДІРУГЕ ӘСЕР ЕТЕТІН СЫРТҚЫ ЖӘНЕ ІШКІ ФАКТОРЛАР

С.Б. Ибраев

әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының 2 курс PhD докторанты,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан
email: sayat_ibrai@mail.ru

Мақалада жоғары оқу орындарында білім беру ортасы, қоғам, кәсіптік білім беру, кәсіптік тәрбие болашақ әлеуметтік педагогтарды кәсіби сәйкестендіруге әсер ететін негізгі факторлар ретінде қарастырылады. Білім беру ортасы әлеуметтік педагогтарды даярлаудың ажырамас және маңызды факторларының бірі болып саналады. Қоғам болашақ әлеуметтік педагогті өзіне ең жақын әлеуметтік орта арқылы интеграциялау тұрғысынан қарастырады. Ғалым педагогтардың және психологтардың жалпы педагогикалық идеяларын ескере отырып, оқыту мен тәрбиелеу үдерістерінің ерекшеліктері мен қарым-қатынасын жалпы оқу үдерісі тұрғысынан қарастырып, қысқаша сипаттамасы берілген.

Түйін сөздер: *сәйкестендіру, кәсіби сәйкестендіру, факторлар, сыртқы, ішкі факторлар, білім беру ортасы, кәсіптік білім беру, кәсіби тәрбие беру және қарым-қатынас*

Жеке тұлғаның дамуы және оған әсер ететін факторлар туралы мәселелерді зерттеумен философия, психология, педагогика, әлеуметтану және т.б. ғылымдар айналысып келеді. Аталған мәселені тереңірек ашу үшін, алдымен «тұлға» түсінігіне талдау жасап, әлеуметтік педагогтің кәсіби маман ретінде оның дамуы мен оған қандай факторлар әсер ететінін анықтау қажеттілігі туындайды.

Адам баласы өзара байланысты және бірін-бірі толықтырушы биологиялық және әлеуметтік даму жолымен өтеді. Бала дүниеге келгеннен әлеуметтік құндылығы болмайды, тек биологиялық тән ретінде ғана қарастырылады. Бала өскен сайын оның биологиялық бейімділігі мен қасиеттері дами береді, адам ретінде функционалдық жетілуі де қалыптасады. Биологиялық дамумен қатар қоғамда дамыған адамға тән белгілі бір әлеуметтік қасиеттерді иеленеді, атап айтқанда сөйлеуді меңгереді, қарым-қатынас дағдыларын меңгереді, отбасында және көшеде мінез-құлқы қалыптасады, белгілі бір еңбек міндеттерін орындауға кіріседі.

И.Ф.Харламов жеке тұлғаны зерттей келе: «адамның әлеуметтік мәні, оның өзіне тән қасиеттер қалыптастыруынды және оларды өмір бойы дамытуында» [1], - дейді. Бұл қасиеттерге жеке бағдар, белсенділік, алдына мақсат қоя білу, мойнына жауапкершілік ала білу және т.б. атауға болады. Кейбір адамдарда осы қасиеттері жоғарырақ дамуы мүмкін, ал басқаларында төменірек болуы мүмкін. Әлеуметтік қасиеттердің бойында қаншалықты дамығаны - адамның қоғамда өмір сүруіне қаншалықты дайын екендігінің көрсеткіші. Бұл жағдайда жеке қасиеттердің қалыптасуына байланысты өмірге дайындық деңгейі туралы айтуға болады.

Студентік шақ (17-22 жас) - интеллектуалды және физикалық мүмкіндіктерді дамытумен, сондай-ақ құндылық бағдарларының және ынталандырудың барлық жүйесін қалыптастырудың маңызды кезеңі. Ол сондай-ақ «экономикалық белсенділік» кезеңі деп те аталады, оған жеке кәсіптік қызмет, еңбек етудің басы және өз отбасын құруға дайындық кіреді [2]. Бұл кезең адамның жеке тұлға ретінде, ақыл-ой функцияларын дамыту, бүкіл интеллектуалды жүйені қалыптастыру, яғни барынша әлеуметтену кезеңінен өтеді.

Университетте оқу мерзімі жасөспірімдердің екінші кезеңіне немесе жеке тұлға қасиеттерінің қалыптасу күрделілігімен сипатталатын алғашқы жетілу кезеңі деп атауға болады (Б.Г.Ананьев, А.В.Дмитриев, И.С.Кон, және т.б.). Бұл жасқа тән ерекшелік іс-әрекетінің саналы түрде жасалуы болып табылады. Мамандықты саналы түрде таңдаудың себептері, оның болашақта кәсіби дамуына ықпал ететін факторларға айналады. Студентке таңдаған кәсіби бағыттағы сенімділіктің орнауы, біліктілігін және ұйымдастырушылық дағдыларын дамытуға, болашақ маманның кәсіптік маңызды қасиеттерін дамытуға арналған жүйені қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагогтарды даярлау кезінде келесі факторларды атауға болады:

- жоғары оқу орнының білім беру ортасы;
- жоғары оқу орнының студенттердің оқудан тыс мамандығына байланысты іс-әрекеттері;

- кәсіби әлеуметтік педагогтармен қарым-қатынас.

Барлық аталған іс-шаралар әлеуметтік педагогтардың жұмысының қажеттілігі мен маңыздылығын сыртқы ынталандыру арқылы көрсете отырып, болашақ әлеуметтік педагог үшін ішкі сенімділік ұялатуға көмектеседі. Осылайша, болашақ әлеуметтік педагогтар кәсіби қауымдастықтың нормалары мен қағидастарын қабылдайды, яғни бұл жерде біз болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби сәйкестендіруі туралы айту орынды.

Болашақ әлеуметтік педагогтарды кәсіби сәйкестендірудің жетекші факторлары ретінде білім беру ортасы мен кәсіби қызметке қойылатын талаптарын қарастыру өте маңызды. Біздің жұмысымыз үшін кәсіптік білім теориясы мен әдістемесі туралы зертеген төмендегі отандық ғалымдардың тұжырымдамалары өте құнды: Б.А.Абдыкаримов [3], К.К.Жампеисова, Н.Н.Хан, Ш.Ж.Колумбаева, У.Б.Жексенбаева [4], Н.Э.Пфейфер, Е.И.Бурдина, С.К.Ксембаева [5], Г.Ж. Менлибекова [6], Н.Д.Хмель [7], Л.А.Шкутина [8] және басқалар.

Кәсіби сәйкестендіруді ынталандыруға түрлі факторлар әсер етеді. И.А.Зимняя айтуы бойынша, студенттер - кәсіби бағдарлы, болашақ мамандығымен тұрақты қарым-қатынас орнатқан әлеуметтік топ. Автор студенттің болашақ мамандықты қабылдауына және оқуға деген қарым-қатынасының деңгейі арасындағы ажырамас байланыстың болуын атап көрсетеді. Яғни студенттің болашақ мамандығы туралы қаншалықты көзқарасы төмен болса, оқуға деген ынтасыда төмен болады [9], - деп тұжырымдайды. И.Кон осы кезеңде жеке тұлғаның өзіне ғана тән, қайталанбас қасиеттерінің қалыптасып, сондай-ақ оның маңыздылығының артуын атап өтеді [10]. Шетелдік зерттеушілер Д. Бромли мен Э. Эриксон студенттің даму кезеңін зерттеу кезінде, білім алуы мен кәсіптік даярлығы жалғасып, белгілі бір кәсіптік рөлдерді игеріп, ешкімге тәуелді емес тұлға ретінде (Д.Бромлей) және кәсіби сәйкестендіру өтетін айтады (Э. Эриксон).

Э. Эриксон жасөспірімдердің дүниетанымы жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы қарама-қайшылықтардан қалыптасады, олар сәйкестендірілу мен өзін-өзі тану, әлеуметтік және жеке тұлғаның таңдауынан тұрады. Егер осы кезеңде проблемаларды шешу мүмкін болмаса, онда оның дамуы үш бағыт бойынша жүре алады, олардың біреуі «теріс сәйкестендіруді қалыптастыру», өзін-өзі анықтаудан бас тарту және теріс тұлғаларға еліктеу. Осылайша, «теріс сәйкестік» себептерін жою үшін біз жоғары оқу орнында оқыған кезде мұндай мінез-құлықтың алдын-алуға көмектесетін және мақсатты түрде өзін-өзі тануға көмектесетін және кәсіби сәйкестендіруді ынталандыратын білім беру ортасы болып табылады [11].

Студенттердің білім алу кеңістігі көптеген факторларға ие, олар толық есепке алу мүмкін емес. Бұдан басқа, барлық сыртқы ортаның факторлары кәсіптік білім алуға бірдей әсер етпейді. Сондықтан, сыртқы орта тұжырымдамасын кәсіби сәйкестендіруді ынталандыруға айтарлықтай ықпал ететін факторларға ғана назар аудару қажет.

Осыған байланысты жоғары оқу орындарының сыртқы білім кеңістігінің ортасын былайша бөлуге болады:

- болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындауға тікелей қатысы бар сыртқы ортадағы фактор;

- жоғары оқу орындарында білім беру ортасының ықпалы факторлар арқылы болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындау нәтижесіне әсер етеді.

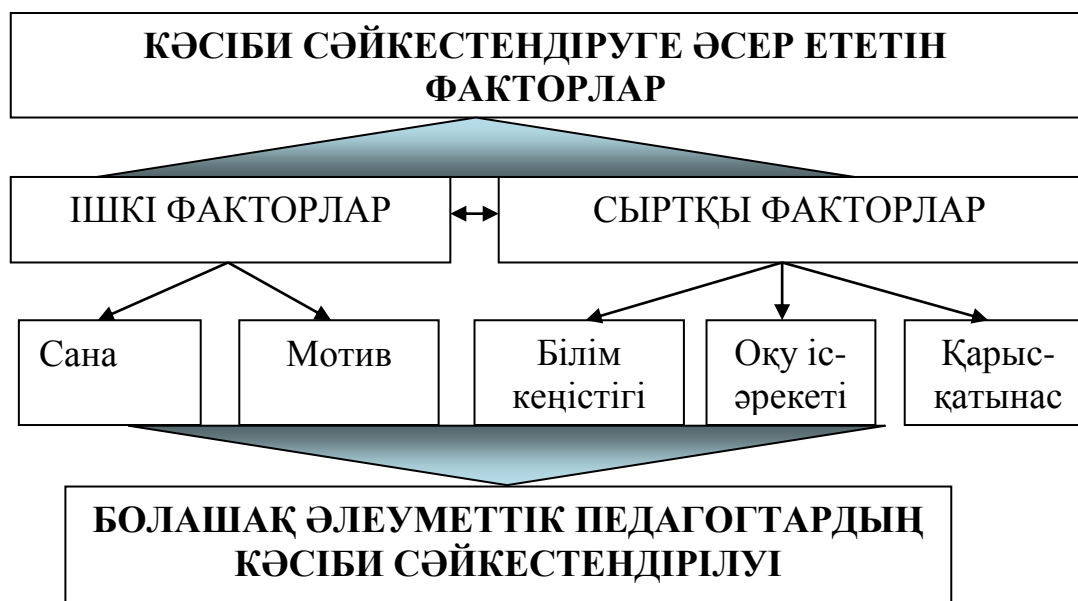
Жалпы факторларды *тікелей әсер ететін факторларға* және *жанама әсер ететін факторлар* деп бөліп қарастыруға болады. Білім кеңістігінде тікелей әсер етудің факторлар болашақ әлеуметтік педагогтардың дайындығына әсер етеді, олар, оқытушылар, курстастар, білім беру бағдарламалары, оқу сағаттары, стандарттар және т.б. жатады.

Жанама әсер ету факторлар болашақ әлеуметтік педагогтардың дайындығына тікелей әсер етпейтін факторларды қамтиды, бірақ ол нәтижеге әсер етеді, мысалы: әлеуметтік педагогтардың мәртебесі туралы ереже, жоғары оқу орнындағы немесе мектептегі әлеуметтік аз қамтылған топқа көмек ретінде тәрбие жұмысатырын жүргізу, еліміздегі мәдени және әлеуметтік өзгерістер және т.б. Дегенмен, тікелей және жанама әсерлердің білім кеңістігінің ортасымен өзара байланысын жоққа шығару мүмкін емес, бір әсердің өзгеруі екіншісіне кері әсер етуі мүмкін. Білім беру кеңістігі факторларының өзара байланысы болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындауда аса маңызды, себебі кәсіби сәйкестендіруді арттыру бұл факторлардың әсерін білуіне байланысты. Білім кеңістігінің түрлі өзгерістерге бейімделуінің өзі жоғары оқу орнының ұтқырлық деңгейін сипаттайды, яғни қоғамның талаптарына байланысты қаншалықты тез өзгере алатындығын байқатады.

Оқу-тәрбие жұмыстары білім кеңістігіндегі кәсіби сәйкестендірудің тиімділігіне әсер ету мақсатында студенттің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін, тұлғааралық қатынастардың түрлерін, ал оқытушының болашақ әлеуметтік педагогтың шығармашылығы мен маман ретінде қалыптасуы үшін жеке бағдарлары туралы терең білімі болу керек. Болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлаудағы заманауи білім беру ортасын ұйымдастырудың негізінде полифония, мультимәдениет, диалог, гуманизм жатуы керек. Осылайша, болашақ әлеуметтік педагогтар кәсіби қызметтегі мәдени, рухани, моральдық дәстүрдің орны мен рөлінің қаншалықты маңызды екенін түсінеді.

Болашақ әлеуметтік педагогтың тек қана жоғары білікті маман ғана емес, сондай-ақ болашақ әлеуметтік педагогтың рухани, адамгершілік және мәдени ерекшелігін қалыптастыру бағытында білім беру ортасының тиімділігі көптеген факторлардың ұйымдастырылуына және жұмыс істеуіне байланысты: білім беру кеңістігін демократияландыру дәрежесі; тұлғаны тәрбиелейтін білім беру парадигмасы; оқытушының студенттермен жеке жұмыс жасауы; болашақ кәсіби қызметтің қажеттіліктерін қанағаттандыратын оқу курстары мен бағдарламаларын таңдау, оқу үдерісін ұйымдастыруда инновациялық технологияларды қолдану.

Оқу орындарындағы оқу-тәрбие жұмыстарынан тыс кәсіби іс-шараларды С.Л. Рубинштейн, адамның өзіндік мінез-құлқын және белсенділігін саналы түрде бақылауға мүмкіндік беретін психикалық даму деңгейімен сипатталатындығын атап өтті. Сондықтан олардың іс-әрекеттері туралы ойлана білу және олар үшін жауапты болу мүмкіндігі, автономды қызмет ету қабілеті тұлғаның маңызды ерекшелігі болып табылады [2].



Осылайша, оқу іс-әрекеті - бұл белсенді, мақсатты процесс, оның бағыты саналы түрде реттеледі. Болашақ әлеуметтік педагогтар кәсіби қызметтің негізін, оның бағдары мен нормаларын тани отырып біледі. Кәсіби қызметтің болашақ мамандықпен сәйкестендірілуіндегі рөлі өте зор және маңызды, себебі осы тұрғыда студенттің өзі белсенді болады. Болашақ әлеуметтік педагогтың ортаға және білім беру әсеріне қатысты ішкі позициясына байланысты кәсіби маман ретінде қалыптасады.

Болашақ әлеуметтік педагогтардың оқу-тәрбие жұмыстарынан тыс ұйымдастырылған іс-шаралар тиімді болуы үшін, төмендегі жайттарды білу қажет:

- әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің психологиялық құрылымы;
- болашақ әлеуметтік педагогтардың қажеттіліктері мен олардың себептері;

Біліктілік:

- болашақ әлеуметтік педагогтардың қызметін жоспарлау;
- болашақ әлеуметтік педагогтардың қызметін ынталандыру;
- болашақ әлеуметтік педагогтардың бойында кәсіптік қызметте өзін бақылау және өзін-өзі бағалау дағдыларын меңгеруін қамтамасыз ету.

Студенттердің маман ретінде қалыптасуы үшін кәсіби әлеуметтік педагогтармен және қызметкерлермен қарым-қатынастары ерекше және негізгі әсер етуші фактор болады. Қарым-қатынас - бірлескен іс-қимыл қажеттілігінен туындайтын күрделі процестер. Сондықтан қарым-қатынас болашақ әлеуметтік педагогтардың жақсы жақтары мен ынталандыруларын айқындау және ашу, олардың санасын қалыптастыру және болашақ кәсіптік қызметке қатысты мәселелерді ақпараттандыру үшін ең маңызды шарттардың бірі болады.

Осылайша, оқу әрекетінен тыс уақытта болашақ әлеуметтік педагогтардың өз-өздерімен айналысып кәсіби жұмыс істеуі ішкі ынталандыруға оң ықпал етуі мүмкін. Бұл әрекет өз кезегінде кәсіби сәйкестендіруді анықтайтын шарттардың бірі.

Студенттерді қоршаған білім беру ортасы көптеген факторларға ие, оларды толық есепке алу мүмкін емес. Бұдан басқа, білім беру ортасы кәсіби сәйкестендіруді дамытуға әсер ететін жалғыз фактор емес, жалпы қоғамды ескеру қажет, себебі, студент болашақ қоғамның бірден-бір мүшесі: отбасы, қоғамдық топтар, ұйымдар және т.б. Барлық факторлар кәсіби сәйкестендірілуге бірдей әсер етпейді. Сондықтан, сыртқы орта тұжырымдамасын кәсіби сәйкестендіруді ілгерілетуге айтарлықтай әсер ететін факторлармен ғана шектелу қажет. Осыған байланысты қоғамды төмендегідей қарастыруға болады:

- болашақ әлеуметтік педагогтарды (кәсіби қоғамдастықтар, тәжірибе базасы) кәсіби дайындаумен тікелей байланысты сыртқы ортадағы фактор ретінде;

- жоғары оқу орындарының білім беру ортасының әсері, оның факторларының болашақ әлеуметтік педагогтардың дайындығына (ережелер, экономикалық әл-ауқат, әлеуметтік педагогтың мәртебесі және т.б.) әсер етуі арқылы көрініс табады.

Қоғам - белгілі бір аумақта жұмыс істейтін қауымдастық, оның ішінде отбасы, топтар, құрдастар, түрлі қоғамдық, мемлекеттік, діни, білім беру ұйымдары, сондай-ақ түрлі бейресми топтардың тұрғындарынан тұрады (А.В. Мудрик) [12].

Әлеуметтік педагогикада қоғам ең алдымен баланы оған араластыру процесін және оны ең жақын әлеуметтік ортаны тұтас қоғамға біріктіру тұрғысынан қарастырады. Осы тұрғыдан келешек әлеуметтік қызметкерлердің қарым-қатынасы және олардың қоғам ішіндегі әлеуметтік жағдайы, өзара қарым-қатынастың құрылуына байланысты болады. Қоғам – барлық мүшелеріне қолданылатын ерекше қарым-қатынас жүйесі мен ережелерімен сипатталатын әр түрлі адамдар тобының қоғамдастығы. Сондықтан, бір жағынан, болашақ әлеуметтік педагог оған өзіне тән бір жаңалық әкеледі, белгілі бір дәрежеде оған әсер етеді, оны өзгертеді, бірақ сонымен бірге қоршаған орта студентке де әсер етеді, өз талаптарын алға тартады. Ол болашақ маманға, оның кейбір әрекеттерін, мінез-құлықтарын мейірімділікпен қабылдауы мүмкін немесе керісінше қабылдамауы мүмкін [13]. Болашақ әлеуметтік педагогтің кәсіби сәйкестендірудің әлеуметтік дамуы өзара байланысты екі бағытта жүреді: әлеуметтендірілу (әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеру, оны игеру) және даралану (тәуелсіздік алу, салыстырмалы автономия). Егер бала кәсіби қоғамға араласқанда, әлеуметтендірілу мен даралану теңеседі. Ал бір жағынан, ол қоғамда қабылданған мінез-құлық нормалары мен ережелерін үйренсе, екінші жағынан, оған өзінің үлесін қосса, баланың қоғамға интеграциялануы жүріп жатыр деп толық айта аламыз. Сонымен бірге, адам мен қоғамның өзара түрленуі де жүріп жатады. Бұл үдерістер қоғамның барлық деңгейлерінде, оның ішінде болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби қоғамдастыққа кіргенде және оның белгілі бір кәсіби, жеке қасиеттерінің қалыптасуына ықпал ететін кезде көрінеді. Егер болашақ әлеуметтік педагогтың топпен кәсіби сәйкестендіру процесі болмаса, онда оның бойында сенімсіздік пайда болуы, белсенді болмауы және түбінде ол жеке басының, кәсіби деформацияға әкеліп соқтырады. Болашақ әлеуметтік педагог сәйкестендіру кезеңін жеңіп, айналасына жеке өзінің идеялары мен қажеттіліктерін өткізбек болса, бұл жан-жағына жағымсыз, күдікті, агрессивтілікті бейнені және өзін-өзі шектен тыс жоғары бағалауды дамытып жіберуі мүмкін. Осылайша, қоғамның рөлі болашақ маманның дамуына оң және теріс әсер етуі немесе кәсіби сәйкестендіруді дамытудың маңызды факторларының бірі болады.

Болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби сәйкестілігін тиімді қалыптастыру үшін, болашақ мамандардың білім беру қызметі мен кәсіби тәрбиені университеттік деңгейде жүргізу маңызды. Ғалым педагогтардың және психологтардың жалпы педагогикалық идеяларын ескере отырып, оқыту мен тәрбиелеу үдерістерінің ерекшеліктері мен қарым-қатынасын жалпы оқу үдерісі тұрғысынан қарастырып, қысқаша сипаттамасы берсек:

1. Кәсіби білім беру және болашақ әлеуметтік педагогтарды тәрбиелеу кең педагогикалық мағынада түсіндірілетін кәсіби білім беру үдерісі ретінде қарастырылады.

2. Педагогикалық кең мағынада түсіндірілетін, болашақ әлеуметтік педагогтардың тәрбиесі, мақсатты түрде кәсіби сәйкестендіруге бағытталған үдеріс.

3. Кәсіптік оқыту негізінен жасанды-символикалық, символдық, сызба-нысандармен, жүйелермен және жағдайлармен жұмыс істейді, ал кәсіби тәрбие табиғи процестерге, құбылыстарға, жағдайларға сүйенеді.

4. Кәсіптік оқытуда, әдетте, жұмыстың мазмұны мен технологиялық аспектілер тұрса, кәсіби тәрбиеде жетекші орында жеке тұлға болады.

5. Кәсіптік білім беруде логикалық, когнитивті компонент басым болса, кәсіби тәрбиеде - құндылықты бағдарлау, мотивациялық, эмоционалды, мінез-құлық басымдыққа ие.

6. Болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіптік даярлығы мен тәрбиесі өзара байланысты, бір-біріне тәуелді және органикалық бірлікте әрекет етеді, бұл бірінші кезекте оқыту болмаса тәрбие беруді жүзеге асыру мүмкін емес.

Жоғары оқу орнының білім беру қызметі оқу мен практиканың барлық түрлерін қамтиды (оқыту, кәсіби, педагогикалық және т.б.). Студенттер - қоғамның зияткерлік, мәдени және кәсіби резерві, сондықтан мемлекеттің болашақ дамуы және қалыптасуы білім беру мен тәрбиелеу сапасына байланысты. Кәсіби сәйкестендіру әртүрлі дәрежеде реттелетін процестердің (әлеуметтік және педагогикалық) жиынтығын қамтиды және болашақ маманның кәсіби рөліне сәйкес келетін қарым-қатынас, нормалар мен құндылықтар жүйесін меңгеруіне мүмкіндік береді.

Кәсіби әлеуметтену - бұл адамның өзін-өзі тану жолындағы кәсіби мәдениетті игеру және жетілдіру [14], «жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие процесінің әсерінен білім алушының кәсіби-бағдарлы әлеуметтендіру үдерісінің дамуы - бұл жеке тұлғаның кәсіби дамуының ерекшелігі (кәсіби түрде көрсетілген әлеуметтенуі). Бұл процесс ішкі және сыртқы үдерістердің бірлігі қамтиды» (Л.В. Мардахаев) [15] және кәсіптік білім, кәсіби дағдылар, кәсіби саладағы шығармашылық қызметтің тәжірибесімен қатар мінез-құлық пен қарым-қатынас нормаларының жиынтығын, мамандықтың мақсатына және мағынасына сәйкес келетін белгілі бір құндылықтар жүйесін құрайды.

Кәсіптік білім берудің негізі болашақ әлеуметтік педагогты кәсіптік қоғамдастықтың мүшесі ретінде қалыптастыру, кәсіби құзыреттілігін қамтамасыз ету және кәсіптік қызмет субъектісі ретінде қалыптастыру. Студенттің болашақ әлеуметтік педагог ретінде қалыптасуы сыртқы реттеушілердің (білім беру бағдарламалары, практикалық негіздер, қарым-қатынас және т.б.) интериоризациялау процесі негізінде жеке ішкі тұлғалық жоспарға айналады, соның нәтижесінде кәсіби құзыреттілік жүйесі және болашақ маманның позициясы оның көзқарастар жүйесі, жеке және кәсіби өзін-өзі дамыту ұстанымы ретінде өз өмірі мен кәсіби жолы туралы көзқарас қалыптасады (В.А. Сластенин) [16].

Табысты кәсіби сәйкестендірудің нәтижесі - адамның кәсіби қауымдастыққа кірігуі, оның нормалары мен көзқарастарын қабылдау. Әрине, бұл нәтиже кәсіптік білім берудің белгілі бір кезеңі аяқталғаннан кейін ғана қол жеткізіледі, себебі тәжірибе тәуелсіз кәсіптік қызметте жинақталады және пайдаланылады. Кәсіби маманның қалыптасуына кәсіби сәйкестендіру әлеуметтік бағдар ретінде маңызды нысан болады. Бұл бағдар:

- болашақ әлеуметтік педагогтың кәсіби өзіне маман ретінде қарауын жандандыру, яғни, студенттің болашақ мамандыққа деген қарым-қатынасын дамытуға және кәсіби қызметтің иесі немесе нақты субъектісі ретінде өзіне қарау; әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметіне қойылған әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық және басқа да сипаттамалары бойынша талаптарды меңгеру;

- кәсіби қоғамдастықтың терминдік және кәсіби құндылықтарын меңгеру, сондай-ақ әлеуметтік педагогтың қызметінің алынбас бөлігі болып табылатын мінез-құлық дәстүрлерін, нормаларын және ережелерін игеру.

Кәсіби сәйкестендіру міндеті – болашақ әлеуметтік педагогтің нақты бір кәсіби үлгімен яғни модельмен астасу, бірігу. Кәсіптік білім беру үрдісінде болашақ әлеуметтік педагогтар белсенділікті, тәуелсіздікті, бастамашылықты және таңдау жасауға қабілеттігін көрсетеді. Бұл және басқа да қабілеттер болашақ әлеуметтік педагогқа кәсіби мамандықты қалыптастыруға, «мамандықта өзін іздеуге», кәсіптік имидж (бейнесі, сыртқы келбеті), кәсіптік қызметтің жеке

стилі, кәсіпқойлықтың өзіндік тұжырымдамасын қалыптастыруға көмектеседі. Әлеуметтік педагогтың кәсібилігі белгілі бір әлеуметтік институттар мен әлеуметтік мекемелердің қызметі арқылы жүзеге асырылады, ал оның әлеуметтік агенттері отбасы, жалпы білім беру мекемелері, кәсіптік білім беру мекемелері, қоғамдық ұйымдар және еңбек ұжымдары, тұтастай мемлекет болады.

Болашақ әлеуметтік педагогтарды кәсіби дайындаудағы жоғарғы оқу орнының мақсатты іс-әрекеттерімен байланысты кәсіби сәйкестендіру аспектісі кәсіби тәрбие деп аталады. Болашақ әлеуметтік педагогтарды кәсіби сәйкестендіру үдерісінде тәрбие беру мен өзі-өзі тәрбиелеу арақатынасы тең бола алмайды. Кәсіби сәйкестендірудің негізі, оның орталық компоненттері кәсіптік білім және кәсіби тәрбие беру және олар кәсіптік білім беру процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-құқықтық және әлеуметтік-экономикалық көмектің табысты іске асырылуы үшін қажетті кәсіби білімді, дағдыларды және қабілеттерді алу болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіптік даярлауының басты мақсаты болып табылады. Алайда бұл жеткіліксіз, кәсібилікті дамыту үшін әлеуметтік-кәсіптік қасиеттерінің жүйелеуін, терең сенімі мен дүниетанымын, ұстанымдарын қалыптастыру қажет. Сонымен қатар, кәсіби қызығушылық жалпыға бірдей моральдық құндылықтар негізінде құрылмаса, онда ол кәсіби аясын тарылтуы мүмкін, сондықтан кәсіптік сәйкестендірудің маңызды компоненті кәсіби тәрбие болуы шарт.

Болашақ әлеуметтік педагогтарға арналған кәсіби тәрбиенің мазмұны мамандықты игеруге жеткіліксіз. Белгілі бір кәсіби білім алған маман тек қана дағдылар мен біліктілігін ұштаумен ғана емес, сондай-ақ белсенді, тәуелсіз, шығармашыл, өзекті мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін рухани қасиеттер мен көзқарастарды қалыптастырған адам ғана өз ісінің кәсіби шебер маманына айналады. Кәсіби қызметін табысты жүзеге асыру үшін болашақ әлеуметтік педагог тек кәсіптік білім берудегі дағды мен қабілеттерді меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар мамандықтың мәдени мұрасын игеріп, оны ішкі әлемнің құндылықтарына айналдыруы керек. Жоғары мектеп педагогикасының философиясы әрбір студентке арнайы кәсіби дағдыларды үйрету құндылықтарды сіңіру және олармен бірге әлеуметтік өзін-өзі реттеу ережелерімен таныстыру. Қоғам студенттердің кәсіби сәйкестендіру формасын анықтайды. Жоғары оқу орнында білім алып жатқан кез-келген болашақ әлеуметтік педагог, саналы түрде қоғамда игерген кәсіби-әлеуметтік және рухани құндылықтарды пайдалануы қажет. Жоғары оқу орнының міндеті - қоғамның тарихи эволюциясы барысында дамып келе жатқан адамгершілік құндылықтарды үйрету арқылы болашақ әлеуметтік педагогты дайындау [17]. Кәсіби тәрбиенің мақсаты - тұлғаның жеке дамуы, кәсіптік көз-қарастары, мотивтері, қарым-қатынасы, құндылық бағдарларының қалыптасуы, үздіксіз дамуды қамтамасыз ету, өзін-өзі тану және кәсіби өмірге толыққанды қатысу.

Шетелдің ғалымдар кәсіби сәйкестендіруге екі түрлі тұғырды ұсынады, атап айтқанда, «Алғашқы көзқарас сәйкестендіруді адамның өз мамандығына қалай қарайтынын түсіндіреді. Кәсіби сәйкестендірумен айналысатын ғалымдар мамандығын өздігінен анықтап, өзін сол мамандықта қалай көретінін болжай алатын дәрежеге жеткен. Екінші тәсіл кәсіби сәйкестік мазмұнын немесе мағынасын түсінуге және осы мәннің жасалуы процесіне бағытталған» [18]. Демек, біріншісі – адамның өз мамандығына қалай қарайтыны, ал екіншісі – кәсіби сәйкестіктің ішкі мәнін түсінуге ұмтылуы. Кәсіби сәйкестілік болашақ әлеуметтік педагогтың мотивтері мен қабілеттерінің олардың тандап алған кәсіптік іс-әрекетінің мазмұны мен ерекшеліктеріне сәйкес болуын қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, жоғары оқу орнындағы кәсіптік білім беру мақсаттарына сай келесі міндеттерді шешуге басымдық берілуі керек:

- бірінші курс студенттерін кәсіптік оқу орнына бейімдеу;
- болашақ әлеуметтік педагогтарды сәйкестендіру үшін жағдай жасау; рухани және құндылықтарды қалыптастыруды қамтамасыз ету;
- әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі тануға жәрдемдесу;
- болашақ әлеуметтік педагогтың әлеуметтік маңызды қасиеттерін және кәсіби маңызды қабілеттерін дамыту;
- жоғарғы оқу орнын аяқтағаннан кейін түлектердің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру және кәсіби әлемде өз орнын табуға көмектесу;
- этикалық нормаларын қалыптастыру;
- болашақ әлеуметтік педагогтың кәсіби мәдениетін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Харламов И.Ф. Педагогика. Электронные книги. – М.: Педагогика. 2009. – 308 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика. 1989. – 485 с.
3. Абдыкаримов Б.А. Непрерывное профессиональное образование: проблемы и перспективы [Текст] / Б.А. Абдыкаримов // Проблемы и перспективы непрерывного профессионального образования. - Астана, 2009. – сс. 21-23.
4. Жампеисова К.К., Хан Н.Н., Колумбаева Ш.Ж., Жексенбаева У.Б. Технологический и организационно-управленческий аспекты государственно-общественного управления образованием как целостного педагогического процесса// Педагогика и психология– 2011. – № 2 (7). – сс. 20 – 25.
5. Общая и социальная педагогика: учебно-методическое пособие для пед. спец. "Социальная работа" / сост.: Н. Э. Пфейфер, Е. И. Бурдина, С. К. Ксембаева. - Павлодар : Кереку, 2010. - 98 с.
6. Менлибекова Г.Ж. Компетентностный подход в социальном образовании: теория и практика // Доклады Казахской академии образования. №3-4, 2012. – сс.23-28.
7. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2008. – 176 б.
8. Современные технологии обучения - основа профессиональной деятельности педагога / Л. А. Шкутина // Вестник КарГУ. Сер. Педагогика. - 2004. - № 3. – сс.123-126.
9. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе доп., испр и перераб. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000 – 384 с.
10. Кон И.С Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
11. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Просвещение, 1996. – 264 с.
12. Мудрик А. В. Социальная педагогика [Текст]: учеб. для студентов пед. вузов / А. В. Мудрик; под ред. В. А. Сластенина. —4-е изд., доп. — М.: Академия, 2003. — 200 б.
13. Галагузова М.А., Галагузова Ю.Н., Штинова Г.Н., Тищенко Е.Я., Дьяконов Б. Социальная педагогика: курс лекций (введение в профессию "социальный педагог", основы социальной педагогики, основы социально-педагогической деятельности) - М., ВЛАДОС, 2001. - 416 с.
14. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2001. - 240 с.
15. Мардахаев, Л.В. Социализация человека как социально-педагогический процесс. // Педагогическое образование и наука. – 2009. №4. – сс.21-26.
16. Сластенин В.А. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2002. – 576 с.
17. Коваль Н.А. Центрированный на личности подход к духовному общению преподавателя и студента // Инноватика и рефлексика психолого-педагогического обеспечения гуманизации профессионального и бизнес образования: Сб. мат-лов межд. научно-практ. конф., Красноярск, КГПУ, 1995. –57 с.
18. Wilkinson A., Hislop D., Coupland C. The changing world of professions and professional workers //Perspectives on Contemporary Professional Work: Challenges and Experiences. – 2016.

ВНЕШНИЕ И ВНУТРЕННИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИФИКАЦИЮ БУДУЩЕГО СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

С.Б. Ибраев

PhD докторант 2 курса кафедры социальной педагогики и самопознания
Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан,
email: sayat_ibrai@mail.ru

В статье раскрыты основные факторы, влияющие на развитие профессиональной идентификации будущих социальных педагогов в период обучения в вузе. К ним относятся: образовательная среда, социум, профессиональное образование и профессиональное воспитание. Образовательная среда рассматривается как один из неотъемлемых и важных факторов подготовки социальных педагогов. Социум рассматривается с точки зрения процесса включения будущего социального педагога в образовательную среду и интеграции через ближайшую социальную среду в общество в целом. Опираясь

на общепедагогические идеи ученых педагогов и психологов о специфике и взаимосвязи процессов обучения и воспитания в едином образовательном процессе, автор дает их краткую характеристику.

Ключевые слова: идентификация, профессиональная идентификация, внешние факторы, внутренние факторы, образовательная среда, профессиональное обучение, профессиональное воспитание и общени

EXTERNAL AND INTERNAL FACTORS AFFECTING THE PROFESSIONAL IDENTIFICATION OF THE FUTURE SOCIAL TEACHER

S.B. Ibraev

PhD student of the chair of social pedagogy and self-cognition

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

email: sayat_ibrai@mail.ru

The article reveals the main factors influencing the development of professional identification of future social teachers in the period of study at the university. These include: educational environment, society, vocational education and professional education. The educational environment is considered as one of the integral and important factors in the training of social educators. Society is considered from the point of view of the process of inclusion of the future social teacher in it and integration through the nearest social environment into society as a whole. Based on the general pedagogical ideas of educators and psychologists about the specifics and the relationship of the processes of training and education in a single educational process, the author gives their brief description.

Key words: Identification, professional identification, external factors, internal factors, educational environment, vocational training, professional education and communication

Редакцияға 27.02.2019 қабылданды.

МРНТИ 77.29.11

ОЦЕНИВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОТБОРА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ ДЗЮДОИСТОВ

Д.А. Тауасарова

м.п.н., ст. преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: danara_judo@mail.ru

В статье рассматривается проблема отбора на начальном этапе спортивной подготовки в сложно-технических видах спорта, к которым относится борьба дзюдо. Современный спорт высших достижений развивается в условиях острой конкурентной борьбы. Борьбу за медали на Олимпийских играх и мировых чемпионатах ведут около 180 федераций различных стран мира.

Достижение высоких спортивных результатов во многом зависит от степени развития физических и психических способностей человека, что предполагает возможность спортивного отбора лиц с наиболее высоким уровнем важных для данного вида спорта качеств. Оценка эффективности отбора для борьбы дзюдо на начальном этапе спортивной тренировки ведет к совершенствованию системы спортивного отбора, что позволяет систематизировать процесс и, по разработанным критериям, достоверно повысить эффективность начального спортивного отбора в дзюдо для формирования учебно-тренировочных групп контингентом, способным своевременно решать задачи интенсивной спортивной подготовки для их дальнейшего успешного спортивного совершенствования.

Ключевые слова: дзюдо, спортивные тренировки, общая физическая подготовка, специальная физическая подготовка, отбор

Физическая подготовка любого спортсмена состоит из общей и специальной подготовки. Общая физическая подготовка борца предусматривает разностороннее развитие физических качеств и функциональных возможностей основных органов и систем организма. В практике физической и функциональной подготовки борцов, пожалуй, самым сложным является достижение их взаимодействия и слаженности при мышечной деятельности в ходе спортивной тренировки, особенно на соревнованиях. Содержанием специальной физической подготовки является развитие физических качеств, определяющих достижения в спортивной борьбе [1, 2, 3].

При характеристике физической подготовленности важно учитывать не только функциональные возможности организма борца и его физические качества, но и способность спортсмена реализовывать их на соревнованиях. В этом и заключается талант тренера и спортсмена. Только четкая взаимосвязь всех компонентов подготовки - технической, психологической, физической, строгий учет всех индивидуальных особенностей спортсмена позволяет добиться стабильных результатов и избегать самого неприятного в работе – срывов при общем переутомлении или перетренированности.

В спортивной борьбе одним из наиболее существенных факторов, влияющих на результат соревновательной деятельности спортсмена, является утомление, степень которого определяется уровнем развития выносливости. При утомлении снижаются функции двигательных действий, в том числе атакующих, особенно в ответственных и напряженных соревнованиях с несколькими противниками в течение одного дня [4].

Развитие выносливости у борцов, на наш взгляд, является одним из главнейших направлений, предопределяющих задачи и направленность подготовки борца для результативной деятельности, особенно в плане студенческого спорта.

Выносливость борца – это способность совершать эффективную работу определенной интенсивности в течение времени, предусмотренного тренировочной работой или спецификой соревнований. Длительность и эффективность работы ограничивается утомлением, а вследствие этого неспособностью спортсмена продолжать ее, а также восстанавливаться после тренировочных и соревновательных нагрузок [5].

Выносливость отражает уровень развития всех других физических качеств и всесторонней спортивной подготовки. Функционально выносливость определяется сложностью работы всех систем организма, работоспособностью нервных клеток, дыхания и кровообращения.

В спортивной практике различают общую и специальную выносливость.

Общая выносливость, как и в других видах спорта, характеризуется способностью выполнять длительную физическую работу в основном умеренной интенсивности. Специальная выносливость проявляется в специфических тренировочных и соревновательных физических нагрузках и формируется на базе общей выносливости.

Например, борец, обладающий выносливостью к физическим напряжениям, может длительное время проводить все схватки с любым противником в высоком темпе, длительное время держать в захвате противника, эффективно выполнять свои излюбленные приемы. При этом следует иметь в виду, что воспитанию выносливости способствуют только такие физические упражнения или действия, при выполнении которых возникает известная степень утомления. Это, прежде всего циклические физические упражнения, которые большинство борцов не любят выполнять. Этот вид упражнений преимущественно влияет на костно-мышечную систему, но почти не оказывает воздействия на систему кровообращения.

Уровень специальной выносливости борца проявляется при необходимости выполнять максимально быстрые движения или выполнять работу, связанную с большими усилиями, в том числе статистического содержания.

Тягостное состояние утомления при длительных и монотонных работах требует у спортсменов проявления настойчивости и воли. Этот фактор тренировочного планирования также важен при переходе от работы умеренной мощности (общая выносливость) к максимальным нагрузкам (специальная выносливость). Возникает проблема волевой подготовки борцов уже при развитии выносливости, при совершенствовании ее общего и специального уровня.

Фактор морально-волевой подготовки важен на всех этапах учебно-тренировочного процесса, ибо все трудности и препятствия, возникающие в процессе соревнований и тренировочных занятий должны преодолеваются усилиями воли спортсмена.

Волевой фактор акцентируется еще и сложностью сочетания хорошей учебы с высокими достижениями в спорте.

Не менее важным фактором, обеспечивающим успех в борьбе, являются силовые показатели спортсмена. В специальной литературе различают следующие силовые показатели: а) абсолютная сила; б) относительная сила; в) взрывная сила; г) силовая выносливость; д) скоростно-силовые способности.

Быстрота – одно из самых трудно развиваемых физических качеств, во взаимосвязи с техническим мастерством может стать грозным оружием, заключающимся в умении выполнять действия гораздо быстрее противника. В соревновательной схватке борцов важно быстро решать сменяющимися двигательные задачи. При этом борец может находиться в самых разнообразных положениях своего тела и тела противника [6].

Применение целесообразных двигательных действий и их эффективность зависит также от ловкости, развивать которую необходимо с первых этапов многолетней спортивной тренировки. Они обеспечивают способность поддерживать равновесие и устойчивость, чувство пространства, без лишней мышечной напряженности выполнять приемы борьбы, что определенным образом сказывается на результатах борцовских поединков.

Способность совершать двигательные действия с возможно большей амплитудой определяется гибкостью. В борьбе, в связи со спецификой отдельных приемов, важны не только упруго-эластичные свойства мышечных групп, но и подвижность всех суставов.

Таким образом, спортивная тренировка представляет собой сложный специфический процесс, успех которого обеспечивается вышеперечисленными факторами. Однако наиважнейшим из них является комплексное управление всеми факторами учебно-тренировочного процесса.

Под управлением спортивной тренировкой следует понимать совместную творческую деятельность субъекта (тренера) и объекта (спортсмена) в осуществлении и регулировании всеми взаимосвязанными и взаимодействующими частями комплексного учебно-тренировочного процесса. Это отбор – планирование – организация занятий – все виды подготовки – соревнования – обеспечение быта – врачебный контроль – реабилитации.

Доступными путями осуществления и совершенствования этого важнейшего фактора спортивной тренировки являются обучение студентов основам спортивной тренировки и самоанализу проделанного и достигнутого в спорте, постоянное самообразование и повышение

квалификации тренера – преподавателя, освоение доступными научными методами исследования, обработка полученных материалов педагогических наблюдений и исследований, их обязательный анализ и корректировка на этой основе содержания и методики тренировочного процесса.

Цель данной статьи - обоснование и экспериментальная разработка оценки эффективности методики начального отбора детей в дзюдо на основе исследований физического состояния.

Цель достигается через решение следующих задач:

1. Изучить современное состояние системы отбора в группах начальной подготовки по дзюдо.
2. Определить уровень физической подготовленности детей 9-10 лет (мальчики).
3. На основе проведённых исследований дать практические рекомендации по отбору детей в группы начальной подготовки по дзюдо.

Предлагается следующая гипотеза исследования. Для повышения оценки эффективности начального отбора юных дзюдоистов необходимо в ходе педагогических наблюдений выделить быстрых, ловких и сообразительных детей, методом тестирования определить их психофизиологическое развитие и работоспособность и установить наиболее информативные показатели, которые позволят научно-обоснованно управлять отбором юных спортсменов.

В качестве объекта исследования выступает система отбора перспективных детей для занятий дзюдо.

Предметом исследования является оценка физической одаренности и подготовленности детей младшего школьного возраста в дзюдо. Эксперимент проводился в г. Алматы на базе РШИОСД им. К. Ахметова.

Изучение и анализ литературных материалов показал, что спортивный отбор относят к разновидности профессионального отбора, представляющего систему средств и методов выявления лиц, природные особенности которых отвечают требованию вида спорта. Спортивный отбор базируется на: а) знании требований вида спорта; б) научно обоснованных критериях, их количественных характеристиках; в) апробированной процедуре отбора.

В ходе изучения современного состояния системы отбора в дзюдо было выявлено, что

- начальный отбор базируется на комплексной оценке физической подготовленности детей;
- двигательные способности детей в младшем школьном возрасте позволяют оценить перспективность юного дзюдоиста;
- разработка оценочных таблиц для определения уровня физической подготовленности юных дзюдоистов позволяет научно обоснованно оценивать двигательные способности юных спортсменов;
- рекомендации по отбору детей в группы начальной подготовки по дзюдо базируются на оценке уровня их физических способностей.

Нами были использованы общепринятые методы исследования в педагогике и физической культуре и спорте [7].

Для реализации поставленной цели и задач нами был проведен педагогический эксперимент, главная задача которого заключалась в экспериментальном обосновании методики начального отбора юных дзюдоистов. В группу набора число желающих составило 34 человека 9-10 лет (мальчики). Все желающие заниматься дзюдо проходили испытания по двигательным тестам и методикам, предусмотренным тренером. По результатам испытания 26 мальчиков были отобраны и зачислены в состав группы начальной подготовки. В экспериментальную группу, для чистоты эксперимента, нами были отобраны 10 детей, зачисленных в группу начальной подготовки, как с высокими рейтингами, так со средними и низкими.

Для оценки физических способностей школьников были выбраны тесты: бег 30 метров, челночный бег 3x10 метров, бег 300 метров, прыжок в длину с места и подъем туловища лежа на спине.

Данная группа проходила тестовые испытания по дифференцированной методике мягкого условия отбора. По их показателям мы разработали релевантные таблицы по сигмальному отклонению от средних значений и создали оценочные зоны (очень низкие, низкие, средние, высокие, очень высокие) при отборе детей в группы начальной подготовки по дзюдо. Для этого использовалась методика по определению сопоставимых норм В.М. Закиорского [8].

Анализируя оценочную градацию физических способностей юных дзюдоистов 9-10-летнего возраста по всем тестам при начальном отборе в секцию дзюдо, можно подвести итог экспериментальной части исследования.

Выводы. Полученные данные показали, что наибольшая сумма набранных баллов была в пределах 24, и из группы обследованных школьников только 50% смогли достичь этих высоких пределов. Причём результаты, набранные этими испытуемыми, превосходили остальных обследованных на 32,5%.

Таким образом, проведённое тестирование позволило выявить из группы обследованных 50% юных дзюдоистов, имеющих более высокие физические возможности для того, чтобы отобрать их в группу начальной подготовки по дзюдо.

Полученные в ходе педагогического эксперимента результаты говорят об эффективности предложенной экспериментальной методики, основанной на использовании дифференцированной методики отбора объективными показателями перспективности детей.

Список литературы

- 1 Krstulović S., Žuvela, F. and Ratko, K. Biomotor systems in elite junior judoka. Coll. Antropol. 30 (2006) 4: 845–851
- 2 Krstulović, S., Kuvačić, G., Erceg, M. Morphological, functional, and dynamical asymmetry in female judokas. Acta Kinesiologica 1 (2017) Issue 2: 12-18
- 3 Krstulović S. Predictors of judo performance in male athletes. Homo Sporticus, 2012; 42(2): 5-1
- 4 Туманян Г.С. Спортивная борьба: отбор и планирование. М.: ФиС, 1984 – 124 с.
- 5 Адамбеков К.И., Акпаев Т.А., Адамбеков Б.К. Основы начального отбора юных футболистов: Методические рекомендации. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2006.- 33 с.
- 6 Шепетюк М.Н. Теория и методика спортивной борьбы. Алматы: Федерация дзю-до Республики Казахстан, 2012. - 336 с.
- 7 Амренова Г.Р. Педагогические основы критериев отбора юных баскетболистов на этапе начальной подготовки: автореф. ... канд. пед. наук.:13.00.04. Алматы: КазИФК, 1997.-25 с.
- 8 Наука и спорт// сборник обзорных статей: (перевод с английского) Под редакцией проф. Зациорского В.М., проф. Туманяна Г.С. – Москва, «Прогресс», 1982 – 270 с.

ДЗЮДОШЫЛАРДЫ СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҚТЫҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕ ІРІКТЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Д.А. Тауасарова

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,

Қазақ Мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

email: danara_judo@mail.ru

Мақалада спорттың қиын - техникалық түрлерінен бастапқы спорттық дайындық кезеңінде іріктеу мәселесі қарастырылады, оған дзюдо күресі жатады, ол бүгінгі күні өзінің өзектілігін жоғалтпаған.. Жоғары жетістіктердегі заманауи спорт түрлері күрделі бәсекелестік жағдайында дамиды. Олимпиада мен әлем чемпионаттарында медаль үшін күрес әлемнің түрлі елдерінің 180 федерациясымен жүргізіледі. Спорттың жоғары нәтижелеріне қол жеткізу көбінесе адамның физикалық және ақыл-ой қабілеттерін дамыту дәрежесіне байланысты, бұл спортта осы спорт түрі үшін бойынша жоғары деңгейдегі адамдарды таңдау мүмкіндігін қарастырады. Дзюдомен күресудің тиімділігін бағалау үшін спорттық жаттығудың бастапқы кезеңінде спортты іріктеу жүйесін жетілдіру болып табылады, ол процесті жүйелеуге мүмкіндік береді және әзірленген критерийлер негізінде дзюдода бастапқы спорт түрлерін таңдаудың тиімділігін айтарлықтай арттырады оқу топтарын одан әрі дамытуға дайындық болып табылады.

Түйін сөздер: *дзюдо, спорттық дайындық, жалпы физикалық дайындық, аАрнайы физикалық дайындық, іріктеу*

THE EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF SELECTION AT THE INITIAL STAGE OF SPORTS PREPARATION OF JUDOISTS

D.A. Tausarova

MA (Pedagogy), senior lecturer

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: danara_judo@mail.ru

The problem of selection at the initial stage of sports training in complex technical sports, to which the judo wrestling concerns does not lose its relevance to the present day. Modern sports of higher achievements, develops in conditions of acute competitive struggle. The struggle for medals at the Olympics and World Championships is led by about 180 federations of various countries around the world. Achievement of high sport's results largely depends on the degree of development of physical and mental abilities of a person, which implies the possibility of sports selection of people with the maximum level of importance for this sport. To assess the effectiveness for combating judo in the initial stage of sports training is the improvement of the system of sports selection that will systematize the process and, based on the criteria developed, significantly increase the efficiency of the initial sports selection in judo for the formation of training groups, preparation for their further successful sport development.

Key words: *judo, sport training, general physical preparation, special physical preparation, selection*

Поступило в редакцию 29.10.2018.

МРНТИ 77.03.11

ОПТИМИЗАЦИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЖЕНЩИН ВО ВРЕМЯ БЕРЕМЕННОСТИ И ПОСЛЕРОДОВОМ ПЕРИОДЕ

Г.Б. Мадиева¹, Д.Т. Онгарбаева², А.Г. Хохлов³

¹к.п.н., доцент, ²к.п.н., ³ЗТ РК

^{1,2,3} Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан, email: gal-madiyeva@mail.ru

Актуальность проведения исследования обусловлена недостаточностью освещения вопросов о реакции функциональной системы на физические нагрузки беременной женщины. В статье представлены статистические данные демографической ситуации в Казахстане. Авторами представлен материал, в котором впервые были проведены исследования с привлечением группы беременных женщин фертильного возраста. На основе проведенных исследований разработаны методические рекомендации по внедрению физической культуры в быт семьи для девушек – будущих матерей и развитию физкультурной грамотности женщины-матери. Предлагается система совершенствования физической культуры девушек, заключающаяся в методической разработке целенаправленных мероприятий по привитию физической культуры студенткам и их подготовки к будущему периоду материнства.

Ключевые слова: физическая культура женщины, здоровье, беременность, материнство, функциональная система

Введение

За последнее двадцатилетие демографическая ситуация в Республике Казахстан большинством специалистов (демографов, медиков) оценивается как критическая, в частности, негативную тенденцию развития имеет естественный прирост населения. Началом данной проблемы явился социально-экономический кризис 1990-х годов, который в настоящее время усугубляется еще и последствиями стремительно надвигающегося глобального биосферного кризиса. Так, например, по статистическим данным, среднее число (24,8 тыс.) детей, родившихся в 80-х годах прошлого столетия, резко уменьшилось до 21,7 в 90-х годов [1]. На современном этапе, естественный прирост (рождаемость младенцев) несколько увеличился, достигнув среднего показателя 22,1 тыс., что является результатом принятия и реализации «Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы» [2]. По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики, число родившихся за январь-май 2018 года на 2,9% больше, чем за соответствующий период 2017 года. Общий коэффициент рождаемости на 1000 человек составил 21,15 родившихся. Но в то же время следует особо отметить, что в 2018 году в сравнении с 2017 годом, количество умерших младенцев в возрасте до 1 года увеличилось на 1,6% [3].

Данные о младенческой смертности по республике показывают, что в областях с высокой рождаемостью выше и детская смертность. В настоящее время в связи с тяжелой экономической и социальной ситуацией в Казахстане существенно осложнилась демографическая ситуация: увеличилась частота аномалий развития, количество недоношенных детей и детей с отставанием физического развития. Среди основных причин на первом месте стоит состояние, возникающее в перинатальном периоде (46,6% от общего числа смертных случаев среди младенцев), на втором – врожденные аномалии (20,7%), на третьем – заболевания органов дыхания (8,3%) и несчастные случаи, отравления и травмы (4,6%) [4].

Неблагоприятные последствия переходного к рыночным отношениям периода, резкое ухудшение состояния окружающей среды в результате неразумного отношения к природным ресурсам сказались на состоянии здоровья большинства населения республики, в том числе и на здоровье беременных женщин. В сравнении с международными допустимыми нормами в республике все еще высок уровень материнской смертности.

Учеными Научного центра педиатрии и детской хирургии отмечено, что «сохраняющееся неблагополучное положение рождения детей с врожденными пороками развития в стране во многом связано с состоянием здоровья женщин репродуктивного возраста и качеством оказания перинатальной помощи» [5]. Низкий индекс (30-40%) здоровья беременных и всё продолжающаяся тенденция его, особенно в экологически неблагоприятных районах, определяет высокий риск

осложнений течения беременности и родов, высокую перинатальную заболеваемость детей с врожденными пороками развития. На сегодня доказано, что ухудшение здоровья матерей и детей связано с экологией [6, 7]. Среди болезней, встречающихся у беременных женщин, большое место занимает анемия, генетически передающаяся следующему поколению, и не случайно в составе заболевших этой болезнью, львиную долю занимают дети в возрасте от 0 до 14 лет [8, 9].

Ситуация, касающаяся беременных женщин на протяжении всего периода беременности и, в особенности, перед родами, характеризуется следующим образом: увеличивается количество выкидышей, все чаще встречается токсикоз, понижается уровень работоспособности, ухудшается самочувствие, снижается уровень двигательной активности. Особое значение приобретают вопросы рационального подбора средств и методов физического воспитания в период беременности. Наиболее ответственным периодом является внутриутробное развитие, однако, средства физического воспитания при беременности используются недостаточно [10, 11].

Актуальность исследования. Вопросам особенностей женского организма, беременности и материнства, о роли физических упражнений в период беременности и послеродовом периоде, уровня физической работоспособности беременных женщин посвящено немало работ, в частности, с медицинской точки зрения. Актуальность работы обусловлена недостаточностью информации о реакции функциональной системы на физические нагрузки беременной женщины.

Исходя из вышеизложенного, мы поставили **целью исследования** изучение реакции функциональной системы на физические нагрузки женщин в период беременности.

Для достижения данной цели была поставлена **задача:** изучить реакции сердечно-сосудистой и дыхательной систем на физические нагрузки женщин в период беременности, а также выявить отношение беременных женщин к двигательной активности.

В ходе исследования применялись физиологические **методы:** ортостатическая проба, измерялись ЧСС, АД, ЧД в покое и после нагрузки, измерение весоростовых показателей. Также проведен анкетный опрос.

Результаты исследования и их обсуждение. Специальное исследование проводилось в мае 2017 года с участием беременных женщин, состоявших на учете в женской консультации при поликлинике № 12 Бостандыкского района города Алматы.

Для оптимизации занятий женщин в периоде беременности нами были предложены физические упражнения, которые включают в себя общую и специальную направленность.

К средствам общей направленности можно отнести упражнения на улучшение работы сердечно-сосудистой системы, нервной, дыхательной и пищеварительной систем, укрепление опорно-двигательного аппарата, повышение общего и функционального тонуса организма.

С помощью средств специальной направленности формируются навыки правильного дыхания (умение делать глубокий вдох, задержать дыхание); укрепляются мышцы брюшной стенки; повышается эластичность мышц тазового дна; повышается гибкость тазобедренных суставов; устраняются застойные явления в малом тазу и нижних конечностях.

В течение занятия у беременных женщин измеряли пульс, артериальное давление и дыхание в покое и после нагрузки. Показатели реакции функциональной системы на физические нагрузки женщин в период беременности представлены в таблице 1.

После изменения положения (из положения лежа в положения сидя) у исследуемой М-а - при учащении пульса до 90 уд.мин. (19,1%), максимальное давление увеличилось на 5%, в минимальном давлении изменений не наблюдалось, дыхание стало чаще на 20%, у исследуемой Е-а при пульсе в покое равном 90 уд. мин, пульс поднялся до 102 уд.мин., максимальное давление поднялось на 11,1%, а минимальное – на 8,3%, дыхание участилось до 30 раз в минуту, у испытуемой И-а пульс участился на 6,2%, изменений в показателях АД не произошло, ЧД увеличилась на 20%. После двухминутного отдыха при изменении положения (стоя) ЧСС у испытуемой М-а увеличилась по отношению у исходным данным на 41,2 %, максимальное давление повысилось до 7%, минимальное осталось на одном уровне, частота дыхания составила 40%; у женщины Е-а пульс участился на 22,2%, изменений в АД не обнаружено, ЧД увеличилась на 50%; у испытуемой И-а изменения в показателях пульса составили 12,5%, АД и ЧД остались на одном уровне.

Чем больше нагрузка, тем чаще отмечается неустойчивость показателей функций сердечно-сосудистой системы [12]. После одноминутной ходьбы на месте при учащении пульса до 102 ударов в минуту у испытуемой М-а артериальное давление снизилось по сравнению с

предшествующей нагрузкой (максимальное до 105, минимальное до 60 мм.рт.ст.), частота дыхания достигла 42 раз в минуту, у испытуемой Е-а ЧСС составила 120 уд/мин., максимальное давление не изменилось, повысилось минимальное давление – 65 мм.рт.ст., ЧД достигла 40 раз в минуту, реакции ЧСС и минимального давления на ходьбу у испытуемой И-а не наблюдалось, максимальное артериальное давление увеличилось до 117 мм.рт.ст., дыхание увеличилось на 60% от исходного.

Таблица 1. Реакция ЧСС, АД и ЧД на физические нагрузки женщин в период беременности [Источник: Составлено авторами]

Нагрузка	ЧСС в минуту			АД			ЧД в минуту		
	М-а	Е-а	И-а	М-а	Е-а	И-а	М-а	Е-а	И-а
В покое	68	90	96	100/70	90/60	115/70	30	24	30
Ортостатическая проба: из положения лежа переход:									
- в положение сидя	90	102	102	105/70	100/65	115/70	36	30	36
- положение стоя	96	110	108	107/70	100/65	115/70	42	36	36
Ходьба на месте (1 минута)	102	120	108	105/60	100/70	117/70	42	40	48
После выполнения несложных упражнений	108	114	114	107/60	105/70	120/65	45	48	60
через 3 минуты восстановительного периода	73	92	96	102/70	90/65	110/70	33	26	30

Примечание: исследуемые М-а (возраст – 23 года; рост – 171 см; вес – 69 кг; срок беременности – 6 месяцев; самочувствие – хорошее); Е-а (возраст 24 года; рост – 162 см; вес – 51,400 кг; срок беременности – 4 месяца; самочувствие хорошее, И-а (возраст 26 лет; рост – 173 см; вес – 83 кг; срок беременности – 5 месяцев; самочувствие хорошее).

В наблюдении за испытуемыми после выполнения несложных упражнений отмечались более выраженные сдвиги ЧСС и ЧД. Так, у М-а пульс участился на 76,5%, частота дыхания на 60%, не значительное увеличение максимального давления (7%) сопровождалось снижением минимального давления, по сравнению с исходными данными на 14,3%. У испытуемой Е-а, по сравнению с предыдущей нагрузкой, ЧСС снизилась до 114 уд/мин, а максимальное давление увеличилось на 5%, в минимальном давлении изменений не произошло, ЧД увеличилась на 20%. У испытуемой И-а пульс составил 114 уд/минуту, что на 5,5% больше чем в предыдущей нагрузке, такой же процент показан в максимальном давлении, минимальное АД не изменилось, по сравнению с исходным значительно участилось дыхание 100%.

У обследованных женщин наблюдалось быстрое восстановление, что характерно для всех трех испытуемых с разными сроками беременности.

Незначительное повышение максимального давления и пульсовой реакции говорит о том, что испытуемые не достаточно физически подготовлены к выполнению нагрузок.

Практический опыт и наблюдения показали, что физические упражнения не оказали негативного влияния на функциональную систему организма беременной женщины, а напротив благоприятно воздействовали на общее состояние женщины. Испытуемые после выполнения физических упражнений чувствовали себя хорошо, появились бодрость, приподнятое настроение.

В ходе исследований также было выявлено, что большинство беременных женщин не занимались активно физическими упражнениями до беременности. Результат опроса 47 женщин показал, что 83% женщин отрицательно относятся к физическим упражнениям, особенно во время беременности, мотивируя это тем, что физические нагрузки могут повредить ребенку, вызвать угрозу выкидыша и преждевременные роды, 17% беременных женщин, при положительном отношении к физической культуре, в силу этих же опасений, не занимаются

физическими упражнениями. Это еще раз доказывает, что одна из причин, почему женщины отказываются от занятий физической культурой и спортом, связана с некомпетентностью в этом вопросе и неправильным восприятием ими понятия «спорт».

Во время исследований с беременными женщинами были проведены беседы о значении физических упражнений в этот период, как они влияют на плод и на функциональную систему женщины в период беременности. Результатом этих бесед было то, что многих женщин заинтересовал этот вопрос, а некоторые стали выполнять рекомендованные физические упражнения.

Обзор литературных источников показал, что во многих методических пособиях, посвященных беременным женщинам, уделяется внимание течению беременности, гигиене, здоровому питанию, патологическим состояниям, вредным привычкам, родам, течению и механизму родов, послеродовому периоду, физическим упражнениям. Однако занятия, проводимые в женских консультациях с пациентками в период беременности, ограничиваются лишь психологическими консультациями (один раз в неделю). Причинами этого является то, что в женских консультациях:

- задачи подготовки беременной женщины в усвоении знаний и навыков, которые способствуют правильному, безболезненному течению родов, ставятся лишь с медицинской точки зрения;
- не уделяется должного внимания значению занятий физической культурой и спортом, необходимых в период, когда женщина готовится стать матерью;
- нет специалистов по ведению специальных занятий физическими упражнениями, которые могли бы профессионально оценить функциональные изменения при физических нагрузках, правильно составить необходимые комплексы, соответствующие для отдельного периода беременности.
- не имеется специальных помещений для реализации этих задач.

В связи с вышеизложенным, считаем, что подготовку женщины к материнству целесообразно проводить на занятиях физического воспитания в студенческие годы, возможно даже раньше.

Реализацию этих целей мы видим в следующем:

1. В учебные программы предмета «Физическая культура» в вузе целесообразно включить темы: «О значении физических упражнений в период беременности и послеродовый период», «Влияние физических упражнений на функциональную систему женщины в период беременности».
2. Проводить с беременными студентками факультативные занятия, которые могли бы засчитываться в экзаменационной сессии при переходе с курса на курс. Занятия должны вести преподаватели, окончившие специальный курс в этом направлении, при наличии врачебных кабинетов.

Для реализации социальной технологии формирования физической культуры женщины необходимо осуществлять подготовку и переподготовку кадров с высшим образованием по специальности «Физическая культура и спорт», дающую право подготовленным специалистам работать в вузах, медицинских учреждениях, женских консультациях. Для этого включить в программу спецкурсов по дисциплинам: «Теория и методика физической культуры», «Лечебная физическая культура» темы, рассматривающие проблемы совершенствования физической культуры женщин репродуктивного возраста, применение средств и методов физической культуры в период беременности и периоды развития детей грудного, дошкольного и школьного возраста.

При положительном решении этого вопроса может решиться еще один немаловажный аспект – предоставление дополнительных мест при трудоустройстве.

В нашем предложении мы видим реализацию одного из пунктов послания народу Казахстана Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева, где было отмечено, что «...Охрана здоровья матери и ребенка должна стоять в центре внимания нашего государства, органов здравоохранения, общественности..... Нам надо и на местном уровне найти новые пути поддержки семьи, женщин в период беременности и воспитания детей...» [13].

Список литературы

1. Казбеков Б.К. Охрана здоровья и физическое развитие в условиях биосферного кризиса: состояние и проблемы //Очередной этап первенства по научной аналитике/ XLV Международная научно-практическая конференция "Health protection and physical development of a person in conditions of the biospheric crisis". Лондон 2013. с.85-89.
2. Указ Президента РК О Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы. ИС «Параграф»
3. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. Стандартизованные коэффициенты рождаемости в регионах Республики Казахстан. Экспресс информация. № 36-7/273. 30 июля 2018г.
4. ЮНИСЕФ. Анализ положения женщин и детей в Республике Казахстан. <https://www.unicef.org/kazakhstan/sites/unicef.org.kazakhstan/files/2018-07/00001059.pdf>
5. Ташенова Г.Т., Боранбаева Р.З., Шарипова М.Н., Абдилова Г.К. Состояние и перспективы развития службы охраны здоровья матери и ребенка в РК. – Алматы. Педиатрия және бала хирургиясы, 2016, № 3(85). – С. 7-14.
6. Bhutta Z, Chopra M, Axelson H, et al. Countdown to 2015 decade report (2000-10): taking stock of maternal, newborn, and child survival, *Lancet*, 2010, vol. 375 (pg. 2032-44)
7. *Muthoka S., Kamau-Mbuthia E. et al. Nutrition, Sanitation And Reproductive Health In Maternal-Child Health: Challenges In Low Resource Settings. Göttingen International Health Networt (GIHN) Maternal-Child Health Interdisciplinary Aspects Within the Perspective of Global Health. Universitätsverlag Göttingen 2013 (pg. 23-31).* [file:///C:/Users/PChelper/Downloads/gross_maternal_health%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/PChelper/Downloads/gross_maternal_health%20(1).pdf)
8. Сакиева К.Ж. Особенности беременности, родов и состояния новорожденных в экологических и социально-экономических условиях нефтегазоносного региона Западного Казахстана. Автореф. ..д.м.н. М., 2014. Онлайн ресурс: <http://www.dissercat.com/content/osobennosti-beremennosti-rodov-i-sostoyaniya-novorozhdennykh-v-ekologicheskikh-i-sotsialno-e#ixzz5h1twkWfZ> (дата обращения: 26.02.2019)
9. Аналитический отчет по результатам комплексного социологического исследования «Доступность и качество медицинской помощи женщинам, проживающим в сельских районах Республики Казахстан». Общественный фонд «Аман - саулык». 2009. - 39 с.
10. Ордынский В.Ф. Желанный ребенок. – М., 2015. Рекламно-информационное агентство «Текст» – 33 с.
11. Шаповал Н.В. Значение ЛФК при физиологическом течении беременности // Совместные достижения валеологии и спортивной медицины: Материалы конф. – Одесса. 2009. – С. 144-145.
12. Томас Г. Фитнес - программа для индивидуального типа фигуры. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. - 192 с.
13. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание президента страны народу Казахстана. - Алматы: «Казахстанская правда» от 11.10.1997.

ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЖҮКТІЛІК КЕЗІНДЕ ЖӘНЕ БОСАНҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢІНДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Ғ.Б.Мадиева¹, Д.Т. Онғарбаева², А.Г. Хохлов³

¹ п.ғ к., доцент, ² п.ғ к., ³ ҚР ЕСЖ,

^{1,2,3} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: gal-madiyeva@mail.ru

Зерттеуді жүргізудің өзектілігі жүкті әйелдердің дене жүктемесіне функционалдық жүйесінің реакциясы жайында сұрақтарды жеткіліксіз түсіндірумен негізделген. Мақалада Қазақстандағы

демографиялық жағдайдың статистикалық деректері берілген. Авторлармен алғашқы рет жүкті келіншектер тобының қатысуымен зерттеулер жүргізіліп, материалдар ұсынылды. Өткізілген зерттеулер негізінде болашақ аналар – қыздар үшін дене шынықтыруды отбасы тұрмысына енгізу бойынша және әйел-аналардың дене шынықтыру сауаттылығын дамытуға әдістемелік ұсыныстар құрастырылды. Студент қыздарға дене шынықтыруды дағдыландыру мен болашақ ана болу кезеңіне дайындау бойынша мақсатты іс-шаралардың әдістемелік жұмысынан тұратын қыздарда дене шынықтыруды қалыптастыратын жетілдіру жүйесі ұсынылады.

Түйін сөздер: әйелдердің дене шынықтыру, денсаулық, жүктілік, ана болу, функционалдық жүйе

OPTIMIZATION OF PHYSICAL CULTURE OF WOMEN DURING PREGNANCY AND AFTER CHILDBIRTH

G.B. Madiyeva¹, D.T. Ongarbaeva², A.G. Khokhlov³

¹Cand. Sci (Pedagogy), Associate Professor

²Cand. Sci (Pedagogy),

³Honored Trainer of the Republic of Kazakhstan,

^{1,2,3} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

email: gal-madiyeva@mail.ru

The relevance of the study is due to the lack of coverage of questions about the reaction of the functional system to the exercise of a pregnant woman. The article presents statistical data of the demographic situation in Kazakhstan. The authors presented material in which research was conducted for the first time involving a group of pregnant women. On the basis of the conducted research, methodological recommendations have been developed for the introduction of physical culture into the everyday life of the family for girls - future mothers and the development of physical literacy of the female mother. A system of improving the formation of physical culture of girls is proposed, consisting in the methodical development of targeted measures to inculcate physical culture in students and their preparation for the future period of motherhood

Key words: physical culture of women, health, pregnancy, motherhood, functional system

Поступило в редакцию 01.02.2019.

МРНТИ 15.41.43

ТҮЛҒАНЫҢ БАСҚАРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЭМОЦИЈАЛЫ ЕРІКТІ СФЕРАСЫ

С.Т. Бапаева¹, А. Ғұмырзақ²

^{1,2} әлеуметтік ғылымдар магистры, ¹ аға оқытушы, ² оқытушы
^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы
email: saya_bapaeva@mail.ru

Мақалада басқару үрдісіндегі тұлғаның ерікті-эмоциялы сферасының психологиялық ерекшеліктері теориялық тұрғыдан қарастырылған. Эмоциялы процестің адам қажеттіліктерін қанағаттандырудағы субъективті психологиялық күй ретінде талдай келе оның негізгі үш компонентіне сипаттама берген. Сонымен бірге тұлғаның эмоциялы өмірінің әрқилы көріністері: аффектілер, эмоциялар, сезімдер, көңіл-күй және стресс туралы мағлұмат берілген. Менеджменттегі басшының психологиялық денсаулығы және оның негізгі бағыттары, қуат көздері, салдары қарастырылған. Ерік – адамның ішкі және сыртқы кедергілерді жеңудегі мінез-құлқы мен іс-әрекетін саналы реттеушісі ретінде айшықталған. «Ерікті аумақ», «эмоциялы күй», «басшының денсаулығы» ұғымдарының мазмұны теориялық тұрғыдан нақтыланған. Тұлғаның басқару процесіндегі эмоциялық күйлерінің, ерікті аумағының психологиялық денсаулығына ықпалының психологиялық ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: психологиялық менеджмент, тұлға, ерік, эмоция, стресс, психологиялық денсаулық

Адам ақиқатты тану процесінде қоршаған әлемнің нысандары мен құбылыстарын әрқилы көзқараста қарастырады. Бірін көріп, ұнатады, қуанады, шаттанады, басқасынан көңіл күйі бұзылады, әлденеден қорқады. Осылайша, эмоциялар адамды тану үдерісінде ақиқаты субъективті бейнелеудің ерекше түрі ретінде айқындалады.

Басшы өзінің және қол астындағы адамдардың қолайсыз сәттерінде туындаған жағымсыз эмоцияларын, сәтсіздіктерін, қателескен кездерін талдай отырып, міндет-талаптарды орындауға дәл эмоциялардың ықпал еткенін түсіне білуі керек. Кейбір адамдар қатты қобалжығанынан іскер кездесуде сәтсіздіктерге бой алдырады, тағы біреулері қатты толқығаннан көпшіліктің алдында сөйлегенде кедергілер кездеседі.

Психологтар эмоцияларды адамның жағымды жағдайларды тікелей күйзелу түрінде маңызды да мәнді қажеттіліктерінің қанағаттандыруға бағытталған тәжірибелік іс-әрекеттің нәтижелері мен үдерістерін сипаттайтын субъективті психологиялық күйлердің ерекше тобы ретінде анықтайды [1; 36-37].

Ч.Дарвин эмоциялық процесстерді тірі ағзалардың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет болған қайсыбір жағдайлардың мәнін анықтауға ықпал ететін құрал ретінде эволюциялық дамудың барысында пайда болды деп пайымдаған болатын. Сондай-ақ, органикалық қажеттіліктерді қанағаттандырудан туындайтын ләззат пен сол қажеттіліктің арту себебінен, оларды жүзеге асыра алмаудағы қанағаттанғыссыздық тірі ағзалардағы эмоциялы күйзелістердің ең қарапайым, көне және кең таралған түрі деп білген [2; 81-83].

Эмоциялар ағзаның сырқы және ішкі орта өзгерістеріне ерекше реакциясы. Я.Рейковский оның негізінде **эмоциялы процестің негізгі үш құраушысын** көрсетеді [3; 82].

Бірінші құраушысы – ағзадағы әрекетке белсендіруші ауытқуларды анықтайтын эмоциялы қозу. Субъекті үшін маңызды оқиға орын алған барлық жағдайларда адамның психикалық, моторлы және вегетативті үдерістерінің жүру жылдамдығы мен қарқындылығы өзгере түседі, эмоциялы қозу орын алады (немесе ұлғаяды).

Дегенмен, кейбір жеке жағдайларға қатысты ондай оқиғалардың әсерінен қозу үдерісі керісінше төмендеуі де мүмкін. Ондай жағдай әр адамның сондай оқиғаларға реакциясының даралық ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін.

Эмоциялардың екінші құраушысы эмоцияға қанық оқиғаның субъекті үшін жағымды не жағымсыз мәнінің болуына байланысты. Ол эмоциялардың мазмұнын анықтайды. Оқиға жағымды есебінен қабылданса, жағымды эмоция туындайды, ал ол жағымсыз деп қабылданса теріс эмоция пайда болады.

Эмоциялардың үшінші құраушысы субъекті үшін мәнді де маңызды, сондай-ақ эмоциялардың мазмұны немесе сапасы ретінде көрініс беруі мүмкін, оқиғаның түрлі сапалы ерекшеліктеріне байланысты. Осы құраушыға байланысты туындаған эмоциялы реакциялар

немесе мінез-құлықтың эмоциялаудан туындаған ерекше түрлері айрықша сипатта көрініс береді. Іс-әрекет процесінде пайда болған эмоциялық күйлер адамның тіршілік әрекетіндегі түрлі жағдайларды арттыруы немесе төмендетуі мүмкін. Біріншісі стеникалық болса, екіншісі астеникалық, яғни жағымды деп аталады [4; 70-71].

Аффектілер, сезімдер, эмоциялар, көңіл-күй және стресс адамның эмоциялы өмірінің әрқилы көріністері ретінде қарастырылады.

Аффект – қуаты зор қысқа мерзімдік эмоциялы реакция; оның қарқыны және эмоциялық қуаты қысқа мерзімді күйзеліс ретінде көрініс береді. Аффект адамның психикасын толықтай жаулап, шырмап алады, тұтастай ситуацияға қатысты реакциясын анықтайды.

Аффектіні талдауда қарсы пропорциядағы ынта және нәтиже күшінің ұқсастығын ескереді. Мінездің бірінші мотивациялы ынтасы қаншалықты қуатты болса, оны жүзеге асыруда барынша көп энергия жұмсалса, нәтижесінде алынған қорытындыда төмен болады. Аффектілер мінездің бір қалыпты жағдайда ұйымдасуын бұрмалайды. Сондай-ақ аффектілер ұзақ уақытта есте қуатты және тұрақты із қалдырады.

Эмоциялар аффектілермен салыстырғанда ұзақ мерзімді күй. Егер де аффектілер іс-әрекеттердің соңында пайда болып, жағдайды бағалаудың қорытынды нәтижесінің жиынтығын сипаттаса, эмоциялар әрекеттің алғашқы кезеңіне қарай өзгеріп, жалпы нәтижені болжайды.

Эмоция ситуацияның жалпыланған бағасы негізінде қарастырылады. Мәселен, қорқыныш эмоциясы қорғаныс эмоциясына керекті ақпарат болмағанда дамиды. Қорқыныштың жоғары деңгейде көрінуінен адамның жүйке –жүйесі шыдамай, өліп кетуі де мүмкін.

Адамның ертеде басынан өткізген қорқынышы жүре келе созылмалы қорқыныш сезіміне айналады екен. Мәселен, басшы жиналыс барысында қызметкерге қатаң ескерту беретін болса, бұл адам келесі жиналыс кезеңін естігенде оның бойын үрей басады екен. Бұл қорқыныш түрін «фобия» деп атайды.

Кейде эмоциялар сезімдермен ұқсас келеді. Алайда олар сезімдердің жүру процесінің формасы. Сондай-ақ, бір сезімге түрліше эмоциялар қызмет ете алады. Мысалы, адам махаббат сезімі кезінде, сүйікті жанын көргенде қуанады, ол адамның жолды кесіп өткенін көрсе қорқыныш сезімін кешіреді, оны өзге адам ренжітсе ашуланады.

Эмоциялар мен салыстырғанда едәуір тұрақты - психикалық күйді **Сезімдер** деп атаймыз. Сезімдердің нақты заттық сипаты болады. Қандай да объектілерге деген бір қалыпты қатынасты анықтайды. Бағыттылығына орай сезімдер: **адамгершілік-моральды; ақыл-ой** (таным процесстерімен байланысты сезімдер); **эстетикалық** (табиғат құбылыстары мен өнер туындыларын қабылдаудағы көркемдік сезімі); **практикалық** (адамның қимыл іс-әрекетімен байланысты сезімдер).

Қандай да бір затқа немесе жеке адамға деген тұрақты жағымды сезім түрін **құмарлық** деп атаймыз. **Құмарлық** – тек адамда кездесетін эмоциялардың күрделі ерекше түрі. Дәлірек айтқанда құмарлық – іс-әрекет немесе қандай да бір заттың нақты түрінің айналасында шоғырланған эмоциялар мен мотивтер және сезімдердің қоспасы.

Құмарлық адамды алға қойған мақсатына орай әрекеттендіреді. Бұл сезім жалпы дамға жағымды ықпал етуі де мүмкін немесе ол адамды мүлде жойып жіберуі де мүмкін [4; 115-116бб].

Жалпы адамзат бойында қалыпты және тұрақтылығы әлсіз кездесетін сезімдер түрін **көңіл күй** деп атайды. Көңіл күй адамның мінезін көрсететін ең эмоциялы ұзақ мерзімді жағдай. Психологтар жұмыс өнімділігіне жоғары дәрежеде әсер ететін жағдайды анықтауды жөн көреді, осы орайда басшының білімділігі мен біліктілігін, уақытты тиімді пайдалануын, жұмыс барысында энергиясын жұмысауын анықтайды. Сонда психологтардың байқағаны еңбектің тиімді болуы үшін басшының жұмысаған уақыты және энергиясымен қатар ұжымның жағымды ахуалы да басты рөлде болады екен. Егер ұжымдағылар достарының сәтсіздіктері мен жетістіктеріне, ұжымның қызмет етудегі тиімділігі үшін жанашырлық білдірсе, өзге қызметкерлер де олардың қатарына қосыла алады екен. Ал кәсіпкер қаншалықты әлсіз болса, оның жетістіктері соншалықты еңбек ұжымына, ол жердегі әлеуметтік-психологиялық жағдайға байланысты болады. М.И.Станкиннің жүргізген зерттеулер [5] нәтижесін төмендегідей көрсетуге болады: оптимизм (белсенділік), энтузиазм (құлшыныс), еңбекке деген үйреншіктік басшыдан емес еңбек ұжымына байланысты болады екен. Мұндай кезде басшының қызметін күрделендіреді, яғни бір ғана жұмысшының жағымды эмоциясын ояту мүмкін, ал ұжымның жағымды ахуалын қалыптастыру ол күрделірек.

Жаксы басшылар көңіл күйдің күйзеліске түсуі өзіне байланысты екендігін түсінеді, яғни субъективті факторларға: оның кезекті жиналыстарға қатынасы, өз өзіне сенімді болуы тәуелді екенін түсінеді, сондықтан мұндай басшылар өздеріне жоғары талап қояды. Қызметтегі эмоциялар басшылардың оптимизімінің нәтижесі [5; 45-46].

М.И.Станкин [6; 406] ұжымдық сезімдеріне әсер ететін, жағымды көңіл-күй тудыратын еңбек процесі және күнделікті жұмысқа деген қызығушылықты арттыраты бірнеше тәсілдерді сипаттайды.

1) берілген тапсырманы орындау барысында кездескен қиындықтарды жеңуге керекті жүйке импульстері санының уақыт бірлігіне ұлғаюы;

2) Орындаушылардың теориялық түсініктерді талап ететін деректерге кездесуі;

3) белгісіз себептермен, анықталмаған құбылыстарға кездескенде қызығушылық оянады;

4) берілген тапсырманы орындағаннан кейін бөлімде бағалануы;

5) аса маңызды тапсырмаларды орындау барысында теориялық білімдерді қоса қолдануы;

6) күрделі тапсырманы орындағаннан кейін келесі тапсырмаларды орындауға деген құлшынысының артуы. Бұл тәсілдер персоналдың өз ісіне деген қанағаттануын ұлғайтумен қатар еңбектің өнімділігі мен сапасын арттырады.

Жалпы адам көңіл-күйіндегі – сезім мен эмоцияны ақыл-ой мен сана билейді. Сана психика дамуының жоғарғы сатысы. Кез келген психикалық процесті адам санасының жемісі дейміз. Сол себепті эмоция мен сезім де сана арқылы реттеліп отырады [6; 476].

Бүгінгі күндегі аффектінің ең танымал түрі **стресс** деп аталады. Стресс адамның жүйке жүйесіне шектен тыс эмоциялы артық күш түскен кезде пайда болатын қуатты, күшті және ұзақ мерзімді психологиялық жағдай. Стресс сезімі жиілеп ұзақ уақытқа созылса, адамның денсаулығы әлсірейді, психологиялық жағдайы нашарлайды. Олар жүрек және асқазан, ішек аурулары басқа да, іш құрылыс ауруларының асқинуына әкеледі. Ғылыми мәліметтерге сүйенсек, стресстің әсерінен адамның өліп кетуі де мүмкін және бүгінгі күнде бұл статистикада көрсетілген. Стресстің сипаттамасында стресс (қысым) және дистресс (қайғы) деген ұғымдар қолданылады. Дистрестік күй адамның күш-қуатын әлсіретіп, ақыл-ойн төмендетеді, адамның жалпы жағымды көңіл-күйін өшіреді. Стрестік жағдайды жеңу үшін адам өз бойындағы ерік-жігерін, ұстамдылық пен табандылығын күшейту керек.

Стресстің пайда болуына әсер ететін оқиға, хабар немесе дерек стрессор деп аталады. Сондай-ақ, қандайда бір жағдайдың стресске айналуы, сол жағдайдың туындауына емес, тұлғаның қабылдауына және оның тәжірибиесіне де байланысты.

Адамның эндокринді жүйесінің өзгерістерінде физиологиялық тұрғыда байқалатын эмоциялы қысым стресс факторларының бірі болып табылады. Мәселен, клиникадағы зерттеулер бойынша үнемі жүйке қысымында жүретін адамдарға жұқпалы аурулардан айығу процесі ұзаққа созылады екен. Мұндай жағдайда бұл адамдарға арнайы психологтың көмегі қажет екен.

Психикалық стресстің сипаттамалары:

1) стресс ағзаның күйі ретінде, оның ортамен өзара байланысын болжайды;

2) стресс – қалыпты мотивациялық күйге қарағанда едәуір үлкен қысым тудыратын жағдай.

3) стресс қалыпты бейімделу реакциясы жетіспегенде пайда болатын құбылыс [7; 83-84].

Осындай эмоциялық күйлер басқару процесінің негізгі үзбелісі басшының психологиялық денсаулығына ықпал етпей қоймайды. Менеджмент пен басшының психологиялық денсаулығы бір-біріне өзара ықпал ететін екі жақты процесс. Басшы денсаулығы физикалық денсаулықтың, рухани қуат көздері, әдеп ережелеріне сәйкестелген мінез, *психологиялық денсаулық* сияқты төрт құрылымнан түзіледі.

Басшы денсаулығының психологиялық моделінің құраушылары: *Денсаулық үшін тәуекел факторлары:* бәсеке және дау-дамай, мөлшерден тыс еңбекқорлық; дене күшінің жеткіліксіздігі, дұрыс тамақтанбау және артық салмақ, шылым шегу және ішімдікке әуес болу, шаршау, қысым, стресс, басшының жалғыздығы; *Қуат көздері:* тәнінің саулығы; дұрыс тамақтану және салмақты қадағалау, отбасы мен жақтастарының түсіністігі, стрессті басқару дағдылары, қызметте және өмірде тепе-теңдікті сақтауға тырысу; *Соның салдарынан орын алуы мүмкін жағдайлар:* жүрек тамыр жүйесінің аурулары; инфаркт және инсульт сияқты сырқаттарға

душар болу; депрессияға ұшырау; қан қысымының жоғары болуы; психиканың түрлі бұзылыстарына ұшырау [8; 91-92].

Менеджердің немесе басшының психологиялық денсаулығы бүгінгі күнде жаһандану мен нарықтың күрделілігінен туындаған аса маңызды мәселеге айналуда. Бұл адамның шындыққа шыдай алу, өзгерістерге бейімделуі, нақты шешім қабылдай алу қабілеті. Басшы денсаулығының жақсы немесе жаман болуы ұйымның жұмыс нәтижелеріне, қызметкерлермен қарым-қатынасына, кездескен қиындықтар барысында өз ойларымен, мәселелерін бөлісу мүмкіндіктеріне әсер етеді.

Басшылар өз денсаулығына кері әсерін беретін негізгі факторларға басты назар аудару керек. Оның ішінде шектен тыс еңбекшілдік, дене жеткелмесінің жеткіліксіздігінен басқа депрессия мен тынымсыздық ерекше орын алады. Депрессия стресс нәтижесінен туындайтын ең танымал реакция. Бұл ұғым сарй уайымның негізінде күшейеді, ал мазасыздық қауып-қатер немесе себепсіз жағдайында туындайтын қорқынышпен тікелей байланысты реакция [9; 171-172].

Қызметтегі стресс пен қысымның пайда болуының бірнеше себебі бар. Мәселен, жұмыстағы жүктеменің шектен тыс болуын айтуға болады. Берілген тапсырманы тапсыру мерзімі кешіктірілсе, немесе берілген тапсырма қате орындалса адам бойындағы стресс арта түседі. Стресстің туындауына ұзақ мерзімді іс-сапарларда әсер ететіні анықталды. Іс сапарларға байланысты тәуекел факторлардың әсер етуін зерттеуде олардың алдандағы және одан кейінгі қажеттіліктер мен іс-шараларға да назар аударылды. Тұлға аралық қарым-қатынас, қаржылы және материалды қорларға деген екі жақты жауапкершілік те стресстің бастауы болып табылады. Сондай-ақ тұлға аралық сенімнің деңгейі де аса маңызды рөл атқарады. Тұлғаралық сенім төмен болған жағдайда немесе мұндай сенім мүлде болмаса қызметтегі өзара қатынастар нашарлап, психологиялық қысымның күшейуіне әкеледі [10; 241].

Психологтар менеджер немесе басшылардың психологиялық денсаулығын жақсартудың бірнеше жолдарын ұсынды. Оның ішінде адамның *өзін-өзі құрметтеуі, түсінуі, уақытын жоспарлап, басқара алуы* аса маңызды орын иеленуде.

Стрессті жеңудің ең басты жолы ол адамның өзін-өзі түснелуімен тікелей байланысты. Кез-келген басшы табиғатынан ерекше қабілеттер мен дарынға ие болары анық. Олар өз-өзін құрметтей отырып психикалық дені сау басы тұлғасын құруға қабілетті болуы керек [11; 56-57].

Қысым мен стресстің бастаулары (Авторлардың құрастыруымен)

Қызметтегі	Ұйымдағы проблемалар	Қызметтегі өзара қатынастар	«Үй-жұмыс» ситуациясынан туындаған стрестер
Түрлі деңгейдегі дағдарыстар мен сәтсіздіктер	Қызметкердің себепсіз жұмысқа келмей қалуы	Өзіннің қол астындағы адамдармен немесе қызметтестерімен арасында туындаған түрлі дау-дамайлар	Тұрмыс тіршіліктің жайсыздығы
Жұмыста артық жүктеменің берілуі	Мамандар жиі ауысып отыруы	Жұмысты бөліп атқарудағы қиыншылықтар	Отбасында туындаған қиыншылықтар
Уақыттың жетіспеушілігі	Ұзақ мерзімді нашар ұнамсыз жұмыс	Мансаптың жүзеге аспауы, мақсаттардың орындалмауы	Жеке басының қайғылары
Адамдар үшін жауапты болу			Өмірдегі дағдарыстар
Іс-сапарлар			

Адамның көңіл күйінің кейпін білдіретін жайттың бірі психологияда **фрустрация** деп аталады. «Фрустрация» латыншадан аударғанда — *көңіл күйдің бұзылуы, межелі істің жүзеге аспай қалуы* дегенді білдіреді. Жоспарланған ісі мен мүдделі мақсаты түрлі себептер мен кедергілерге ұшырап, қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына кедергі келтіретін күтпеген келеңсіз жағдайларға кездескенде, адам оған ренжиді, көңілі құлазып, бойын ашу-ыза кернейді, қайғырып, күйзеледі, яғни фрустрация, қысым, мазасыздық ретінде күйзелді. Қанағаттанбаушылық сезіммен жан дүниесі қиналады. Мұның бәрі фрустрацияның психологиялық стресстің өзіндік бір қыры екендігін көрсетеді. Ол да стреске жақын жақын күй.

Адамның сезімі мен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырайды. Фрустрациялық жағдайдағы көңіл күй өшпенділік, реніш пен қаһар тудырады [12; 63].

Стресс табиғаты бойынша **эмоциялы** және **акпаратты** деп бөлінеді. Егер эмоциялы стресс физиологиялық және эмоциялы ауыртпалықтарға байланысты болса, акпаратты стресс – акпараттың әрқилы ағымдарын жеңе алмауымен байланысты [13; 156].

Стресс – адам үшін қалыпты құбылыс болып табылады. Селье стрестен құтылудың амалы өлім ғана деп тұжырымдаған.

Кейбір жағдайларда стресс адамның еңбекқорлығына жағымды ықпал етуі мүмкін. Мәселен, шығармашылық іс-әрекеттің кейбір жағдайларында, спортта тұлға іс-әрекетпен қосарлана жүретін және: сергектіктен қуанышқа дейінгі ерекше түйсіктерді тудыратын эмоциялы стресті кешіреді [14].

Стрестің бірнеше жағымсыз салдары бар:

1) жалғыз бір ұйғарымға ғана ден қойып, көңіл тоқтату. Стресс адамның бірнеше ұйғарымдардың ішінен бірін таңдау әрекетін қиындатып, мінез-құлқы мен ойлауына салмақ түсіреді;

2) қарсылас ретінде адамның қабылдауы, оның мүмкіндіктері сынды сапаларының қарапайымдалуы. Стресс адамның әлемнің ақ-қарасын тануда санасын билеп, оның орынды жауап беру қабілетінен айрады;

3) шамадан тыс, қажу, шаршау;

4) уақыт ағымының шектеулі болып, болашаққа бағытталған жіті көңілдің бөлінбеуі – стресс жағдайында адамның зейіні көп жағдайда тек ең қауіпті жағдаятқа ғана шоғырланады. Ол жағдаяттың жағымды шешімі табылу сәтіне дейін адамды болашақтың мақсат-міндеті еш қызығушылығын тудырмайды;

5) қабылдаған шешімдерінің салдарына жауапкершіліктің төмендеуі, адамның өзі жасаған әрекеттерінің нәтижелеріне, олардың жағымсыз сипатына қарсыласының әрекеттері немесе өзге сыртқы жағдай себепкер деп есептеуі, дұрыс болмаған шешім үшін өзінің ағаттығын мойындай алмауы.

6) стресс адамның мінез-құлқына да жағымсыз ықпал етуі мүмкін, мәселен, адамның сөйлеу қабілеті де бірашма өзгерістерге ұшырайды. Демек, стресс адамның ым-ишарсының да өзгеруіне ұласады. Стресс жағдайына тап болған адамның физикалық қалпы да өзгерістерге ұшырап, денесі қысылып, құрысады.

Г.Селье стресті процесс ретінде қарастырып келе, оның төмендегідей кезеңдерін атап өтеді:

1) мазасыздық кезеңі: әсерге тікелей реакция;

2) резистенттілік кезеңі: жоғары дәрежеде оңтайлы бейімделу;

3) қажу кезеңі: бейімделу барысының бұзылуы;

Сонымен бірге стресс атқарған іс-әрекеттің тиімділігіне әрдайым кері ықпал ете бермейді. Олай болмаған жағдайда қиын-қыстау кезеңдерде туындайтын түрлі қиыншылықтарды жеңуде адамсыз өзін қауқарсыз сезіп, еңсеру мүмкін емес болмас еді.

Ерік – адамның кездескен қиындықтарды жеңумен байланысты мінезі мен іс-әрекетін реттеуші күш.

Ерік адамның түрлі психикалық процесстерде және іс-әрекетінде өзін-өзі басқару қабілеті. Адам өз еркінің арқасында алдын-ала жоспарланған бағыт бойынша және алдын-ала ойластырылған күш негізінде, сондай-ақ психикалық іс-әрекетін ұйымдастыра алу қабілетін бағыттай алады. Еріктің негізінде эмоциялардың сыртқы көрінісін реттеуге болады.

Ерік адамның белсенділігін күшейтеді немесе әлсіретеді, қиын кезеңдердің талаптары мен міндеттеріне немесе қандайда әлеуметтік топтың арнайы өзіндік талаптарына сәйкес психикалық іс-әрекетін ұйымдастырады.

С.Ю.Головин еріктің мынадай негізгі қызметтерін көрсетеді:

1) мотивтер мен мақсаттарды іріктеу;

2) әрекеттердің мотивациясы жетіспегенде немесе асып кеткенде сол әрекеттерге деген ынтаны реттеу;

3) психикалық процесстерді адамның орындайтын іс-әрекеттерінің жүйесіне қарай ұйымдастыруы;

4) алдына қойған мақсатқа жетуде кездесетін кедергілерді жеңуде дене және психикалық жағдайдың ынталандырылуы.

Еріктің туындауы үшін қандай да кедергілер қажет. Ерік мақсатқа жету барысында кездесетін кедергілер пайда болғанда нақты көрініс береді. Қызмет барысында кездесетін уақыт, кеңістік, адамдардың қарама-қарсылықтары т.б. – **сыртқы кедергілер** деп атаймыз. Адам бойындағы қатынастар мен ұстанымдар, шаршау, ауыр күйлер және т.б. – **ішкі кедергілер** деп атаймыз. Осы аталған кедергілер түгелдей санада бейнеленіп, кедергілерді женудің қажеттілігін құрайтын екінші күшті тудырады [15; 152].

Ерікті күштер:

1) әрекеттердің жеткілікті эмоциясы болмағанда оларға деген жетіспеген ниеттің орнын толтыруда;

2) мотивтерді, мақсаттарды әрекеттердің түрлерін іріктегенде, олардың шиеленісіне;

3) ішкі және сыртқы әрекеттер мен психикалық процестерді ырықты реттеуде қажет;

Ерік эмоциялы процестермен және танымдық мотивтермен тығыз байланысты. Осы орайда адамның әрекеттерін **ырықты және ырықсыз әрекеттер** деп екіге бөлеміз.

Сезілмеген ниеттердің пайда болуынан немесе санасыз, еркінен тыс пайда болған әрекеттерді - **ырықсыз әрекеттер** деп атаймыз. Дәлірек айтқанда оларды нақты жоспарламайды, кез-келген уақытта көрініс беретін әрекет түрі. Адамның аффект жағдайында туындайтын (ашулану, таң қалу, қорқыныш) күйлері ырықсыз әрекет бола алады.

Ал, қандайда бір әрекетті орындау барысында алдын-ала мақсат қойып, оның орындалу барысын жоспарлай отырып жүзеге асыратын әрекет түрін - **ырықты әрекеттер** деп атаймыз. Мұндай жағдайда ерік адамның өз-өзіне сенімді күші ретінде орындалады.

Адамның сыртқы және ішкі әлемінде кездесетін қиыншылықтар мен күрделілігіне байланысты ерікті 3 ке бөліп қарастыруға болады.

1) қалаған арман-тілегі орындалатын жеңіл ортада ерікті қажет етпейді;

2) түрлі кедергілер кездесетін қиын орталарда ерікті қуат, ұстамдылық пен шыдамдылық қажет, алайда адамның өз күшіне, сенімді болып іштей тыныш болуына орай ерікті жағдайға юайланысты пайдаланады (адамның қарпайым ішкі әлемі);

3) жеңіл сыртқы орта мен адамның ауыр ішкі ортасында өзара қарама қайшылық ерікті қуат қажет болады. Адамда күрделі қажеттіліктер мен мақсаттардың өзара күресі туындайды, адам өз бетінше шешім қабылдауда қиналады [16; 361-363].

Денсаулық қызықты жұмыс, бақытты отбасы, материалды қамтамасыз етілген, белсенді де әрекетшіл өмір, махаббат сияқты менеджерлердің өмірлік құндылықтарына өзара байланысты. Менеджерлердің кәсіби іс-әрекетінде мөлшерден артық жүктеме, жұмыстағы эмоциялық қысым, орындайтын іс-әрекеттің күрделілігі, уақыттың жетіспеушілігі, сондай-ақ кәсіби іс-әрекетті орындауда зейіннің аландауы сынды көптеген факторлардың ыөпалына түседі. Менеджерлердің кәсіби іс-әрекетінің құрылымындағы денсаулығы, оларға кәсіби жолдарының барлық кезеңдерін аздаған шығынмен өтуге мүмкіндік беретін және іс-әрекеттің тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ететін стратегиялық ресурс ретінде қызмет ететіндіктен басшы денсаулығының жай-күйі мене жұмыс барысында туындап отыратын стресспен күрес сияқты дүниелерге ерекше назар аударған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Большаков А.С. Менеджмент: стратегия успеха. СПб., 2001.
2. Психология управления: под.ред. Райгородского Д.Я. Самара: Бахрах.- М., 2006.
3. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Психология управления. Ростов на Дону: Феникс, 1997.
4. Чередниченко И.П., Тельных Н.В. Психология управления. Ростов на Дону: Феникс, 1997.
5. Шарухин А.П. Психология менеджмента. СПб.: Речь, 2005.
6. Никифоров Г.С., Сливкин Ю.Н. Психология менеджмента. Вестник ЛГУ, 1991. Сер. 6, Вып. 2.
7. Свенцицкий А.Д. Социальная психология управления. Л.1986.
8. Статт Дэвид. Психология и менеджмент. М., 2003.
9. Шепель В.М. Управленческая психология. – М., 1993.
10. Чалдини Роберт. Психология влияния. СПб., 2018.
11. Экман П. Психология эмоций. СПб., 2017.

- 12 Власов П.К. Психология организаций. Проектирование на этапе замысла. М., 2017.
- 13 Сапольски Роберт. Психология стресса. М., 2018.
- 14 Dianne Hales, Julia Hales. Personal Stress Management: Surviving to Thriving. Cengage Learning, 2016.
- 15 Brian Luke Seaward. Essentials of Managing Stress. Jones & Bartlett Publishers, 2016.
- 16 David D. Chen. Stress Management and Prevention: Applications to Daily Life. Routledge, 2016.

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВАЯ СФЕРА ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ

С.Т. Бапаева¹, А. Гумырзак²

^{1,2} магистр социальных наук, ¹ст. преподаватель, ²преподаватель,
^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы
email: saya_bapaeva@mail.ru

В статье рассмотрены теоретические основы психологических особенностей эмоционально-волевой сферы личности в процессе управления. Авторы, рассматривая эмоцию как субъективное переживание удовлетворения потребностей человека, описали ее три основных компонента. Вместе с тем даны сведения о различных явлениях эмоциональной жизни человека, аффектах, эмоциях, чувствах, настроении и стрессе. Рассмотрены психологическое здоровье руководителя организации образования, его основные направления, источники энергии, последствия, а также воля как сознательный регулятор поведения и деятельности в преодолении внутренних и внешних конфликтов.

Ключевые слова: *психологический менеджмент, личность, воля, эмоции, стресс, психологическое здоровье*

THE EMOTIONAL-VOLITIONAL SPHERE OF PERSONALITY IN THE MANAGEMENT PROCESS

S.T. Bapaeva¹, A. Gumyrzak²

^{1,2} Master of Social Sciences, ¹ Senior Lecturer, ² teacher
^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: saya_bapaeva@mail.ru

The article discusses the theoretical foundations of the psychological characteristics of the emotional-volitional sphere of the individual in the management process. The authors, considering emotion as a subjective experience of satisfying a person's needs, described its three main components. At the same time, information is given on various phenomena of a person's emotional life, on affects, emotions, feelings, attitude and stress. The psychological health of the leader, his main directions, energy sources, consequences, will, as a conscious regulator of behavior and activities in overcoming internal and external conflicts are considered.

Key words: *psychological management, personality, will, emotions, stress, psychological health*

Редакцияға 16.11.2018 қабылданды.

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА

ART AND CULTURE

ҒТАХР 18.49.07

ҚАЗАҚ БИІ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНЫҢ КӨРІНІСІ

З.А. Кастеева¹, С.Ә. Бәкірова²

¹ ҚР Халық әртісі, профессор

² өнертану ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

^{1,2} «Хореография және мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасы

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан, email: samikosh_92@mail.ru

Мақалада қазақ ұлттық би өнерінің мазмұндық бағыты, сипаты және орындалу мәнері бойынша топтастырылып, зерттеледі. Хореография өнерінің соның ішінде қазақ биінің тарихында бидің барлығы дерлік халық шығармашылығынан нәр алғандығы қарастырылған. Қазіргі уақытта қазақ биінің даму жолдарын белгілейтін хореографиялық дәстүрге бай өте құнды би мұрасына айналып отыр.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, әдет-ғұрып, қазақ би өнері, хореография, фольклор, рухани мәдениет

Қазақ халық биінің теориялық пайымының мәселесі, оның халық салт-дәстүрлерімен органикалық үндесуі тарапынан қаралады.

Зерттеушілер халық билері деп нақты бір ұлттың биін атайды. Аталған феноменнің интерпретациясы «ұлт» және «халық» түсініктерінің мазмұнының арасында тепе-теңдік белгісін қойылмайды немесе соңғысы әртүрлі тарихи кезеңдерде өзгеріп отырады деп санайды. Автордың пікірі бойынша этностың ертедегі өркендеу кезеңдерінде қалыптасқан және сол халықтың биі дәстүрінде түрлі нұсқалық негіздерді құрайтын халық биі этнопластикалық қалыптарда негізделген. Би мәдени көрініс ретінде өзіндік мәтінге ие. Ол өзінің ерекше ырғақты тілінің көмегімен сол этностың нақты бір мәдени-тарихи кезеңінің ерекшеліктері мен түрлері ретінде көрініс береді.

Қазақ халқының би өнері салт-дәстүрлермен, музыкалық фольклормен, өткізілген ойын-сайыстармен, отау құру әдет-ғұрыптарымен және т.б. тікелей байланысты. А.К. Кулбекова: «Ертедегі билердің көптеген канондық түрлері бізге жетпегенімен, халықтың есінде олардың мазмұндық тақырыбы, көптеген ұрпақтардың дәстүрлік қызығушылығы, би ырғағының майталмандары қалып қойды, немесе өнердің осы түрі қазақтарда қозғалыстар мен қимылдардың нақты бір жүйесімен шектелмеген. Фольклорды, материалдық мәдениеттің ескерткіштерін, жазба құндылықтарымызды, қазақ тілінің лексиконын оқу мынадай негіздеуге алып келеді - шамандық, ойын-сайыстық билер қазақ қоғамының рухани мәдениетін байыта отырып, ежелгі уақыттан қазіргі күндерге дейінгі даму үрдісін береді» - деп жазды [1; 45].

Халық дәстүрлері туралы айтар болсақ: күрделі, заңды әлеуметтік көрініс болып табылатын дәстүрлердің өміршеңдік мәселесін анықтау және олардың қоғам өмірінің барлық жағына әсері отандық және шетелдік танымал ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан. Олардың әрқайсысы халық шығармашылығындағы дәстүрлердің пайдаланылу мәселесінің теориясы мен практикасына өздерінің үлесін қосты.

М.С. Мағауов жүргізген зерттеулердің талдауы көрсетіп отырғанындай, «дәстүр» түсінігі көпқырлы. Зерттеушілер философиялық әдебиеттегі дәстүрлердің болуын анықтау мәселесінің үш негізгі жолын анықтады. Бірінші жолдың өкілдері (Э.А. Баллер, Э.С. Маркарян, В.Д. Плахов және т.б.) дәстүрді әлеуметтік заңдармен, топтық стереотиптермен, әлеуметтік-мәдени сабақтастықпен байланыстырады. Екінші жолдың өкілдері (С.А. Арутюнов, Ю.Б. Бромплей, И.В. Суханов және т.б.) «дәстүр» түсінігінің көлемін қоғамдық санамен шектейді. Үшінші жолдың өкілдерінің (Л.П. Буева, В.Б. Власова, В.А. Кочетов және т.б.) ойы бойынша дәстүр әлеуметтенудің және күнделікті өмірдің тәжірибесінің шығармашылық факторының құралы, заттық әлемнің адами қатынастарының және іс-әрекетінің көрінісі болып табылады.

Н.С. Сарсенбаевтың, В.Б. Власованың, Ж.К. Хайрушинаның жұмыстары халық салт-дәстүрлерін зерттеу мәселесіне, олардың заманауи мәдениеттегі орыны мен рөліне, мұралық құндылықтардың өзара әрекеті мен рухани инновацияларға, дәстүрлер мен жаңашылдықтардың, шығармашылықтың байланысына арналған.

Н.С. Сарсенбаев «дәстүр» мен «әдет-ғұрып» түсінігіне салыстыру жасайды. Ғалымның анықтауы бойынша **әдет-ғұрыптар** – «...қоғамдық пікір күшімен қорғалып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін адамдардың қоғамдық мінез-құлқының, өмірі мен тұрмысының тарихи қалыптасқан аз немесе көп тұрақты нормалары. **Салт-дәстүрлер** - бұл тарихи тұрақты қалыптасқан және қоғамдық пікір күшімен қорғалып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін адамдардың қоғамдық қарым-қатынасының барынша қамтылған нормалары мен ұстанымдары» [2; 15].

Халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер адамдардың өндірістік әрекеті үрдісіндегі тұтынушылығынан туындайды. Адамдардың қоғамдық мінез-құлқындағы тұрақты нормалар мен ұстанымдарды бекіте отырып, олар үлкен танымдық маңызға ие. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда сол халықтың ұлттық бейнесі: тұрмысы, халықтың мәдениеті, балаларды және жастарды тәрбиелеудегі жалпы танылған қабылдауы, құралы мен әдісі көрініс табады (Н.С. Сарсенбаев, С.А.Үзақбаева, К.Ж. Қожахметова).

Осылайша, талдаулар «дәстүр» түсінігі, «әдет-ғұрып» түсінігіне қарағанда барынша ауқымды екенін көрсетеді. Ғалымдар «дәстүр» түсінігін түрлі мағынада қарастырады: 1) тұлғаның әлеуметтену құралы; 2) әлеуметтік-педагогикалық ортаның бөлімі; 4) тұлғаның қалыптасу факторы; 4) қалыптасқан өзара қарым-қатынастарды жүзеге асыру тәсілдерін жаңа ұрпаққа беру формалары.

Біздің зерттеуіміздің бағытын соңғы анықтау нақтылай түседі. Осы туралы бізге ғасырлар қойнауынан жеткен дәстүрлі қазақ халық билері растайды. Олардың мазмұнында дала халқының өмір сүру нақышы көрініс тапқан.

Қазақтардың дәстүрлі халық билері мазмұндық бағыты, сипаты және орындалу мәнері бойынша мынадай топтарға бөлінеді:

Салт жоралғы, әдет-ғұрыпты - «Бақсы ойыны», «Айқосақ» (бақсы билері), «Жезтырнақ» (жалмауыздың биі), «Буын би», «Жар-жар», «Қоштасу» (қалыңдықтың құрбыларымен қоштасуы), «Айда, былпым» (бойжеткен биі), «Келіншек» (бойжеткеннің бозбаламен биі), «Шалқыма» «биік өкшемен билеу».

Жауынгерлік-аңшылық - «Сайыс» (жекпе-жек), «Ақат» (ежелгі ерлер ырғағының мәтіні бойынша би), «Қылышпен би», «Мерген» (садақпен би), «Қоян-бүркіт», «Күсбегі - дауылпаз» (құс аулау және дауылпазбен билеу).

Тұрмыстық - еліктеушілік - «Өрмек би» (тоқымашылар биі), Ортеке (секіргіш-таутеке биі), «Қаражорға», «Тепең көк» (жүйріктің шабысы).

Топтық көпшілік – «Алқа-қотан» (бүйір мен бүйір), «Алтынай», «Кербез-би» «Ырғақты», «Қаз-қатар», «Балбырауын», «Көкпар», «Қосалқа», «Шашу» және т.б.

Қазақ билерінің барынша сипатты ерекшелігі олардың домбыра, кобыз және даңғыра әуенімен орындалуы болып табылады. Дәстүрлілік орындау жылдамдығында, буындар қозғалысында, қимылдар шалттығында байқалады. Ерлер биінде тұлғаның жинақылығы, ал әйелдер биінде белдің икемділігі мен қолдың қимылы міндетті. Кез-келген жігіт ат үстіндегі кәсіби ойынды жеңіл орындай алмайды. Осындай шеберлік тек дарынды бишіге ғана тән. Қазақ халық билері үшін алтыбақан теуіп, жалын айналасында түнгі топ болып ән салу дәстүрлі.

Қазақ музыкалық фольклорының арсеналында халық биінің дәстүрлі билер ырғағы - «күйлер биі» терминологиясы бар.

Өткен уақытта халық би өнерін көптеген суырып салма ақындар мен әншілер меңгерген. Олардың қатарында – «ағаш-аяқ» атанған танымал әнші Берікбол Көпенов, Шашубай Қошқарбаев, Жүнісбек Жолдинов, Қарсақ Қопабаев және тағы басқалар бар. Суырып салма ақындар-әншілер барлық мерекелерде, жәрмеңкелерде, сахналық көріністі билерде, бишілердің икемділігі мен күшін көрсететін би-ойындарда, пантомимо мен әзілдер қойылымында құрметке ие болған.

Өзбекәлі Жәнібеков халық ақыны, павлодарлық Жүнісбек Жолдинов туралы айтқанда, оның қозғалыстары мен қимылдарына бас иген. Ж.Жолдинов өзінің биінде бүркіттің шарықтап ұшуын, аңға түсуін, оның қырағы да қаһарлы көзқарасын, темірдей тырнақтарын, қанатының қағысын, басының маңғаз кейпін керметтей суреттей білген. Ол сонымен қатар, «Айқосақ», «Жезтырнақ», «Қылышпен би», «Бала бүркіт», «Қаза-қалмақ биі», «Күсбегі», «Алқа қотан» және т.б. өте шеберлікпен орындаған.

Қазақ халық билерінің дәстүрлілігін сипаттай отырып, қазақтардың этникалық мәдениетінің және өнерінің білгірі Ө.Жәнібеков өз естеліктерінде өзге мұсылман халықтарына қарағанда қазақ билерінің айырмашылығын, яғни бозбала мен бойжеткеннің қосарлана билеуін

ерекше атап көрсетті. Мысалы. «Келіншек», «Қоян-бүркіт» және т.б., алайда сол заманда далада би мектептері болмағаны бәрімізге аян. Жазба көздері куәландырғандай, кейбір рулардың, тайпалардың сарай сайқымазақтары мен күлдіргілері сынды өздерінің бишішеберлері (қулар) мен өзбек «масқарапаздары» сияқты өнерлі жігіттері болған.

Шымкент қаласында өткен пікірсайыс кешінде Мұхтар Әуезовтың аузынан есіткен халық биі «Ортекені» орындаушылардың, яғни апанға түскен тағы таутекені бейнелейтін ортекеші-бишілердің өнері туралы әңгімесі барыншы қызықты. Бұл бидің мазмұндық сызығы біздің заманымызға дейін жеткен бірқатар жартастағы суреттерде, аңыздарда кездеседі. Осылайша, фольклорды, замандастарымыздың естеліктерін, материалдық мәдениет ескерткіштерін, жазба деректерін, қазақ тілінің лексиконын оқығанымызда, халық билері: шамандық, ойын сайыс билері және т.б ерте заманнан бүгінгі күндерімізге дейінгі қазақ қоғамының даму үрдісінде бірге өріліп, оның рухани мәдениетін байытты және дәстүрлерді сақтай отырып, заманауи би мәдениетін дамытты.

Би қазақ халқы өнерінің ажырамас бөлігі болып табылады. Көркем еңбек әрекетін бейнелейді. Халық биі өз дамуының ұзақ жолында осы халыққа ғана тән, ерекше үйлесімділік тілімен берілетін қоғамдық өмірге үзбей ілесе жүрді, осы өмірді бейнеледі. Қоғамдық формация өз дамуының әрбір жаңа кезеңінде «жаңа дүниетаным қалыптарын, қоршаған орта шындығына жаңаша қатынас тудыра отырып, осы формация түріне тән оның ерекше, өзгеше көркем жаңаруларын тудырады» десе де, ұлттық үйлесімділік өзінің ерекше сипатын, ұлттық өзгешеліктерін сақтап қалды. Қазақ биі дамуының негізгі бағыттарын айқындауда бақсылық үлкен мағынаға ие болды. Қазақтардың діни дәстүрлерінде шаманизм үлкен орын алды. Бақсылардың зікірі туралы естеліктерден олардың міндетті түрде өзгеше билермен, айғаймен және өзіндік музыканың сүйемелдеулерімен қоса жүретіндігі туралы мәліметтер келтіріледі. Мифтік аңыз жетегіндегі бақсы биі былықтарды жойып, өмір үйлесімділігін қалпына келтіру мақсатын көздейді. Сонымен бірге ол бақсының сиқырлық рәсімдерінің құрамдас бөлігі болып табылады. Соған сәйкес оның белгілі бір мақсаты шешімі бар, белгілі бір әрекетке бағындырылады. Бұл әрекеттер ру өміріндегі және жекелей әр адам өміріндегі әр түрлі оқиғаларға қатысты болды. Бақсылардың зікірі адамға нақты көмек қажет болған жағдайларда жүзеге асты. Қазақ халқының би мәдениеті, оның лексикасы тек қана халық әуендері, ырғақ арқылы қалыптасқан жоқ, ауыз әдебиеті арқылы, қолданбалы өнері, тілі, салт-дәстүрі арқылы қалыптасты. Халық мәдениеті тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты қалыптасып, дамыды.

Халықтың рухани өмірінде бақсының рөлі зор болды. Өнердің әр түрін қамтитын бақсы ойынының барлық тәсілдері ұлттық психология мен мәдениеттің сипаттарын бейнеледі. Ол қоғамдағы барлық процестерге әсер етті. Бақсы барлық қоғамдық қағидалардың өлшемі, қоғамның барлық мүшелерінің еліктейтін тұлғасы болды. Осылайша ол қазақтардың барлық мінез-құлық және ойлау жүйесіне әсер етіп отырады. Оның тағы бір тұрақты қызметі - өнердің көптеген түрлерінің дамуына әсер етті.

Бақсы өнердің барлық түрлерін тамаша меңгерген. Бақсы өнерінің неғұрлым маңызды көркем жетістіктерінің бірі – бақсы фольклоры болып табылады. Халықтың рухани өмірінің бейнесі ретінде қызмет ететін фольклор халық мәдениетінде маңызды орын алады. Ол халықты басқарудың идеологиялық үлгісі халық, қоғам тұтастығын сақтаудың кепілі болды. Өзінің мағынасы бойынша, фольклор халықтың пәлсапасы, тарихы, әлеуметтік ғылымдары да болды. Біз халықтың ұжымдық шығармашылығы ретінде қабылдап үйренген фольклор біршама дәрежеде бақсылардың шығармашылық әрекеттерінің қорытындысы деп есептейді ғалымдар. Қалай болғанда да, бай, әдемі бақсылық фольклор жалпы фольклор мен халықтың рухани құндылығының бір бөлігі болып табылады.

Зерттеуші хореограф О.В. Всеволодская-Голушкевич: «...қазақтың ежелгі би түрінің бірі бақсылықпен байланысты болды», деп көрсеткен [3; 78]. Расында да, XIX-XX ғасырларда қазақтың бақсылық өнері салттық культке айналып, бұрынғы қалпын жоғалтып, анық мұсылмандық сипат алды. Бақсының музыкалық аспаптары, ырғақ, би қимылдары импровизациялық негізде болды. Көпшілік шаттық билері бақсылықтан ертерек болғандығы белгілі және ежелгі дәстүрді сақтаушы ретінде бізге жеткен бақсы ойынына негіз бола алған. Биологиялық-эмоциялық процестің өзіндік шегі ырғақ және әр түрлі ырғақтық формаларға негіз болды, сонымен қатар ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса отырып жиналған пластикалық ырғақты би суреттемелері болған.

Би халықтың рухани мәдениетімен бірге дамыды. Адамзат ертеден өз ойын, сезімін, көңіл күйін, тілегін ым, қимыл арқылы білдірген. Этностың дәстүрлі өнері оның тарихынсыз қабылданбайтыны белгілі. Қазақ би синкреттік өнер түрі ретінде өзінің дамуында күрделі де ұзақ жолдан өтті. Таста қашалған қарапайым қимылдан бастап, күрделі билерге дейінгі кезеңінде әр түрлі пікірлер туғызды. Оған себеп болған бірден-бір жағдай осы би өнерінің уақытылы зерттелмей қалуы.

Қазақ халқының би өнері ерте заманда болғаны жөнінде көптеген тарихшылар, этнографтар, авторлар жазып қалдырған. Бұл мәселеге XIX ғасырдағы орыс жиһангерлері, Қазақстан зерттеушілері Л.П. Сарынова, Д.Т. Әбіров, Ө.Ж. Жәнібеков, О.В. Всеволодская-Голушкевич, А.А. Жолтаева, Т.О. Ізім, А.К. Кульбекова, А.Б. Шанкибаева т.б. еңбектерін арнады.

Әр түрлі тарихи кезеңдерді басынан өткерген қазақ халқының мәдени қалыптасуында би өнері олардың өмір сүрген ортасына, тұрмысына (мал бағу, жер өңдеу, аңшылық) байланысты дамыды. Көшпенділер күнге, жерге, отқа, суға табынып, барлығының иесі «Тәңірі» деп білді. Міне осыған орай ежелгі билердің қимыл әрекеті күнді дәріптеді. Бүгінгі күні Шолақтауының маңынан, Тамғалы және Саймалы-Тас шатқалдарында табылған тасқа қашалған суреттер осының дәлелі.

Қазақ биінің ырғақтық негізін еңбек құрады. Биде эмоциялық жағдайдан басқа ырғақ пен қимыл арқылы орбаз жасауда көркемдік негіз бар. Қазақ биінде эмоциялық жағдайы адамның психологиялық көңіл күйін күшейтіп, көркем образдар жасауға мүмкіндік туғызды.

Белгілі ғалым Л.С. Выготский: «Өнер тек қана сезім бар жерде ғана тумайды, сезімді беру үшін шығармашылық ой қажет, оны іске асыру қажет сонда ғана өнер туындайды» - деп жазды [1; 13].

Ж.Ж.Новерр: «Адамның қиялы шығарманы қалыптастырғанда өзінің өмір салтымен, бүгінгі күн шындығымен байланыстыра отырып, «әсемдік» заңдылығына сүйенері белгілі. Дегенмен, күрделі шығармашылық (психофизикалық процесте) арқылы би образын жасауда қиял негізгі күш болып қалды» - деп тұжырымдайды [4; 31].

Би өнерін өміріне серік еткен жандардың ойынша, би адамның поэтикалық түр алған эмоциялық жағдайын көрсетуі. Міне, осы жағдай ежелгі заманнан бастау ала отырып, дәстүрлі және кәсіби би өнерін, поэзияны, аспаптық музыканы туғызды.

Бейнелеу өнері адамның қоғамдағы қарым-қатынасын білдіретін формалардың бірі болды. Адам өз шығармашылығы арқылы тек өзін ғана көрсетіп қойған жоқ, өзінің эмоционалды-пластикалық мүмкіншілігі арқылы өзін қоршаған ортада болып жатқан дүниелерді поэтикалық образдар арқылы көрсете алды.

Синкреттік әсерлі-драмалық би сөзбен қарым-қатынас жасау формасының бірі ретінде дәлірек айтсақ (тек қана ырғақпен ғана емес өлеңнің сөзімен де үйлесімділікте болады) өмір суреттерін көрсетуде ым, әсерлі бейнелеу қозғалыстарының да қарым-қатынас жасауда ақпараттық негіз бар.

О.В. Всеволодская-Голушкевич қазақ биінің қалыптасып, даму процесін ғылыми тұрғыда қарастырды. Ол «Би өнері арқылы адам баласының өміріндегі барлық әсемдікті, асқақтықты, трагедиялық көңіл күйін, күлкілі жағдайын көрсете алады. Бұл жағдайлар қазақ биінің тарихи қалыптасып даму кезеңдерінің көпқырлылығын түсінуде айырықша маңызды. Тарихи мәдени құндылықтарды игеру үшін біздің замандастарымыздың рухани қажеттілігін оятуда және кәсіби борышын орындауда» - деген болатын [3; 78].

Би шығармашылығының қалыптасу феномены тарихи кезеңнің адам баласының ойы арқылы образға айналуы болды. Адамның ішкі дүние танымы өзінің өмір сүріп жатқан қоршаған ортасын образды түрде қабылдады. Бұл қоғамның ерте кезеңде қалыптасуында би шығармашылығына үлкен эмоциялық күш берді.

Көптеген қағида түріндегі ежелгі билер көп тарихи себептердің әсерінен қазіргі күнге жетпеген.

Бірақ ертедегі билердің сюжеттік тақырыптары мен мазмұндары сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған дәстүрлі қимылдары халық жадында қалып қойған. Қазақ халқы би үйлесімділігінің идеалары мен дәстүрлерін өз рухани құндылықтарының қатарына қосып, ғасырлар бойымен алып өтті.

«Қазақ халқының би өнері көп ғасыр бойы «екінші кезекте» дамыды. Бұл көшпенді тұрмысқа байланысты болды, онда қоғам өмірінде толық әрі сан салалы дамуға халық ауыз әдебиеті де ие болды. Ән мен сөз көшпенділердің бүкіл өмірін камтиды, кейін қоғам санасына

сіңіп кететін, жеке толғақты мәселелердің бәрін өз бойына жинақтады. Осы функциясымен музыка қазақ қоғамының рухани дамуының өзегі болды. Бұндай арасалмақта, әрине, би тек ерекше, қуанышты оқиғалармен байланысты жағдайларда ғана көрініс тапты» [5,18].

Көп адам қатысатын би актілерінде де оны аздаған адамдар ғана тамашалай алатын, ал музыка мен сөз көпшіліктен қолдау тауып, бүкіл далаға тарап жататын. «Қазақстанның әр түрлі аймақтарында қоғамдық жәрмеңкелер, ал кейін театрлық көріністер қойылатын орындар ұйымдастырылғанда, би өнерінің көпшілікке танылу беталысы қоғам өмірінің басқа сапалық деңгейге ауысуымен шұғыл өзгере бастады. Өздерінің би шеберлігін қалың жұрт алдында көрсету әр түрлі шеберлердің би үйлесімділігінің дамуымен өзара баюына әсерін тигізді. Сонымен қатар, Қазақстанның әр аймағынан келген орындаушылардың би шеберліктері, кейде бір-бірінің шығармашылықтарымен таныс болмаса да, бірдей бейнелілікпен сарынға бағындырылатын. Бұл жерде халық би өнерінде өзіндік із қалдырған қазақтардың ақындық-музыкалық өнерін атап айту керек» [6,18]. «Қоштасу», «Жар-жар» т.б тұрмыс-салттық билермен қатар қазақ қыздарының ибалылығын, сұлулығын, бейнелейтін «Шолпы» биі.

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып, жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?-

деп ұлы ақын Абай жырларына арқау болса, би өнерінде де З.Райбаевтың шығармашылығымен қазақ қыздарының үлкен бір тәрбие мектебі бұрым мен шолпы әсем кимылдармен «Шолпы» биінде де суреттеледі. Әр нәрсеге мән бере қараған ойлы халқымыз сұлудың көркі шаш, шаштың көркі шаштеңге деп есептеген. Ұлт мәдениетінде әр бойжеткенді шашы мен бойына қарап бағалаған. Ұзындығы тілерсек соғатын, алтын, күміс, шолпы тағылған сұлу бұрым бойжеткен көркін одан әрі арттыра түседі. Иесі қозғалғанда, олар әсем дыбыстар шығарып, сұлу қыз, кермаралдай керілген кербез келіншектердің әсем жүрісіне үн қосып, ару сыны мен сымбатын одан әрі ажарлай түседі. Мұндай сұлуды қазақтар: «Сыңғырлай күлкісіне шылдырлаған шолпысы үн қосады» - деп ардақтаған.

«Би шығармашылығындағы ұлттық ойындар тақырыбы бұл билердің қай ұлттық екендігіне айғақ болады. Ойын тақырыптары зерттеліп отырған ұлыстың еңбек және рухани әрекеттері мен тұрмысының көп жақтарын қамтиды. Бұған оның көпшілігінің көшпенді ортада пайда болып, «өзінің тақырыбымен, ұсақ-түйегімен, өткізілу уақыты және орнымен, өзінің барлық құрылымымен көшпелі малшылардың дүниетаным ерекшелігін және материалдық мәдениетін бейнелеуі әсер етті» [7; 25]. Уақыттың, қоғам өмірінің өзгеруімен тікелей байланысты ойынның түрі мен мазмұны да өзгерді. Ойын-сауықтар көркем-эстетикалық қызметімен бірге мынадай міндетті және қоғамдық қызметтерді қоса атқарды: тәрбиелік, әскери –спорттық, рәсімдік, қарым-қатынастық және т.б. Әсіресе, ойындар бірнеше жақын ауылдардың тұрғындары жиналатын мерекелер кезінде жиі өткізіледі. Өртүрлі ру өкілдері арасында ең жақсы әнге, күйге, ең күшті палуанға, жігітке, ең үздік бишіге сайыстар өткізілді. Көңіл көтеру биін орындаушылар тікелей би үстінде кез келген сюжетке, кез кеген әуенге лайықты қолма-қол ойлап шығарып отырды. Қолма-қол шығарылатын билердің сюжеттері өртүрлі болды. Қоршаған орта мен тұрмыстағы әр түрлі жағдайларды бақылау оларға тақырып тауып беріп отырды. Тұрмыстық сюжетке құрылған билер көбінесе комедиялық сипатқа ие болды: пантомималық билерде ашқарақтар, жалқаулар мен өзге адам бойындағы – жағымсыз қылықтар күлкіге айналдырылды. «Қыз қуу», «Алтыбақан», «Ақсүйек», т.б. ойындары қыздар мен бозбалалардың өзара таныстығына, бір-бірін түсінуі мен достықтарына әсер етті. Өзінің ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, тарих үшін өте қысқа мерзімде қазақ би өнері оның жанрының алуан түрлілігіне, кәсіби би тілінің қалыптасуына, бидің композициялық шешіміне әсер еткен, әлемдік хореография жетістіктерін өз бойына сіңіре алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кульбекова А.К. Формирование профессионального мастерства хореографов в вузах и учреждениях культуры и искусств Казахстана: системный подход. Автореф...дисс..д.п.н. Москва, 2009 .
2. Сарсенбаев Н.С. Традиции и обычаи в развитии. Алма –Ата: Казахстан, 1974.
3. Всеволодская-Голушкевич О.В. Баксы ойыны. Алматы, 1996.

4. Новерр Ж.Ж. Письма о танце. Москва, 2007.
5. Ізім Т.О., Кульбекова А.К. Қазақ бийн оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2015.
6. Қышқашбаев Т., Шаңқыбаева Ә., Жұмасейітова Г., Мамбетова Л., Мусина Ф. Қазақстан хореографиясының тарихы. Алматы, 2005.
7. Тлеубаева Б., Тлеубаев С. Қазақ халқының тұрмыстық салт-дәстүрінің тәрбиелік мәні. Шымкент, 2013

КАЗАХСКИЙ ТАНЕЦ – ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАЕВ КАЗАХСКОГО НАРОДА

З.А. Кастеева¹, С.А. Бакирова²

¹Народная артистка РК, профессор

²магистр искусствоведения, ст. преподаватель

^{1,2} кафедра хореографии и культурно-массовой работы

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

email: samikosh_92@mail.ru

Статья посвящена содержанию, характеру и исполнительской культуре казахского национального танцевального искусства. Считалось, что в искусстве хореографии, включая историю казахского танца, все танцы происходят из народного творчества. В наше время он является ценным явлением, богатым хореографической традицией, которая знаменует собой развитие казахского танца.

Ключевые слова: традиции, обычаи, искусство казахского танца, хореография, фольклор, духовная культура

KAZAKH DANCE: A REFLECTION OF THE TRADITIONS AND CUSTOMS OF THE KAZAKH PEOPLE

Z.A. Kasteeva¹, S.A. Bakirova²

¹ People's Artist of the Republic of Kazakhstan, Professor

² Master of Arts, senior lecturer

^{1,2} Department of Choreography and Cultural Work

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University

Almaty, Kazakhstan, email: samikosh_92@mail.ru

The article is devoted to the content, character and performance of the Kazakh national dance art. It was considered that the art of choreography, including the history of Kazakh dance, all dances stem from popular folk art. Nowadays it has become a very valuable source, rich in choreographic tradition, which marks the development of Kazakh dance.

Key words: traditions, customs, the art of Kazakh dance, choreography, folklore, spiritual culture

Редакцияға 02.02.2019 қабылданды.

МРНТИ 14.07.09

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗАНЯТИЙ ПО «СТРЕТЧ ПЛАСТИКЕ»

А.С. Михеенко¹, И.Р. Аухадиев²

¹ студент кафедры хореографии и культурно-досуговой работы

² магистр искусств, преподаватель кафедры хореографии культурно-досуговой работы

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

В статье представлен аналитический разбор урока «Стретч пластика». Это предмет, цель которого — растяжка мышц тела, позволяющая расширить пластические возможности тела танцора. Дисциплина «Стретч пластика» входит в подготовку педагогов хореографии в Казахском государственном женском педагогическом университете. Основной целью данной статьи является выявление особенностей, задач отдельных упражнений, включенных в учебную программу предмета «Стретч пластика» и их влияния на танцевальные навыки исполнителей методом аналитического разбора. В заключении выделены основные положения стретч пластики, без которых невозможно достижение положительного результата на занятиях, отмечено влияние стретчинга на здоровье, двигательные навыки танцоров.

Ключевые слова: хореография, танец, стретчинг, пластичность, гибкость

Начало XXI века — это время стремительного развития инновационных технологий, создания и совершенствования различных видов техники. Современный ритм жизни оставляет человеку мало времени для ухода за собой, однако быть здоровым, выглядеть презентабельно, молодо и стройно хочется каждому. Как же, потратив минимум усилий, привести себя в хорошую форму? Занятие стретч пластикой отлично для этого подходит: «повышаются защитные функции, иммунитет, физическая, умственная работоспособность и продолжительность времени активного состояния организма» [1; 88]. На сегодняшний день растяжка является очень популярной во всем мире системой работы с сознанием и телом.

Термин «стретчинг» появился от английского слова «stretching», которое означает «растягивание». Стретчинг — популярный вид фитнеса, сочетающий в себе упражнения на растяжку всех групп мышц. Это очень эффективная и доступная система тренировок. Можно заниматься как в домашних условиях, так и выполнять комплекс упражнений в спортзале в рамках общей тренировки. Все, что для этого понадобится — коврик для фитнеса, который обеспечит комфортные условия для тренировки. Комплекс упражнений направлен на совершенствование гибкости, развитие подвижности в суставах и эластичности мышц.

Основными задачами стретчинга являются плавное растягивание и постепенное укрепление мышц всего тела. «В первую очередь необходимо учитывать взаимосвязь оздоровительной и педагогической деятельности, что способствует становлению соответствующих мотиваций личности» [2; 265]. Например, стретчинг приносит пользу особенно тем людям, которые страдают заболеваниями опорно-двигательного аппарата и позвоночника. Это может быть остеохондроз, лордоз, кифоз, другие нарушения осанки, межпозвоночные грыжи, травмы, боли в суставах. Если регулярно заниматься стретчингом, то деятельность дыхательной и сердечно-сосудистой систем значительно нормализуется. Улучшится обмен веществ в растягиваемых мышцах, повысится кровообращение, произойдет укрепление нервной, сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Стретчинг также способствует «формированию здорового стиля жизни современной молодежи» [3; 61].

Но, как и любой вид спорта, стретчинг имеет свои противопоказания, такие как:

1. Недавние переломы — не следует заниматься стретчингом, если ваши кости еще полностью не восстановились;
2. Серьезные проблемы с позвоночником;
3. Период обострения хронических заболеваний суставов;
4. Заболевания внутренних органов, находящихся в тяжелой степени (сахарный диабет, артериальная гипертензия, опухоли).

Необходимо заранее позаботиться об одежде. Одежда должна быть максимально удобной и легкой. На ноги можно надеть спортивные мягкие кеды, чешки, балетные туфли.

Некоторые элементы занятия «Стретч пластика» проходят в носках: растяжка голеностопного сустава, подошвы стоп, пальцев ног. Лучше снять браслеты, наручные часы — они могут создавать неудобство при выполнении упражнений. Длинные волосы желательно собрать.

Перед тренировкой нужно выполнять разминку. Взяв с самого начала это правило за основу, танцор или педагог-хореограф уберезет себя, своих учеников от множества ненужных травм. «Предполагается, что по мере развития совокупности знаний учитель танцев будет лучше тренировать сильного и гибкого танцора, здоровье которого не пострадает от травм» (*перевод авторов*) [4]. Задача разминки — запустить процессы терморегуляции, тогда вам будет комфортно тренироваться и самочувствие не ухудшится. «Тщательная разминка задействует суставы, мышцы, энергетические системы и ум систематическим и специфичным для танца способом, позволяя танцору в полной мере использовать свои собственные возможности» (*перевод авторов*) [5]. В долгосрочной перспективе отсутствие разминки негативно сказывается на здоровье сердечно-сосудистой системы. Сердце — это тоже мышца, и её нужно тренировать. Только делать это нужно плавно и постепенно, поэтому легкая разминка — неотъемлемая часть любой грамотно построенной программы тренировок.

Разминка тела начинается с головы и шеи. Делаем наклоны головы вправо-влево, вперед-назад. Затем круговые движение головы как вправо, так и влево. Тем самым разогреваем шейный отдел позвоночника. Следом, разогреваем плечевой сустав, делая круговые движения вперед-назад. После разогрева плечевого сустава переходим к мышцам спины. Для этого делаем наклоны спины из стороны в сторону, стараясь как можно ниже наклониться к полу. Чтобы добиться эффективности, каждое упражнение стоит повторять несколько раз подряд. «Первоначальная продолжительность удержания поз (1-2 занятие) не менее 10 секунд» [6; 132].

Когда мышцы разогреты, можно переходить к упражнениям, направленным на растяжку мышц всего тела. Выполняя их нужно понимать: какие мышцы задействованы в процессе, какие упражнения можно выполнять, а какие нельзя. Это чаще всего связано с недавней травмой мышцы, которую не рекомендуется подвергать физическим нагрузкам. Поэтому следует быть внимательным!

Первые упражнения будут на растяжку мышц рук. Чтобы растянуть трехглавую мышцу (трицепс), правую руку сгибаем в локте за головой. Ваша задача — противоположной рукой завести за голову локоть правой как можно дальше. Затем, растягивается двуглавая мышца (бицепс): ровной спиной делаем наклон вперед, руки держим в «замке» за спиной. Задача в данном упражнении: держать спину ровной, а руки наклонять как можно ниже к полу.

Переходим к предплечьям. Сядьте на колени, поставьте перед собой руки так, чтобы тыльные стороны кистей касались пола, а пальцы были направлены к коленям. Осторожно перенесите вес тела на руки, растягивая предплечья. Тоже самое можно сделать, опираясь ладонями о пол, чтобы растянуть внутреннюю часть предплечья.

После рук переходим к мышцам спины. Для начала можно сделать обычный наклон корпуса вперед с вытянутыми руками — это «складка», которая растягивает поясничный отдел позвонка, мышцы ягодиц, бедер, икр. Затем, перейдем к упражнению «ласточка», которое выполняется лежа на животе. Мы должны поднять корпус и ноги как можно выше от пола, при этом руки следует держать наверху. Для мышц спины также подойдет такое упражнение как «кошка». Оно выполняется на четвереньках. Следует сделать глубокий выдох и подкрутить таз внутрь, при этом округлить спину и опустить голову. Мышцы пресса в этом положении напряжены, а спина растягивается. На вдохе медленно вернитесь в исходное положение. Вновь вдохните и прогните спину в обратном направлении, подняв голову и таз вверх. Теперь, наоборот, работают мышцы спины, а пресс расслабляется. Далее следует немного усложненное упражнение. Оно делается также на четвереньках (ноги согнуты точно на 90 градусов), руки лежат на полу ладонями вниз. Цель — дотянуться грудной клеткой до пола. Здесь «показатели проявления подвижности суставов (гибкости) свидетельствуют о степени тугоподвижности и комфортности ощущений при выполнении амплитудных движений» [7; 18].

Переходим дальше, к мышцам живота (пресс). Сюда отлично подойдет упражнение «верблюд». Встаем на колени. Спину максимально вытянуть вверх, чтобы ребра были развернуты, грудная клетка раскрыта, плечи раскованы. Плавно и медленно, без рывков и резких движений отклониться назад так, чтобы было можно положить руки на стопы или

ухватиться за пятки. Постараться задержаться в этой позе хотя бы на полминуты, не ограничивая дыхание. Плавно разогнуться и принять исходное положение. По бокам у нас есть так называемые «косые мышцы». Чтобы растянуть их, используем упражнение «спираль». «Спираль» можно выполнять как сидя, так и лежа на спине. Для этого сидя вытягиваем ноги вперед. Правую ногу, согнутую в колене, ставим с левой стороны левой ноги. А корпус разворачиваем в противоположную сторону (т.е. в правую). Всё то же самое повторяется в другую сторону. Далее это упражнение следует в положении лежа на спине. То есть корпус лежит ровно, правую, прямую в колене, ногу тянем в левую сторону, стараясь носком стопы достать до пола. Для укрепления косых мышц можно сделать еще одно упражнение «велосипед». Исходное положение: лежа на спине. Руки согнуты в локтях за головой. Правым локтем надо дотянуться до колена левой ноги. Затем повторить упражнение с противоположными рукой и ногой. Важно не отпускать корпус и ноги на пол.

Для закачивания пресса подойдет такое упражнение, как «планка», а также поднимание ног от пола, лежа на спине. Чем ниже ноги оторваны от пола, тем эффективнее будет упражнение. Его стоит выполнять постепенно, то есть каждый раз прибавлять по несколько секунд задержки ног в воздухе.

Чтобы разработать красивый и высокий подъем стопы, следует делать следующие упражнения для укрепления голеностопного сустава. Исходное положение: сидя на полу, ноги вытянуты вперед. Делаем круговые движения стопами внутрь и наружу. При этом стопы предельно натянуты. Стараемся кончиками пальцев достать до пола. Затем делаем упражнение «педаль». Сначала оттягиваем, сокращаем стопы к себе, затем тянем стопы от себя к полу. Повторяем движения несколько раз подряд правой и левой стопой поочередно.

Упражнение «складка на полу», как это уже отмечалось выше, хорошо задействует мышцы ног и спины. Исходное положение: сидя на полу, ноги вытянуты вперед. Необходимо дотянуться руками до своих стоп. При этом следует держать спину прямой, а стопы оттянутыми (сокращенными) к себе (так будет эффективнее). Если, выполняя это упражнение, вы вытянете подъем и надавите на кончики пальцев, чтобы достать ими до пола, то у вас будет растягиваться еще и свод стопы. То есть, упражнение станет еще более эффективным, так как происходит одновременная растяжка нескольких зон мышц и связок.

Далее переходим к растягиванию четырехглавой мышцы бедра (квадрицепс). Для этого нужно лечь на спину. Одну ногу согнуть, чтобы на полу лежали колено и стопа. Удержаться в таком положении несколько секунд. Затем повторить то же самое с другой ногой. Когда мышцы обеих ног будут достаточно растянуты, можно выполнять это упражнение, сгибая обе ноги одновременно.

Упражнение «бабочка» развивает подвижность паховой зоны. Сидя на полу, согните ноги в коленях и прижмите стопы друг к другу. Следует держать спину прямо, а колени прижать к полу. Для максимального эффекта можно наклоняться корпусом вперед, чтобы дотянуться животом до своих стоп. Упражнение «лягушка» выполняется лежа на животе. Необходимо развести ноги в стороны и согнуть их в коленях, чтобы соединить стопы обеих ног. Цель упражнения: опустить таз как можно ниже к полу. Отлично, если удастся полностью положить таз на пол, не поднимая пяток. «Бабочку» и «лягушку» можно делать как самостоятельно, так и в паре.

Выполнив этот комплекс упражнений, можно переходить к растяжке в продольном и поперечном шпагате. Первое упражнение растягивает паховую область: надо сесть на пол и развести ноги в стороны как можно шире. Стопы сокращены, смотрят вверх. Далее следует наклонить прямую спину вперед и лечь на живот, вытягивая руки вперед и упираясь ладонями в пол. Это позволит выворачивать ноги в вертлужной части тазобедренного сустава, что обеспечит развитие выворотности паховой зоны. Можно также потянуться по очереди к правой и левой ноге в этом же положении.

Чтобы сесть на продольный шпагат, следует регулярно выполнять следующее упражнение: глубокий выпад вперед. При этом следует положить локти на пол рядом с впереди стоящей ногой. Сзади стоящая нога обязательно должна быть вытянута в колене (прямая).

В данной статье «представлен один из путей эффективного развития гибкости студентов вуза на основе стретчинга» [8; 128]. Ключевые положения дисциплины «Стретч пластика» — регулярность и постепенность. Они обеспечат положительный результат на занятиях и помогут

избежать травм. Данный комплекс упражнений может подойти как любому человеку, так и танцорам, хореографам. Стретчинг — это важное звено, которое связывает пассивное и активное состояние тела. Ежедневные репетиции танцоров (физические нагрузки) вызывают скованность и напряженность в мышцах и суставах. Потому «идеальное время для тренировки в растягивании — это сразу после нагрузки» [9; 30]. Стретчинг сохраняет гибкость и помогает избежать типичных травм. Грациозный танец всегда завораживает и восхищает. «Для танцоров все тело (физически и психологически) является их инструментом, средством художественного выражения» (*перевод авторов*) [10]. Красивые и легкие танцевальные па исполнителя возможны только при наличии достаточной гибкости тела — она делает его послушным и готовым выполнять абсолютно любые движения, без зажатий и тяжести. Для хореографа занятие стретч пластикой является неотъемлемой частью деятельности. Она придает танцевальным движениям плавность, легкость, эффектность и красоту. Позволяет беспрепятственно совершать различные «широкие» движения, вызывая изумление у зрителей. Обучение хореографии происходит быстрее и легче. Гибкое тело совершенствует двигательные навыки и расширяет свои возможности.

Список литературы

- 1 Глухова М.Ю., Прокопенко В.И. Повышение эффективности учебных занятий по физическому воспитанию в вузе средствами оздоровительной гимнастики // Образование и наука. 2008. №7. — 87–94 с.
- 2 Песина О.Н. Готовность к оздоровительной деятельности как профессиональная культура преподавателя физического воспитания // Аналитика культурологии. 2008. №10. — 262–265 с.
- 3 Пьянзин А.И., Пьянзина Н.Н., Таланцева В.К. Фитнес-аэробика как средство физического воспитания студенток вуза // Казанский педагогический журнал. 2012. №4 (94). — 56–61 с.
- 4 Wilmerding, Mary Virginia, Donna H. Krasnow. Dance pedagogy: Myth versus reality // International Symposium on Performance Science, 2011. — 283–289 pp.
- 5 Brenton Surgenor, Andrea Kozai. The Importance of a Good Warm-Up: Are you warm enough to start dancing? // IAMDS Resource paper. Available online: https://cdn.ymaws.com/www.iadms.org/resource/resmgr/resource_papers/warm-up-importance.pdf. 2017.
- 6 Венгерова Н.Н. Коррекция показателей функционального состояния девушек средствами стретчинга // Символ науки. 2016. №5-2. — 131–134 с.
- 7 Венгерова Н.Н., Кудашова Л.Т. Кондиционные тренировки развития гибкости студентов в рамках элективного курса по физической культуре // Гуманизация образования. 2017. №6. — 17–22 с.
- 8 Павлютина Л.Ю., Мараховская О.В., Ляликова Н.Н. Стретчинг — один из путей развития гибкости у студентов вуза // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2018. №1 (31). — 124–130 с.
- 9 Карпова Е.И., Данилова Н.В. Стретчинг как вид фитнеса // Наука, образование и культура. 2018. №8 (32). — 29–30 с.
- 10 Sarah Irvine, Emma Redding, Sonia Rafferty. Dance Fitness // IAMDS Resource paper. Available online: https://cdn.ymaws.com/www.iadms.org/resource/resmgr/resource_papers/dance_fitness.pdf. 2011.

METHODOLOGICAL BASES OF «STRETCH PLASTIC» LESSONS

A.S. Mikheenko¹, I.R. Aukhadiev²

¹ student of the department of choreography and cultural and leisure work

² Master of Arts, teacher of the department of choreography and cultural and leisure work

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

The article presents an analysis of the lesson «Stretch Plastic». This is a subject, whose purpose is to stretch the muscles of the body, developing the plastic abilities of the dancer's body. The subject «Stretch

Plastic» is included in the training of choreography teachers at the Kazakh State Women's Teacher Training University. The main purpose of this article is to identify the features, tasks of individual exercises included in the curriculum of the subject “Stretch Plastic” and their influence on the dance skills of performers by an analytical method. In conclusion, we have highlighted the basic rules of stretch plastics. Observing them can achieve a positive result in the classroom. The authors also noted the effect of stretching on the dancers' movement skills.

Key words: *choreography, dance, stretching, plasticity, flexibility*

«СТРЕТЧ ПЛАСТИКА» САБАҒЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

А.С. Михеенко¹, И.Р. Аухадиев²

¹ хореография және мәдени-тынығу кафедрасының студенті

² өнертану магистрі, хореография және мәдени-тынығу кафедрасының оқытушысы

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

Мақалада «Стретч пластика» сабағының аналитикалық талдауы келтірілген. Бұл, дененің бұлшық еттерін созу, бишілер денесінің пластикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік беретін сабақ. «Стретч пластика» пәні Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде хореография мұғалімдерін даярлау бағдарламасына кіреді. Осы мақаланың негізгі мақсаты — «Стретч пластика» пәнінің оқу жоспарына енгізілген жеке жаттығулардың ерекшеліктерін, міндеттерін және аналитикалық талдау арқылы орындаушылардың би дағдыларына әсерін анықтау. Қорытындылай келе, «стретч пластиканың» негізгі ережелері көрсетіледі, онсыз сыныпта оң нәтижеге жету мүмкін емес. Бишілердің денсаулығы мен моторикасына әсері байқалды.

Түйін сөздер: *хореография, би, созылу, пластика, икемділік*

Поступило в редакцию 24.02.2019.

МРНТИ 13.11.44

ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ИСКУССТВО КАЗАХСТАНА: К ПРОБЛЕМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АКАДЕМИЗМА И ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

А.А. Тлеубергенов

PhD, доцент кафедры фортепиано

Факультет инструментального исполнительства

Казахская национальная консерватория им. Курмангазы

email: t-arman@inbox.ru

В настоящее время усилились связи между сферой академического исполнительства и традиционной культурой. Во многом это связано с социально-экономическими причинами. Кроме того, значимую роль в этом процессе играют мировоззренческие установки. В традиционном исполнительстве сегодня важнейшая установка сохранение уже сложившихся традиций, и в этом также можно отметить влияние исторических, социально-политических факторов. Выдающиеся исполнители академического направления в своем творчестве проявляют воздействие традиционной философии творчества, что проявляется в выборе репертуара и особенностях интерпретации. Таким образом, связь между академическим исполнительством настолько сильна, что традиционная культура влияет на становление уникальных параметров национального исполнительского стиля.

Ключевые слова: исполнительское искусство, традиционная культура, академизм, массовая культура, музыкальный язык, композитор

Музыкальное исполнительство Казахстана представляет собой многовекторный культурный феномен, в котором переплетены самые разные направления и тенденции. В XX столетии в отечественном музыкальном искусстве академическая, традиционная и массовая культуры являли собой разграниченные сферы [1], при этом каждый из представленных сегментов отличался достаточно развитой и активной атрибутикой. Не случайно В. Конен определяет массовую музыкальную культуру как отдельную сферу, «третий пласт» [2]. Несмотря на это, во второй половине массовая и академическая культуры отмечены гранями соприкосновений, например, Т. Кажғалиев, создавая масштабные произведения в области академической музыки, также обращался к жанру эстрадной песни. То есть, пути синтеза разных сфер искусства находили новые приемы и методы.

Обращаясь к начальным этапам утверждения европейского академизма на казахстанской почве, необходимо отметить, что на тот период в культуре казахов активно функционировали народно-профессиональные деятели, о чем упоминают такие корифеи отечественной науки, как А.И. Мухамбетова [3] и С.А. Елеманова [4]. В данном случае ключевым фактором является наличие не абстрактной национальной музыкальной культуры, а деятельность широко известных профессионалов, оставивших свой след в казахской культуре. Песни Абая, Асета, Биржана, Естая, Майры, как и кюи Курмангазы, Таттимбета, в памяти народа являются памятниками культуры, за которыми закреплено вполне конкретное авторство. Следовательно, в традиционной среде существовали профессиональные исполнители, деятельность которых представлялась абсолютно регламентированной и свидетельствовала о наличии развитой сферы музыкального профессионализма. Что касается исполнительской культуры, здесь необходимо отметить, что ввиду импровизационности традиционной культуры, подавляющее большинство исполнителей были композиторами, тем не менее, многие исполнители строили свою карьеру, интерпретируя произведения авторов прошлого.

Принимая во внимание вышесказанное, внедрение в казахскую культуру принципиально новых художественных параметров, каковыми представляются европейские стандарты мышления, происходило достаточно сложно и не могло обойтись без взаимодействий со сложившимися на тот момент традициями и нормами. В процессе расширения культурного пространства республики возникало множество противоречий, например, главенство индивидуальности артиста в казахской философии творчества противопоставлялось доминированию коллективного музицирования в европейской парадигме. Кроме того существовало множество аспектов несоответствия в разных культурах, что объясняется тем, что кочевничество и оседлое хозяйствование предполагали принципиально различную атрибутику

художественного мышления. Таким образом, утверждение европейского искусства в Казахстане не могло происходить вне теснейшего контакта со сложившимися богатыми традициями национальной культуры.

Учитывая чрезвычайную популярность национального музыкального искусства в самых широких слоях населения, можно сделать вывод, что именно традиционная культура играла роль повсеместно востребованной массовой культуры. Многие исследователи, сравнивая степень популярности национальной и массовой музыки у современной аудитории, отмечают, что при всей неравнозначности, есть возможность провести между ними параллели [5]. С другой стороны, рассматривая традиционную культуру с точки зрения высшей ценности, концептуально обоснованной, сформированной на протяжении веков, имеющей свой уникальный категориальный аппарат, она представляется феноменом, обладающим всеми признаками художественного академизма. Если взять казахский эпос, многими исследователями выявляются вполне конкретные закономерности, которые соблюдены во всех памятниках эпической традиции [6]. То же самое можно сказать о музыкальном искусстве [7]. Таким образом, традиционная культура казахов в своем аутентичном состоянии представляет собой сплав массового и академического искусства, с одной стороны, заключая в себе этические и эстетические ценности, отточенные веками, с другой – обладая высшей степенью популярности в самой широкой среде. Именно поэтому многие факторы, определяющие уникальность национального искусства, сохраняются до сего времени во всех аспектах художественного творчества, в том числе – в исполнительстве.

Сегодня существует множество исследований, посвященных феномену исполнительства. Проблемы интерпретации [8], стилевых факторов [9], параметров национальной уникальности [10] определяют многогранность обозначенной проблематики. Что касается композиторского творчества, здесь также существует множество исследований, посвященных определению механизмов и инструментов, определяющих национальную идентичность музыкального языка композитора [11], направления [12], школы [10]. В данной связи нельзя не отметить влияние национальной музыки на становление определяющих характеристик исполнительского искусства. В Казахстане академические исполнители постоянно включают в свой репертуар произведения традиционной культуры, сочинения казахских композиторов. Например, имя выдающейся оперной певицы Куляш Байсеитовой осталось в истории искусства, во многом благодаря эталонному исполнению песни Үкілі Ыбырай «Гәкку». Е. Серкебаев, несмотря на мировое признание в качестве оперного певца, известен самой широкой аудитории как исполнитель песен «Алқоңыр», «Япурай», «Ақжалмаш». А. Мусаходжаева, с блеском исполняющая сложнейшие полотна И. Брамса, П. Чайковского, в истории мировой музыки является в первую очередь первым исполнителем Скрипичного концерта Г. Жубановой. Ж. Аубакирова прославилась как непревзойденный интерпретатор виртуозной «Поэмы-легенды о домбре» Н. Мендығалиева. Как видно, вне связи с национальной культурой, определяемой, в первую очередь, репертуаром, говорить о национальной исполнительской школе нет смысла. Следовательно, становление собственно казахстанской исполнительской школы представляет собой длительный процесс, неразрывно связанный с целостным контекстом, включающим самые разные аспекты: композиторское искусство, массовую и традиционную культуру.

Если сравнивать с предыдущими периодами развития академического исполнительства, сегодня академизм и национальная культура находят значительно больше точек соприкосновения, нежели это было, например, в середине XX столетия. Подтверждением этому служат концерт Ж. Аубакировой «Самғау» в Астане 28 сентября 2018 года, исполнение в концертах «Форте трио» новых произведений, связанных с казахским эпосом («Кер-оглы» А. Жайыма), Концерт камерной музыки, прошедший 25 февраля 2016 года в Астана опера, на котором лауреаты международных конкурсов А. Тлеубергенов и Е. Курманаев в сотрудничестве с М. Байнешем исполнили собственные обработки песен Абая. В композиторской сфере также можно наблюдать стремление к синтезу («Bridges of times» А. Раимкуловой, где соединены домбра, кобыз, ударные, фортепиано, баян). Таким образом, можно констатировать, что европейский академизм сегодня активно взаимодействует с традиционной культурой, что обусловлено рядом причин.

Обращаясь к творчеству традиционных исполнителей, необходимо отметить тщательное сохранение аутентичных традиций. Это видно в деятельности виднейших представителей народно-профессиональной сферы. В первую очередь, каждый артист стремится сберечь

особенности локальных параметров художественного мышления: аркинская традиция представлена такими именами, как Е. Шүкіманов, Е. Рысқали; западная традиция бережно сохраняется в деятельности С. Жанпейісовой, Қ. Какимова, А. Қосановой. Регион Жетісу представлен в творчестве Ш. Даржановой, Н. Жанпейісова, эпическая традиция – в искусстве Е. Шалдыбекова, Б. Жүсіпова. Среди активно концертирующих инструменталистов широкой аудитории известны имена представителя западной традиции – С. Шәкіратова, жетісу – Б. Мүптекеева, Центрального региона – М. Әбуғазы, А. Алиной. Кобызовое искусство представлено деятельностью С. Ақмолды, Р. Оразбаевой. Важнейшая характеристика творчества упомянутых музыкантов заключается в сохранении сформировавшихся традиций, определяющих уникальность казахской традиционной культуры. Как видно, традиционное исполнительство в современном Казахстане сохраняет свои уникальные черты, что свидетельствует о высокой популярности исконно казахской национальной культуры в самой широкой аудитории.

В годы укрепления независимости помимо возрождения самых разных локальных традиций особое внимание аудитории привлекают традиционные жанры. Например, в последние десятилетия в народе широкой популярностью пользуются соревновательные жанры – айтыс, тартыс. В республике сегодня проводятся конкурсы самого различного уровня: республиканские, районные, областные. Из этого можно сделать вывод, что в пространстве современной культуры Казахстана функционируют первичные формы музыкальной практики народа, что говорит об их непреходящей актуальности.

Немаловажным также представляется еще один фактор. В XX столетии профессиональная деятельность музыканта предполагала наличие консерваторского образования, что подразумевало определенную степень унификации художественного мышления. Сегодня же в деятельности народно-профессиональных музыкантов усиливаются индивидуально-локальные факторы. Многие из активно концертирующих исполнителей не имеют консерваторского образования, а артисты, получившие академическое образование, стремятся сохранить уникальные параметры, привитые им в детстве под руководством учителей. Это свидетельствует о возвращении к исконным традициям, когда ученик получал знания и навыки напрямую от учителя. Недавние экспедиции по Южному Казахстану [13] выявили множество талантливейших исполнителей, не имеющих консерваторского образования, бережно сохраняющих традиции, возвращенные в недрах национальной культуры. Таким образом, одна из важнейших тенденций современного традиционного исполнительства связана с возвращением к изначальным категориям этнического художественного мировоззрения.

Итак, современное традиционное исполнительство характеризуется главным образом стремлением *сохранить* и *возродить* былые традиции. Во многом это связано с тем, что на момент европейской культурной экспансии казахское традиционное музыкальное искусство переживало подъем [1]. И для того, чтобы развиваться дальше, сегодня необходимо возродить былой уровень устного профессионализма. Кроме того, в советский период в интересах идеологии приоритетным считалось развитие европейской системы художественного мышления [14], соответственно, традиционное искусство, не получая должного внимания от самой широкой аудитории, не имело стимулов для эволюции. Еще одним фактором, тормозящим развитие традиционного исполнительства, стала смена важнейших параметров не только художественного мышления, но и культуры в целом – внедрение письменности, что в корне противоречило фундаментальным принципам философии творчества. Индивидуализму традиционного исполнительства противостоял европейский коллективизм. В данном случае имеется в виду не только создание оркестров народных инструментов: даже сольное исполнение в сопровождении концертмейстера само по себе находится за пределами понимания деятельности традиционного музыканта. Следовательно, возрождение ранее установившихся художественных стандартов в традиционном исполнительстве сегодня является важнейшей задачей и обусловлено рядом причин историко-политического, социокультурного порядка.

Сближение академизма и традиционной культуры не только в Казахстане, но и в других странах, сегодня представляется неизбежным, и это определяется рядом факторов [15]. Первое, о чем следует упомянуть, это успешность отечественных исполнителей академического направления. Если представители традиционной культуры широко популярны по всей стране, то сказать, что казахстанские пианисты и скрипачи, в том числе – признанные за рубежом, также востребованы у самой широкой аудитории Казахстана, нельзя. С одной стороны, это связано с

резким снижением значимости академической культуры для большинства представителей отечественной аудитории. Академические концерты регулярно сегодня проходят лишь в больших культурных центрах, для многих соотечественников классическое искусство не доступно, что сказывается на падении интереса к нему со стороны массовой аудитории. И сегодня исполнители на европейских инструментах просто вынуждены искать новые формы творческой самореализации, позволяющие им быть успешными и востребованными, а без обращения к традиционной культуре сегодня это не представляется возможным. Следовательно, одна из причин усиления интереса исполнителей-«академистов» кроется в социально-экономических проблемах.

Далее, глобализация, и, как неизбежный результат, интеграция в мировой культурный процесс, при всей прогрессивности и необходимости, заключают в себе опасность нивелирования национальной уникальности музыкального искусства. И поиски современных исполнителей отражают вполне закономерные, обусловленные контекстом, процессы, когда культура в целях самосохранения сама диктует основные направления развития и эволюции. Подобные процессы характерны не только для Казахстана. Синтезируя определяющие параметры национальной уникальности с ведущими мировыми течениями, исполнители тем самым успешно сохраняют и популяризируют свою собственную культуру. Итак, усилению взаимодействия европейского академизма и национальной культуры способствуют интеграционные процессы.

Понятие национального исполнительского стиля сегодня является темой множества исследований и изысканий. Тем не менее, на сегодняшний день не выявлено каких-либо обобщающих и бесспорных категорий, раскрывающих суть концепта. Если говоря о русском пианизме, в первую очередь упоминают особенности кантилены, так называемой распевности, берущей свое начало в русской песенности, то относительно параметров, определяющих уникальные черты казахстанского исполнительства, нет работ, убедительно раскрывающих его сущностные признаки. Многие исследователи композиторского творчества обращаются к самобытным свойствам традиционной инструментальной и вокальной музыки, выявляя особенности ритма (остинато кюев), структуры (буынная форма), ладо-интонационных особенностей, пространственно-временных параметров и так далее. Но все это касается исключительно композиторского творчества в призме национальной культуры. Что касается исполнительской сферы, здесь все обстоит не так однозначно. При этом, исходя из специфики традиционного мировоззрения, некоторые параметры все же можно обозначить, хотя бы в обобщенном плане.

Например, исследуя репертуар отечественных исполнителей XX столетия, можно прийти к выводу, что казахстанские исполнители чаще всего обращаются к выдающимся полотнам, отражающих образы эпические. В этом можно усмотреть влияние традиционного мировоззрения, в котором превалируют эпические характеристики, в котором многими исследователями отмечено главенство прошлого, склонность к преувеличениям былых заслуг [16]. Интерпретации фортепианных концертов П. Чайковского, И. Брамса, С. Рахманинова, С. Прокофьева в исполнении Ж. Аубакировой, Г. Кадырбековой, Т. Урманчеева выдвигают на первый план масштаб исполнения, яркость звучания, превалирование виртуозности. Здесь необходимо отметить концертность как феномен традиционного музыкального мышления. Каждое исполнение в этническом мировоззрении является событием вселенского масштаба. Исполнитель – творец, создающий реальность здесь и сейчас, он неповторим, он – Демидур [16]. В трактовках отечественных исполнителей это проявляется в превалировании виртуозности, в максимальной экспрессивности, что отражается в выборе темпов, иногда излишнем *rubato*. В данном случае ярко проявляется воздействие основополагающих факторов традиционного художественного мышления казахов, где творческая индивидуальность определяет абсолютно все аспекты исполнения. Понимание особенностей этнического художественного мышления позволяет исполнителям академического направления найти свой индивидуальный стиль, и погружение в традиционную культуру является одним из путей поисков собственной самобытности.

Таким образом, XXI век являет нам новую ступень развития академической культуры, где усиливается степень сближения европейского академизма и традиционного художественного мышления, и обусловлено это рядом причин социально-экономического, исторического и мировоззренческого порядка.

Список литературы

1. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Foliant, 2003. – 226 с.
2. Конен В. Третий пласт: Новые массовые жанры в музыке XX века. – М., 1994
3. «Национальное и интернациональное в музыке советского Казахстана (к проблеме кюя)». Аманов Б. Ж., Мухамбетова А. И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002, с. 303–321.
4. Елеманова С.А. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000
5. Łukasz W M Tworzydło. Świadomość przemocy symbolicznej w procesie edukacji w środowisku akademickim. http://www.academia.edu/33796595/%C5%9Awiadomo%C5%9B%C4%87_przemocy_symbolicznej_w_procesie_edukacji_w_%C5%9Brodowisku_akademickim
6. Турсунов Е.Д. Происхождение носителей Казахского фольклора.- Алматы: Дайк-Пресс, 2004.- 322 с.
7. Омарова Г.Н. Казахская кобызовая традиция : автореф. дис. . канд. иск. : 17.00.02.- Ленинград, 1989. - 24 с.
8. Сафонова Т.В. Интерпретация музыки XX века с позиций современных исследовательских подходов.- Учебно-методическое пособие.- Саратов, 2017
9. Чинаев В.П. Исполнительские стили в контексте художественной культуры XVIII-XX веков. - автореф. дисс...докт. иск. – М., 1995
10. Айзенштадт С.А. Фортепианные школы стран Дальневосточного региона (Китай, Корея, Япония). Проблемы теории, истории, исполнительской практики. - автореф. дисс... д. иск. - Новосибирск, 2015
11. Тлеубергенов А.А. Претворение категорий традиционной картины мира казахов в творчестве Т. Кажғалиева. – дисс...доктора философии. – Алматы, 2016
12. Коваль Н. О символизме в музыке. - <https://www.proza.ru/2011/01/09/309>
13. Мылтыкбаева М.Ш. Отчет об экспедициях НИФЛ КНК им. Курмангазы по Южному Казахстану. - Алматы, 2018
14. Воробьев И.С. Соцреалистический «большой стиль» в советской музыке (1930–1950-е годы). – СПб: Композитор, 2013. – 688 с.
15. Angelika Adorni. La experiencia musical de Carlos 'Negro' Aguirre: un piano sonando desde a orilla. Folklore Latinoamericano Tomo XV, 2015. https://www.academia.edu/37484734/La_experiencia_musical_de_Carlos_Negro_Aguirre_un_piano_sonando_desde_a_orilla
16. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов: Монография. – Изд. 2-ое. – Астана, 2011. – 284 с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ: АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТДІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ

А.А. Тлеубергенов

PhD, фортепиано кафедрасының доценті

Аспапта орындаушылық факультеті

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы

email: t-arman@inbox.ru

Қазіргі уақытта академиялық көрсеткіштер мен дәстүрлі мәдениет арасындағы байланыстар артты. Бұл негізінен әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты. Бұған қоса, идеологиялық көзқарастар осы үдерісте маңызды рөл атқарады. Дәстүрлі түрде бүгінгі таңда ең маңызды қондырғы - бұрыннан қалыптасқан дәстүрлерді сақтау және тарихи, әлеуметтік және саяси факторлардың әсерін атап өтуге болады. Академиялық бағыттың көрнекті орындаушылары өз жұмыстарында репертуар мен түсіндірудің ерекшеліктерін көрсететін дәстүрлі шығармашылық философиясының әсерін көрсетеді. Осылайша, академиялық көрсеткіштердің арасындағы байланыс соншалықты күшті, бұл дәстүрлі мәдениет ұлттық стильдің бірегей параметрлерін қалыптастыруға әсер етеді.

Түйін сөздер: орындаушылық өнер, дәстүрлі мәдениет, академиялық, танымал мәдениет, музыкалық тіл, композитор

**PERFORMING ART OF KAZAKHSTAN: ON THE PROBLEM OF INTERACTION
OF ACADEMISM AND TRADITIONAL CULTURE**

A.A. Pleubergenov

PhD, associate professor

Department of piano, Faculty of instrumental performance

Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

email: t-arman@inbox.ru

At present, the links between academic performance and traditional culture have increased. This is largely due to socio-economic reasons. In addition, ideological attitudes play a significant role in this process. In traditional performance today the most important installation is the preservation of already established traditions, and in this one can also note the influence of historical, social and political factors. Outstanding performers of academic direction in their work show the impact of the traditional philosophy of creativity, which is manifested in the choice of repertoire and features of interpretation. Thus, the connection between academic performance is so strong that traditional culture influences the formation of unique parameters of the national performing style.

Key words: performing arts, traditional culture, academicism, popular culture, musical language, conductor

Поступило в редакцию 08.03.2019.

МРНТИ 18.41.15

ПЕРВАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ ШКОЛА ГОРОДА УРАЛЬСК (ИСТОРИЯ, РАЗВИТИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ)

Н.Б. Карабалина

магистрант 2 курса факультета музыкального образования
Западно-Казахстанский государственный университет имени Махамбета Утемисова
МОН РК, Уральск, Казахстан
email: knb-7891@mail.ru

В данной статье исследуется история одной из старейших первых детских музыкальных школ республики, которая находится в городе Уральск. Даются сведения о выпускниках, впоследствии ставших известными музыкантами. Будет сказано о прежнем и нынешнем директорах. Автор расскажет о каждом отделении школы того времени, о педагогах, работающих по сей день, о сотрудничестве с казахстанскими и зарубежными музыкальными учебными заведениями. Также уделяется внимание различным кружкам в школе. Анализируются этапы развития и перспективы образовательного процесса.

Ключевые слова: музыкальная школа, педагог, Западный Казахстан, Дина Нурпеисова, консерватория, музыкальное образование, С.М. Погудин

Одна из старейших музыкальных школ в республике носит имя Дины Нурпеисовой и находится отнюдь не в столице, а в самом западном городе Казахстана – Уральске [1]. Открылась эта школа в 1934 году. Известно, что в этом году были открыты первые две музыкальные школы в Казахстане: первая, на тот момент, в столице республики городе Алматы, и вторая, через некоторое время, а именно 29 апреля - в городе Уральск.

На сегодняшний день этой школе 84 года. Тогда это был интернат для одаренных детей. Располагался он в двухэтажном здании по улице Некрасовской среди вековых дубов и акаций (бывший Столыпинский бульвар). Самый первый набор в школу состоял всего из двенадцати музыкально одаренных аульных ребят, собранных по всей Уральской области. Эти дети проживали в специальном интернате, деля со всей страной тяготы трудной поры после Гражданской войны. По воспоминаниям воспитанников школы, классы зачастую не отапливались, спать приходилось под матрасами по двое-трое, плохо было с питанием, с нотами, инструментами, но все превозмогало желание стать музыкантом, артистом, творческой личностью.

Школа развивалась и крепла, ее питомцы набирались опыта и профессионализма. Работа не прерывалась даже во время Великой Отечественной войны. В это грозное время из стен школы выходили национальные кадры музыкантов для всей республики.

В разные годы в школе учились, а также и работали такие известные музыканты, как народная артистка СССР и КазССР Роза Джаманова, профессора Танатар Нуралиев и Тимур Ткишев, первый казахский пианист, профессор Нагым Мендыгалиев, композитор Басир Кусубалиев, первый казахский музыковед, профессор Бисенгали Гиззатов, проректор по науке Казахской Национальной консерватории профессор, первый казахстанский кандидат искусствоведения Гафура Бисенова, декан факультета КНК имени Курмангазы Халима Саминова, педагоги Злиха Мусралиева, Даметья Байрабакова, Мижан Мухамбетова, педагог-хормейстер Зипа Такисова, скрипач Сагин Нурумов, скрипач - звезда мирового уровня, лауреат Международных конкурсов Захар Брон (ныне – директор музыкального колледжа в Германии), доктор наук, профессор Санкт-Петербургской консерватории имени Н.А. Римского-Корсакова Олег Шульпяков, известный скрипач и аранжировщик Юрий Савельев, заслуженная артистка России Ирина Котельникова, музыковед, доцент ЗКГУ им. М.Утемисова Александр Самаркин. История школы пестрит самыми яркими именами, гордостью и нашей школы, и всей республики.

В школу принимали детей не только коренной, но и других национальностей. Так, в числе первых в Уральскую музыкальную школу были приняты Равиль Насыров, Кафья и Апуш Хабибуллины, Маргарита Татаркина, Нона Доронина, Николай Арчажников, Юрий Савельев, Константин Никитин, Анатолий Портнов, Виктор Соколов.

Приглашались педагоги из разных регионов СНГ. Так, из Санкт-Петербурга приехал скрипач К.М.Мейф, из Одессы – пианистка Л.Б.Фурман, из Саратова – скрипач К. С. Булдыченко, который был заведующим учебной частью, а в годы Великой Отечественной войны был директором. Кроме них приехали педагоги С.О.Глен (фортепиано), Т.А.Клавдиченко (фортепиано), Н.П.Лященко (тромбон), Н.К.Чебанов (контрабас), В.Н.Михайлов (виолончель), Ф.Л.Шульберг (духовые инструменты), Ф.Ф.Румме (труба) и др. [2].

Первым директором школы был А. В. Болотин, заложивший основы скрипичного исполнительства в Западном Казахстане. Алексей Васильевич помнил защиту Уральска красноармейцами в 1919-м году и видел «вживую» героя Гражданской войны, командира 25-й дивизии Василия Ивановича Чапаева. До Революции Алексей Васильевич работал в артели металлостроителей и по ходатайству ее профсоюза был направлен в город Саратов на музыкальные курсы. Прежде он пытался самостоятельно осваивать игру на этом непростом инструменте, а в Саратове прошёл курс обучения у профессора Б.А. Богатырёва. Через «скрипичные» руки Алексея Васильевича прошёл полный курс музыкальной школы Олег Фёдорович Шульпяков, и с первого по четвёртый класс уроженец города Уральска, Захар Нухимович Брон, с 2002 года профессор Цюрихской высшей школы музыки (Швейцария), Заслуженный деятель искусств РСФСР (1985), Народный артист РФ (2001), Кавалер ордена «За заслуги перед ФРГ». На XV11 Международном телевизионном конкурсе юных музыкантов «Щелкунчик» в декабре 2016 года в составе жюри он был представлен как профессор Высшей школы музыки Королевы Софии в Мадриде, Академии Захара Брона в Интерлакене, Германия/Россия.

Долгое время – более тридцати лет – школой руководил опытный педагог по классу баяна В.А. Белоконов, вместе со своими единомышленниками А.Г. Балмочновым и П.П. Халбошиным немало сделавший для успешной организации учебного процесса.

Среди первых преподавателей были: пианисты Пётр Алексеевич Макшаев, один из представителей старшего поколения многочисленной Уральской династии музыкантов, и Марина Александровна Исакова, скрипач Алексей Васильевич Болотин, затем чуть позже, пианистка Маргарита Георгиевна Лаук (Воробьёва), виолончелисты Петр Иванович Сорокин и Алексей Борисович Брокмиллер, и многие другие. Алексеем Борисовичем Брокмиллер – высокопрофессиональный виолончелист, послуживший некоторое время концертмейстером в симфоническом оркестре Большого театра СССР, очень строгий и требовательный педагог.

Заведующей отделением специального фортепиано была Маргарита Георгиевна Лаук. Маргарита Георгиевна была репрессирована и приехала в Уральск с Поволжья. Семья Лаук – музыкальная династия; Маргарита Георгиевна и её дочь, Инесса Сергеевна, за время своей работы сделали очень много для Уральской детской музыкальной школы №1, как в деле воспитания юных пианистов, так и помощью наставлениями начинающим педагогам, пришедшим на работу в школу после окончания училища. Кстати, внучка Маргариты Георгиевны – Хохрякова Мария, талантливая скрипачка, которая играла в оркестре Марата Бисенгалиева, работала два года в Париже, затем играла в Московском государственном симфоническом оркестре под управлением Павла Когана [3].

Стоит также отметить таких мэтров фортепианной школы И.А. Брон, закончившую Варшавскую консерваторию (по воспоминаниям Г.Т.Ихсановой), мать великого З.Н.Брона, В.Г.Макшаева, Л.А.Рыбакову, приехавшей в Уральск с города Ужгород (Западная Украина) по комсомольской путевке. Лариса Александровна Рыбакова была заведующей отделения после Воробьевой М.Г. Прекрасные педагоги: А.Родионова, Н.Авдеева, Т.А.Дымова, Т.Н. Родионова, Л.А.Киколенко, И.А.Молоканова, К.А.Уразова, Л.В.Дужникова, Б.Е.Шрайдман, Л.В.Кирпичникова, В.И.Евтушенко, Э.К.Кузьмина и др.

На шестом году существования школы в ней обучалось 153 ученика, из них 75 жили в интернате. Они обучались игре на фортепиано, скрипке, альте, виолончели, контрабасе, флейте, гобое, кларнете, фаготе, валторне, трубе, тромбоне и на ударных инструментах. В школе были классы камерного ансамбля (трио, квартет, квинтет), хор и симфонический оркестр.

С приходом в школу молодого преподавателя Грибановой (Поповой) Нины Ивановны, приехавшей в Уральск из Самары, великолепного музыканта, прекрасного педагога и энергичного организатора, ставшей после ухода Алексея Васильевича на пенсию руководителем отделения, резко изменилась и ситуация в скрипичном классе. Очень скоро скрипичный класс заявил о себе в полный голос. Нина Ивановна создала прекрасный школьный скрипичный ансамбль. В «тесном сотрудничестве» с концертмейстером Натальей Николаевной Ростовской они

превратили ансамбль в прекрасно сыгранный коллектив. Юные скрипачи нашей школы стали занимать на конкурсах призовые места, а ансамбль и вовсе получил «международное признание» на территории СНГ и стал украшением всех праздничных концертов города и области. Успехи скрипачей неоднократно отмечались выдающимися мастерами скрипичного искусства А. Мусаходжаевой, М. Бисенгалиевым, Г. Мурзабековой. Талантливо подобранный репертуар, великолепное звучание прекрасно сыгранного коллектива всегда вызывали неподдельное восхищение слушателей поистине профессиональным исполнением и заметно поднимали авторитет школы.

Отделением народных инструментов руководила Боярова Тамара Павловна. Тамара Павловна училась заочно тогда еще в Алма – Атинской, ныне Казахской Национальной консерватории. Уроки её отличались строгой академичностью; ученики на концертах чётко выполняли все установки и наставления своего педагога: посадка, постановка инструмента, поведение на сцене и другие ценные указания по выработке полезных приёмов при освоении юными баянистами игры на любимом инструменте. Выступления её учеников отличались продуманным, выразительным и эмоциональным исполнением.

Оркестровым отделением «командовал» потомственный уральский казак Портнов Павел Васильевич. Он набирал к себе в класс ребят «с улицы», из неблагополучных семей, «делал» многих из них великолепных музыкантов, и по - настоящему давал им путёвку в жизнь. Можно сказать, что духовой оркестр детской музыкальной школы, под руководством П.В. Портнова, был нарасхват. Почти ни одно мероприятие городского или областного масштаба не обходилось без участия нашего детского духового оркестра.

В 1955 г. Уральской музыкальной школе было присвоено имя выдающегося народного композитора-кюйши Дины Нурпеисовой.

Детская музыкальная школа не имела постоянного места «дислокации», и периодически «кочевало» из одного здания в другое, пока не обрело окончательно место собственное «пристанище» в 4-этажном здании по улице М. Ихсанова общей площадью 2251 кв.м. В ней имеются современная библиотека, концертный и хореографический залы, более 30 аудиторий для групповых и индивидуальных занятий. В школе сегодня обучаются 63 учащихся на 8 отделениях: фортепианном, струнном, вокально-хоровом, хореографическом, теоретическом, театральном, терме, народных русских и казахских инструментов. Открыта двухгодичная эстрадная студия.

За последние годы отмечается инновационная динамика в развитии школы. Компьютеризирован учебный процесс, созданы новаторские авторские учебные программы по классу терме, фортепиано, классической гитары, хореографии. Методическим кабинетом школы выпущено 3 тематических научных сборника, издано более 50 учебно-методических статей по проблемам музыкальной педагогики и психологии. Труды педагогов ДМШ №1 постоянно публикуются в газетах «Жайық ұстазы», «Пульс города», «Досуг» и «Приуралье».

С 1968 года воспитанники школы принимают активное участие в Республиканских и областных конкурсах, становятся лауреатами многих Международных конкурсов в различных номинациях. На 42-ом Республиканском конкурсе юных музыкантов в г. Астане учащиеся завоевали Гран-при и первые места на Международных Дельфийских играх, конкурсах «Созвездие надежд», «Классика-2009», Фестивалях Дружбы Ассамблеи народов Казахстана.

65% педагогического состава школы имеют высшую и первую категории. Среди них — пять отличников просвещения РК, член-корреспондент МАНПО, почётный работник высшей школы, доценты и кандидаты наук. На базе школы проведено 7 областных семинаров и научно-практических конференций. Успеваемость в школе стабильно высокая, более 60% выпускников ДМШ №1 — отличники. Количество детей, обучающихся на государственном языке, за последние три года возросло вдвое.

Событием для коллектива школы стала установка памятного бюста Дины Нурпеисовой у здания школы, в чем огромную помощь оказали ее земляки-жанакалинцы и аким района Л. Р. Хайретдинов.

ДМШ №1 сотрудничает с Казахской национальной академией музыки, Оренбургским институтом искусств им. Л. и М. Ростроповичей, Саратовской Государственной консерваторией им. Л.В.Собинова, Самарской академией искусств, участвует в Международных проектах «Дети рисуют мир. Казахстан» по линии ЮНЕСКО и «Невская акварель» (Санкт-Петербург).

Радует своим профессионализмом целая плеяда опытных мастеров – это Г.Х.Асанова, А.Байдильдинова, Н.Бахтыгереева, С.А.Вастьянова, О.Е.Генке, Е.Дрянина, В.А.Ильичева, Г.Т.Ихсанова, Б.Кажғалиев, Т.А.Прядко, С.В.Сидоров, С.А.Тацкина, Р.С.Туркпенова, Л.Н.Шипилова, Е.Г.Филаретова и многие другие педагоги, чьим беззаветным творческим и напряженным трудом создается авторитет школы.

В школе имеются различного рода кружки: фольклорный ансамбль «Скоморохи», которым руководит Светлана Абрамова уже более двадцати пяти лет, функционирует Детская филармония, организованная и бессменно возглавляемая старейшим педагогом Н.Ф.Добрянской, более двадцати лет и театру «Волшебная рампа», которым долгие годы руководит главный дирижер областного театра драмы имени А.Н.Островского О.А.Малуша, танцевальным ансамблем «Фантазия» руководит заведующий отделением С.В.Рамазанова. Есть также ансамбль гитаристов «Радуга» под управлением П.П.Шутаревым, оркестр народных инструментов «Әсем қоңыр», руководитель Аскар Кенжеғалиев, вокальный ансамбль ветеранов «Надежда» (Валентина Корпунина), кружок изобразительного искусства. Оригинальным коллективом является струнный квинтет «Скрипочка» под руководством Л.Г.Дуплихиной.

Кроме того, выполняя государственную программу по развитию традиционного искусства, в школе открыли отделение, свято хранящее исполнительскую манеру нашего великого термешки Мухита. Ребята, занимающиеся в классе «пение с домброй», универсального по своей природе жанра, существующего только в Западном Казахстане, пропагандируют творческую манеру Гарифоллы Курманғалиева, имя которого носит филармония города Уральска.

В 2010 году в ДМШ №1 создан «Клуб Дружбы», в котором регулярно проводятся мероприятия, направленные на воспитание у педагогов и учащихся школы чувства казахстанского патриотизма, толерантности и взаимоуважения.

Коллектив ДМШ №1 второй год реализует научный пилотный проект по социализации личности ребёнка. Дети активно участвуют в работе областной филармонии им. Г. Курманғалиева, Университета культуры в/ч 5517 МВД РК, содействуя пропаганде музыкального и театрального искусства, давая ежегодно более 60 концертов для населения города и области.

Таким образом, на сегодняшний день, Детская музыкальная школа, являясь одним из старейших музыкальных школ города, дает достойное профессиональное музыкальное образование, соответствующее времени, воспитывает музыкально-одаренных детей, формирует из них будущих музыкантов, сохраняющих и приумножающих нашу уникальную культуру, развивающих богатейшие исполнительские традиции Приуралья.

Директором является Погодин Сергей Михайлович – музыковед, дирижер, Член-корреспондент МАНПО, доцент, кандидат искусствоведческих наук, автор более 60-ти научно-методических работ, Почетный работник высшей школы Казахстана, Член Ассамблеи народа Казахстана, председатель Центра русской культуры. Награжден Почетными грамотами Президента РК Н.А.Назарбаева, акимов ЗКО К.Е.Кушербаева, Б.С.Измухамбетова [4].

Список литературы

1. Общественно-политическая газета «Надежда» Классная, легендарная «первая музыкальная» №14 от 3.04.2014, Уральск.
2. Гизатов Б. Музыкальное образование в Казахстане – Алма-Ата, 1975, 80с.
3. Крутиков И. Прощай, оружие. Здравствуй, музыка - мемуары, 15.07.2017 10:13.
4. Редакция энциклопедии «Лучшие люди Казахстана», 2008.
5. Композиторы Казахстана. Творческие портреты. / ред. А.С. Нусупова; сост. Н.С. Кетегенова, Т. I. – Алматы: Алматы-Болашак, 2012. – 360 с.
6. Крутиков И. Мои проблемы и мои коллеги - мемуары, 25.07.2017 08:18.
7. ТОО "Жайык Пресс" Областная общественно-политическая газета "Приуралье" «Люди редких профессий - таперы» от 5.08.1983, Уральск.

**ОРАЛ ҚАЛАСЫНДАҒЫ БІРІНШІ МУЗЫКАЛЫҚ МЕКТЕП
(ТАРИХЫ, ДАМУЫ, ПЕРСПЕКТИВАЛАР)**

Н. Б. Қарабалина

Музыкалық білім факультетінің 2 курс магистранті
Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан
email: knb-7891@mail.ru

Мақалада Орал қаласындағы байырғы музыка мектебінің тарихы баяндалады. Білім ордасының бұрынғы мекен-жайы мен бүгінгі қал жағдайы сипаттамалық әлемге танымал музыкант болған бітірушілері туралы мәлімет беріледі. Автор мектеп оқытушылары ондағы мамандықтардың түрлері республика және шетелдегі музыкалық білім беру ұйымдарымен қарым-қатынас туралы толыққанды дерек береді. Сонымен қатар, мектептің қалыптасу кезеңдері даму перспективалары туралы мазмұндалады.

Түйін сөздер: музыкалық мектеп, оқытушы, Батыс Қазақстан, Дина Нұрпейісова, консерватория, музыкалық білім, С.М. Погдин

**THE FIRST MUSIC SCHOOL OF THE CITY OF URALSK
(HISTORY, DEVELOPMENT, PROSPECTS)**

N.B. Karabalina

MA student of the Music education faculty
Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Oral, Kazakhstan
Email: knb-7891@mail.ru

This article explores the history of one of the oldest first children's music schools of the republic, which is located in Uralsk city. Information about graduates who later became famous musicians is given. It will be told about former and present directors. The author will tell about each department of the school of that time, about the teachers working to this day, about cooperation with the Kazakhstan and foreign musical educational institutions. Attention is also paid to various circles at school. The stages of development and prospects of the educational process are analyzed.

Key words: music school, teacher, West Kazakhstan, Dina Nurpeisova, conservatory, music education, S.M. Pogodin

Поступило в редакцию 21.02.2019.

ГТАХР 18.07.23

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ АСАНӘЛІ ӘШІМОВТИҢ ФЕНОМЕНИ

Е.С. Төлепберген

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясының 2-курс магистранты,
Алматы қ, Қазақстан, e-mail: erboltolepbergen@mail.ru

Бұл мақалада автордың айтуынша қазіргі таңдағы театрды дамыту барысында Асанәлі Әшімовтің қосқан үлестерін көрсету және оның түпкі нұсқасын ашу. А.Әшімовті қазақ театры мен кино өнерінде феномен ретінде көрсету. Өткелі шақтағы актерларды тұлға ретінде болашақ актерларға ашу, әлемдік терпілістер мен өзгерістерге тайталас беруді білдіру. Асанәлі Әшімовтың шығармашылығының өзектілігі мен қалыптасу кезеңі, оның актерлық тарихи және заманауи театрда немесе кинодағы сомдаған рөлдерінің ерекшелігін саралау. Актер шеберлігінің педагогы ретінде шәкірт тәрбиелеудегі ізденістері мен ұстанымдарын көрсету.

Түйін сөздер: Асанәлі Әшімов, феномен, театр, мәдениет, актер шеберлігі, кино, өнер, педагогика

Еліміз Тәуелсіздігін алғаннан бері мәдениетіміз ілгерілеп қарқынды дамуда. Қазіргі қазақ театрының мәдениеті ең алдымен әлемдегі елдердің ұлттық идеологиялары мен ұстанымдарын қалыптастырудың мықты құралы екені анық. Ендеше, перспективалық даму платформаларының барлығы да ең алдымен ғылыми тұрғыда сараланып, кейін практика және теория жүзінде іске асырылады. Театр кеңістігінде Қазақ елі ХХ ғасырдан бастау алған театр өнерінде көптеген өзгерістер мен әлеуметтік терпілістерге жетерлік. Қазақ театр қалыптасқаннан бері бүгінгі күндегі жаһандық заманауи таласқа сай қабілетті бәсекелесті театр екендігін біліп отырмыз. Яғни Қазақстан театр мәдениеті әлемдік нарықта бәсекелестік тайталасқа шыға алады. Күллі әлемге аты шығып қазақ артистерінің деңгейі жоғары науқанда тұрғанын дәлелдеп, көрсетіп жүрген Асанәлі Әшімов екеніне көзіміз жетерлік.

Ғылыми тұрғыда сараптап алатын болсақ, философиялық жүйе мен келесі түрдегі біздің театр өнеріміз көптеген күрделі кезеңдерден өтті. Ауыз толтырып айтарлықтай аспекті тұрғы да жетерлік. Өмір мен өнер ұштасып жатқан бір ғанибет дүние болғандықтан, оны үстірт қарап өтуге болмас. Жалпы өнер мен өмір әр адамның тұлға немесе жеке дара ретінде болмаса, философиялық және феномен ретінде қарастыру тарихи тұлғалық құндылық болып табылады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 21 қарашадағы «AIQYN» республикалық қоғамдық – саяси газетінде «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы - рухани жаңғыруымызды жалғастыратын, тарихи құндылықтарымызды сақтап, оны өскелең ұрпаққа дәріптейтін өте құнды мақала. Бұл мақалада ұлы даламыздың жеті қыры айғақты дәлелдермен көрсетілген. Халқымыздың мәдениеті мен тарихы - мақтан етуге тұрарлық үлкен байлық. Мұндай баға жетпес тарихы бар мемлекетімізді әрбір Қазақстан азаматы мақтан тұтуы тиіс. Біз ұлттық кодымызды ұмытпай, әлемге өзімізді танытуымыз керек. Елбасымыз «Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі» [1] – деп атап өткендей, қазақ өнерінің одан әрі дамып, өркендеуі мен рухани жаңғыруы үшін ұлы тұлғалардың еңбегін екшеп жас ұрпаққа қайта табыс етуміз керек.

Бүгінгі таңда әлем бойынша барлық тәуелсіз мемлекеттерде өнер мәдениетінің ішінде кино және театр өнерлері алдыңғы орынға қойылған. Әр өркениетті мемлекеттердің мақтан тұтар дарын иелері, өнер саңлақтары, халық сүйетін жұлдыздары бар. Біздің елде бірегей дарын иесі - Асанәлі Әшімов.

Асанәлі Әшімовтің актерлік жолын айқындайтын басты негіздердің бірі - қоршаған ортасын ой түйсігімен сезіне білген тұлғалығы. Ауыл өмірі мен қала тіршілігімен жақсы таныс болғанымен қатар тілінің тазалығы актерлік өнерде негізгі басты керек қасиеттердің бірі. Сондықтан да кейіпкер сөзін нақты жеткізе алады. Аға буын актерлар Қ.Жандарбеков, Ш.Айманов, С.Қожамқұлов, Қ.Байсейітов, Қ.Бадыров т.б театр дінгектерінен тәлім көріп үйренді. Өнерге өріс керек болса оны өсіретін өнерпаздың өзіндік іздемпаздық көк жиегі болатыны заңды құбылыстардың бірі. Асанәлі Әшімовтің тұлғалы образды рөлдерінің бірі – Шыңғыс Айтматов пен Қалтай Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» деп аталатын қойылымындағы профессордың рөлі. Бұл спектаклді зерттеу зерделеу зейін қою барысында Асанәлі Әшімов өзіндік кілтін ар алдындағы арылу немесе ар адалдығы үшін шайқас деп таба білді. Спектаклдің негізгі сюжеті

бүгінгі замандастардың күнделікті қоян-қолтық жүрген бір топ интеллигенция өкілдерінің азаматтық ар-ұят, адамгершілік, шындық атты құбылыспен бетпе-бет келген сәттегі профессордың болмыс-бітімі адами құндылығы осы сәтте ашылады. Асанәлі Әшімов өзіне берілген рөлді шынайлық пен биік парасаттың негізінде орындап шықты. Әзірбайжан Мәмбетов: «Режиссер ретінде алдымен айтарым – Асанәлі ізденімпаз, зерделі актер. Осыған орай ол сахнада болсын, экранда болсын, замандастарымыздың бейнесін жасауда өзіндік үлесін қосып келе жатқан өнерпаз актер. Ол сомдаған кейіпкерлерде темперамент басым» [2].

Макс Фриштің комедиясындағы Дон Жуаның бейнесі Асанәлі күш қуаты бойына сыймаған албырт еркек қана емес, бал деп ұртағанының бәрі у болып шыққан, уыз сезімін былғап алған соң алдамшы дүниеге қарсы алдамшылық жолмен күреске шыққан ызалы жаның күрделі күйзелісінен көрініс береді. Оң бойында актерлік шеберліктің темпераменті жарқырап жайнап салған тарлан суреткерлігіменде көптің назарында қалды.

Асанәлі Әшімов қазақ өнерінің контексіне қосқан ілімі мен білімі бар жеткілікті екенін анық. Оған мына өнер сыншылары, ұлы тұлғалар айтқан сөздігінен білуге болады:

«Асанәлімен иықтасып кино алаңына шыққанда, оның өңменіңнен өтіп кететін жанары алғашқыда абдыратып-ақ тастайды. Бірақ мұндай жанардың тұзағына бір іліксең болды, өзіңнің ойнап жүрген рөліңді тереңірек сезінесің» [3; 4] - деді Олег Табаков.

«Асанәлінің экрандық, сахналық кейіпкерлерінде бірін-бірі қайталамайтын, бірақ қаншама адамгершілік қасиетке мол, жарық дүниенің паркын таныр көкірек көзі ояу адамдарға кезігіп отырсыз. Бұл азамат актердің қоғам қажетін тек көрермен алдына шыққанда ғана түсінгендігі емес, керісінше, суреткерлік жауапкершілігін айқын сезінуінен барып туған принцип. Осы міндеттерді жете түсінгендігі болар, Асанәлінің қай ойынында да шынайлық басым. Оның көрермен алдындағы отты да ойлылығы, өзін-өзі ұстауы, жалындай жанып, өршелене өнер көрсетуі, сол баяғы өзіміз айта беретін шынайылыққа барып үйлесім тауып жатады» - деді Әшірбек Сығай [4; 8].

Халықтың асыл туындысын бүгінгі заманның маңызды да әсерлі өнері – кино тіліне аударып жандандыру қазақтардың ертедегі ұлттық бейнесін бүкіл әлемге танытатындай экраннан көрсету игі іс. Тендесіз фильм жасау оның табиғи мазмұндылығы мен көркемділік қасиеттерін халық әдебиетінің кино өнеріне бұрмалаусыз жеткізудегі ұтымды кинематографиясында мифтік кино үлгісін жасап, күні бүгінге дейін жоғары бағаланатын «Қыз Жібек» фильмі болып саналады. «Қыз Жібек» фильмінің режиссері Сұлтан Қожықов V Бүкіл одақтық кинофестивалінде үздік әсем безендірілген фильм ретінде марапатталған болатын. Қазақ кино өнерінің биік шыңына шыға білген «Қыз Жібектей» фильмінің негізгі бел омыртқасы бола білген Бекежан бейнесі Асанәлінің образында зұлым, даңқой емес керісінше Жібекке деген махаббаты шексіз батырдың тұлғасы көріне алды. Асанәлі аға өз рөлінің сыртқы тағдыры мен қоса ішкі күйзелісінде өзекті өкіңдірердей өрбіте білді. Фильмнің негізгі лейтмотиві болған: «Сыя алмай жүрсек екен-ау, сыйыспай жүрміз ғой!» - дегеннен ақ Асанәлінің асқақ бейнесі көз алдымызға келетіні анық.

«Атаманның ақыры», «Транссібір экспресі», «Маньчжур нұсқасы», «Сіз кімсіз, Ка мырза ?» фильм тетралогиясындағы Асанәлі Әшімовтің актерлік диапазонының сан қырлы, жүз түрлі екендігі мемлекет қауіпсіздік органының қызметкері Шадяров бейнесінде көрсетіледі.

Бұл рөл – А.Әшімовтің үлкен табысы. Ол өзіне тапсырылған рөлді ойнап жүрген жок, сол қаһарманның өмірін бастан кешіп жүр. Актердің ойыны психологиялық дәлдікке және табиғилыққа толы, кейіпкердің жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнері, көзқарасы актердің өз мамандығын толық меңгеріп, алдына қойған мақсатты бар ынта-жігерімен орындап шыққанын көреміз. Асанәлі Әшімов авторлардың осы рольдің қам-қаракеті арқылы айтайын деген ойларын шеберлікпен жүзеге асырып қоймай, рөл трактовокасына өз жанынан, өз ойынан көптеген жаңалық енгізген. Қасымхан Шадяров рөлі – Асанәлі Әшімовтің кинодағы алғашқы рөлі емес. Олардың ішінде, Жанай «Асау Ертіс жағасында», Байтасов «Бір ауданда», Мұрат «Тұлпардың ізі», Қәймен «Ән қанаты», Шерин «Қилы кезең» рольдерін ерекше атап өту керек. Оның соңғы кездегі бір үлкен табысы – «Қыз Жібектегі» Бекежан рөлі бар болатын. «Бір сөзбен айтқанда, «Атаманның ақыры» – қаһарлы күндер бейнесін экранда бар нақышымен көрсете алған, қазақ киносының тарихында белгілі бір белес болып қалатын сәтті туынды».

«Асанәлі Әшімовтің сахна төрі мен кино өнерінде ойнаған әртүрлі мінез-құлықты рөлдері тұлға ретінде қалыптасуының жарқын бастамасы. Актердің кино мен театрдағы рөлдерінің арақашықтығы алшақ. Мысалға, театр сахнасында ойнаған Қодары мен кинодағы Бекежаны екі

әлемнің адамдары. Оның кейіпкерлері көздеген мақсатына жету жолындағы бір беткейлігімен, ішкі жан дүниесіндегі тартымдылығымен қызықтырады.

Шынайы өнердегі шығармашылық өре-биігі, өзіне ғана тән феномендік қыр-сыры сан тарау сахналық қойылымдармен, қадау-қадау қайталанбас бейнелермен ерекшелінеді»- деп Есмұхан Обаев баға берді [5; 5].

Асанәлі Әшімовты феномендық тұрғыда көрсете білу әлемдік театр мәдениетін жоғары деңгейге көтеру бүгінгі күнде қарқынды дамып келеді. Жаһандық замануи контексттегі театр мәдениеті және оның дамуына қосылып жатқан үлестер көп. Актерды қай қырынан алып қарасаң, өзіндік стилі мен абстракті айтар ойы мен театр мәдениетіне деген қосар ойлары жетерлік. Жалпы театр – ол труппалық жұмыс. Бүгінгі және кешегі күндердерді салыстыруға келмейді. Себебі адамзат қарқынды субъективті жолда болашаққа нық қадам басып, жылжуда. Осыған біздің еліміз тәуелсіздік алғаннан дәлел ретінде қарастыруға болады.

Театр өнерінде басты рөлдерді ойнаған көрнекті сахнагер Асанәлі Әшімов М.Әуезовтің «Абайында» Айдарды, «Еңлік-Кебегінде» Кебекті, «Қара қыпшақ Қобыландысында» Шуақты, «Таңғы жаңғырығында» Жарас байды, Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлуында» Қодарды, Қ.Мұхамеджанов, Ш.Айтматовтың «Көктөбедегі кездесуінде» Иосиф Татаевичті, Шекспирдің «Юлий Цезарінде» Юлий Цезарьді, М.Фриштің «Дон Жуанның думанында» Дон Жуанды, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен терінде» Еламанды, И.Вовнянконың «Апатында» Асанды және Г.Гауптманның «Ымырттағы махаббат» драмасындағы доктор Клаузеннің бейнесі бір тума актердің күрделі әрі соңғы жұмыстарының бірі болып табылады. Өз ісінің хас шебері Асанәлі ағаның әр рөлі әрдайым аншлаппен өтетін. Ал кино саласында: «Асау Ертіс жағасында» Жанай, «Бір ауданда» Байтасов, «Тұлпардың ізі» Мұрат, «Ән қанаты» Қаймен, «Қилы кезең» Шеринді, «Қыз Жібек» Бекежанды, «Атаманның ақыры» Шадияровты, «Транссібір экспресі» Қасымхановты, «Жаушы» Қаражалды, «Нан дәмі» Кемелді, «Сіз кімсіз, Ка мырза?» Ка чен Ву рольдері нағыз актерлік шеберліктің үлгісі іспетті.

Асанәлі Әшімов театр және кино режиссері ретінде қара шаңырақ театр сахнасында Ғ.Мүсірепов «Амангелді», И.Оразбаев «Мен ішпеген у бар ма?», Ж.Аймауытов «Ақбілек», Н.Гоголь «Ревизор», Н.Хикмет «Фархад-Шырын», И.Вовнянко «Қаза мен жаза» спектакльдерін; кинода «Аждаһа жылы» (1981), «Шоқан Уәлиханов» (1985), «Жусан» (1986), «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (1992) және «Тұзды көл жағасындағы үй» туындыларын кино әлеміне паш етті. Көпшіліктің ықыласына бөленген, дүниеден ерте озған ұлы Сағи Әшімов ойнаған «Шоқан Уәлиханов» фильмі ерекше орнымен актер жүрегінде мәңгілік болып қалды.

Асанәлі Әшімовтың талантының тағы қырларының бірі – оның жазушылығы болып келеді. Оның қалың оқырманың жақсы көретін туындыларына айналған «Майраның әні», «Жан бөлек», «Алаштың Асанәлісі», «Менің жанрым – күнделік», «Ғұмыр-дария» деп аталатын бес томнан тұратын көп томдық шығармалары мен қоса жеті томдық жинақтың авторы болып келеді..

Қазақ театрының өзіндік бір құрылымы мен мазмұны бойынша еуропалық яғни айтқанда эпикалық, дәстүрлі, грек театры секілді. Осыған байланысты қазақ театрларындағы шығармашылық үдерістерінің талдауы еуропалық театрларының формасы секілді болу керек. Егерде объективті көзқараспен қарасақ, қазіргі таңда қазақ театрлары бұрынғы дәстүрлі қойылымдарымен келеді. Жаңа театрлық нысандарды аз қолданады. Қазіргі таңда театр заманауи өнер болып табылады. Қазақ театрында ерлік көтеріңкі стиль әлі де басым болған классикалық құрылымдарын көреміз. Қазақ театрының көрермендері өзінің бұрынғы қойылымдарын көргісі келеді. Қазіргі заманғы театрдағы үрдістер жеке меншік театрларында көрсетіліп келеді. Кез келген театрдың дамуы үшін басқа мемлекеттердің тәжірибесімен бөлісу және өздерінен тыс жатқан нәрсені анықтау маңызды. Сондықтан қазақ театрының әдет-ғұрыптарын орта буын өкілдері мемлекеттің қолдайтын дұрыс мәдени саясатының бөлігі болып табылатын халықаралық театр фестивалін ұйымдастыруды мақсат етіп қойды. Осыған орай Кеңес Одағының Халық әртісі, театр мен кино өнерінің жұлдызы Асанәлі Әшімовтің 80 жылдығына арналған «Астана» Бірінші Дүниежүзілік театр фестивалі Қазақстан театрлар қауымдастығы мен ҚР мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен өткізілді. Фестиваль аясында Асанәлі Әшімовтің өмірі мен шығармашылығы туралы бірнеше деректі фильмдер көрсетілді. Сонымен қатар Астана тұрғындары Астана пирамидасы деп аталатын Бейбітшілік және Келісім сарайында үйдің мұражайында өткізілген суретшіге арналған көрме ұйымдастырылды. Көрмеде тек актердің жеке заттарын, көркем нысандарды, фильмдер мен спектакльдердің костюмдерін, сондай-ақ плакаттар, портреттер, кітаптар мен фотоматериалдар көрсетілді. Бірінші Дүниежүзілік театр фестиваліне Еуропа мен Азияның атақты тоғыз театрлары қатысты. Соның ішінде көптеген шет елден келген

театр сыншылары, суретшілер, режиссерлар және актерлер келді. Солардың ішінде қазіргі грузин театрының зерттеу орталығының директоры, Грузия театр және кино университетінің профессоры Лара Чхартишвили өзінің блогында Асанәлі Әшімов туралы мынадай блог жазды:

«Асанәлі Әшімов - қазақстандық орындаушылық өнердің өзіндік бренді. Кеңес Одағының халық әртісі, танымал театр және кино режиссері, қоғам қайраткері және кеңестік шығармашылық авангардтың тамаша өкілдерінің бірі. Бүгінгі таңда ол Қазақ ұлттық театрын басқарып, педагогикалық қызметке жетекшілік етеді. Асанәлі Әшімов мәдени мұра, елдің қазынасы мен еліміздің рухани безендіруі ретінде, Қазақстан үкіметі тарапынан лайықты және қамқорлыққа ие» [6].

Ұстанымы мықтының, ұстазы мықты деп Асанәлі Әшімов туралы айтсақ болады. Себебі актер шеберлігі сабағының мастері ретінде біріншіден ол өзінің шәкірттеріне оқулықтың оқу мәдениетін ерекше құштарлықпен үйретеді. Актер тек қимылы мен сөзіне, жан дүниесі, пластикасы, даусынан бөлек ақыл-ой өрісі болу керек. Интеллектуалды дамуының ең маңызды құралдарының бірі - кітап, ол болмаса артист деген атақтыға айналуы екіталай. Асанәлі Әшімов осы қағиданы шәкірт тәрбиелеуінде нық ұстанады. Әшімов шәкірттеріне сабақ барысында әрдайым мынадай нақыл сөздерін айтып отырады: «Барлықтарың әртіс болмасаңдар да, адам қылып шығарамын», «өмірлеріңді шындыққа арнаңдар».

Шәкірт тәрбиелеудің өзіндік дара жол екендігі анық. Қазақ театр сахнасында көптеген ұлы тұлғаларымыз, ұлы режиссерлар, актерлеріміз театр мәдениетіне үлкен бір тербеліс әкелді. Асанәлі Әшімов - сол генетиканың бүгінгі қара көзі. Асанәлі Әшімовтың тек қана шәкірт тәрбиелеумен актерлік қыры мен қоса режиссерлік қабілетін айта кетсек болады. Кешегі ұлғатты ұстаздардан тәлім алған, аңыз тұлғалардың көзін көрген, жеке дараланған феномендермен әріптес болған Асанәлі Әшімовтың қазіргі таңда актер шеберлігінің дәріптелуіне айтар ойымен, кешегі мектептен үйренген шеберлігін осы күндегі шәкірттеріне жеткізіп отыр.

Өткелі мен бүгінгі заманның ұлағатты адамзатының өмірі мен өнерін тайталасқа салып келетіні анық. Қазақ театр мәдениеті тек қана қазақ елінде ғана емес, күллі әлем демесек те, көршілес елдер мен алыс жақын мемлекеттермен өзара театр фестивальдарымен, танымал актерлерімен, жас буын студенттермен тәлім тәрбие, біліммен, өнер және тәжірибемен алмасып отырғаны анық. Асанәлі Әшімовтың осыған орай театр өнерінде осы күнге дейін өз үлесін қосуда, атап айтсақ солардың бірі күні кеше ғана ашылған Асанәлі Әшімов театры болып отыр. Асанәлі Әшімов пен оның шәкірттері жаңа театр ашуға үлкен қадам жасады. Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының қабырғасындағы Асанәлі Әшімовтің шәкірттері қазіргі таңда сол театрда жұмыс істейді. 2018 жылдың тоғызыншы қазан күнінде М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының кіші залында Асанәлі Әшімовтің шәкірттері ұлы жазушы және драматург М.Әуезовтың “Қарагөз” трагедиясы, заманға сай “Арыстандар патшалығы” музыкалық драмасы және “Соңғы қоңырау” поэтикалық драмасын көрермендерге паш етті. Әрбір актер өзінің рөлін барынша шебер ойнап, өзінің профессионалды саласына үлкен қадам жасады. Жас актерлерге бұл үлкен қадам болды. Актер мамандығында ең бірінші еңбекқор болу міндетті. Таңның атысы мен батысы дайындықтан тұрады. Осы театрда үш спектакльді қою үшін көп уақытты қажет етті. Қазіргі таңда театрдың мақсаттарының бірі труппа шығару, ұжым құрып, заманға сай жаңа театр жүйелерімен жұмыс істеу. Қазақ өнерінің майталманына айналған Асанәлі Әшімов Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясында әлі күнге дейін ұстаздық қызмет етеді. Тәлімді ұстаздан білім алған шәкірттері Асанәлінің туын тік ұстап, академиялық, облыстық театрларда аброймен қызмет етіп, халықтың қошеметіне бөленіп жүр.

Асанәлі Әшімов - сонау 2003 жылдан бастау алып келе жатқан халықаралық «Шәкен жұлдыздары» кинофестивалін ұйымдаструшылардың бірі, құрметті төрағасы. Қазіргі таңда М.Әуезов атындағы Қазақ Мемлекеттік академиялық театрының артисі және Қазақстан Театрлар ассоциациясының төрағасы ретінде ұлттық сахна өнерінің өркендеуіне мол тәжірибесі, аброй-беделімен елеулі үлес қосып отыр.

«Өнер менің жан рахатым, өмірім. Неге мен, ол, тағы басқалар зейнет жасына келді деп, әлде біреудің құқайымен жұмыс қабілетінен айырылуға тиіс. Мен актермін. Жастарға режиссерлік жұмысымда актерлік тәжірибемді қалдырғым келді. Актерлік режиссура деген болады, бұл әлемдік деңгейде дәлелденген шындық. Театрда талантты жастар бар, оларға жол ашу керек. Ал ерекше талантқа қамқорлы, ерекше көзқарас керек. Ол бәйге аты секілді ғой. Бәйге атын есті қазақ ылдига салмаса керек. Көрерменнің көңілі, көзқарасы сол таланттардың ойынына қарай түзеледі.

Біздің кезімізде театрға Қожамқұловты, Ноғайбаевты, Молдабековті, Жайсаңбаевты әр көрермен өз қалауына қарай іздеп келетін. Театрдың жүрегі, актерге деген көзқарас орнықты емес. Өркениетті елдерде әрбір актер әр үйдің қымбатты адамына айналған» [7; 130].

Асанәлі Әшімов деген кезде қазақ дәстүрінде қалыптасқан халық арасында белгілі болған батырлардың тұлғалары елестейді. Бүгінде елдің құрметті қонағы, төрге шығарар асылы болып отырғаны оның шығармашылық көркем еңбегінің биік дәрежеде болғандығымен байланысты. Көрнекті театр-кино актері, режиссер, қайраткер, ұлағатты ұстаз, Қазақстанның Еңбек ері, Қазақстан және Кеңес Одағының халық артисі, халықаралық кинофестивальдердің бірнеше мәрте жүлдегері, «Отан» орденінің иегері - Асанәлі Әшімов қазақ театры мен киносында эпикалық романтикадан бастап, қатаң реализм, драмалық-трагедия, әлеуметтік сарказмге дейінгі тұлғаланған кейіпкерлердің тұтас галереясын жасаған актер. Қазақ театр мәдениетінде осы күнге дейін қалыптасып келе жатқан әртүрлі ілімдер мен қағидалар көптеп кездесіп отырады. Әр саңлақтың өз дара жолы бар. Асанәлі Әшімовтің дара жолы сонау саңлақтардың көзін көріп, осы күнге дейін өзінің қол таңбасын қалдырып келе жатыр. Бүгінгі жас буынға Әшімовті тек қана актерлік қырынан ғана емес кино саласындағы еңбектері режиссерлік жұмыстарын қарастырып шәкірт тәрбиелеудегі ерекшелігімен заман талабының актерлық қабілеті қандай болуы қажет екенін көрсету, Асанәлі Әшімовтің бұрынғы театрда немесе кинода ойнаған кейіпкерлерінің образдары - бүгінгі күнде тарих. Асанәлі Әшімов тек қана кино, театр немесе шәкірт тәрбиелеудегі және актерлік жолында Қазақстан театр мәдениет саласындағы осы күндегі озаттардың бірі десек қателеспеспіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Н.Назарбаев. “Ұлы даланың жеті қыры”. 21 қараша 2018 жыл. <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>
- 2 Қадыров А.Н. Жан азабы // Қазақ әдебиеті, 1.12.2000.
- 3 Әшімұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы. 4-том «Алаштың Асанәлісі». Алматы. «ARNA-B». 2007.-240 б.
- 4 Әшімұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы. 3-том «Алаштың Асанәлісі». Алматы. Қазығұрт. 2007.-б.
- 5 Әшімұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы. 6-том. «Асанәлі Әшімұлы және қазақ өнері». Алматы. «ARNA-B». 2014. 240 б.
- 6 Лаша Чхартишвили блогынынан «Еуропадан Азияға дейін, немесе Астанадағы Бірінші Дүниежүзілік театр фестивалі». 30 маусым 2017 жыл. http://lashachkhartishvili.blogspot.com/2017/06/blog-post_29.html
- 7 Әшімұлы А. 7-томдық шығармалары. 2... Жан бөлек – Алматы: «ARNA-B». 2014-254 б.

ФЕНОМЕН АСАНАЛИ АШИМОВА В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Е.С. Төлепберген

магистрант 2 курса

Казахская национальная академия искусств им. Т.К.Жургенова, Алматы, Казахстан

email: erboltolepbergen@mail.ru

В статье рассматривается вклад Асанали Ашимова в развитие культуры Казахстана. Описание феномена А.Ашимова в казахском театре и киноискусстве дается через анализ его актерских работ в кино и театре. Приводятся отзывы знаменитых деятелей искусства о творчестве А.Ашимова. Рассказывается о других формах творчества А.Ашимова в искусстве. Дается анализ работе А.Ашимова в качестве преподавателя актерского мастерства.

Ключевые слова: Асанали Ашимов, феномен, театр, культура, актерское мастерство, кино, искусство, педагогика

THE PHENOMENON OF ASANALI ASHIMOV IN THE KAZAKH CULTURE

E.S. Tolepbergen

2nd course Master student,

Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

email: erboltolepbergen@mail.ru

The article discusses the contribution of Asanali Ashimov to the development of the culture of Kazakhstan. Description of A.Ashimov's phenomenon in the Kazakh theater and cinema is given through the analysis of his acting work in cinema and theater. The author provides reviews of famous artists of A.Ashimov's work. Describes other forms of creativity of A.Ashimov in art. The analysis of A.Ashimov as acting master teacher is given as well.

Key words: Asanali Ashimov, phenomenon, theater, culture, acting, cinema, art, pedagogy

Редакцияға 17.01.2019 қабылданды.

ГТАХР 18.55.91

ҚАЗАҚ ЭСТРАДАСЫНЫҢ ЭТНОФОЛЬКЛОРЛЫҚ ӨЗЕКТЕРІ

С.К. Майгазиев

PhD докторанты

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

email: saken.sozak@mail.ru

Ғылыми мақалада қазіргі қазақ эстрадасындағы белгілі вокалдық топтар, ансамбльдер, трио-дуэттер және басқа да этнофольклорлық үрдістер ұжымдарының репертуарындағы бай дәстүрлі ән орындаушылықтың функционалдық қызметі туралы өзекті мәселелер зерттеледі. Шығармашылық ізденістер нәтижесінде эстрадалық аспаптарды халықтық аспаптармен синтезде қолдану, сондай-ақ еуропалық халық әндерін жанрлар (терме, желдірме) ретінде мәнерлі бояулармен қанықтыра келе тыңдаушыларға эмоционалдық әсер етуді күшейте отырып, ұлттық нақыштарды тереңдетіп, музыканың тембральді потенциалын ашу жаңа шынайы өмірге қол жеткізді.

Түйін сөздер: ән орындау; эстрадалық өнер; фольклор; халық әндері; дәстүр; мәдениет; аспаптар

Қазіргі таңда эстрада өнерінің қалыптасып, қарқынды түрде дамуына ең негізгі себеп – ол ұлттың көпғасырлық әншілік дәстүрі мен әлемдік музыкалық үрдістің әсері. Мысалы, өткен жүзжылдықта қазақтың Ұлы Даласында есімдері аңызға айналған, туған халқының сүйіспеншілігіне бөленген, асқан дарын иелері, кәсіби әнші-орындаушылары болғаны рухани тарихымызда белгілі. Бұл туралы құнды деректер орыс және шетел еңбектерінде кеңінен айтылады [1]. Әсіресе, атақты фольклоршы А.В.Затаевичтің (1869-1936) қомақты кітаптарының орны ерекше. Ол 2000-нан астам халқымыздың асыл мұрасын жинап, еліміздің ең қиын кезеңдерінде аштық пен жоқтықты басынан өткізіп, ән-күйлерді нотаға түсіріп, халқымыздың рухани қазынасын бүкіл әлемге жариялады. Сонымен қатар, Алаштың дара тұлғаларымен тығыз байланыста болып, А.Байтұрсыновпен, С.Сейфуллинмен, Б.Майлинмен, О.Жандосовпен, Ғ.Мұратбаевпен, Қ.Сәтбаевпен, Ә.Марғұланмен, С.Мұқановпен және т.б. бізге өте маңызды және құнды естеліктер мен материалдар қалдырды. Ал, ұлы музыканттың жазбаларының ішінде ең керекті, әрі қызықты ой-пікірлері ол - қазақ даласының нағыз жұлдыздары, қайталанбас дарын иелері, атақты әнші-өлеңшілер туралы еңбектері. Себебі, бұл зерттеулердегі фактілер қазіргі эстрада да ұлттық этнофольклордың сипаты өзінің жалғасын табуда. Бұл мәселелерді дәлелдеу үшін жоғарыда көрсетілген капиталды жинақтардан нақты материалдарды келтіріп өтсек: Қазақ халқының «1000 әні» атты шығарылымында (Кіріспеде) А.Затаевич былай деп жазған: «Қазақтар өздерінің біріккен отырыстарын кәсіби әнші-күйшісіз өткізбейді. Орта ғасырдағы Еуропа елдерінің миннезингерлер мен министрлеріндей, әншілерді асқан сый-құрметпен бағалайды» – деген екен (4; 12) [2]. Ал фольклорист ән мен күйлерге нотография жасағанда, оларды орындаушылардың табиғи шеберлігіне сүйсініп, ерекше таңғалып, өз сипаттамаларын былайша қағазға түсірген: Кезінде Батыс өңірінің көрнекті әншісі аталған Құрмаш Нұрқанов туралы: «Құрмаш әндерді тамаша орындайды. Ол өзінің ән айтуына ерекше мән беріп, ән салуға жанын-тәнін салады. «Нұрболхан» және «Ағибашты» шырқағанда, асқан құштарлықпен, әсерлікпен, нәзіктік және керемет шабытпен, шеберлікті көрсетеді» – деп жазған. (Авторлық сілтеме, №8,374 б).

Фольклор зерттеуші қазақ даласында кәсіби түрде кеңінен дамыған әншілік пен орындаушылық дәстүрді ерекше атап өткен. А.В.Затаевич жинақтарының сілтемелерінде, бұл тамаша өнердің тағы да көптеген үлгілерін атаған. Солардың арасынан тағы да бірнешеуіне тоқталсақ: Ол арқаның әншілік дәстүрінің өкілі Абақ Қобашевтың ән салғанын тыңдағанда керемет ойға келген екен. «Ол ән шырқағанда табиғи қойылған (поставленным голосом, тенор) тек өзінің қайталанбас әдемі дауысымен, кең ауқымды (широкий диапазон) ерекше тембрлі, қуатты, күшті үнмен, интонацияны мәнерлі түрде үндеу арқылы оған «жанбергендей», әр нотаны, фразаны аймалап, терең жүрек сезімімен мәпелеп, көркемдіктің биік деңгейіне жетеді». Сонымен қатар А.В.Затаевич, А.Қобашевты әлемге аты шыққан, даңқты италияның әншілік мектебінің өкілі ретінде мадақтайды, өз заманында дүниежүзіне әйгілі әнші-тенор, ұлы

Энрико Карузомен теңестіреді («500», 217 сілтеме) [3]. Абак Қобашевты «Қарқаралының Э.Карузосы ғой!» - деп шаттанады.

Қазақ халқының асқан дарынды, Ұлы Даланың рухымен қанаттандырған еркін ел – деп санаған гуманист-музыкант Әмре Қашаубаев, Майра Шамсутдинова, Ғаббас Айтбаев, Манарбек Ержанов, Қали Байжанов және басқа да талант иелерінің орындаушылық қабілеттерін ерекше атап, оларға қамқор болып, творчестволық болашақтарына зор сеніммен қарады.

А.В.Затаевичтің классикалық жинақтарындағы тағы да бір құнды және қызықты ақпарат – ол фольклористің Орынбор губерниясында кездескен, олардан нотаға бірнеше халық әндерін түсіріп, олар туралы жазған ой-пікірлері.

Екі жасөспірімнің орындаушылық шеберлігіне қуанған музыкант былай деп жазған екен. «Халық әндерін бірдауысты дуэтпен айтқанда, 12 жасар Айтқали Құрмашев пен 13 жасар Ескендір Сабыров өте үйлесімді, бір-біріне қарамай, еш белгі бермей, бір мезетте, керемет көне қазақтың «Маржагүл», «Ескі ән», «Әмірхан» әндерін шырқайды. Сонымен қатар, әртүрлі жанрдағы фольклорлық туындыларды орындағанда, олардың характерлеріне сәйкес, эпикалық кең үнмен, лирикалық сезімталдықпен және терең драматизммен тыңдаушыларға ұмытылмас әсер қалдырады» – деп өзінің ойын тұжырымдайды. «Ауылдан келген бұл балалардың орындаушылық таланттары тіпті шындыққа жатпайтын сияқты!» – деп, Александр Викторович таңырқап, асқан құштарлықпен жас әншілерге өз бағасын береді. Сонымен ұлы фольклор жинаушының осындай баға жетпес пікірлері оның қомақты жұмыстарында молынан баршылық.

Ұлт тағдарындағы дәстүрлі әншілік өнер туралы қысқаша сөз көтергенде, мұндағы тағы бір күрделі мәселе – ол ұлы байтақ жерімізде, әр өңірде әншілік-орындаушылық өнері өзінше сипатымен, ерекшелікпен Батыс, Шығыс, Жетісу мектептерін құрастырып, әр кезеңде ұрпақтар жалғасы арқылы дамып, біртұтас қазақы музыка мәдениетін жоғары деңгейге көтерді. Мысалы, атақты ақын, әнші, сазгер Нартай Бекежановтың (1890-1954) орындаушылық өнерін келтірейік. Оның әншілік өнерін жалғастыратын шәкірттері болған, ол керемет ән шырқап, сырнай (гармонь) тартқан. Нартайға классик ақын Ә.Тәжібаев «жез таңдай», «күміс көмей» - әнші деп, сипаттама берсе, Мемлекет сыйлығының лауреаты ақын С.Мәуленов өзінің естелігінде Нартайдың орындаушылық шеберлігі туралы былай деп жазған: «Ақын Тоқмағамбетовтің үйінде қонақта болғанда, Нартай шаршамай-шалдықпай кеш бата бастағаннан, түн бойы ән салып, бізді қуаныш пен шаттыққа бөледі. Нартайды нағыз әнші, нағыз дара дарын, «асқақ дауыс», «жез дауыс» - деп мадақтап-мақтаған [4]. Бұл тұрғыдан тағы бір сирек дерек – ол Қазақстанның Оңтүстік өңірінде әншілік дәстүр айтыстың бір түріне айналып, кеңінен орын алған екен. Музыка зерттеушісі Л.И.Гончарова (1921-1991) атақты сахна шебері ҚР Халық әртісі, Мемлекет сыйлығының иегері Құрманбек Жандарбеков (1905-1973) туралы мақаласында өткен ғасырдың 30-жылдарында Шымкент қаласында жиі-жиі әншілік кештері өткізіліп отырған. Мұнда әншілер арасында ерекше сайыстар өткізіледі екен. Сол кештердің бірінде Құрекен сайысқа түсіп, 100 ән айтып, жеңіп шығады. Бұл сайыста кім көбірек ән салса, жеңімпаз сол болған. Бірақ, ол сол жарыстан кейін даусын үзіп алыпты (сорвать голос). Кейіннен жылдар өткенде даусы орнына келіп, Қ.Жандарбеков опера сахнасының жұлдызы атанды [5].

Уақыт өткен сайын, заман өзгеріп, ұлтымыздың әншілік дәстүрі өзінің тұрақты, қалыптасқан өзектерін сақтай келе, түрлері мен формаларын жанрлық, әуенді, ырғақтық, өлшемдік негіздерін творчестволық ізденіс арқылы жаңашыл жолдарын тапты. Оған дәлел Кеңес дәуіріндегі және Тәуелсіз кезеңіндегі атақты әнші орындаушылар Күләш, Дина, Жамал, Үрия, Манарбек, Әмре, Әнуарбек, Ришат, Мүсілім, Ермек, Роза Бағланова, Бибігүл, Нұржамал, Толқын, Роза Рымбаева және жас сахна шеберлері т.б. аты аталмағандар, әншіліктің әлемдік деңгейіне шығып, дәстүрлі мәдениетімізді дамытты.

Қазіргі уақытта көптеген өнер түрлері өзіндік көркемдік-стильдік ерекшеліктерімен сахна төрінде орнын табуда.

Мұнда фольклорлық музыканы орындаушылармен қатар, классикалық (опера, балет, симфония және т.б.), синкреттік миозикл, эстрадалық (джаз, ВИА, рок, поп), электронды және басқа да әртүрлі қарқынмен дамып, жалпы халықтың, әсіресе, жастардың сұранысын табуда. Эстрада төрінде өзіндік ерекшеліктері бар ұжым-топтарымен қатар, қазақы ансамбльдер, дуэттер, трио, квартеттер және жеке солистер репертуарларына халық әндерін енгізіп, оларды қазіргі эстрадалық аспаптармен (скрипка, фортепиано, гитара т.б.) және жаңашыл орындаушылық тәсілдермен құбылтып, ұлттық колоритпен безендіруде.

Қазақстанда өткен ғасырдың 60-70 және одан кейінгі жылдардан бастап көптеген эстрадалық топтар, ұжымдар пайда болып, өздерінің творчестволық-сахналық өмір-жолдарын бастады. Олар атақты «Досмұқасан» (1967ж, жетекшісі М.Құсайынов), «Айгүл» (1968ж, жетекшісі М.Балтабаев, Ж.Тұяқбаев) «Гүлдер» (1969ж, жетекшісі Г.Ғалиева), «Арай» (1979ж, жетекшісі Б.Серкебаев), «Алатау» (1973 ж, жетекшісі А.Қоразбаев), «Ұлытау» (2000ж, жетекшісі Қ.Болманов) және Қазақстанның басқа өңірлерінде (Қызылорда, Орал, Талдықорған, Мерке, Жамбыл және т.б. қалалар мен ауылдарда) шыға бастады.

Әр ұжым өзінің алғашқы шығармашылық-орындаушылық қадамынан бастап репертуарына халық әндерін (жеңіл музыкалық жанрына сәйкес) насихаттап, оларды жалпы әлемдік тенденциялармен үйлестіріп, электр музыкалық аспаптарды енгізіп, көптеген ізденістер арқылы этнофольклорлық, өзектерін байытты. Өртүрлі эстрадалық ұжымдарда қазақтың лирикалық, күлкілі, жеңіл, жайдарлы, көңілді, қоңыр әндер («Қоңыр» тобы), олардың репертуарында орын алды. Эстрада талаптарына лайықталған ән жанрлары терме, желдірмелер де («Кешью» тобы) тыңдаушылардың ризашылына бөленді.

Осы тұрғыдан аранжировкаланған әндер олардың ұлттық рухын тереңдетіп, көркемдік деңгейге жетті. Жоғарыда көрсетілген еуропалық аспаптармен қатар домбыра, қабыз, дауылпаз, шаңқобыз т.б. аспаптар орынды қосылып, фольклорлық туындылардың жаңаша (гармониялық, полифониялық) үнделуіне ықпалын тигізді.

Қазақы эстрадалық ұжымдардың концерттік бағдарламаларына жиі кіретін әндер – олар «Қамажай», «Қыздар-ай», «Жайдарман», «Ауылың сенің белде-еді», «Уғай-ай», «Ауылым көшіп барады Көлме көлге», «Қызыл құмда ауылым», «Япыр-ай», және т.б. Сонымен қатар, Кенен Өзербаевтың, Нұрғиса Глендиевтің, Ілия Жақановтың әуесқой сазгерлердің шығармаларын айтуға болады.

Қорыта айтқанда қазіргі қазақ эстрадасы ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлі әншіліктің өзектерін сақтап, оларды жаңашыл жолдармен көркейтіп, халық рухын одан әрі байытып, әлемдік өнер үрдісімен үндес болып дамуда.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Классикалық зерттеулер. Ранние предпосылки казахского музыкознания. Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013 – 488 б. XIV том. Кіріспе. С.Күзембай. -5-22 бб.
- 2 Затаевич А.В. 1000 песен Казахского народа. Алматы: «Дайк Пресс», 2004 – 496 с.
- 3 Затаевич А. Қазақтың 500 ән, күйі. Алматы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2007. – 1136 б.
- 4 Кітапша. Ән еркесі. Естеліктер, мақалалар, зерттеулер. Алматы: «Өнер», 1990. -144 б.
- 5 Музыкальная культура Казахстана. Алма-Ата: КазГосИздат, 1957.

ЭТНОФОЛЬКЛОРНЫЕ ОСНОВЫ КАЗАХСКОЙ ЭСТРАДЫ

С.К. Майгазиев

PhD докторант

Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова

email: saken.sozak@mail.ru

В статье исследуется актуальная проблема функционирования в современной казахской эстраде богатейших традиций песенного исполнительства, бытования в репертуаре известных вокальных групп, ансамблей, трио-дуэтов и др. коллективов этнофольклорных тенденций. В результате творческих поисков происходило соединение эстрадных инструментов с народными, а также европейскими. Обогащаясь выразительными красками, усиливая эмоциональное воздействие на слушателей, углубляя национальный колорит, раскрывая тембральные потенции музыки, обрели новую сценическую жизнь народные песни таких как жанров, как терме, желдірме.

Ключевые слова: песенное исполнительство, эстрадное искусство, фольклор, народные песни, традиция, культура, инструменты

ETHNO-FOLKLORE FOUNDATIONS OF KAZAKH STAGE ART

S.K. Maigaziyev

PhD doctoral student

T.K.Zhurgenov Kazakh national academy of arts

email: saken.sozak@mail.ru

The article examines the actual problem of the functioning in the modern Kazakh variety of the richest traditions of song performance, existence in the repertoire of well-known vocal groups, ensembles, trio-duets, and other collectives of ethno-folklore tendencies. As a result of creative search there was a synthesis of stage art with ethnic music as well as European folk songs. Such genres as *terme*, *zheldirme* enriched with expressive colors, enhancing the emotional impact on the audience, deepening the national color, revealing the tembral potential of the music, found a new stage life.

Key words: *song performance, pop art, folklore, folk songs, tradition, culture, instruments*

Поступило в редакцию 29.03.2019.

CONTENTS

Natural Sciences

<i>E.A. Kyrbassova, S.M. Kenesbayev, G.U. Dyuskalieva</i> ICT literacy of students of graduates of pedagogical specialty of university.....	7
<i>O.V. Grishayeva, K.B. Kaliyeva, N.V. Ivanitskaya</i> Project as a modern technique of teaching university students.....	12
<i>A.Zh. Tleu, A.A. Umarova, E.A. Kirshibaev</i> Toxic effects of NaCl on bioparametric indicators of some variety of Sorghum Saccharatum (Sorgo Saccharatum pers.).....	19
<i>K.N. Mamirova</i> Content of geographic education as a basis for preparing future experts.....	25
<i>R.T. Iskakova</i> Socio-demographic problems of the quality of life of the population of Almaty city.....	33
<i>S.E. Ilyasova, M.B. Ahtaeva, G.E. Azimbaeva</i> The method of separation of inulin from the root of Cichorium intybus l.....	41
<i>T.T. Kaldybek, G.E. Azimbaeva, B.M. Iztleu</i> Determination of the number of vitamins containing in the plant Helianthus tuberosus.....	46
<i>A.T. Dyusekeeva, A.T. Kezdikbayeva, M.A. Altybayeva</i> Increasing motivation to learning chemistry in profile education.....	53
<i>G.E. Zhumakhan, B.B. Islamova, Zh.K. Kuanysheva</i> Gaming technology in the teaching of chemistry in terms of updated education.....	58
<i>A. Zhambulbaeva, G. Zhumakhan, Zh. Kuanysheva</i> The problem of the formation of creative activity in students in teaching chemistry.....	62

Physics, Mathematics, Computer science

<u>N.I. Ilyasov</u> , <i>A.A. Mukayeva</i> Entropy of nonequilibrium systems.....	70
<i>T.S. Kosherov, G.I. Zhanbekova</i> The effect of heat treatment and laser exposure on the oxidation of the surface of the silicon.....	79
<i>M.I. Yessenova, Sh.K. Abueva</i> Methodical features of the formation of mathematical literacy.....	86
<i>B.O. Seidazym</i> Features of the organization of group work at the lessons of mathematics in the conditions of updated content of education.....	92
<i>A.K. Kenzhegulov, B.B. Serikov</i> Comparative study of the algorithms used for the extraction of characteristics in face recognition.....	99

Philology

<i>G.I. Salgaraeva, G.B. Shoibekova</i> Methods of teaching the Kazakh alphabet based on Latin script with the use of new technologies.....	106
<i>K.N. Darkulova, Zh. A.Massaliyeva</i> The role of phonetic knowledge in teaching language (Learn to own a speech, not a language).....	115
<i>Zh. Yerahmetkyzy</i> Golden source of children's poetry.....	122
<i>G.N. Otarbayeva, B. Zhumakayeva</i> Interpretation as a way of understanding and comprehending artistic text.....	127
<i>K.D. Nurgozhaeva</i> Features of translation of the idioms in Kazakh and English languages (based on N. Kelimbetov's novel " I don't want to lose hope").....	133

<i>B.Sh. Kozhekeyeva</i>	
The problems of dramatic disputes in the plays of K. Mukhamedzhanov.....	139
<i>Zh. K. Mirzabayeva, N.M. Mogilevskaya</i>	
Problem aspects of building a competence model of a future language teacher.....	145
<i>A.M. Kurkimbayeva</i>	
The application of communicative strategies in travel blogs.....	149
<i>A.A. Raimbekova, M.P. Eshimov, S.R. Nurtileuova</i>	
Use of innovative forms of learning in teaching Russian as foreign language in Kazakhstan.....	154
<i>K.T. Kunesbayeva</i>	
New paradigms of education improvement: based on formation of professional competence of foreign language teachers.....	162
<i>B.G. Tashmukhambetov, U.M. Keldibekova</i>	
Content and language integrated training in higher medical education.....	169
History, Economics and Law	
<i>Zh. Zh. Shalgynbay</i>	
Country bibliography of Kazakhstan of the pre-Soviet period (by Russian sources).....	176
<i>L.A. Bissembayeva</i>	
The uprising of 1916 and the residents of Zhetysu region.....	181
Pedagogy & Psychology	
<i>A.D. Kariyev, T.B. Bainazarova</i>	
Macrostructural representation of the student subjectivity.....	189
<i>L.A. Shkutina, A.N. Sankhayeva</i>	
Implementation of corporate governance as a condition for the success of the development of the educational system of Kazakhstan.....	194
<i>B.Sh. Turganbayeva</i>	
Pedagogical management in the content of professional training of future teachers.....	203
<i>G.K. Nakypova</i>	
Professional competence: essence and basic principles.....	208
<i>L.E. Ageeva</i>	
To the issue of the formation of communicative competence of junior school children.....	214
<i>S.A. Nurzhanova, G.I. Salgaraeva</i>	
Problems of formation of social skills of primary school students.....	221
<i>R.K. Karsybayeva, A.M. Tekesbayeva</i>	
Accounting the age and individual features of primary school pupils in the development of personality.....	228
<i>T.A. Levchenko, Yu.B. Iminova</i>	
Formation of the skills of correct behavior in extreme situations of 5-6 years old children.....	232
<i>F.B. Assilbayeva, R.K. Karsybayeva</i>	
The possibility of organizing research activity of students of primary classes.....	238
<i>S.E. Agybaeva, G.S. Ozaeva</i>	
Modern assessment of learning achievements of students with special educational needs in inclusive education.....	244
<i>B.A. Dyusenbaeva, A.N. Sarzhanova</i>	
The problems of special teacher training for work in conditions of inclusive education.....	250
<i>G.S. Ozaeva, G.M. Kydyrali</i>	
The specificity of the use of mnemonics in the work with preschool children with general underdevelopment of speech.....	256

A.K. Dostay, G.S. Orazaeva

Theoretical aspects of pedagogical support of early aged children after cochlear implantation..... 261

S.B. Ibraev

External and internal factors affecting the professional identification of the future social teacher..... 266

D.A. Tausarova

The evaluation of the efficiency of selection at the initial stage of sports preparation of judoists..... 274

G.B. Madiyeva, D.T. Ongarbaeva, A.G. Khokhlov

Optimization of physical culture of women during pregnancy and after childbirth..... 279

S.T. Bapaeva, A. Gumyrzak

Emotional-volitional sphere of the individual in the management 285

Art and Culture

Z.A. Kasteeva, S.A. Bakirova

Kazakh dance: a reflection of the traditions and customs of the Kazakh people..... 293

A.S. Mikheenko, I.R. Aukhadiev

Methodological bases of «stretch plastic» lessons..... 299

A.A. Tleubergenov

Performing art of Kazakhstan: on the problem of interaction of academism and traditional culture..... 304

N.B. Karabalina

The first music school of the city of Uralsk (history, development, prospects)..... 310

E.S. Tolepbergen

The phenomenon of Asanali Ashimov in the Kazakh culture..... 315

S.K. Maigaziyev

Ethno-folklore foundations of Kazakh stage art..... 321

«Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы»

журналына мақалаларды жариялау

ТАЛАПТАРЫ

ISSN 2306-5079

Журнал мынадай пәндер бойынша ғылыми - педагогикалық мазмұндағы мақалаларды жариялайды: «Жаратылыстану», «Физика, математика, информатика», «Филология», «Тарих, экономика, құқық», «Педагогика және психология», «Өнер және мәдениет».

Мақалалар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қабылданады. Егер түпнұсқа мақала басқа тілде жазылса, осы тілдердің біріне аудару қажет, ал автор аударма сапасына жауап береді.

Саны	Қабылдану мерзімі	Қаралу мерзімі	Шығу мерзімі
№ 1	1- ақпанға дейін	02-16 ақпан	наурыз
№ 2	1- мамырға дейін	02-16 мамыр	маусым
№ 3	1- қыркүйекке дейін	02-16 қыркүйек	қазан
№ 4	1- қарашаға дейін	02-16 қараша	желтоқсан

Өтінім толтырып, мақала автордың атымен ресімделген файлда (Бакирова.doc) email: **vestnik@kazmkpu.kz** электронды поштасымен қабылданады.

Мақалаларға қойылатын техникалық талаптар:

1. Мәтін Microsoft Word редакторында жазылған, шрифт Times New Roman, өлшемі 11 пт, аралық 1, өрістер - барлық жерде 2 см.

2. Мақаланың көлемі 5-10 бет.

3. Мақалаға бірден үш авторға дейін рұқсат етіледі.

4. Мақаланың бірінші бетіндегі жоғарғы сол жақ бұрышында FTAXP - ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық рубрикасы көрсетіледі. FTAXP www.gnti.ru сайтында анықталады.

5. Мақала атауы бас әріптермен жазылады.

6. Авторлар туралы толық деректер курсивпен (аты-жөні мен әкесінің аты инцалдармен, тегі, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйымы, қаласы, елі, авторлардың бірінің e-mail).

7. Аңдатпада 5-6 сөйлем болуы керек, бұнда жүргізілген зерттеу жұмыстарының қысқаша және нақты сипаттамасы, зерттеудің мақсаты, әдістері және негізгі нәтижелері келтіріледі.

8. Түйін сөздер 5-тен 8-ге дейін, сипатталған тақырып үшін ойлаудың маңыздылық деңгейімен беріледі. Түйінді сөздер зат есімдері, нақты атаулар, географиялық атаулар, сөз тіркестері болуы мүмкін. Сын есімдер, сөйлемдер, қысқартулар (мысалы, танымал КСРО, БҰҰ, ДНҚ) кілт сөздер бола алмайды.

9. Мақалада келтірілген суреттердің, графиктердің, кестелердің саны бестен аспауы керек. Әрбір сурет, графика, кесте дереккөзде көрсетілуімен бірге жүреді (Дереккөзі: www.stat.gov.kz немесе Дереккөзі: Автордың құрастыруымен).

10. Microsoft Equation және Microsoft Word редакторында теріліп, нөмірленіп, сілтемелер жасалынады.

11. Әдебиеттер тізіміндегі дереккөздері тек мәтінде көрсетілген сілтемелер болуы керек. Дереккөздер саны кем дегенде жеті, дереккөздердің нөмірленуі - мәтінде көрсетілгендей болуы шарт.

12. Графиктер, сызбалар, диаграммалар әдебиеттерге жасалған сілтемелер дереккөзінің нөмері мен беті тік жақшамен көрсетіледі: [1; 15].

13. Әдебиеттер тізімінен кейін екі түйін сөздермен аңдатпа беріледі: егер мақала қазақ тілінде жазылса, аңдатпалар орыс және ағылшын тілдерінде беріледі; егер мақала орыс тілінде болса, аңдатпалар қазақ және ағылшын тілдерінде беріледі, ағылшын тіліндегі мақалада – анотациялар қазақ және орыс тілдерінде ресімделеді.

14. Аңдатпаға дейін мақаланың атауы келтіріледі, авторлар туралы толық мәліметтер курсивпен (аты, әкесінің аты, тегі, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйым атауы, қала, мемлекет, авторлардың бірінің e-mail). іс жүзінде аңдатпа (5-6 сөйлем), түйін сөздер (5-8).

Мақалаларға этикалық талаптар:

15. Бұдан бұрын жарияланбаған, түпнұсқалық ғылыми жұмыстар қабылданды.

16. Автор ұсынылған мақала басқа ғылыми басылымда қарастырылмағанын кепілдік береді.

17. Авторлар (авторлық бірлестік) ғылыми-зерттеу жұмыстарының этикасына сүйене отырып, дереккөздермен жұмыс істеу барысында, шамадан тыс өзін-өзіне сілтеме жасауды болдырмау керек.

18. Авторлық бірлескен мақалада, авторлардың нұсқаулық тәртібі әрбір автордың мақаладағы жұмысына қосқан үлесінің маңыздылығына негізделеді.

19. Мақалалар таңдалынып плагиат үшін тексеріледі. Мәтіннің бірегейлігі кем дегенде 70% болуы керек.

20. Плагиат анықталған жағдайда редакция алқасы мақаланы жариялаудан және келесі жолы мақаланы автордан қабылдаудан бас тартуға құқылы.

Мақаланы жариялау құны - 7500 теңге. Шетелдік авторлар төлемнен босатылады.

Университеттің банктік деректемелері:

ЖСК/ИИК ТЕНГЕ-KZ61826A1KZTD2025263

БСК/БИК ALMNKZKA

БСН/БИН 990 240 005 438

КБЕ 16

Филиал АҚ «АТФ Банк» Алматы қ., 050060, Төле би көшесі, 24

Төлемнің мақсаты: журналға мақала беру үшін.

Редакцияның мекен жайы:

<http://vestnik.kazmkpu.kz>

Алматы қаласы, Әйтеке би көшесі, 99.

Бас оқу ғимараты, Ғылым бөлімі, 104.

Тел.: 8 (727) 237-00-18

<http://vestnik.kazmkpu.kz/index.php?lang=kz>

email: vestnik@kazmkpu.kz

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

для публикации в научном журнале
«Вестник Казахского Государственного Женского Педагогического Университета»
ISSN 2306-5079

Журнал включен в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК для публикации основных результатов научной деятельности. Раздел. Образование, подраздел Педагогические науки.

Приказ №768 МОН РК от 16 мая 2018 года

Содержание

1. Принимаются ранее не опубликованные, оригинальные научные работы.
2. Указать на актуальность работы (концептуальное и научно-практическое значение, применение идей, методик и технологий).
3. Описать научно-исследовательские результаты (новизна, актуальность, особенность, концепция сравнительные исследований, оригинальность идеи, решение исследовательских задач).
4. Структура (логическая последовательность, стиль изложения).
5. Соблюдение законодательства Республики Казахстан, в том числе законодательства об охране интеллектуальной собственности.
6. Не менее 7 источников в списке литературы.
7. Все статьи проверяются на плагиат, уникальность текста составляет не менее 70%.

Технические требования

1. Текст набирается в редакторе Microsoft Word, шрифт Times New Roman, размер 11 пт, интервал 1, поля – везде 2 см.
2. Объем статьи 5-10 страниц.
3. Допускается от одного до трех авторов на одну статью.
4. В верхнем левом углу на 1-ой странице статьи указывается МРНТИ - международный рубрикатор научно-технической информации. МРНТИ определяется на сайте www.grnti.ru
5. Название статьи пишется заглавными буквами.
6. Полные данные об авторах приводятся курсивом: инициал имени, инициал отчества, фамилия, далее обычным шрифтом: ученая степень, научное звание, название организации, город, страна, email одного из авторов.
7. Аннотация должна содержать 5-6 предложений, дающих краткое и ясное описание проблемы, цели, методов и основных результатов проведенного исследования.
8. Ключевые слова в количестве от 5 до 8 приводятся по степени смысловой важности для описываемой темы. Ключевыми словами могут быть существительные, имена собственные, географические названия, словосочетания. Не могут быть ключевыми словами аббревиатуры (за исключением общеизвестных, например, СССР, ООН, ДНК), прилагательные, предложения.
9. Количество приводимых рисунков, графиков, таблиц в статье должно быть не более пяти. Каждый рисунок, график, таблица сопровождается указанием источника (Источник: www.stat.gov.kz или Источник: Составлено автором).
10. Формулы и символы выполняются в формате Microsoft Equation и Microsoft Word, нумеруются, в тексте даются ссылки на них.
11. Список литературы должен содержать только те источники, на которые даются ссылки в тексте. Количество источников не менее семи, нумерация источников – по мере появления в тексте.
12. Ссылки на источники, графики, диаграммы, схемы указываются в тексте в прямых скобках с указанием номера источника и страницы, на которую дается ссылка: [1; 15].
13. После списка литературы даются две аннотации с ключевыми словами: если статья написана на казахском языке, даются аннотации на русском и английском языках; если статья на

русском языке - аннотации на казахском и английском языках, если статья на английском языке - аннотации на казахском и русском языках.

14. Перед аннотацией дается название статьи, полные данные об авторах (курсивом инициал имени, инициал отчества, фамилия, далее обычным шрифтом: ученая степень, научное звание, название организации, город, страна, email одного из авторов).

Сроки приема и рассмотрения статей

Номер	Срок принятия статей	Срок рассмотрения статей
№ 1	до 1 февраля	02-16 февраля
№ 2	до 1 мая	02-16 мая
№ 3	до 1 сентября	02-16 сентября
№ 4	до 1 ноября	02-16 ноября

Стоимость за публикацию статьи - 7500 тенге.

Банковские реквизиты Университета:

ЖСК/ИИК ТЕНГЕ-KZ61826A1KZTD2025263
БСК/БИК ALMNKZKA
БСН/БИН 990 240 005 438
КБЕ 16
Филиал АО «АТФ Банк» г. Алматы, 050060, ул. Толе би, 24

Адрес редакции:

Республика Казахстан, г. Алматы, 050000, ул. Айтеке би, 99,
КазГосЖенПУ, Главный учебный корпус, каб. 104.
Тел.: 8 (717) 237-00-18
<http://vestnik.kazmkpu.kz/index.php?lang=ru>

Статьи направлять на адрес: vestnik@kazmkpu.kz

Просьба не производить оплату до получения письменного сообщения от редакции о приеме статьи в печать.

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЖЕНСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING
UNIVERSITY**

№1 (77) 2019

<http://vestnik.kazmkpu.kz>
email: vestnik@kazmkpu.kz
